

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АҲРОРОВА З.Б., АҲМЕДОВА Ш.Б., ДИЛОВА Н.Г.

УМУМИЙ ПЕДАГОГИКА

ўқув қўланма

БУХОРО 2021 йил

Умумий педагогика фани талаба(бакалавр ва магистр)лар, педагогика йўналиши бўйича докторант, мустақил тадқиқотчилари, тингловчи(умутаълим мактаб ўқитувчи)лари ва ўқувчилар(педагогик литцей ва касб-хунар коллеж)ининг билими, кўникмаси ва малакаларига қўйиладиган талаблар умумий педагогиканинг объекти, предмети ва методлари, унинг фанлар тизимида тутган ўрни ва асосий тармоқлари, шахсни шакллантиришда, инсоннинг хулқ-атвори, мулоқоти ва фаолиятида таълим ва тарбиянинг тутган ўрни ҳақида тасаввурга эга бўлиши кўриб чиқилган.

Ушбу ўқув қўлланма педагогика олий ўқув юр்தларининг мутахассис факультетлари талаба(бакалавр ва магистр)лари, малака ошириш тингловчи(умутаълим мактаб ўқитувчи)лари, педагогика йўналиши бўйича докторант, мустақил тадқиқотчилари, педагогик литцей ва касб-хунар коллежларининг ўқувчилари учун тавсия этилган.

Муаллифлар:

Ахророва З.Б.	ЎзМУ Педагогика ва умумий психология кафедраси доценти, п.ф.н.,
Аҳмедова Ш.Б.	АВХТХҚТМОҲМ Аниқ ва табиий фанлар методикаси кафедраси катта ўқитувчиси, ЎзМУ Педагогика ва умумий психология кафедраси мустақил тадқиқотчиси
Дилова Н.Г.	БухДУ бошланғич таълим назарияси кафедраси доценти (PhD)

Тақризчилар:

Худойқулов Ҳ.Ж.	ЎзМУ Педагогика ва умумий психология кафедраси профессори в.б., п.ф.д.
Олимов Ш.Ш.	БухДУ Педагогика кафедраси мудир, п.ф.д., профессор
Содиқов У.Ж.	ЎзМУ Педагогика ва умумий психология кафедраси п.ф.ф.д.(PhD)

Масъул муҳаррир:

Мухторов Э.М.	БухДУ Педагогика факультети декани, п.ф.н., доцент
----------------------	--

Ушбу ўқув қўлланма Бухоро давлат университети Кенгашининг 2021 йил 4 мартдаги 12-сонли йиғилишининг 6.1.3. қарори билан маъқулланган ва нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Келажак авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, таълим-тарбия самарадорлигини ошириш ва дунё талаблари даражасига олиб чиқиш масалаларига ижодий ёндашиш энг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Умуминсоний кадрият ва миллий маданиятнинг асосларини эътиборга олиб, таълим-тарбия мазмунини, миллий мафкурани шакллантириб бориш имкониятларини яратади. Узлуксиз таълим тизимини янада ривожлантириш муаммоларини ҳал этади. Талаба(бакалавр ва магистр)лар, тингловчи(умумтаълим мактаб ўқитувчи)лар ва ўқувчиларнинг педагогик тафаккурини шакллантириш негизини яратади ва педагогик фикрлаш қобилиятини таркиб топтиради.

Буюк алломалар ал Фаробий, ал Хоразмий, ал Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, А.Навоий, А.Авлоний, Ян Амос Коменский ва бошқа мутафаккирларнинг таълим тарбияга оид педагогик қарашларини, умумбашарий кадриятларда қайд этилган умуминсоний ва маънавий ахлоқий тамойилларни чуқур ўргатишга методик ёндашувлар ёритилган. Таълим тарбия назарияси ва тарихидаги қоида, қонун тамойиллари эса метод ва усулларни мактаб, амалий ҳаёти билан боғлаб, бўлажак ўқитувчи-педагог(бакалавр ва магистр)ларга йул ҳаритаси сифатида ён босади.

Педагогика-тарбия ҳақидаги фандир. Педагогика - грёкча сўз бўлиб «пайдогос» - бола етакловчи маъносини англатади. Инсонларнинг маърифий ва маънавий баркамолликка муносабатларини ўзгартириб бориши натижасида педагогика (болани тўғри ҳаётга бошлаш санъати) фани халқ орасида ўз мавқеига эга бўлди. Шу тариқа инсонни тарбияловчи фан сифатида педагогика дунёвий фанлар тизими қаторидан алоҳида ўрин эгаллади. Унинг бош масаласи тарбиядир.

Умумий педагогика фанининг асосий категориялари ва тушунчаларини, таълим ва тарбияда ирсият ва ижтимоий муҳитнинг ўзаро муносабатини, миллий ва маданий-тарихий омилларнинг тутган ўрни ва аҳамиятини, педагогик фаолиятнинг асосий қонуниятлари, принциплари, шакллари, воситалари ва методларини, маърифий жараёнларда ва ижтимоий муҳитда таълим, тарбия ва шахс камолотининг объектив алоқаларини билиши эътиборга олинган.

Умумий педагогика фанининг асосий тушунча ва терминларини, психологик-педагогик таҳлил қилиш ва лойиҳалаш усулларини, маърифат (таълим, тарбия, шахс камолоти ва маданияти), маърифий жараёнлар ва уларнинг моҳияти ҳақидаги билимлар тизимини; замонавий таълим технологияларини, ўқиш ва билишга оид фаолиятни ташкил қилиш йўлларини, таълим ва тарбия сифатини назорат қилиш шакллари ва методларини эгаллаш учун чуқур фикрлар келтирилган.

Касбий ўзаро алоқадорлик ва ҳамкорликдаги фаолият самарадорлигини ошириш учун психологик-педагогик таъсир кўрсатиш методлари ва шакллари қўллаш, педагогик принципларни ҳисобга олиб, турли шаклдаги ўқув машғулотлари ва тарбиявий тадбирларни ўтказиш, педагогик вазифаларни аниқлаш ва ечиш, ўқув-тарбиявий вазиятларни таҳлил қилиш бўйича оддий малакаларни эгаллаш, яқка тартибдаги тарбиявий ишларни ўтказиш, эгалланган билимларни жамоада ижтимоий тадқиқотлар ўтказиш учун қўллаш ва улардан ўз амалий фаолиятини таҳлил қилишда фойдаланиш кўникмаларини ўзлаштиришини аниқлик билан машғулотларда қўллаш усуллари ёритилган назарияси берилган.

Ушбу укув қўлланмада асосий ургу “Умумий педагогика” ўқув фани бўйича семинар ва мустақил таълимнинг машғулотларини ташкил этиш учун кўрсатма ва тавсияларлар ишлаб чиқилган бўлиб, семинар машғулотларида талаба, тингловчи, докторантлар, мустақил тадқиқотчилар ва ўқувчилар маъруза машғулотлари жараёнида ўзлаштирган назарий билим ва кўникмаларини амалий масалалар ечиш орқали янада бойитилиши кенг ёритилган. Семинар машғулотлари кичик гуруҳларда ишлаш, мустақил фикрни баён этиш ва гуруҳлар тақдимои шаклида ўтказилиши услублари методик

тушунчалари билан назарий ёритиган. Мустақил таълимнинг турли хил шакллари мавжуд бўлиб, асосий эътибор талаба, тингловчи ва ўқувчиларнинг берилган мавзуларни (амалий масалалар, топшириқлар ва ҳ.к.) мустақил равишда, яъни аудиториядан ташқарида бажариши, ўқиб ўрганиши, изланиши ва тегишли йўналиш бўйича назарий ва амалий билимлари ва кўникмаларини чуқурлаштиришига қаратилган.

“Умумий педагогика” ўқув фанидан талаба, тингловчи ва ўқувчиларнинг мустақил ишларини реферат ва маърузалар тайёрлаш, фундаментал асарларни конспектлаштириш ва бошқа шаклларда ташкил этиш тавсия берилган.

Ўқитувчи–мураббийнинг ўзига хос фазилатлари, илмий дунёқараши ва инсонпарварлилиги, унинг ижтимоий–педагогик нуқтаи назари, баркамол авлодни шакллантиришда ўқитувчи–мураббийнинг жамият олдидаги масъулияти, унинг касбий билимлари ва кўникмалари кенг маънода эътиборга олиниб, ўз ўринда ҳаётга қўллаш асослари кўрсатиб ўтилган.

Муаллифлар

I. БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ

§1. Умумий педагогика - таълим-тарбия назарияси Умумий педагогиканинг илмий тадқиқот методлари

Педагогиканинг методологияси. Педагогика фани ривожини муайян педагогик муаммоларни тадқиқ этиш мақсадида олиб борилган тадқиқот ишларининг ғояси, мазмуни ҳамда натижалари ҳисобига таъминланади. Ижтимоий ва ишлаб чиқариш жараёнининг кескин ривожланиши шахсни ҳар томонлама камол топтириш имконини берувчи омил ҳамда педагогик шарт-шароитларни аниқлаш, жамият ва шахс маънавиятига зиён етказувчи ҳолатларни бартараф этишни тақозо қилади. Тарбия жараёнларининг моҳиятини англаш уларни кенг ёки тор доирада ўрганиш, мавжуд кўрсаткичлар воситасида уларнинг содир бўлиш сабабларини ўрганиш, зарур чора-тадбирларни белгилаш илмий изланишларни ташкил этиш заруриятини юзага келтиради. Педагогик изланишларнинг самарали кечиши бир қатор объектив ва субъектив омилларга боғлиқ. Мазкур жараёнда мақсадга мувофиқ келувчи, мақбул. Айни вақтда самарали бўлган методларни танлай олиш ҳам муҳимдир.

Педагогик илмий-тадқиқот методлари шахсни тарбиялаш, унга муайян йўналишларда чуқур, пухта илмий билимларни беришга - бериш тамойиллари, объектив ва субъектив омилларини аниқловчи педагогик жараёнининг ички моҳияти, алоқа ва қонуниятларини махсус текшириш ва билиш усуллари.

Ўзбекистон Республикасида педагогик йўналишда олиб борилаётган илмий изланишлар диалектик ёндашувга асосланади. Педагогик ҳодиса, воқелик ва уларнинг қонуниятларини аниқлашга бундай ёндашув педагогик ҳодиса ва жараёнларнинг умумий алоқаси, уларнинг изчил, узлуксиз ривожланиши, боланинг физиологик ривожининг психологик, интеллектуал жиҳатдан такомиллаштириб боришини таъминлаш, қарама-қаршиликларнинг шахс камолотини таъминлашдаги ўрни ва роли, шунингдек, диалектика категорияларининг аҳамиятини эътироф этади.

Педагогик илмий тадқиқотларни амалга ошириш мураккаб, муайян муддатни тақозо этувчи, изчиллик, узлуксизлик, тизимлилик ҳамда аниқ мақсад каби хусусиятларга эга бўлган жараён бўлиб, унинг самарали бўлиши учун бир қатор шартларга риоя этиш зарур. Улар қуйидагилардир:

1. муаммонинг долзарблиги ва мавзунинг аниқ белгиланганлиги;
2. илмий фаразларнинг тўғри шакллантирилганлиги;
3. вазифаларнинг тадқиқот мақсади асосида тўғри белгиланганлиги;
4. тадқиқот методлар тизимига нисбатан объектив ёндашув;
5. тажриба-синов ишлари жараёнига жалб этилувчи респондентларнинг ёш, психологик ва шахсий хусусиятлари, шунингдек, шахс ривожланиши қонуниятларининг тўғри ҳисобга олинганлиги;
6. тадқиқот натижаларини олдиндан ташҳислаш ва унинг натижаларини айтиб ўтиш;
7. тадқиқот натижаларининг кафолатланганлиги.

Педагогика илмий-тадқиқот усуллари. Замонавий шароитда, педагогик йўналишда, тадқиқотларни олиб боришда қуйидаги методлардан фойдаланилмоқда:

1. Педагогик кузатиш методи,
2. Суҳбат методи;
3. Анкета методи;
4. Интервью методи;
5. Таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методи;
6. Тест методи;
7. Педагогик таҳлил методи;

8. Болалар ижодини ўрганиш методи;
9. Педагогик тажриба методи;
10. Математик-статистик метод.

Педагогик кузатиш методи. Уни қўллаш жараёнида, таълим муассасаларининг ўқув-тарбия ишлари жараёнини ўрганиш асосида тадқиқ этилаётган муаммо ҳолат аниқланади, тажриба-аввали ва якунида қўлга киритилган кўрсаткичлар ўртасидаги фарқ тўғрисидаги маълумотга эга бўлинади. Педагогик кузатиш мураккаб ва ўзига хос хусусиятларга эга. Кузатиш аниқ мақсад асосида, узлуксиз, изчил ва тизимли амалга оширилса, кутилган натижани қўлга киритиш мумкин. Олиб борилаётган педагогик кузатиш таълим-тарбия сифатини ошириш, ўқувчи шахсини шакллантиришга хизмат қилса, мазкур методнинг аҳамияти янада ошади.

Педагогик кузатувни ташкил этишда хатога йўл қўймаслик муҳимдир. Бунинг учун тадқиқотчидан қуйидагилар талаб этилади:

1. кузатув жараёнида аниқ мақсадга эгалик;
2. кузатишни тизимли равишда йўлга қўйиш;
3. кузатишнинг ҳар бир босқичида муайян вазифаларни ҳал этиш;
4. ҳар бир ҳолатнинг моҳиятини синчиклаб ўрганиш;
5. хулоса чиқаришга шошилмаслик.

Суҳбат методи. Бу метод - педагогик кузатиш жараёнида эга бўлинган маълумотларни бойитиш, мавжуд ҳолатга тўғри баҳо бериш, муаммонинг ечимини топишга имкон берувчи педагогик шарт-шароитларни яратиш, тажриба-синов ишлари субъектлари имкониятларини муаммо ечимига жалб этишга ёрдам беради. Суҳбат мақсадга мувофиқ ҳолда индивидуал, гуруҳли ҳамда оммавий шаклда ўтказилади. Суҳбат жараёнида респондентларнинг имкониятлари тўла-тўқис намоён билишга эришиш муҳимдир. Унинг самарали бўлиши учун қуйидагиларга амал қилиш мақсадга мувофиқ:

1. мақсаддан келиб чиққан ҳолда суҳбат учун белгиланувчи саволларнинг мазмуни аниқлаш ҳамда саволлар ўртасидаги мантикийлик ва изчилликни таъминлаш;
2. суҳбат жойи ва вақтини аниқ белгилаш;
3. суҳбат иштирокчиларининг сони хусусида маълум тўхтамга келиш;
4. суҳбатдош тўғрисида аввалдан муайян маълумотларга эга бўлиш;
5. суҳбатдош билан самимий муносабатда бўлиш;
6. суҳбатдошнинг ўз фикрларини эркин ва батафсил айта олиши учун шароит яратиш;
7. саволларнинг аниқ, қисқа ва равшан берилишига эришиш;
8. олинган маълумотларни ўз вақтида таҳлил қилиш.

Анкета методи (французча – текшириш). Ушбу метод ёрдамида педагогик кузатиш ва суҳбат жараёнида тўпланган далиллар бойитилади. Анкета методи ҳам тизимланган саволлар асосида респондентлар билан мулоқотни ташкил этишга асосланади. Анкета саволларига жавоблар, кўп ҳолларда, ёзма равишда олинади. Ўрганилаётган жараён моҳиятидан келиб чиққан ҳолда анкета саволлари қуйидагча бўлади:

1. очик турдаги саволлар (респондентларнинг эркин, батафсил жавоб беришлари учун имкон берувчи саволлар);
2. ёпиқ турдаги саволлар (респондентлар «ҳа», «йўқ», «қисман» ёки «ижобий», «қониқарли», «салбий» ва ҳоказо тарздаги жавоб вариантларини танлаш орқали саволларга жавоб берадилар).

Анкета методини қўллашда ҳам бир қатор шартларга амал қилиш зарур. Улар қуйидагилардир:

- 1) анкета саволлари тадқиқ этилаётган муаммонинг моҳиятини ёритишга хизмат қилиши лозим;
- 2) анкета саволлари йирик ҳажмли ва ноаниқ бўлмаслиги керак;
- 3) анкета саволлари ўқувчиларнинг дунёқараши, ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олиш асосида тузилиши зарур;

- 4) анкета саволлари респондентлар томонидан тўла жавоблар берилишини таъминловчи вақтни кафолатлай олиши зарур;
- 5) анкета ўқувчиларнинг педагогик ва психологик тавсифномаларини тузиш манбаига айлантириб юборилмаслиги зарур;
- 6) анкета жавоблари муайян мезонлар асосида пухта таҳлил этилиши шарт.

Интервью методи респондент томонидан тадқиқ этилаётган муаммонинг у ёки бу жиҳатини ёритувчи ҳодисага нисбатан муносабат билдирилишини таъминлайди. Интервью респондент эътиборига туркум саволларни ҳавола этиш асосида ўтказилади. Интервью жараёнида олинган саволларга нисбатан тадқиқотчи томонидан муносабат билдирилиши унинг самарасини оширади.

Таълим муассасаси ҳужжатларни таҳлил қилиш методи. Педагогик ҳодиса ва далилларни текшириш мақсадида таълим муассасалари фаолияти мазмунини ёритувчи маълумотларни текшириш мақсадга мувофиқдир. Мазкур метод Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талабларининг таълим муассасалари амалиётидаги бажарилиш ҳолатини ўрганиш, бу борадаги фаоллик даражаси, эришилган ютуқ ҳамда йўл қўйилган камчиликларни аниқлаш, илғор тажрибаларни оммалаштириш ва таълим муассасаси педагогик тажрибасини ошириш мақсадида қўлланилади.

Таълим муассасаси фаолияти моҳиятини ёритувчи **ҳужжатлар** қуйидагилардан иборат: Ўқув машғулотларининг жадвали, ўқув дастури, гуруҳ (ёки синф) журналлари, ўқувчиларнинг шахсий варақалари, буйруқлар, Педагогик Кенгаш йиғилиши баённомалари ёзилган дафтар, Педагогик Кенгаш қарорлари, таълим муассасаси сметаси ҳамда паспорти, тарбиявий ишлар режаси, ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш борасидаги ҳисоботлар, таълим муассасаси жиҳозлари (ўқув парталари, стол стуллар, юмшоқ мебеллар ва ҳоказолар) қайд этилган дафтар ва ҳоказолар. Мазкур метод муайян йўналишларда ўқув-тарбия ишлари самарадорлиги даражаси, ўқувчиларда ҳосил бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳажми, илғор педагогик тажрибалар мазмунини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга.

Тест методи. Ушбу метод респондентлар томонидан муайян фан соҳаси ёки фаолият (шу жумладан, касбий фаолият) бўйча ўзлаштирилган назарий билим ва амалий кўникма, малакалар даражасини аниқлашга хизмат қилади. Тест ўз моҳиятига кўра қуйидаги саволлардан иборат:

1. очик турдаги саволлар (респондентларнинг эркин, батафсил жавоб беришлари учун имкон берувчи саволлар);
2. ёпиқ турдаги саволлар (респондентлар «ха», «йўқ», «қисман» ёки «ижобий», «қоникарли», «салбий» ва ҳоказо тарздаги жавоб вариантларини танлаш орқали саволларга жавоб берадилар).
3. тўғри жавоб вариантлари қайд этилган саволлар (респондентлар ўз ёндашувларига кўра тўғри деб топган жавоб вариантыни белгилайдилар).

Тест методини қўллашда аниқланиши зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларни туркум асосида берилишига эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Ушбу методнинг афзаллиги респондентлар жавобларини аниқ мезонлар бўйча таҳлил этиш имконияти мавжудлиги ҳамда вақтнинг тежалиши билан тавсифланади. Бироқ, метод айрим камчиликдан ҳам ҳоли эмас. Чунончи, аксарият ҳолатларда жавоблар ёзма равишда олинади, шунингдек, респондент таклиф этилаётган жавоб вариантлардан бирини танлаши зарур. Шу боис респондент ўз фикрини батафсил ифода этиш имкониятига эга эмас.

Педагогик таҳлил методи. Тадқиқотни олиб бориш жараёнида ушбу методни қўллашдан кўзланган мақсад танланган муаммонинг фалсафий, психологик ҳамда педагогик йўналишларда ўрганилганлик даражасини аниқлашдан иборат бўлиб, тадқиқотчи илгари сураётган ғоянинг назарий жиҳатдан ҳаққонийлигини асослашга хизмат қилади.

Болалар ижодини ўрганиш методи. Мазкур метод ўқувчиларнинг муайян йўналишлардаги лаёқати, қобилияти, шунингдек, маълум фан соҳалари бўйча билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Уни қўллашда ўқувчиларнинг ижодий ишлари – кундаликлари, иншolari, ёзма ишлари, рефератлари, ҳисоботлари муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Методнинг афзаллиги шундаки, у маълум ўқувчига хос бўлган индивидуал имкониятни кўра олиш, баҳолаш ва уни ривожлантириш учун замин яратади.

Болалар ижодини ўрганишнинг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. фан олимпиадалари;
2. турли мавзулардаги танловлар;
3. мактаб кўргазмалари;
4. фестиваллар;
5. мусобақалар.

Педагогика - назария ва тажриба бирлиги эканлиги. Педагогиканинг методологик гоялари сифатида қуйидагиларни курсатиш мумкин:

1. Таълим жамият таракқиётининг устувор соҳаси, маънавиятни тиклашнинг ишончли омили.
2. Шахс-ижтимоий тузум ва таълим тарбиянинг махсули. Таълим шахс таракқиётида хал қилувчи роль уйнайди.
3. Таълим тарбияда миллий уйғониш мафкурасига таяниб, миллий ва умумбашарий кадриятларга содиқлик руҳида, уларнинг муштараклиги таъминланади.
4. Педагогик жараён марказида шахс, унинг кизиқиш, эҳтиёж ва қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантириш, камол топтириш этади.
5. Таълимни ривожлантиришнинг бош йулининг демократлаштириш ва инсонпарварлаштиришдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, педагогик жараён илмий-гоявий бушлиқ, ноаниқликка асослана олмайди. Педагогиканинг илмий-гоявий асослари қанчалик пухта, ҳаётий бўлса, таълим-тарбия ишлари самарадорлиги шунчалик юқори, ишончли бўлади.

Педагогик тажриба (эксперимент – лотинча «синаб кўриш», «тажриба қилиб кўриш») методи. Педагогик тажриба методидан муаммо ечимини топиш имкониятларини ўрганиш, мавжуд педагогик шароитларнинг мақсадга эришишнинг қафолатлай олиши, илгари сурилаётган тавсияларнинг амалиётда самарадорлигини аниқлаш мақсадида фойдаланилади. Муайян муаммо ечимини топишга йўналтирилган педагогик тажриба маълум доирада, сони аниқ белгиланган респондентлар иштирокида амалга оширилади. Мазкур методдан фойдаланиш тадқиқотчи томонидан илгари сурилаётган махсус методиканинг самарадорлигини аниқлай ҳамда унга баҳо бера олиши зарур. Педагогик тажриба ташкил этилиш шароитига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Педагогик тажриба турлари

Педагогик тажриба ҳам бир қатор шартларга амал қилган ҳолда ташкил этилади:

1. тажрибанинг мақбул лойиҳа (дастур) асосида уюштирилиши;
2. тадқиқот илмий фаззининг пухта асосланиши;
3. тадқиқот объектлари ва усулларининг тўғри танланиши;
4. тажриба ўтказилиш вақти ҳамда давомийлигини аниқланиши;

5. зарур педагогик шарт-шароитлар (асбоб-ускуна, жиҳозлар, воситалар)нинг яратилганлиги;
6. тажриба маълумотларини умумлаштириш, таҳлил қилиш ва натижаларни қайта ишлаш. Педагогик тажриба якунида олинган натижаларга асосланиб умумий хулосага келинади ва илмий-методик тавсиялар ишлаб чиқилади.

Математик-статистик метод - тажриба-синов ишлари, шунингдек, умумий ҳолда тадқиқотнинг самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида қўлланилади, муаммо ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар махсус математик формулалар ёрдамида қайта таҳлил этилади. Якуний қиймат тадқиқот самарасини ифодаловчи асосий кўрсаткич ҳисобланади. Айни вақтда, педагогик йўналишда, тадқиқотлар олиб боришда Стюдент, Кўвирляг, Рокч, В.П.Беспалько ҳамда В.В.Гречихин методларидан кенг фойдаланилмоқда.

II. БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ “ЎЗБЕК МОДЕЛИ” ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ МЕЪЁРИЙ АСОСЛАРИ

§1 Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги давлат сиёсати

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида, узлуксиз таълим тизимини такомиллаштириш устувор йўналиш сифатида эътироф этилди. Республиканинг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида узлуксиз таълим тизимининг моҳияти, йўналишлари, таълим мазмуни, таълимнинг ҳуқуқий асослари батафсил очиб берилган.

Таълим, Ўзбекистон Республикаси, ижтимоий тараққиётида устувор соҳа деб эътироф қилинди. Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойиллари фуқароларнинг ижтимоий келиб чиқиши, ирқи, тили, эътиқоди, ижтимоий мавқеидан қатъий назар таълим олишда тенг ҳуқуққа эга эканликларини ифодалайди. Таълим-тарбия соҳасида амалга оширилган ислохотлар юртимиздаги туб ўзгаришлар, янгиланишларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Зеро, ҳар бир юртнинг бугуни ва келажаги, том маънода, таълим тизимининг қай даражада ривожлангани, баркамол авлодни тарбиялаш учун яратилган шарт-шароитлар, ислохотларнинг натижалари билан белгиланди.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ҳар йили ялпи ички маҳсулотнинг 10-12 фоизи таълимга ёки давлат бюджетининг 60 фоизи ижтимоий соҳага йўналтирилиши белгиланди. Ушбу маблағнинг 35 фоизи фақат таълим тизимига сарфланиб, ёшларнинг пухта таълим-тарбия олиши учун йўналтирилди.

Узлуксиз таълим тизимининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлашда Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этди.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги «2017-2021 йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2707-сонли, 2017 йил 14 мартдаги «Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2829-сонли, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш тўғрисида»ги ПҚ-2909-сонли, «Олий ўқув юртидан кейинги таълим тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорлари, шунингдек, академик илм-фанни ривожлантиришга қаратилган 2017 йил 17 февралдаги «Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2789-сонли қарори ҳамда «Ўзбекистон Республикаси фанлар академиясининг академиклари фаолиятини янада такомиллаштириш ва рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2016 йил 29 декабрдаги ПФ-4907-сонли фармонлари шулар жумласидандир.

Республикамиз ёшларининг жаҳондаги улкан интеллектуал бойликни эгаллашига шароит яратиш, дунёга чиқиши учун имкониятлар эшигини очиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада

такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1875-сонли қарорининг қабул қилиниши натижасида 2013-2014 йилдан бошлаб умумтаълим мактабларининг барчасида 1-синфдан чет тилини ўрганиш тизими амалга киритилди. Узлуксиз таълим тизимида чет тилини ўқитиш бўйича Давлат таълим стандартлари такомиллаштирилиб, ўқув режалари ишлаб чиқилди, адабиётларнинг янги авлоди яратилди, чет тилини ўқитиш бўйича малакали мутахассисларни тайёрлаш тизими янада кучайтирилди.

Шунингдек, республикамизнинг Биринчи Президенти И.Каримов ташаббуси билан Ўзбекистон Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси ташкил этилиб, болалар спортини ривожлантиришнинг ноёб тизимига асос солинди.

Болаларнинг мусиқа ва санъатга бўлган қизиқишларини қўллаб-қувватлашга қаратилган мусиқа ва санъат мактаблари барпо этилди, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш мақсадида «Баркамол авлод» болалар марказлари, Болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари фаолияти йўлга қўйилди. Ўтган йиллар давомида босқичма-босқич амалга оширилган чора-тадбирлар, соғлом авлодни шакллантиришнинг тарихий-тадрижий тараққиёти таҳлили шуни кўрсатдики, маънавий ва жисмоний соғлом авлодни дунёга келтириш ва тарбиялаш борасида улкан ютуқларга эришиш имконини берди.

§2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни Кадрлар тайёрлаш миллий дастури

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонун фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб-хунар ўргатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилайди ҳамда ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминлашга қаратилган бўлиб, 1997 йилнинг 29 августида қабул қилинган.

Қонун 5 бўлим, 34 моддадан иборат:

- I. Умумий қоидалар (1 - 8-моддалар)
- II. Таълим тизими ва турлари (9 - 19- моддалар)
- III. Таълим жараёни қатнашчилари (20-24- моддалар)
ижтимоий ҳимоя қилиш (20 - 24-моддалар)
- IV. Таълим тизимини бошқариш (25 - 29- моддалар)
- V. Якунловчи хулосалар (30 - 34- моддалар)

“Таълим тўғрисида”ги қонун билан таълим Ўзбекистон Республикаси ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилинди ҳамда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари белгиланди.

Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарварлиги ҳамда демократиклиги;
- таълим тизимининг узлуксизлиги ва изчиллиги;
- давлат таълим тизимининг илмийлиги ва дунёвийлиги;
- таълимда умуминсоний ва миллий-маданий қадриятларнинг устуворлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида ҳамманинг таълим олиши учун имконият яратилганлиги;
- таянч (тўққиз синф ҳажмидаги) таълимнинг мажбурийлиги;
- таълим, маънавий ва жисмоний тарбия дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув;
- билимдонлик ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим муассасаларида чет тилларни ўрганиш, дин тарихи ва жамият маданияти соҳасида билим олиш учун шароитлар яратиш;
- таълим муассасаларининг сиёсий партиялар ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатларнинг таъсиридан ҳоли бўлиши;
- тарбияланувчилар ва таълим олувчиларни ҳурмат қилиш;
- педагог Шахсини, унинг ижтимоий мавқеини ҳурмат қилиш;
- амалдаги қонунлар доирасида мулкчиликнинг барча шаклларидаги таълим муассасаларининг тенг ҳуқуқлилиги, уларнинг мустақиллигидан иборатдир.

Мазкур қонун билан жинси, тили, ёши, ирқий, миллий мансублиги, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий келиб чиқиши, хизмат тури, ижтимоий мавқеи, турар жойи, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъи назар, ҳар кимнинг билим олишда тенг ҳуқуқли эканлиги кафолатланади ва таълим муассасаларида таълим бериш тилидан фойдаланиш тартиби Давлат тили ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солинади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз умумий ўрта таълим мактабларида 7 та тил (ўзбек, рус, қорақалпоқ, қozoқ, қирғиз, тожик, туркман тиллари)да ўқитилиши йўлга қўйилди ва ўқувчиларни барча тилларда дарсликлар билан тўлиқ таъминлаш тизими яратилди.

Ўзбекистон Республикасининг **“Таълим тўғрисида”**ги қонунининг мақсад, вазифаларини рўёбга чиқариш, қонуннинг ҳаётийлигини таъминлаш ҳамда узлуксиз таълим соҳасидаги туб ислохотларни амалга ошириш мақсадида Кадрлар тайёрлаш миллий дастури қабул қилинган.

Ўзбекистон Республикаси сиёсий мустақилликни қўлга киритгач, ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ислохотлар амалга оширила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ПХ сессиясида Ўзбекистон Республикасининг **“Таълим тўғрисида”**ги ва **“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”**ги қонунлари қабул қилинди.

Таълим тизимини моддий-техника базасини ривожлантириш, ҳуқуқий мақомини ошириш, замонавий дидактик таъминотни ишлаб чиқиш, янги типдаги таълим муассасаларини ташкил этиш ва уларни энг илғор техника ва технология билан жиҳозлаш, халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, тахника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш, таълим-тарбия мазмуни, шакл, метод ва воситаларини жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида давр талабига мос такомиллаштириш, ёшларга замонавий, рақобатбардош касб-хунар сирларини ўргатиш ва уларни бандлигини таъминлаш каби қатор масалалар юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг ўттизга яқин қарорлари, фармойишлари, дастурлари қабул қилинди ва улар амалиётда таълим тизими фаолияти самарадорлигини оширишда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ҳар қандай мамлакатнинг кучи унинг, фуқароларининг маънавий етуқлиги, интеллектуал салоҳиятга эгалиги билан белгиланади.

Фуқароларнинг маънавий етуқлиги, интеллектуал салоҳияти эса таълим тизимининг мазмуни. Шахснинг ҳар томонлама шаклланиши учун хизмат қилувчи моддий ва маънавий шарт-шароитларнинг мавжудлиги, жамиятда қарор топган ижтимоий соғлом муҳит даражаси, ижтимоий муносабатлар мазмуни, шунингдек, аҳолининг этнопсихологик хусусиятлари, ахлоқий қарашлари ва ҳаётий эътиқодлари асосида шакллантирилади.

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»нинг яратилишида мазкур жиҳатлар тўла ўрганилди. Миллий дастур асосини Ўзбекистоннинг тараққиётини таъминлай оладиган, уни жаҳоннинг илғор мамлакатлари даражасига кўтарилишига ҳисса қўшувчи дадил, мустақил фикрловчи, билимли, малакали мутахассис, шунингдек, ижобий сифатларга эга бўлган кадрларни тайёрлаб вояга етказиш жараёни ташкил этади.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида Президент И.А.Каримов ғоялари асосида кадрлар тайёрлашнинг миллий модели яратилди. Ушбу миллий моделнинг мақсади — таълим соҳасини тубдан ислох қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш Миллий тизимини яратишдан иборатдир.

Республикада кадрлар тайёрлаш тизими ривожини таъминлашнинг қатор асосий йўналишларига эътибор қаратилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир: таълимнинг узлуксизлигини таъминлаш; педагог ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш

ва уларнинг малакасини ошириш; таълим жараёнини мазмунан ўзгартириш; маънавий-ахлоқий тарбия ва маърифий ишлар; иқтидорли болалар ва истеъдодли ёшлар; таълим тизимини бошқариш; касб-хунар таълими сифатини назорат қилиш тизимини шакллантириш; таълим тизимини молиялаш; моддий-техника таъминоти; таълим тизимининг яхлит ахборот маконини вужудга келтириш; таълим хизмати кўрсатиш бозорини ривожлантириш; таълим соҳасида ижтимоий кафолатларни таъминлаш ҳамда бу соҳани давлат томонидан қўллаб-қувватлаш; фан ва таълим жараёнлари алоқаларини ривожлантириш; ишлаб чиқариш ва таълим тизими интеграциялашувини ривожлантириш; таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасидаги халқаро ҳамкорлик.

Ўзбекистонда кадрлар тайёрлаш миллий модели мазмуни самарадорлиги қатор устувор педагогик йўналишларга эътибор беришни тақозо этади. Жумладан, баркамол авлод тарбиясида таълим-тарбия самарадорлигини оширишга таъсир этишнинг устувор юналишлари мавжуд бўлиб, уларнинг ечимини таъминлаш, такомиллаштириш ва ривожлантириш маънавий ва жисмоний соғлом авлодни тарбиялашнинг муҳим омили ҳисобланади.

§3. Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизими Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари

Ҳар бир ривожланган мамлакат ўз таълим тизимига эга. Таълим тизимининг шаклланиши жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Ўзбекистон Республикасининг таълим тизими ягона ва узлуксиздир.

Узлуксиз таълим қуйидаги таълим турларини ўз ичига олади:

- мактабгача таълим;
- умумий ўрта таълим;
- ўрта махсус, касб-хунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача таълим боланинг соғлом, ҳар томонлама камол топиб шаклланишини таъминлайди, унда ўқишга интилиш ҳиссини уйғотади, уни мунтазам таълим олишга тайёрлайди ҳамда бола олти-етти ёшга етгунча давлат ва нодавлат мактабгача таълим муассасалари ва оилаларда амалга оширилади. Бу каби таълим муассасаларининг фаолиятини ташкил этишда маҳаллалар, жамоат ва хайрия ташкилотлари, халқаро фондлар фаол иштирок этади. Мактабгача таълим муассасаларида болаларга тасвирий санъат, мусиқа, хорижий тил ва компьютер саводхонлигини ўргатувчи гуруҳлар ташкил этилмоқда. Бу каби ҳаракатлар мактабгача таълим ёшидаги болаларнинг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида маънавий-ахлоқий тарбиялашга хизмат қилади.

Умумий ўрта таълим тўққиз йиллик мажбурий характердаги умумий ҳамда уч йиллик мажбурий-ихтиёрий характердаги ўрта махсус, касб-хунар таълимидан иборат. Умумий ўрта таълим бошланғич таълимни ҳам қамраб олади. Мазкур босқичда ўқувчиларнинг фанлар асослари бўйича мунтазам билим олишлари, уларда билим олиш эҳтиёжининг юзага келиши, асосий ўқув-илмий ва умуммаданий билимларнинг ўзлаштиришлари, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган маънавий-ахлоқий фазилатлар, меҳнат, ижодий фикрлаш, атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлиш, шунингдек, касб танлаш кўникмаларининг шаклланиши учун педагогик шарт-шароит яратилади.

Давлат томонидан тасдиқланган намунадаги аттестат ўқувчиларнинг умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар маълумотига эгалекларини белгилайди.

Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш вазифаси мактаб жамоаси ва ота-оналар ҳамкорлигида ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташҳис марказлари раҳбарлигида амалга оширилади.

Мавжуд таълим муассасаларининг давр талабларини ҳисобга олган ҳолда ислоҳ қилишдан ташқари МДХ давлатларида ўхшаши йўқ янги турдаги ўқув юртлари - касб-хунар коллежлари ва академик литцейлар ташкил этилди. Шу тарзда иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча тармоқлари учун юқори малакали, рақобатбардош кадрлар тайёрлашга, ёшларни маънавий-ахлоқий ва ҳар томонлама ижодий ривожлантиришга йўналтирилган узлуксиз ўқув-илмий-ишлаб чиқариш таълимининг яхлит тизими шакллантирилди.

Ўқиш муддати уч йил бўлган мажбурий ўрта махсус, касб-хунар таълими узлуксиз таълим тизимининг мустақил тури саналиб, умумий ўрта таълим негизида ташкил этилади. Ўрта махсус, касб-хунар таълимининг икки муҳим йўналиши бўлган – академик литцей ёки касб-хунар коллежида таълим олиш ўқувчилар томонидан ихтиёрий равишда танланади.

Академик литцей ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши чуқур, соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишларини таъминлаш мақсадида давлат таълим стандартларига мувофиқ ўрта махсус таълим берувчи, юридик мақомга эга таълим муассасасидир.

Академик литсейларда ўқувчилар ўзлари танлаб олган таълим йўналиши (гуманитар, техника, аграр ва бошқа соҳалар) бўйича билим савияларини ошириш ҳамда ўзларида фанни чуқур ўрганишга қаратилган махсус касб-хунар кўникмаларини шакллантириш имкониятига эга бўладилар.

Академик литцейлар, асосан олий ўқув юртлари қошида ташкил этилади. Касб-хунар коллежлари эса ўқувчиларнинг муайян касб-хунарга мойиллиги, лаёқатлари, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, уларнинг танланган йўналишлар бўйича бир ёки бир неча замонавий касб сирларини эгаллаш имконини беради.

Касб-хунар коллежи ўқувчиларнинг касб-хунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантирувчи, танлаб олинган касб-хунар бўйича бир ёки бир неча ихтисосни эгаллаш имконини яратиш мақсадида тегишли давлат таълим стандартлари доирасида ўрта махсус, касб-хунар таълимини берувчи, юридик мақомга эга таълим муассасасидир.

Касб-хунар коллежлари янги типдаги таълим муассасалари бўлиб, уларнинг жиҳозланганлик даражаси, педагогик таркибнинг пухта танланганлиги, шунингдек, ўқув жараёнининг замонавий техника ва технологиялар ёрдамида ташкил этилиши алоҳида эътиборга лойиқ.

Академик литцей ва касб-хунар коллежларининг битирувчиларига давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломлар берилади. Ушбу дипломлар асосида битирувчилар таълимнинг кейинги босқичларида ўқишни давом эттириш ёки эгалланган ихтисос ва касб-хунар бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини қўлга киритадилар.

Олий таълим ўрта махсус, касб-хунар таълими негизига асосланиб, икки босқич (бакалаврият ҳамда магистратура)да ташкил этилиб, мутахассисликлар йўналишлари бўйича халқ хўжалигининг турли соҳаларига олий маълумотли мутахассисларни тайёрлайди. Олий таълим муассасаларига талабалар қабул қилиш давлат грантлари негизида ва пуллик-шартномавий асосда амалга оширилади.

Бакалаврият - мутахассисликлар йўналиши бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, таълим олиш муддати камида тўрт йил давом этадиган таянч олий таълим. Бакалавр даражасига эга бўлган Шахс олий таълим тизими йўналишидаги ўзи танлаган соҳа бўйича олий маълумотли мутахассис ҳисобланади ва давлат классификаторида белгиланган лавозимда ишлаш ҳуқуқига эга бўлади.

Давлат таълимий сиёсатининг асосий тамойиллари

Магистратура аниқ мутахассислик бўйича фундаментал ва амалий билим берадиган, бакалаврият негизда таълим муаддати камида икки йил давом этадиган олий таълим бўлиб, магистратурадаги таҳсил якуний классификатсион давлат аттестатсиясига мувофиқ олиб борилади.

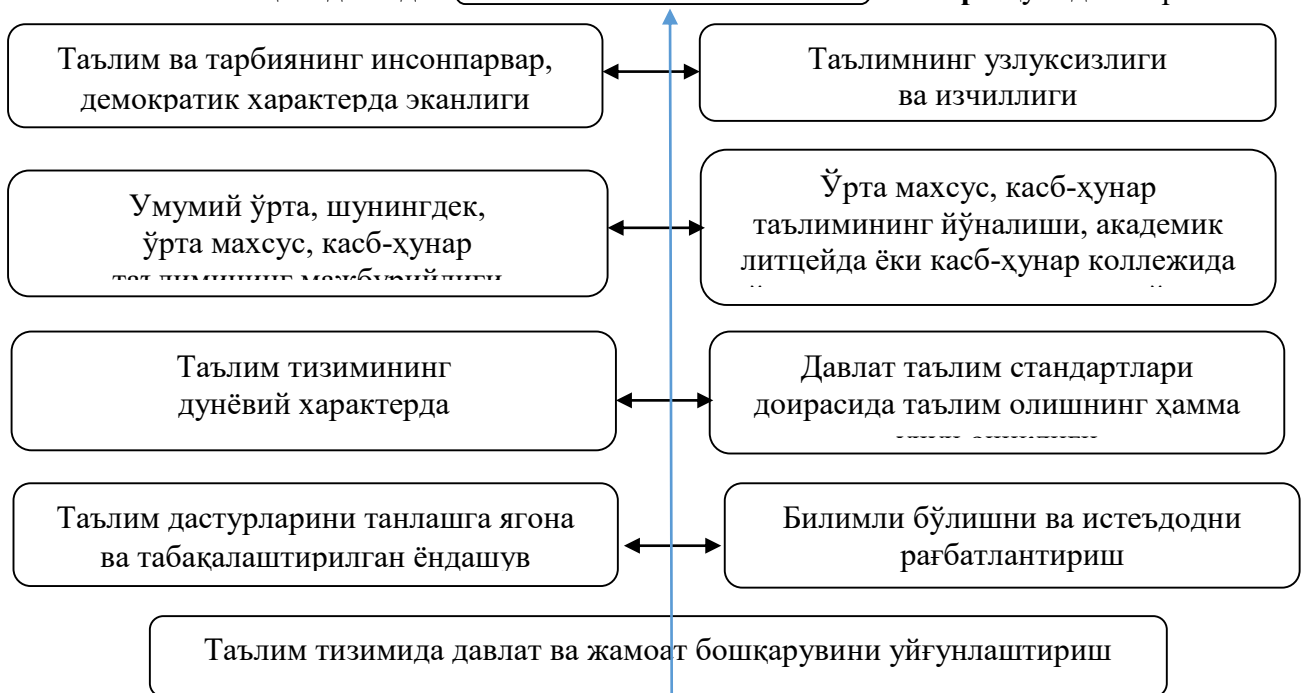
Магистр бакалавр даражасидаги мутахассисдан фаркли маълум ихтисослик бўйича таълим олган юқори малакали мутахассис ҳисобланиб, у илм-фан соҳасида, ишлаб чиқаришнинг масъулиятли лавозимларида фаолият кўрсатади.

Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондириш, Шахснинг ижодий таълим – касб-хунар манфаатларини қаноатлантиришга қаратилиб, олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларида амалга оширилади. Олий ўқув юртидан кейинги таълим фалсафа доктори ва фан доктори диссертатсияларининг ҳимояси билан якунланади. Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестатсия Комиссияси томонидан тегишли равишда фалсафа доктори ва фан доктори илмий даражаси ҳамда давлат томонидан тасдиқланган намунадаги дипломга эга бўлиш ҳуқуқини беради.

Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш жараёнида асосий эътибор мутахассисларнинг касб билимлари ва кўникмаларини янгилаш ҳамда чуқурлаштиришга қаратилади. Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш ана шу йўналишда фаолият юритувчи таълим муассасаларида амалга оширилади. Бу муассаса тингловчилари ўқиш натижаларига кўра давлат томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома ёки сертификатга эга бўладилар.

Мактабдан ташқари таълим мактабдан ташқари давлат ва нодавлат таълим муассасаларида давлат органлари, жамоат ташкилотлари, юридик ва жисмоний Шахслар томонидан маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт ва бошқа йўналишларда йўлга қўйилиб, болалар ҳамда ўсмирларнинг таълимга бўлган, яқка тартибдаги, ортиб боровчи талаб-эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини ташкил этиш мақсадида олиб борилади. Шунингдек, қонун билан таълим олувчиларни, таълим муассасалари ходимларини ижтимоий ҳимоя қилиш, етим болаларни ва ота-оналарининг ёки бошқа қонуний вакиллариининг васийлигисиз қолган болаларни, жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган болалар ва ўсмирларни ўқитиш, ижтимоий ёрдамга ва тикланишга муҳтож бўлган Шахслар учун ўқув-тарбия муассасаларини ташкил этиш тартиби белгиланган.

Таълим соҳасидаги дав. Тамойиллар йиллари қуйидагилар:

Таълим ва тарбияни инсонпарварлаштириш шахснинг ижодий қобилиятларини рўёбга чиқаришга имкон яратади. Шунингдек, таълим жараёнида унинг маънавий-ахлоқий эҳтиёжлари, хоҳиш-истаклари ва қизиқишларини ҳисобга олишни назарда тутлади. Яъни, таълим-тарбия жараёни шахсни ҳар томонлама камол топишини таъминлашга йўналтирилади, унинг шахсига нисбатан ҳурмат билан ёндашилади.

Таълим ва тарбияни демократлаштириш таълим мазмунининг очиқлиги, ўқув материаллари, таълим шакл ва методларининг хилма-хиллиги, миллий-ҳудудий хусусиятларнинг инобатга олиниши, шунингдек, тарбия жараёнининг демократик ғояларга мувофиқ ташкил этилишини англатади. Тамойил мазмунига кўра ўқувчиларнинг хоҳишларига кўра дарс жадвалига қўшимча фанлар киритилади, юқори синфларда муайян фанлар чуқурлаштирилиб ўргатилади, факультатив машғулот ва тўғараклар ташкил этилади, дарсларнинг яқка ва гуруҳли шаклда бўлишига эътибор қаратилади.

Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги узлуксиз таълим тизимининг барча босқичларида ўқитиш ўзаро алоқадорлик, боғлиқлик асосида йўлга қўйилишини ифода-лайди. Умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув дастурлари академик литцей ва касб-ҳунар коллежларининг, ўз навбатида уларнинг ўқув дастурлари олий ўқув юрти ўқув дастурлари билан мутаносибликда яратилиб, бири ўзидан аввалги босқичда ўзлаштирилган маълумотни бойитади ва ривожлантиради.

Умумий ўрта, шунингдек, ўрта махсус касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги ўқувчиларнинг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал интеллектуал ривожланиши, касб-ҳунарга мойиллиги, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, танлаб олинган касб-ҳунар бўйича бир ёки бир нечта ихтисосликни эгаллаш имкониятини яратишни ифода-лайди.

Ўрта махсус касб-ҳунар таълимининг ихтиёрийлиги янги турдаги ўқув муассасаларида таълим олиш йўналишининг ўқувчи томонидан ихтиёрий танланиши мумкинлигини англатади. Академик литцей ёки касб-ҳунар коллежида таълим олишни ўқувчилар ўз ихтидорлари ва хоҳиш-истакларига кўра танлайдилар.

Таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги мамлакатда таълим тараққиётининг ривожини илмий асосларга эга бўлиб, у фан-техника, маданиятнинг ютуқларига боғлиқ ҳолда ривожланиб боришини англатади.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни (4-модда)да фуқаролар миллати, тили, жинси, ёши, диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқиши, мавқеи, хизмат тури, турар жойи, республика ҳудудида қанча вақт яшаётганлигидан қатъий назар билим олиш ҳуқуқига эгалликлари айтилади. Давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиқлиги тамойили айнан мана шу ҳолатни ёритишга хизмат қилади. Ушбу тамойил, шунингдек, чет эллик фуқароларнинг республика ҳудудида халқаро шартномаларга мувофиқ билим олиш ҳуқуқига эгалликларини ҳам ифода-лайди. Ўзбекистон Республикасида истиқомат қилаётган фуқаролиги бўлмаган шахслар билим олишда республика фуқаролари билан тенг ҳуқуқларга эга бўладилар.

Таълим дастурларини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндашув Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни (7-модда)да ўз ифодасини топган. Давлат таълим стандартлари (ДТС) умумий ўрта, ўрта махсус касб-ҳунар ва олий таълим мазмуни, сифатига қўйиладиган талабларни белгилаб беради. Давлат таълим стандартларини бажариш барча таълим муассасалари учун мажбурийдир. Бироқ, таълим муассасалари ДТС асосида ўқув дастурлари вариантлари ишлаб чиқиб, ундан фойдаланишлари мумкин.

Билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларидан бири саналиб, таълимнинг барча босқичларида бу тамойилга тўла амал қилинади. Таълим олувчиларнинг истеъдод ва қобилиятлари давлат томонидан моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантирилиб борилади.

1993 йил 5 февралда Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти “Ўзбекистонда ўқувчи-ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғрисида”ги Фармони, 1993 йил 25 мартда “Ўзбекистон ўқувчи-ёшларини тақдирлаш ва моддий рағбатлантириш тўғрисида”ги республика Вазирлар Маҳкамасининг Қарори қабул қилинди. Унга кўра илмий салоҳият, иқтидорга эга талабалар ва аспирантлар учун Давлат стипендиялари таъсис этилди. Стипендия иқтидорли талабаларга ҳар йили ўн бир таълим йўналиши – техника ва информатика, тиббиёт, физика-математика, иқтисодиёт, журналистика, гуманитар, ҳуқуқ ва халқаро муносабатлар, педагогика, маданият ва санъат, чет тиллар, қишлоқ хўжалиги йўналишлари бўйича ўтказиладиган танлов якунларига кўра берилади. Иқтидорли талабалар учун, шунингдек, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Абу Али ибн Сино ва Имом ал-Бухорий номидаги стипендиялар жорий этилган.

Бундан ташқари истеъдодли ёшларни моддий ва маънавий рағбатлантириш, чет элда таълим олишларини қўллаб-қувватлаш мақсадида жамғармалар ташкил этилган.

Таълим тизимида давлат ва жамият бошқарувини уйғунлаштириш таълимни ташкил этиш, сифатини ошириш, бунда давлат ва жамиятнинг ҳамкорликка эришишни назарда тутди. Таълим тизимида давлат ва жамият бошқаруви таълим самарадорлигини оширишга замин яратади.

§4. Ўқитувчининг педагогик жараёндаги ўрни

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ҳолатларини амалиётга тадбиқ этиш Республика таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар муваффақиятини таъминлаш, таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ўқитувчи, тарбиячи, ишлаб чиқариш усталарининг маънавий қиёфаси ҳамда касбий маҳоратларига ҳам боғлиқдир.

Шахсни тарбиялаш иши ниҳоятда мураккаб фаолият жараёни бўлиб, жуда қадимдан ушбу фаолиятга жамиятнинг етук кишилари жалб этилгандир. Мазкур ҳолат ёш авлод тарбияси, унинг ташкил этилиши мазмуни нафақат Шахс камолоти, балки жамият тараққиётини ҳам белгилашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англатади.

Жамият томонидан ўқитувчи Шахсига қўйилаётган талаблар ўз даврида Шарк мутафакирлари ҳамда Ғарб маърифатпарварларининг асарларида ўз аксини топган.

Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий ҳамда Абу Райҳон Берунийлар ўқитувчининг маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук бўлишларига алоҳида аҳамият қаратадилар. Уларнинг фикрларича, яхши ўқитувчи бошқалардан бир жиҳати билан фарқ қилади, яъни, у ўзи эга бўлган билимларни ёшларга беминнат ўргатади, ҳар бир ишда уларга намуна бўла олади.

Абу Али ибн Сино ўз асарларида ўқитувчи болаларга таълим беришдек масъулиятли бурчни бажариши зарурлигини уқтирар экан, уларга фаолиятда муваффақиятга эришиш гарови бўлган қуйидаги тавсияларни беради:

1. болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;
2. берилаётган билимнинг талабалар томонидан ўзлаштирилишига эътиборни қаратиш;
3. таълимда турли шакл ва методлардан фойдаланиш;
4. талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, Шахсий хусусиятларини билиши;
5. фанга қизиқтира олиши;
6. берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиши;
7. билимларни талабаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериш;
8. ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш¹.

Алишер Навоий ўз даврининг айрим мактабдорлари эга бўлган сифатлар, хусусан, қаттиққўллик, таъмагирлик ва жоҳилликларни қоралар экан, ўқитувчининг маънавий қиёфасига нисбатан жиддий талабларни қўяди. Хусусан, «мударрис керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтишга уринмаса, манманлик учун дарс беришга ҳавас

¹Раҳимов С. Абу Али ибн Сино. Таълим ва тарбия ҳақида.-Т.: Ўқитувчи. 1967. 75 бет.

кўргазмаса ва олғирлик учун гап-сўз ва қавқо юргизмаса, нодонликдан салласи катта ва печи узун бўлмаса, гердайиш учун мадраса айвони боши унга ўрин бўлмаса. ... Ярамасликлардан кўркса ва нопокликдан қочса, наинки, ўзини олим билиб, неча нодонга турли хил фисқ ишларни мумкин, балки ҳалол қилса, қилмас ишларни қилмоқ учун содир бўлса ва қилар ишларни қилмаслик унга қоида ва одат бўлиб қолса. Бу мударрис эмасдир, ёмон одатни тарқатувчидир»².

Айни ўринда ўқитувчи меҳнатининг машаққатли эканлигини таъкидлаб ўтади: «Унинг иши одам қўлидан келмас, одам эмас, балки дев ҳам қила билмас. Бир кучли киши бир ёш болани сақлашга ожизлик қиларди, у эса бир тўда болага илм ва адаб ўргатади, кўрким бунга нима этсин.

Шуниси ҳам борки, у тўдада фаҳм-фаросати озлар бўлади, ундай кишига юзларча машаққат келса қандай бўлади. Ҳар қандай бўлса ҳам, ёш болаларга унинг ҳаққи кўпдир. Агар шогирд подшоҳликка эришса ҳам унга (муаллимга) қуллуқ қилса арзийди.

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила»¹.

Машҳур педагог Абдулла Авлоний ҳам ўз асарларида ўқитувчи Шахси ва унинг фаолияти борасидаги қарашларни ифодалашга алоҳида ўрин беради. Алломанинг қайд этишича, боланинг соғлом бўлиб ўсишида ота-оналар ўзига хос рол ўйнасалар, унинг фикрий жиҳатдан тараққий этишида ўқитувчининг ўрни беқиёс эканлигини таъкидлайди. Хусусан, болаларнинг ақлий қобилиятларини шакллантириш муаллимларнинг «диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифа» эканлигини таъкидлаб, «фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги, муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур»², - дейди.

Ян Амос Коменский ўз даврида ўқитувчининг бола дунёқарашини ривожлантиришдаги ролига катта баҳо бериб, ўқитувчилик «ер юзидаги ҳар қандай касбдан кўра юқорироқ турадиган жуда фахрли касб» эканлигини таъкидлайди. Муаллифнинг фикрича, педагог ўз бурчларини чуқур англай олиши ҳамда ўз кадр-қимматини тўла баҳолай билиши зарур.

Ўзбекистон Республикасида ўқитувчи кадрларнинг маънавий қиёфаси, ақлий салоҳияти ҳамда касбий маҳоратига нисбатан жиддий талаблар қўймоқда.

Юқорида қайд этилган фикрлардан бугунги кун ўқитувчиси Шахсига нисбатан қўйилаётган талаблар мазмуни англанилади. Замонавий ўқитувчи қандай бўлиши зарур?

Ўқитувчи (педагог) педагогик, психологик ва мутахассислик йўналишлари бўйича махсус маълумот, касбий тайёргарлик, юксак ахлоқий фазилатларга эга ҳамда таълим муассасаларида фаолият кўрсатувчи Шахс саналади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунининг 5-моддаси 3-бандига мувофиқ таълим муассасаларида судланган Шахсларнинг педагогик фаолият билан шуғулланишларига йўл қўйилмайди.

Бизнинг назаримизда, **замонавий ўқитувчи-бакалавр** қиёфасида қуйидаги фазилатлар намоён бўла олиши керак (сўз юритилаётган сифатлар моҳиятан ўқитувчи-бакалавр томонидан амалга оширилиши зарур бўлган вазифа, бурч ва масъулиятларини ифодалайди):

1. Ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий ислохотлар моҳиятини чуқур англаб этиши ҳамда бу борада ўқувчиларга тўғри, асосли маълумотларни бера олиши лозим.
2. Замонавий ўқитувчининг илм-фан, техника ва технология янгиликлари ва ютуқларидан хабардор бўлиши талаб этилади.

²Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. 13 том., Т.: 1966.-189-190.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. 13 том., Т.: 1966.-189-190.

²Ҳошимов К ва б. Педагогика тарихи.—Т., Ўқитувчи, 1996, - 301-бет.

3. Ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур, пухта билимга эга бўлиши, ўз устида тинимсиз изланиши лозим.
4. Ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиш, таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда фаолият ташкил этиши керак.
5. Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида энг самарали шакл, метод ва воситалардан унумли фойдалана олиш имкониятига эга бўлмоғи лозим.
6. Ўқитувчи ижодкор, ташаббускор ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиши шарт.
7. Ўқитувчи юксак даражадаги педагогик маҳорат, чунончи, коммуникативлик лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, жест) қоидалари чуқур ўзлаштириб олишга эришишлари лозим.
8. Ўқитувчи нутқ маданиятига эга бўлиши зарур, унинг нутқи қуйидаги хусусиятларни ўзида акс эттира олиши керак:
 - а) нутқнинг тўғрилиги;
 - б) нутқнинг аниқлиги;
 - в) нутқнинг ифодавийлиги;
 - г) нутқнинг софлиги (унинг турли шева сўзларидан ҳоли бўлиб, фақат абадий тилда ифода этилиши); жаргон (муайян касб ёки соҳа мутахассисликларига хос сўзлар); варваризм (муайян миллат тилида баён этилаётган нутқда ўзга миллатларга хос сўзларни ноўрин қўлланилиши); вулгаризм (ҳақорат қилиш, сўкишда қўлланиладиган сўзлар) ҳамда конселяризм (ўрни бўлмаган вазиятларда расмий сўзлардан фойдаланиш) сўзлардан ҳоли бўлиши, ўқитувчининг нутқи содда, равон ва тушунарли бўлиши керак;
 - д) нутқнинг равонлиги;
 - ж) нутқнинг бойлиги (ҳикматли сўзлар, ибора ва мақоллар, маталлар ҳамда кўчирма гаплардан ўринли ва самарали фойдалана олиш).
9. Ўқитувчи кийиниш маданияти (содда, озода, бежирим кийиниши), таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг диққатини тез жалб этувчи турли хил безаклар (олтин, кумуш тақинчоқлар)дан фойдаланмаслиги, фасл, ёш, гавда тузилиши, юз қиёфаси, ҳатто, соч ранги ва турмагига мувофиқ равишда кийинишни ўзлаштиришга эришиши лозим.
10. Ўқитувчи Шахсий ҳаётда пок, атрофдагиларга ўрнатилган бўла олиши лозим. Ўқитувчи педагогик мулоқот жараёнининг фаол иштирокчиси сифатида ўзида бир қатор сифатларнинг таркиб топишига эришиши зарур. Чунончи, у энг аввало, мулоҳазали, босиқ, вазиятни тўғри баҳолай оладиган, мавжуд зиддиятларни баратараф этишнинг уддасидан чиқа олиши зарур. Ўқувчи, ота-оналар ҳамда ҳамкасблари билан мулоқот жараёнида фикрини аниқ ва тўла баён этилишига аҳамият қаратиши мақсадга мувофиқ. Улар билан муносабат жараёнида сўзни салбий ҳолатлар ҳақидаги далилларни келтиришдан эмас, аксинча, ўқувчи (ёки ҳамкасби, ота-оналар)нинг муваффақиятларини эътироф этиши, уларнинг янада бойишига ишонч билдириши у билан тиллаша олишига имкон беради. Мулоқот жараёнида ўқитувчининг сўзларидан суҳбатдошига нисбатан хайрихоҳлик, самимийлик, дўстона муносабат сезилиб туриши, шунингдек, имкон қадар кўтаринки кайфиятда бўлиши зарур.
11. Ўқитувчи баркамол авлодни тарбиялаш жараёнида иштирок этар экан, нафақат маънавий-ахлоқий маданияти билан атрофдагиларга ўрнатилган бўлиши, шу билан бирга, педагогик маҳоратини намоён эта олиши, етук педагог сифатида малакали кадрларни тайёрлаш ишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши зарур.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида малакали (маҳоратли) ўқитувчиларни қўллаб-қувватлаш, уларнинг тажрибаларини оммалаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маҳоратли ўқитувчиларни аниқлаш мақсадида турли кўрик, танловлар ташкил этилмоқда. Хусусан, «Йил ўқитувчиси» Республика кўрик-танлови таълим муассасаларида фаолият олиб бораётган ўқитувчиларга педагогик маҳоратларини индидаул равишда намоёиш этиш имкониятини бераётган бўлса, «Йил мактаби»

Республика кўрик-танлови ўқитувчиларга жамоа асосида таълим муассасасида қўлга киритилаётган ютуқларни оммага кўрсата олишлари учун шароит яратмоқда.

Шунингдек, республика миқёсида, педагогик фаолиятда улкан ютуқларни қўлга кирита олган ўқитувчилар таълим соҳасида нуфузли саналувчи давлат мукофоти – Ўзбекистон Республикаси Халқ ўқитувчиси кўкрак нишонига сазовор бўлмоқдалар.

III. БОБ. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР ВА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ МЕНЕЖМЕНТИ

§1. Мактаб – педагогик тизим ва бошқаришнинг объекти сифатида Мактабни бошқариш принциплари

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълими тизимини такомиллаштириш устувор йўналиш сифатида эътироф этилди. Республиканинг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида узлуксиз таълим тизимининг моҳияти, йўналишлари, таълим мазмуни, таълимнинг ҳукукий асослари батафсил очиб берилган.

Ҳар бир ривожланган мамлакат ўз таълим тизимига эга. Таълим тизимининг шаклланиши жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ.

Республика узлуксиз таълим тизими ДТСга мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари, тадқиқот ишларини бошқарувчи илмий-педагогик муассасалар, таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари ҳамда уларга қарашли корхона, муассаса, ташкилотларни ўз ичига олади.

Узлуксиз таълим бир нечта таълим турларини ўз ичига олади. Яъни: мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим.

Мактабгача таълим боланинг соғлом, ҳар томонлама камол топиб шаклланишини таъминлайди, унда ўқишга интилиш ҳиссини уйғотади, уни мунтазам таълим олишга тайёрлайди ҳамда бола олти-етти ёшга етгунча давлат ва нодавлат мактабгача таълим муассасалари ва оилаларда амалга оширилади. Бу каби таълим муассасаларининг фаолиятини ташкил этишда маҳаллалар, жамоат, хайрия ташкилотлари, халқаро фондлар иштирок этади.

Умумий ўрта таълиммажбурий характердаги умумий (бошланғич ва умумий) мажбурий-ихтиёрий характердаги ўрта махсус, касб-ҳунар таълимидан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини бошқарадиган юқори давлат органлари ҳисобланади.

Халқ таълими Вазирлигининг маҳаллий органлари қуйидагилар саналади:

Халқ таълими бўлимлари, шунингдек, маҳаллий ҳокимлик органлари тасарруфига киради ва унга бўйсунди.

Таълим муассасасини бошқаришда вазирликлар тасарруфидаги назорат органлари ёрдам кўрсатади. Назорат органлари таълим муассасаси фаолиятини ўрганади, таълим-тарбия жараёни натижаларини таҳлил қилади, илғор тажрибаларини аниқлайди, оммалаштириш чора-тадбирларини белгилайди, камчиликларни аниқлаб, бартараф этиш йўллариини излайди, мактаб директори ва ўқитувчиларга методик ва моддий ёрдам кўрсатади.

Таълим муассасаларининг Низом ва Уставлари. ЎзРнинг “Умумий ўрта таълим тўғрисида”ги Низоми 1998 йил 13 майда қабул қилинган. Низомда умумий ўрта таълимнинг мақсади, вазифалари, умумий ўрта таълимни ташкил этиш, педагог кадрларни қайта тайёрлаш, малакасини ошириш, умумий ўрта таълимни бошқариш, маблағ билан таъминлаш, муассасанинг моддий-техника таъминоти ва халқаро ҳамкорлик ёритилган.

Низомда умумий ўрта таълим мазмуни **мажбурий ва қўшимча компонентлар** тарзида очиб берилган. **Мажбурий компонент** ДТС билан белгиланиб, унга кўра ўқувчилар ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларида таълим олиш учун зарур билимларни эгаллашлари лозим.

Қўшимча компонент ўқувчининг эҳтиёжлари ва қobiliяти, мактабнинг моддий-техника ва кадрлар билан таъминланганлик даражасидан келиб чиқиб белгиланади. Қўшимча ўқув юкланмаларининг ҳажми ЎзР Халқ таълими ва Соғлиқни сақлаш вазирликлари келишувига мувофиқ белгиланади. Ўқувчиларнинг билимлари даражаси ва таълим натижаси ДТС талабларига мувофиқ назорат қилинади. Назорат жорий, оралик, якуний ҳамда босқичли назорат тарзида амалга оширилади.

Мактабга **бевосита раҳбарлик** бошқаришнинг юқори органлар томонидан тайинланадиган директор, давлатга қарашли бўлмаган таълим муассасаларида эса муассасис томонидан амалга оширилади.

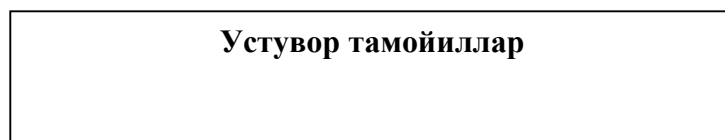
Умумий ўрта таълимни ташкил этишда халқаро ҳамкорликка ҳам таянилади. Бу борадаги халқаро ҳамкорлик педагогик ахборот, тажриба алмашиш, педагог-ҳодимларнинг тажриба ўрганиш ва малака оширишларини таъминлашга оид давлатлар, ҳукуматлар ва идоралараро шартномалар асосида йўлга қўйилади.

Амалдаги “Умумий ўрта таълим муассасаси (мактаби)нинг муваффақ намунавий Устави” 1998 йилнинг 17 декабрида, тасдиқланган.

Таълим муассасаларининг Уставларида муассасанинг жойлашган ўрни, тури, таълим тили, таълим муассасасининг бошқариш мазмуни, тартиби, бошқарув органларининг фаолияти, раҳбар ҳодимлар зиммасидаги вазифалар, педагог-ҳодимлар, ўқувчи ва оналарнинг ҳуқуқ-бурчлари, ўқув-тарбия ва илмий-услубий ишларни ташкил этиш моҳияти, таълим муассасасининг иқтисодий таъминоти, хўжалик фаолияти ҳамда муассасани бошқариш тартиби очиб берилган.

§2. Таълим муассасасини бошқаришнинг тамойиллари ва вазифалари

Хар қандай фаолият сингари бошқариш фаолияти ҳам муайян тамойиллар асосида ташкил этилади. Таълим муассасасини бошқаришда қуйидаги тамойиллар устувор хусусият касб этади:

- 1) педагогик тизимни бошқаришни демократиялаш ва инсонпарварлаштириш;
- 2) бошқаришнинг тизимлилиги ва ягоналиги;
- 3) бошқаришнинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган ҳолатларининг рационал уйғунлиги;
- 4) якка ҳокимлик билан жамоатчилик бошқарувининг бирлиги;
- 5) таълим тизимини бошқаришда ахборотларнинг объективлиги ва тўлиқлиги

Таълим муассасасини бошқариш тамойиллари

1. Педагогик тизимни бошқаришни либераллаштириш-демократлаштириш ва

1. Педагогик тизимни бошқаришни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш.

Педагогик кадрларни танлов ва шартнома асосида ишга қабул қилиш, қабул қилинаётган қарорларни очиқ муҳокама қилиш, ахборотларнинг барча учун очиқ ва тушунарли бўлиши, маъмуриятнинг таълим муассасаси жамоати олдида мунтазам ҳисобот бериши, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълим муассасаси ҳаётига оид фикр билдириш имконига эгаликлари, муассасада демократик ғоялар етакчи ўрин тутишини аниқлатади.

Таълим тизимини бошқаришда шахсга алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлиш, унга ишониш, педагогик фаолиятда субъектнинг субъектга муносабати даражасига эришиш, ўқувчи ва ўқитувчининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, ўз истеъдодлари ва касбий маҳоратларини эркин намоён этиш учун шароит яратиш **инсонпарварлик тамойили**га асосланган бошқарув моҳиятини аниқлатади.

2. Бошқаришнинг тизимлилиги ва ягоналиги.

Таълим муассасасини бошқаришда унинг фаолиятида кўзга ташланадиган элементлар тизимли (бир-бирини тўлдирувчи) бўлиш билан бирга яхлит ҳолда намоён бўлади. Раҳбар таълим муассасасини бошқаришда ана шу алоҳидалик ва умумийликни инобатга олиши лозим. Бошқарувдаги тизимлилик ва ягоналик раҳбар билан педагогик жамоа ўртасидаги ўзаро ҳаракат ва алоқани таъминлайди, бир ёқлама бошқарувнинг олдини олади.

3. Бошқаришнинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган ҳолатларининг рационал уйғунлиги.

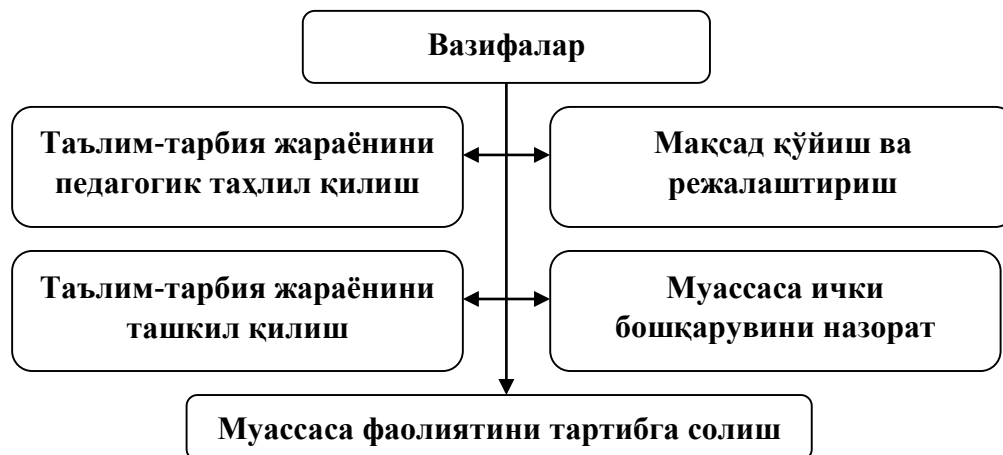
Бошқарувни марказлаштириш керагидан ортиқ бўлганда, албатта, маъмурий бошқарув кучаяди. Марказлаштирилмаслик эса педагогик тизим фаолиятининг сустлаштиради. Таълим муассасасини бошқаришда марказлаштириш ва марказлаштирмаслик ўртасидаги уйғунликни таъминлаш қабул қилинаётган қарорларнинг объектив бўлишини таъминлайди.

4. Якка ҳокимлик билан жамоатчилик бошқарувининг бирлиги педагогик жараёни бошқаришда якка ҳокимликка йўл қўймасликка қаратилган. Бошқариш фаолиятида ўқувчиларнинг тажрибаси, билимига таяниб, оқилона ҳулосалар чиқариш ўта муҳимдир. Бошқарув қарорларини қабул қилишда коллегиял (жамоатчилик асосида)

ёндашув, унинг ижросини таъминлашда эса якка ҳокимликка бўйсунтириш кутилган натижани беради.

5.Таълим тизимини бошқаришда ахборотларнинг объективлиги ва тўлиқлиги. Тизимни бошқаришнинг самарадорлиги ахборотларнинг қанчалик аниқ ва тўлиқлигига ҳам боғлиқ. Агар ахборотлар тўлиқ, аммо ҳаддан зиёд кўп бўлса, қарор қабул қилишда чалкашликка йўл қўйилади. Бошқарув жараёнида ахборотдан самарали фойдаланиш таълим муассасаси фаолиятининг муваффақиятли амалга оширилишига ёрдам беради.

Таълим муассасини бошқаришда муайян вазифаларнинг ижобий ҳал қилиниши кўзда тутилади. Улар қуйидагилардир:

Таълим муассасини бошқариш вазифалари

Таълим-тарбия жараёнининг ташкил этилиши ва ривожланишини таҳлил қилмасдан, эришилган натижаларни аввалгилари билан таққосламай туриб, уни бошқариб бўлмайди. Педагогик таҳлилнинг қуйидаги уч тури мавжуд: кундалик таҳлил; тизимли таҳлил; якуний таҳлил.

Кундалик таҳлил ўқув жараёнининг бориши ва натижаси ҳақида ҳар куни маълумот йиғиб, камчиликлар сабабини аниқлашга қаратилади. Кундалик таҳлил натижасида педагогик жараёнга ўзгартириш ва тузатишлар киритилади. Кундалик таҳлилда ўқувчиларнинг ҳар кунги ўзлаштириш ва интизомлари даражаси, таълим муассасаси раҳбарининг дарсга ҳамда синфдан ташқари дарсларга қатнашиши, мактабнинг тозаллик ҳолати, шунингдек, дарс жадвалига риоя қилиш каби ҳолатлари инобатга олинади.

Тизимли таҳлил дарслар ва синфдан ташқари машғулотлар тизимини ўрганишга қаратилади. Бунда таълим методларини тўғри танлаш, ўқувчилар томонидан билимларни пухта ўзлаштирилишига эришиш, тарбиявий ишларни самарали олиб борилиши ва таълим муассасасида инновацион муҳитни яратишда педагогик жамоа ҳиссасини таъминлаш масалалари ўрганилади.

Якуний таҳлил ўқув чораги, ярим йиллик ва ўқув йили якунида амалга оширилади, асосий натижаларга эришиш йўллари ўрганишга қаратилади. Таҳлил учун маълумотлар кундалик ва тизимли таҳлиллар, жорий ва оралик назорат якунлари, синф раҳбарларининг ҳисоботларидан олинади.

Мактабнинг ички бошқаруви, унинг тузилиши ва вазифалари. Педагогик Кенгаш ва унинг вазифалари. Услубий Кенгаш ва унинг вазифалари.

Ҳар қандай педагогик жараёни бошқаришнинг асоси мақсад қўйиш ва режалаштиришдан иборат.

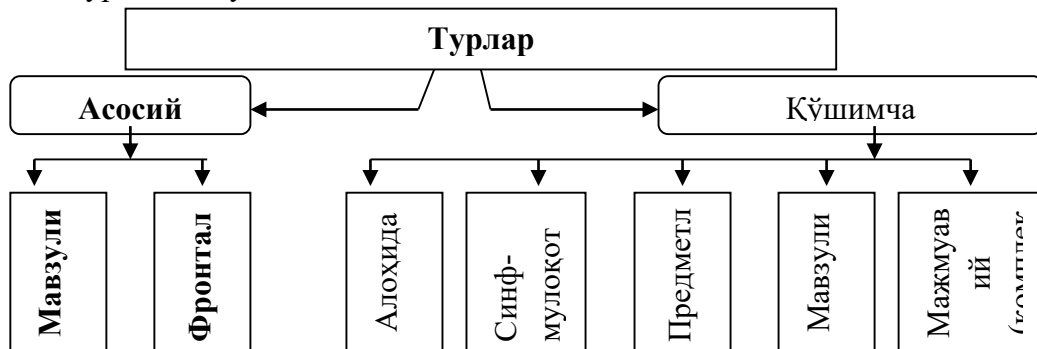
Бошқарув фаолиятининг мақсади ишнинг умумий йўналиши, мазмуни, шакли ва методларини аниқлаш. Таълим муассасасини бошқаришни режалаштириш педагогик таҳлил асосида белгиланган дастурий мақсадга мувофиқ қарор қабул қилишдир. Таълим

муассасасини бошқариш амалиётида режалаштиришнинг қуйидаги учта асосий шакли қўлланилади: мuddатли (перспектив); йиллик; якуний.

Қабул қилинган режаларни амалга ошириш учун педагогик фаолият таркибий қисмларини бир-бири билан алоқада бўлишини ташкил этишга эътибор қаратиш лозим. “Ташкил этиш” тушунчаси таълим муассасасининг раҳбарлари, ўқитувчилар, шунингдек, ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари фаолиятига нисбатан қўлланилади.

Ички назорат ҳам таълим муассасасини бошқаришда алоҳида ўрин тутади. Назоратни ташкил қуйидаги тамойилларга риоя қилиш лозим: тизимлилик, объективлик, ҳаракатлилик, тўлдирувчилик.

Ички назоратнинг турлари, шакллари ва методларини туркумлаштириш муаммоли масала бўлиб қолмоқда. Шундай бўлса-да, ички назоратнинг қуйидаги **турларини** ажратилиб кўрсатиш мумкин:

Таълим муассасаси ички назоратининг асосий турлари

Таълим муассасасининг бошқарув органлари. Таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнини ривожлантириш, такомиллаштириш, муассаса фаолияти билан боғлиқ барча ташкилий масалаларни мувофиқлаштириш, ўқитувчи ва тарбиячиларнинг касбий маҳорати ва ижодкорликларини ўстириш мақсадида педагогик ходимларни бирлаштирувчи **Педагогик кенгаш** фаолият кўрсатади.

Педагогик кенгаш таълим муассасаси жамоасининг юқори бошқарув органи ҳисобланади

Педагогик кенгаш таълим муассасаси ҳаётига доир масалаларни ҳал қилишда муҳим ўрин тутади. Унинг вазифалари қуйидагилардир:

АСОСИЙ ВАЗИФАЛАР

Таълим муассасаси (умумий ўрта таълим мактаби, АЛ, КХК) ҳужжатларини муҳокамадан ўтказиш, тасдиқлаш ва бажарилишини назорат қилиш; муассасанинг мақсад, вазифаларидан келиб чиқиб, уни ривожлантиришнинг истикболли йўналишларини белгилаш; муассасада ўқув, тарбия жараёнини ташкил этиш, таълим самарадорлигини оширишда мақбул шарт-шароитлар яратишга доир қарорларни қабул қилиш; муассаса бошқарув тизимини такомиллаштириш бўйича йўл-йўриқларни ишлаб чиқиш; педагогик жамоа фаолиятини таҳлил қилиш, якуний хулоса чиқариш; педагогик жамоа томонидан ўз ваколати доирасида

Педагогик Кенгаш йиғилишларининг қарорлари, ҳужжатлари таълим муассасаси иш юритиш ҳужжатлари билан бирга сақланади. Педагогик Кенгаш фаолияти бир қатор ҳужжатларда ўз аксини топади:

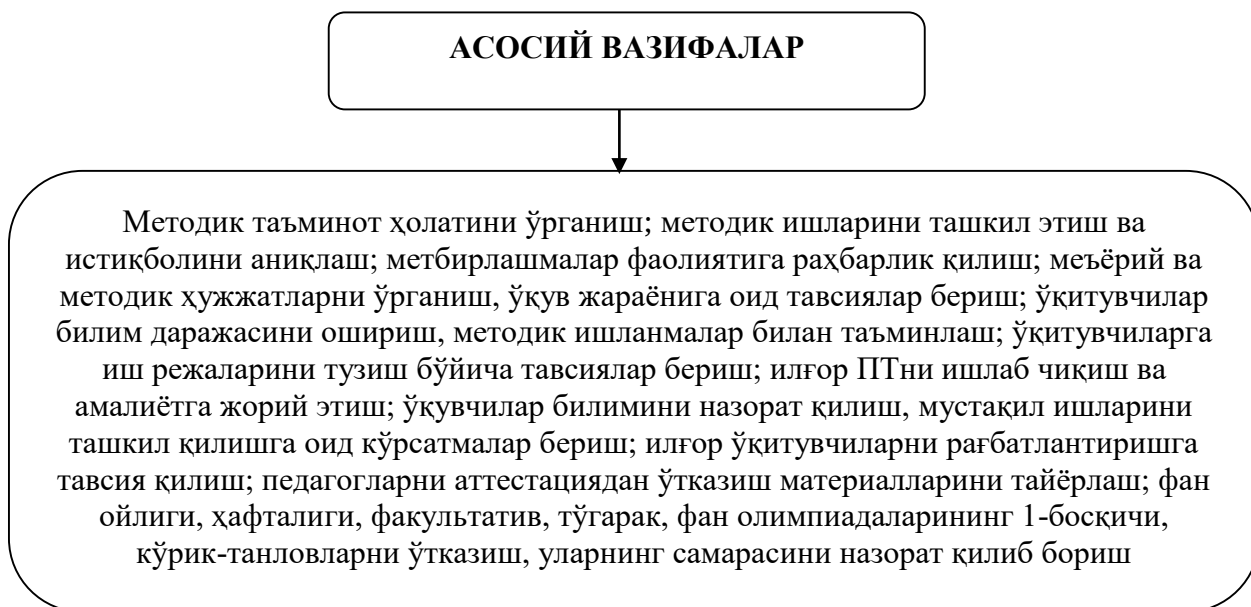

ПЕДАГОГИК КЕНГАШ ҲУЖЖАТЛАРИ

Таълим муассасаси ҳужжатлари беш йил давомида муассасада сақланади.
Таълим муассасасида методик кенгаш, методик бирлашмалар иш юритади.

Методик кенгаш таълим муассасасида таълим жараёнининг сифатини таъминлаш, ўқитувчиларнинг ғоявий-назарий етуклиги, педагогик ва методик маҳоратларини такомиллаштиришга назарий-методик жиҳатдан раҳбарлик қилувчи орган

Методик кенгашнинг фаолият доираси кенг бўлиб, у томонидан амалга ошириладиган вазифалар* қуйидагилардир:

Таълим муассасасида фанлар ёки бир-бирига яқин бўлган фанлар туркумлари бўйича **Методика бирлашмалар*** фаолият кўрсатади.

“Умумий ўрта таълим мактаби Методика кенгаши тўғрисида”ги Низомдан

*Умумий ўрта таълим мактаби Методика кенгаши тўғрисида”ги Низомдан

Методика бирлашмалар **мақсади** ўқитувчилар методик, касбий маҳоратларини такомиллаштириш, ўқувчиларга таълим-тарбия беришнинг замонавий талаблари бажарилишини таъминлашда қўмаклашиш, ижодий ташаббусларни уйғунлаштириш ва таълим-тарбия беришнинг замонавий усуллари ишлаб чиқишдан иборат

Методика бирлашмалари ўзида методика кенгашининг вазифаларини акс эттиради. Шу билан бирга қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

Асосий вазифалар

Фанлар бўйича тақвимий-мавзуй режаларни тасдиқлашга тавсия этиш; оралиқ ва якуний назоратлар учун тайёрланган синов материалларини тасдиқлаш; илғор иш тажрибаларни ўрганишни ташкил қилиш, оммалаштириш; методик таъминотга бўлган эҳтиёжни аниқлаш; ўзаро дарс кузатишларни ташкил қилиш, таҳлил этиш; очиқ дарсларни ташкил этиш, ёш мутахассисларга методик ёрдам бериш; кўргазма ва кўрсатмалар воситалардан фойдаланиш бўйича методик тавсияларни бериш; фан хоналарининг меъёрий хужжатлар талаблари асосида жиҳозланишини ташкил этиш

Методик бирлашмаларнинг вазифалари

Методика бирлашмасига Педагогик кенгаш қарорига кўра ижодкор ва тажрибали ўқитувчилардан таълим муассасаси директорининг буйруғи билан раҳбар тайинланади. **Таълим муассасалари раҳбарларининг вазифалари.** Таълим муассасасида ўқув-тарбия жараёни, кундалиқ фаолиятга раҳбарлик бевосита таълим муассасаси директори томонидан олиб борилади.

Таълим муассасаси директорининг вазифаси қуйидагилардан иборат: давлат ва жамоат ташкилотлари олдида таълим муассасасининг манфаатларини ифодалаш; ўқув-тарбия жараёни муваффақиятини таъмин этиш; ўқув дастурларининг бажарилишини назорат қилиш, таълим-тарбия ишларининг сифати ва самарадорлиги, болалик ва меҳнатни муҳофаза қилиш талабларининг риоя қилиниши, шунингдек, таълим муассасасидан ташқарида маънавият ишларини ташкил қилиниши учун зарур шарт-шароитларни яратиш; педагогик ва раҳбар кадрларни танлаб жой-жойига қўйиш, уларнинг вазифаларини белгилаш, педагогик кадрлар, кабинет ва устохона мудирларини белгилаш, синф ва гуруҳ раҳбарларини танлаш, педагог ва хизмат кўрсатувчи ходимларни ишга қабул қилиш ҳамда бўшатиш; таълим муассасаси педагогик ходимларини аттестациядан ўтказувчи комиссияга раҳбарлик қилиш; таълим муассасаси педагогик ходимларининг ижодий ишлари, таълим-тарбиянинг илғор шакл ва усуллари қўллашлари учун шарт-шароитларни яратиш; таълим муассасасига ажратилган молиявий маблағлар, сарф-харажат ҳисобини юритиш; таълим муассасаси меъёрий хужжатларининг тўғри юритилишини таъминлаш; таълим муассасаси Педагогик кенгаши, маҳаллий ҳокимлик органлари олдида ўз фаолияти тўғрисида ҳисоб бериб туриш.

Ўқув-тарбия ишлари бўйича директор ўринбосарининг вазифалари: ўқув ҳафтаси ва ўқув машғулотларининг давомийлигини таъминлаш; дарс жадвалини тузиб чиқиш ва шу жадвалга биноан дарсларнинг ўз вақтида самарали ўтказилишини таъминлаш; ҳар бир чорак охирида, семестр давомида директор ва таълим муассасаси Педагогик кенгаши аъзоларига ўқув жараёнининг бориши хусусидаги ахборот ва маълумотларни бериб бориш; ёш мутахассисларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш; синф ва гуруҳ журналларини тўғри юритиш ва сақланишига жавоб бериш; ўқувчиларнинг

билим даражасини режа асосида таҳлил қилиб бориш; ўқувчилар томонидан давлат дастурларининг бажарилишини таъминлаш ва назорат қилиш.

Маънавий-маърифий ишлар бўйича директор ўринбосарининг вазифалари: таълим муассасасида ўқувчиларнинг ўз-ўзини бошқариш, жамоат ташкилотлари ва маҳалла, ота-оналар билан алоқани таъминлаш; таълим муассасаси ва ундан юқори миқёсда ўтказиладиган дарсдан ташқари тадбирларни режалаштириш ва амалга ошириш; таълим муассасаси ўқувчиларининг синф, гуруҳ ёки таълим муассасасидан ташқари олиб бораётган машғулотларини кузатиб бориш, уларга амалий ва методик ёрдам уюштириш; таълим муассасасидаги “Ёш етакчи”нинг ишини назорат қилиш ва унга йўл-йўрик кўрсатиш.

§3. Педагогик жамоанинг ўзига хослиги

Фан-техника тараққий этиб, ижтимоий муносабатлар мазмуни ахборотларга тобора бойиб бораётган, фан оламидаги янгиликлар, психология-педагогика фани ривож топаётган бир даврда ўқитувчиларнинг ўз устида мустақил равишда ишлашлари, малакаларини ошириб боришлари, мустақил изланиш кўникмасига эга бўлиш ва ижодкор бўлишларини талаб қилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»да белгилаб қўйилганидек, ҳар жиҳатдан баркамол, мустақил фикрловчи ёшларни тарбиялаш учун бугунги кун ўқитувчиси сиёсий, илмий-методик ва умумпедагогик савия, ўз ишига ижодий ёндашиш, ўз бурчига нисбатан фидоий бўлишга боғлиқдир.

Ўқув-тарбиявий жараёни бошқариш педагогик жамоа фаолиятини ташкиллаштириш орқали амалга оширилади. Шу сабабли таълим муассасини бошқаришнинг асосий объекти педагогик жамоа ҳисобланади.

Ижтимоий бошқарувнинг асосий моҳияти икки асосий масалани ечишга қаратилади:

1. Педагоглар фаолиятини йўналтириш.
2. Педагоглар фаолиятини фаоллаштириш.

Биринчи масалани ҳал қилиш учун бошқарув субъекти ходимлар фаолиятини талаб этиладиган йўналишга солувчи маълум дастурни ишлаб чиқишни амалга оширади. Иккинчи масалани ҳал этиш учун шахснинг ҳиссий-эҳтиёж соҳасидаги талабларини (моддий ва маънавий, жамоадаги ижтимоий-психологик муҳитни яхшилаш, меҳнатни ташкиллаштиришнинг самарали йўллари ишлаб чиқиш) рағбатлантиришни қондирувчи имтиёзли шароитлар яратилади.

Педагогик фаолиятни фаоллаштиришда бошқарув дастурининг сифати, яъни аниқлиги, реал шароитга асосланганлиги, пировардида юқори натижа бериши, ишланганлик даражаси ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ҳар бир соҳага оид дастурлар алоҳида хусусиятларга эга бўлади, бироқ уларнинг барчасида қуйидаги қонуниятлар кузатилади: бажариладиган иш қай даражада кўпроқ ижодий меҳнатни талаб қилса, жамият шу даражада инсонпарварлашиб ва демократлашиб боради, чеклашлар қай даражада кам бўлса ташаббус билан ишлаш даражаси шунча ортиб боради.

Республикамиз ҳукумати таълим соҳасида ўртага қўйяётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан педагогик жамоага боғлиқ. Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш шароитида таълим-тарбиядан кўзланган мақсадга эришиш вазифаси асосан педагогик жамоа зиммасига юклатилган. Бу ўз навбатида ўқув муассасасини бошқарадиган раҳбарнинг фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Қайси ўқув муассасасида ички ва ташқи назорат яхши йўлга қўйилган бўлса, ўша таълим масканида таълим-тарбия ишлари ҳам изчил бўлади. Педагоглар жамоаси ишини системали назорат қилиш бир томондан ҳар бир

педагогнинг ўз иши учун масъулиятини оширади ҳамда ўз ишида камчиликларни вақтида аниқлаш ва тузатиш имконини беради.

Таълим муассаси ишини ҳар жиҳатдан тўғри ташкил қилиш, унинг самарадорлиги натижаси гаровидир. Бу эса жамоа меҳнати жараёнларини оқилона йўлга қўйишни тақоза этади. Бинобарин, ёшларни тарбиялаш кўплаб кишиларнинг умумий меҳнати жараёнида ҳал қилинар экан, демак бу меҳнатнинг муваффақияти кўп жиҳатдан уларнинг кучлари қанчалик тўғри йўналтирилганлигига, мақсадлар бирлиги ва ҳаракатлар мувофиқлиги қандай таъминланаётганлигига боғлиқдир. Акс ҳолда биргаликда қилинаётган жамоа меҳнатининг самарадорлиги пасайиб кетиши мумкин. Мақсадларни тушуниш бирлигини амалга чиқариш, сўнгра бу мақсадларга эришиш жараёнида ўзаро алоқаларни таъминлаш мактабни бошқаришнинг муҳим вазифаси бўлиб, бу вазифанинг пировард натижаси асосан раҳбарнинг фаолиятига боғлиқ.

Таълим муассасасини бошқаришда:

1. Тизимни ташкил этишни ишлаб чиқиши, тадқиқот, лойиҳалаш ишларини йўлга қўйиб иш тартибини белгилаши, шошма-шошарликка йўл қўйилмаслиги.
2. Амалий иш бажаришнинг белгиланган тартибда ва тизимга мувофиқ бажарилаётганини текшириш.
3. Иш меъёрининг бузилишига йўл қўймасликни, қийинчилик ва тўсиқларни ўз вақтида бартараф этилишини кузатиши ва шу сингари бошқа муўим ишларни амалга ошириши лозим.

Демак, таълим муассасаси раҳбари иш фаолиятини 4 босқичга ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Олинган ахборот асосида қарор қабул қилиш. Ишнинг вазифаларини ва йўналишларини белгилаш. Маълум объектив маълумотларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш. Яқин истиқболли режаларни белгилаш. Ишнинг мавжуд ҳақиқий аҳволини белгилаш, уларни таққослаш, имконият даражаларини ҳисобга олиш, вариантларни танлаш, муассасанинг ривожланиш йўлини белгилаш ва бошқалар.
2. Тегишли янги қарорларнинг асосий ғояларини уларни ижро қилувчиларга тунутириши, олинган маълумотларга асосан ишни кўриб чиқиб, камчиликларни тузатиши, бу вазифаларни амалга оширишда ўқув-трабияга оид тадбирларни амалга ошириши, кадрлар танлашдан тўғри фойдаланиши ва ҳоказолар.
3. Таълим-тарбия жараёнининг ҳақиқий аҳволи тўғрисида доимий ишончли маълумотлар олиб туриши, давлат дастурларини бажарилишини, талабларда ягоналикка эришилишини назорат қилиши, ўқитувчилар ва бутун жамоанинг ҳисоботларини эшитиб бориши ва бошқалар.
4. Фавқулодда юзага келган камчилик ва нуқсонларни , тўсиқларни бартараф этиши, интизомга оид суҳбатлар ташкил қилиши, шикоят ва илтимос билан келган ота-оналарни қабул қилиши, муассасани бошқаришнинг асосий вазифаларидан чалғитмайдиган ишлар ва топшириқларни бажариши ва ҳоказолар.

Ҳар ўқув йилининг охирида педагоглар жамоаси фаолияти якунлари муайян шаклда аниқланади ва баҳоланади. Бу иш бундан кейинги ишларнинг ташкил этувчиси ва бошланиши бўлиб хизмат қилади. Педагог ўқув йили охирида қилинган барча ишлардан олинган натижаларни солиштириб у ёки бу методларнинг қанчалик муҳим эканлигига баҳо бериши ва шу асосда тажриба тўплаши, ўз ишини такомиллаштириб бориши мумкин. Йил давомида педагоглар жамоасида муҳокама қилиш учун барча педагогларнинг бир хилдаги тушуниши мумкин бўлган принципитал масалаларни кўйиб бориш ҳам яхши натижа беради. Жамоа раҳбари маънавият-маърифат ишларининг кундалик аҳволини, машғулотларга, суҳбатларга, мажлисларга, турли мавзулардаги йиғилишларга кириш ҳамда ота-оналар, талабалар, педагоглар билан доимий суҳбатлар ўтказиш орқали ўрганиб боради ва айрим жузъий камчиликларни йўл-йўлакай тузатиб боради. Шундай қилиб, жамоанинг раҳбари ва жамоа аъзоларининг фаоллигисиз, таълим-тарбия беришда самарали натижаларга эришиб бўлмайди. Шу сабабли таълим муассасаси

рахбари доимо уларнинг кучига таянган ҳолда иш юритиши ва улар билан мунтазам равишда алоқада бўлиб туриши зарур. Умуман олганда, раҳбар ходимга тарбиявий таъсир кўрсатар экан, Г.Сальенинг қуйидаги сўзларини ёдда тутиши фойдадан холи эмас: «Шуни унутмангки, ҳамма учун мос андоза йўқ. Биз, ҳаммамиз – турли тоифадамиз ва муаммоларимиз ҳам турлича». Таълим-тарбия ишларига янгича муносабат мустақиллик, маънавият негизи асосида ҳукумат қарорларида таълим ислохотларида олимлар ва ижодкор ўқитувчиларнинг изланишларида ўз аксини топмоқда.

Фан ютўқларини ва илгор тажрибани ўқитувчиларнинг ишга доим сингдириб бориш жараёни, ўқитувчи меҳнати самарадорлигини ошириш ҳам педагогик жараёни илмий асосда ташкил этиш ҳисобланади. Педагогларга илмий-амалий конференцияда чиқиб сўзлаш, доклад қилиш, газета, журналлар учун илмий мақолалар тайёрлаш вазифаси топширилади. Агар ҳар бир ўқитувчи ижодкор бўлса, семинар-дарслар, ролли дарслар, амалий уйинлар, наватор ўқитувчилар билан учрашувлар утказса. Ўз ишига жон-дили билан ёндашса, унинг ўқувчилари нафақат дарсга, келажакка кизиқишлари, интилишлари ортади, онги тиниклашади. Бу эса педагогик жараёнинг юксалишига олиб келади.

IV. БОБ. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРБИЯ ТУРЛАРИ. ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ МОҲИЯТИ ВА ТАРБИЯ ПРИНЦИПЛАРИ

§1. Тарбия назариясининг моҳияти

Тарбия назарияси педагогика фанининг муҳим таркибий қисми бўлиб, тарбиявий жараёнинг мазмуни, шакл, метод, восита ва усуллари ҳамда уни ташкил этиш муаммоларини ўрганади. Ҳаётга янгича сиёсий ва иқтисодий нуқати назардан ёндашиш ўсиб келаётган ёш авлод тарбияси билан боғлиқ жараёни ҳам қайтадан кўриб чиқишни тақозо этмоқда.

Тарбия назарияси Шарқ мутафаккирлари ва халқ педагогикасининг тарбия борасидаги бой тажрибаларига таянади. Тарбия назарияси ўз қоидаларини асослаш учун фалсафа, социология, этика, эстетика, физиология, психология каби ларнинг маълумотларидан фойдаланади. Тарбия назарияси педагогиканинг бошқа бўлимлари: педагогиканинг умумий асослари, таълим назарияси ҳамда халқ таълими тизимини бошқариш билан узвий боғлиқ.

Тарбия жараёнининг мазмуни. Тарбия – муайян, аниқ мақсад ҳамда ижтимоий-тарихий тажриба асосида шахсни ҳар томонлама ўстириш, унинг онги, хулқ-атвори ва дунёқарашини таркиб топтириш жараёни. Бошқачароқ талқин этилганда, тарбия ёш авлодни муайян мақсад йўлида ҳар томонлама вояга етказиш, унда ижтимоий онг ва хулқ-атворни таркиб топтиришга йўналтирилган фаолият жараёнидир. Турли замон ва маконда ижтимоий тарбия моҳияти турлича бўлиб, унинг мазмуни ижтимоий мақсадлардан келиб чиқиб асосланган. Тарбия ғояси турлича ифодаланган бўлсада, аммо йўналтирувчанлик хусусияти ҳамда объектига кўра яқдилликни ифода этади.

Тарбия хусусида таниқли ўзбек педагоги Абдулла Авлоний шундай дейди: **«Ал-ҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот - ё фалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидур»**. Ушбу фикрлардан англаниладики, шахс тарбияси хусусий иш эмас, балки ижтимоий, миллий ишдир. Зеро, ҳар бир халқнинг тараққий этиши, давлатларнинг қудратли бўлиши авлодлар тарбиясига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий мустақилликни қўлга киритгач, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида туб ислохотлар олиб борилмоқда. Ислохотларнинг асосий ғояси республиканинг риожланиш ва тараққиёт йўли деб эътироф этилган демократик, инсонпарвар, ҳуқуқий жамиятнинг барпо этиш учун хизмат қилади. Демократик, инсонпарвар, ҳуқуқий жамиятнинг барпо этиш вазифаси ўсиб келаётган ёш авлод зиммасига юкланади. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўқрисида» ги Қонуни, «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ҳамда Ўзбекистон Республикаси

Президенти И.А.Каримовнинг қатор асар ва нутқлари, чунончи, «Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда» номли асарларида мустақил республикада ижтимоий тарбияни йўлга қўйиш мақсади ва вазифалари белгилаб берилган.

Тарбия - шахсни мақсадга мувофиқ такомиллаштириш учун уюштирилган педагогик жараён бўлиб, тарбияланувчининг шахсига мунтазам ва тизимли таъсир этиш имконини беради.

Тарбия жараёни ўқитувчи ва ўқувчи (тарбиячи ва тарбияланувчи) лар ўртасида ташкил этилувчи ҳамда аниқ мақсадга йўналтирилган ҳамкорлик жараёнидир. Тарбия жараёнида тарбияланувчининг онги шакллана боради, ҳис-туйғулари ривожланади, ижтимоий ҳаёт учун зарур бўлган ижтимоий алоқаларни ташкил этишга хизмат қиладиган хулқий одатлар ҳосил бўлади.

Тарбия жараёнида болаларнинг ҳаёти ва фаолиятини педагогик жиҳатдан тўғри уюштириш ҳолат муҳимдир. Фаолият жараёнида бола ташқаридан келаётган тарбиявий таъсирларга нисбатан маълум муносабатда бўлади. Бу муносабат шахснинг ички эҳтиёж ва хоҳишларини ифодалайди. Психолог ва педагогларнинг тадқиқотлари шахсга ташқи омилларнинг (хоҳ салбий, хоҳ ижобий) таъсири боланинг уларга муносабатига боғлиқлигини кўрсатади. Бола фаолиятини уюштиришгина эмас, балки тарбияланувчининг бу фаолиятга нисбатан турли кечинмаларни қандай англаши, баҳолаши, ҳис қилиши, улардан ўзи учун нималарни олаётганлигини билиши зарур. Зеро, тарбия ижтимоий муносабатларнинг мураккаблашиб бориши асосида кечади.

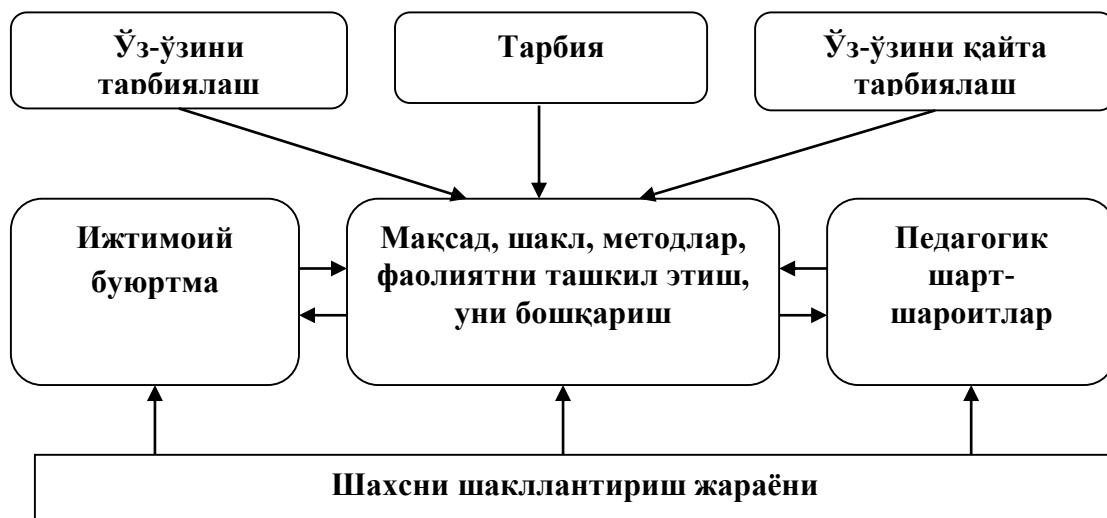
Тарбия жараёнида ўқувчининг онгигина эмас, балки ҳис-туйғуларини ҳам ўстириб бориш, унда жамиятнинг шахсга қўядиган ахлоқий талабларига мувофиқ келадиган хулқий малака ва одатларини ҳосил қилиш лозим. Бунга эришиш учун ўқувчининг онги, ҳиссиёти ва иродасига таъсир этиб борилади. Агар буларнинг бирортаси эътибордан четда қолса, мақсадга эришиш қийинлашади. Тарбия жараёнига ўқитувчи раҳбарлик қилади. У ўқувчилар фаолиятини белгилайди, уларнинг ижтимоий жараёнда иштирок этишлари учун шарт-шароит яратади.

Ижтимоий жараёнда фаол иштирок этиш орқали ўқувчиларнинг мустақиллиги, ижодий ташаббускорлиги ортиб боради. Фаолият ўқувчилар жамоаси манфаати ва истаги асосида уюштирилса, бу жараёнда боланинг тенгдошлари ва ўзини ўзи англаш жараёни юзага келади. Бола ўз хулқи, хатти-ҳаракати учун жамоа олдида жавобгарликни сезишга эришгач, ижрочи эмас, балки умумий ишнинг фаол қатнашчиси бўлиб қолади.

Тарбияни самарали йўлга қўйиш учун унинг ҳаракатлантирувчи кучи, тарбия жараёнининг манбаини яхши билиш ва ҳисобга олиш муҳимдир. Бу тарбия жараёнидаги ички ва ташқи қарама-қаршиликлардан иборат. Тарбияда ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Бу жиҳат унутилса, муайян қарама-қаршиликлар вужудга келади. Фаолият жараёнида ҳосил бўлган малака ва одатлар ахлоқ меъёрларига риоя қилишни енгиллаштиради. Демак, тарбиячи бола шахсининг тез ривожланадиган даври – ўқувчилик йилларида унинг онгига турли фаолият (ўқиш, меҳнат, ижтимоий ишлар, ўйин, спорт, бадий ҳаваскорлик) ёрдами билан махсус таъсир этиш муҳимдир. Акс ҳолда хулқ меъёрлари, ахлоқ талабларини яхши тушунмай қолиши натижасида шахс ижтимоий муносабатларда бекарор, тасодифий таъсирга берилувчан бўлиб қолиши мумкин. Тарбия яхлит жараёнда амалга оширилиб, унинг таркибий қисмлари айтиб бир вақтда, фаолиятнинг бирор тури асосида намоён бўлади.

Умумий педагогика жараёнида тарбия муҳим ўрин тутди. Шахсни шакллантириш, бошқариш, назорат характериға эға бўлиб, бу борада белгиланган вазифалар тасодифий ҳаракатлар орқали эмас, балки олдинда белгиланган ва пухта ўйланган режалар асосида ҳал этиб борилади. Тарбия жараёнида унинг мақсади, шакл ва методлари, шахснинг ўзини-ўзи тарбиялаш ва қайта тарбиялаш жиҳатлари муҳим ўрин тутди. Тарбия мазмуни ижтимоий тузум буюртмаси асосида белгиланиб, унинг амалга ошиши учун маълум шарт-

шароитларнинг мавжудлиги талаб этилади. Ушбу ғоялар яхлит тарзда қуйидагича акс этади:

Ҳар қандай ижтимоий жамиятда ёш авлод тарбияси муайян мақсад асосида ташкил этилади. Тарбия мақсади ижтимоий жамият тараққиёти, унинг ривожланиш йўналиши, ижтимоий муносабатлар мазмунидан келиб чиқиб белгиланади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида ташкил этилаётган тарбиянинг асосий мақсади комил шахсни тарбиялаб вояга етказишдан иборат.

Тарбия жараёнининг натижаси. Тарбиянинг натижаси юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрларни тарбиялашдир. Бу жараён икки томонлама бўлиб, уюштириш ва раҳбарлик, шунингдек, ўқувчи шахсининг ўзи томонидан фаоллик кўрсатилишини тақозо этади. Бу жараёнда педагог етакчи рол ўйнайди. Чунки у ижтимоий тарбиянинг умумий мақсадлари моҳиятини тушунади, мақсад йўлида амалга ошириладиган вазифалар тизимидан яхши хабардор, тарбия шакл, метод ва воситаларини асосли, илмий тарзда танлаб олади ва тарбия жараёнига татбиқ этади.

Тарбия жараёнининг моҳиятини тарбияга ҳар томонлама ёндашиш билан муваффақиятли тарзда, илмий таҳлил қилиш мумкин.

Шахс тарбиянинг натижаси сифатида шаклландиган ижтимоий мавжудотдир.

Шахснинг кўпдан-кўп хислатлари бир-биридан ажратилган эмас, балки ўзаро мустақам боғланган. Тарбия жараёнида боланинг шахсияти айрим-айрим эмас, балки яхлит равишда ривожланади.

Бола ўсиб ва ривожланиб боргани сари тарбия вазифалари мураккаблашиб, чуқурлашиб, табаҳаллашиб боради.

Ҳар томонлама етук шахсни тарбиялаш унга изчил равишда ақлий, ғоявий-сиёсий, ахлоқий, меҳнат, эстетик, жисмоний, экологик, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий тарбия бериш, ўқувчиларнинг онги, ҳулқ-атвори ва фаолиятининг бирлиги, шунингдек, тарбия жараёнини ташкил этишнинг яқка, гуруҳли ва оммавий шакллари қўшиб олиб борилишини таъминлайдиган педагогик тизимларни вужудга келтириш ва бу тизим ғояларига амал қилишни талаб этади.

Ижтимоий тарбия жараёни шахснинг ижтимоий фазилатларини шакллантириш, унинг атроф-теварак, жамият, одамлар ҳамда ўзига нисбатан муносабатлари доирасини вужудга келтириш ва уни кенгайтиришга қаратилган. Шахс иштирок этадиган ижтимоий муносабатлар тизими қанчалик кенг, хилма-хил ва чуқур бўлса, унинг маънавий дунёси шунчалик бой бўлади.

Ўз табиатида кўра тарбия жараёни кўп омилли характерга эга. Яъни, бола шахсининг қарор топиши оила, таълим муассасаси, жамоатчилик, ижтимоий муҳит,

шунингдек, вазиятлар хилма-хиллиги, бевосита ва билвосита таъсирлар остида рўй беради.

Тарбия жараёнининг натижалари одатда бир хил характерда бўлмайди. Бу нарса ўқувчиларнинг психологик (индивидуал, типологик), физиологик ва жисмоний хусусиятлари, уларнинг ҳаётий ва маънавий тажрибаси, шахсий позициясига боғлиқ.

Тарбия жараёни, одатда, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини қайта тарбиялаш, боланингш атроф-муҳитдаги у ёки бу ҳодисалар билан салбий алоқаси натижасида вужудга келадиган муносабатлар ва уларнинг хусусиятларини бартараф этиш билан олиб борилади.

Ўзини ўзи тарбиялаш шахсни ўзида ижтимоий қадрга эга бўлган фазилатларни ҳосил қилиш ва такомиллаштиришга ҳамда салбий хислатларни бартараф этишга қаратилган чки фаолият сифатида таърифланади.

Ўз-ўзини қайта тарбиялаш шахснинг ўзидаги салбий одатлар, характеридаги зарарли сифатларни йўқотиш, уларни бартараф этишга қаратилган чки фаолияти жараёнидир. Бола хулқидаги «оғиш»лар оиладаги носоғлом муҳит, ота-онанинг тарбияда йўл қўйган хатолари, ўқитувчи фаолиятидаги камчиликлар асосида вужудга келади. қайта тарбиялаш жараёнида салбий хулқни ҳосил қилган сабаб, шароит ўзгартирилади, қайта тарбиялашда мактаб ва шахснинг шахсий таъсирини оила, шу жумладан, ота-она ҳам маъқуллаши лозим.

Демак, қайта тарбиялаш ўқувчининг ўзигагина эмас, балки унинг ота-онасига ҳам қаратилиши лозим.

§2. Ижтимоий тарбиянинг асосий вазифалари

Ижтимоий тарбияни ташкил этиш жараёнида бир қатор вазифалар ҳал этилади. Ушбу вазифалар ижтимоий тарбия мақсадидан келиб чиқиб белгиланади. Мустақил Ўзбекистон Республикасида айни вақтда ёш авлодни тарбиялаб вояга етказиш жараёнида қуйидаги вазифаларни ҳал этиш муҳим аҳамият касб этмоқда:

- а) ёшларни ижтимоий ҳаётга тайёрлаш, уларда кенг дунёқарашни таркиб топтириш, ўз шахсий турмушига мақсадли ёндашув, режа ва амал бирлиги ҳиссини уйғотиш;
- б) ўқувчиларни миллий ва умуминсоний қадриятлар моҳиятидан огоҳ этиш, чуқур билим ва тафаккурга эга ёшларни тарбиялаш, уларнинг онгини бойитиш;
- в) умуминсоний ахлоқ меъёрлари (одамийлик, камтарлик, ўзаро ёрдам, меҳр-муҳаббат, мурувват, алодатни ёклаш, инсонпарварлик, ахлоқсизликка нисбатан нафрат ва ҳоказолар) нинг моҳиятини англаш, ўқувчиларда муомала одоби, юксак маданиятни қарор топтиришга эришиш;
- г) ўқувчиларда ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрларга ҳурмат руҳида ёндашиш ҳисси ва фуқаролик туйғуси, ижтимоий бурчга масъуллиқни қарор топтириш;
- д) табиатни муҳофаза қилиш, экологик мувозанатни юзага келтириш борасидаги масъулиятни таркиб топтириш;
- ж) ватанпарварлик ва байналминаллик туйғусини шакллантириш, ўзга миллат ва халқларни ҳурмат қилиш, уларнинг ҳуқуқ ва бурчларини камситмаслик туйғусини қарор топтириш;
- з) мустақил давлат – Ўзбекистон Республикасининг чки ва ташқи сиёсатига тўғри ва ҳолисона баҳо беришга ўрганиш;
- и) инсонни олий қадрият сифатида қадрлаш, унинг шаъни, ор-номуси, қадр-қиммати, ҳуқуқ ва бурчларини ҳурмат қилишга ўргатиш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ижтимоий тарбиянинг умумий вазифалари ана шулардан иборат.

Шу билан бирга ижтимоий тарбия йўналишлари – ахлоқий, ақлий, жисмоний, экологик, иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий тарбиянинг хусусий мақсадидан келиб чиққан ҳолда бир қатор вазифалар амалга оширилади. Чунончи,

- 1) ахлоқий тарбияни ташкил этиш жараёнида – ўқувчиларни ижтимоий-ахлоқий меъёрлар мазмунидан хабардор этиш, уларга ахлоқий меъёрларнинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятини тушунтириш, уларда ижтимоий-ахлоқий меъёрлар (талаб ва таъқиқлар) га нисбатан ҳурмат ҳиссини қарор топтириш асосида ахлоқий онг ва маданиятни шакллантириш;
- 2) ақлий тарбияни йўлга қўйиш чоғида - ўқувчиларни илм-фан, техника ва технология борасида қўлга киритилаётган ютуқлар, янгилик ва кашфиётлардан бохабар этиш, уларга ижтимоий ва табиий фанлар асослари хусусидаги билимларни бериш тарзида тафаккурни шакллантириш, дунёқарабини ривожлантириш;
- 3) жисмоний тарбияни ташкил этиш жараёнида – ўқувчиларни ўз соғлиқларини сақлаш ва мустаҳкамлаш, организмни чиниқтириш, жисмоний жиҳатдан тўғри ривожланиши ҳамда унинг ишчанлик қобилиятини ошириш борасида ғамхўрлик қилиш туйғусини юзага келтириш, уларда янги ҳаракат тўрлари борасида кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, уларни махсус билимлар билан куроллантириш, ўқувчиларнинг ёши, жинсига мувофиқ келадиган (куч, тезкорлик, чаққонлик, чидамлик, сабот, меҳнат, чидам, ирода ва характерни қарор топтириш) асосий ҳаракат сифатларини ривожлантириш, уларда шахсий гигиенани сақлашга нисбатан онгли муносабатларни тарбиялаш;
- 4) эстетик тарбияни олиб бориш жараёнида – ўқувчиларда эстетик ҳис-туйғу, эстетик дидни тарбиялаш, уларнинг ижодий қобилиятлари, эстетик эҳтиёжлари ва гўзалликни севиш, гўзалликка интилиш туйғуларини ривожлантириш, эстетик маданиятни шакллантириш;
- 5) экологик тарбияни олиб бориш чоғида – ўқувчиларга экологик билимлар бериш асосида шахс, жамият ва табиат бирлиги ҳамда алоқадорлигини ўқувчиларга тушунтириш, уларда экотизимнинг инсон, инсоният, жамият тараққиётидаги муҳим ўрни ва моҳияти борасидаги тушунчаларни қарор топтириш, табиатга нисбатан эҳтиёткорона ва масъулият билан муносабатда бўлиш, табиатни асраш тўғрисида ғамхўрлик қилиш каби туйғуларни қарор топтириш, шунингдек, экологик маданиятни шакллантириш;
- 6) иқтисодий тарбияни ташкил этиш жараёнида – ўқувчиларга иқтисодий билимларни бериш асосида мамалакат иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, бозор инфраструктураси қоидаларига амал қилиш, чки бозорни тўлдириш, кчик ва ўрта бизнесни яратиш борасидаги фаолият жараёнида иштирок этиш кўникма ва малакаларини ҳосил қилиш, инсон меҳнати билан бунёд қилинган моддий бойликларни асраш, уларни кўпайтириш борасида қайғуриш туйғуларини қарор топтириш, иқтисодий маданиятни шакллантириш;
- 7) ҳуқуқий тарбияни ташкил этиш жараёнида ўқувчиларга давлат Конституцияси, давлат ҳақидаги таълимот, фуқаролик, оила, меҳнат, хўжалик, маъмурий нафақа, суд ишларини юритиш ва бошқариш ҳуқуқларининг маъносини тушунтириш, улар оғига ижтимоий-ҳуқуқий меъёрларнинг шахс ва жамият ҳаётидаги аҳамияти ҳақидаги тушунчаларни сингдириш, ҳуқуқий муносабатлар моҳияти юзасидан тасаввурга эга бўлишларини таъминлаш, уларда ҳуқуқий онг, шунингдек, ҳуқуқий фаолиятни ташкил этиш борасидаги кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, ҳуқуқий маданиятни шакллантириш;
- 8) ғоявий-сиёсий тарбияни ташкил этиш жараёнида – ўқувчиларга сиёсий билимларни бериш, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, фуқаролик жамияти асослари, миллий давлат тузилиши, давлат органлари фаолияти, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг чки ва ташқи сиёсати мазмунини ўрганишни таъминлаш асосида ўқувчиларда сиёсий фаолият кўникма ва малакаларини таркиб топтириш, сиёсий маданиятни шакллантириш ва ҳоказолар.

§3.Тарбия тамойиллари

Тарбия мазмунида олдинга қўйилган мақсад ва вазифаларга мувофиқ ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар, шахс хулқ-атвори ҳамда сифатлари моҳияти акс этади. **Тарбия мазмуни** шахснинг шаклланишига қўйилувчи ижтимоий талаблар моҳиятидан иборат бўлиб, ижтимоий-иқтисодий

тараққиёт, кишилиқ муносабатлари моҳияти ва даражаси, шунингдек, жамият мафкураси ғоялари асосда белгиланади. Замонавий тарбия мазмунида қуйидаги тамойиллар ётади:

Тарбия мақсадининг аниқлиги. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-сиёсий мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ республикада, амалга оширилиши кўзда тутилаётган тарбия мақсади аниқ белгилаб олинди. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўқрисида» ги Қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ғояларига кўра ижтимоий тарбиянинг асосий мақсади – эркин, ижодкор, мустақил фикр эгаси бўлган комил инсон ва малакали мутахассисни тарбиялаб вояга етказишдан иборат. Ушбу мақсадга эришиш йўлидаги асосий вазифа - бу шахсда умумий маданият унсурлари, яъни, шахснинг ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, иқтисодий, экологик, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда меҳнат маданиятини тарбиялашдан иборат.

Болалар ва катталарнинг биргаликдаги фаолияти. Ўқитувчиларнинг болалар билан маънавий маданиятини шакллантиришнинг энг яхши намунасини излаш, шу асосида тарбиячи ишининг ҳаётий меъёр ва қадриятларини аниқлаш ўқувчининг тарбия жараёнидаги фаоллигини таъминлашга олиб келади. Дунёқараши ҳали тўла-тўқис шаклланмаган болалар учун катталарнинг ҳаётий тажрибалари, уларнинг шахсий намуналари тарбиявий таъсир кучига эга.

Ўз-ўзини англаш. Тарбия инсонда эътиқод, демократик қарашлар ва ҳаётий позициянинг шаклланишига олиб келади. Тарбия мазмунининг энг муҳим унсурларидан бири – бу инсоннинг ҳаётий ўз-ўзини англаши, унинг ўз шахсий ҳаёти ва фаолиятининг субъекти сифатида эътироф этилиши билан тавсифланади. Инсон камолотида фуқаролик, касбий ва ахлоқий ўз-ўзини англаш жиҳатлари муҳим аҳамиятга эгадир.

Тарбиянинг шахсга йўналтирилганлиги. Мазкур ғоя таълим муассасаси амалиётининг марказий нуқтасида тарбиявий ишлар дастури, тадбирлар, уларнинг шакл, метод ва воситалари эмас. Балки ўқувчи турганлигини англаштишга хизмат қилади. Тарбия жараёнида унинг шахсий хусусиятлари, қизиқишлари, ўзига хос характери, ўз кадр-қимматиани англаш туйғулари ривожлантирилиб борилиши зарур.

Ихтиёрийлик. Тарбияланувчиларнинг ирода эркинлигисиз тарбия ғоялари моҳиятини қарор топтириш мумкин эмас. Тарбия жараёни, агар у оқилона ташкил этилса, бир вақтнинг ўзида ҳам ўқувчи, ҳам ўқитувчи маънавиятининг бойитилишига хизмат қилади. Агар тарбиячи ўқувчининг қизиқиши, фаолияти, ўртоқлик ва фуқаролик бурчини англаш, мустақилликка интилиш туйғуларини кўра ва англай олсагина унинг иродали эканлиги аён бўлади. Тарбияланувчининг иродали бўлиши таъминланган шароитда унинг шахсига таъсир кўрсатишга йўналтирилган фаолият жараёнида самарага эришилади.

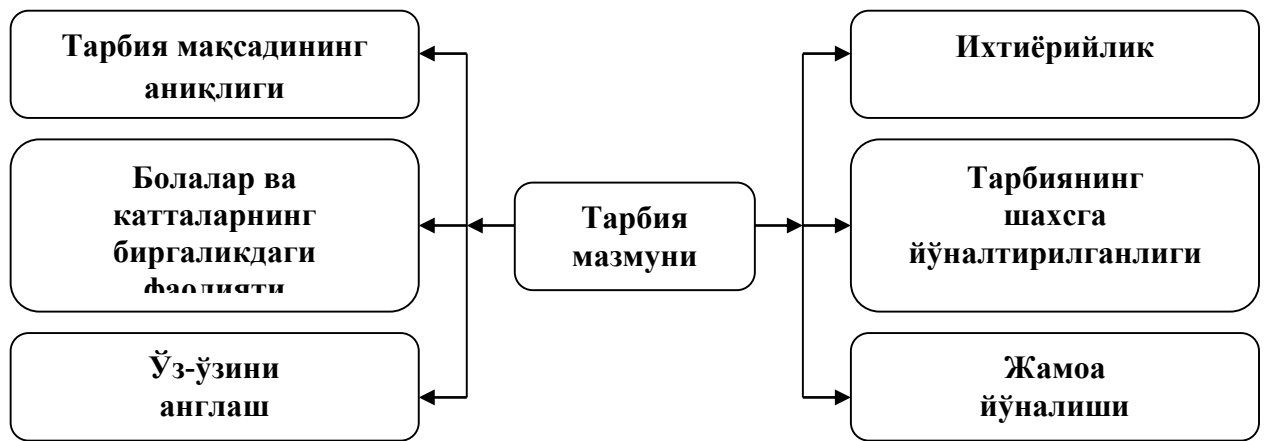
Жамоа йўналиши. Тарбиявий ишлар мазмунида жамоага нисбатан ижобий муносабатни қарор топтириш ётади. Жамоа ёрдамида шахсни ҳар томонлама камолоти, унинг дунёни англаш, уни тўлақонли талқин этиш, инсонпарварлик ва ўзаро ҳамкорлик туйғуларини юзага келиши ва ривожланиб бориши каби ҳолат амалга оширилади.

Тарбия қонуниятлари. Ижтимоий тарбия мақсади ҳамда вазифаларини амалга ошириш учун тарбия жараёнининг ўзига хос қонуниятларини англаб олиш муҳим аҳамиятга эга.

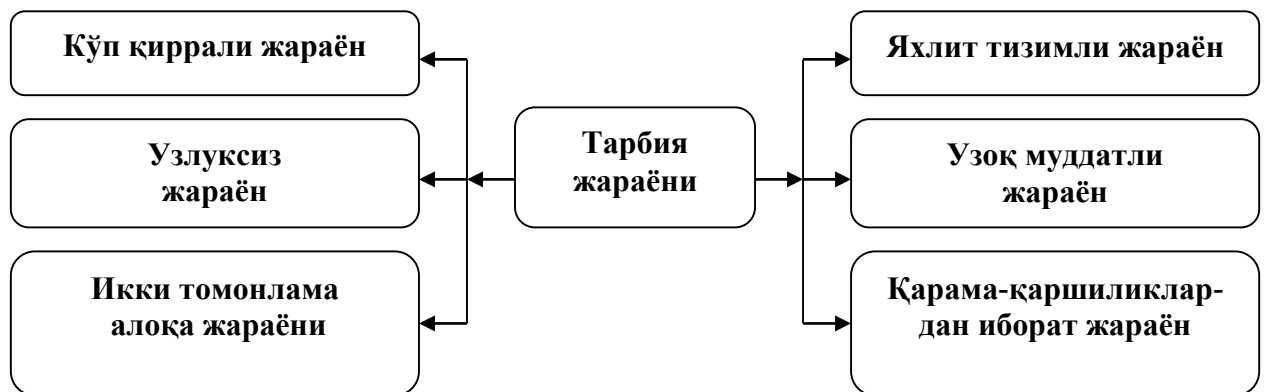
Тарбия жараёни ўзига хос хусусиятларга эга. Унинг энг муҳим хусусияти **аниқ мақсадга йўналтирилганлигидир.**

Замонавий талқинда тарбия жараёни ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги муайян мақсадга эришишга қаратилган самарали ҳамкорлик демакдир. Зеро, тарбия жараёнида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятлари ташкил этилади, бошқарилади ва назорат қилинади. Ягона мақсадга эришиш йўли замонавий тарбия жараёнининг мақсадини тавсифлайди.

Замонавий тарбия мазмуни ва уларда илгари сурилган ғоялар яхлит тарзда қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Тарбия жараёни кўп қиррали жараён бўлиб, унда тарбия моҳиятини ёритишга хизмат қилувчи ички ва ташкил (субъектив ва объектив) омиллар кўзга ташланади. Субъектив омиллар шахснинг ички эҳтиёжлари, қизиқишлари, ҳаётий муносабатлари мазмунини англашга ёрдам берса, объектив омиллар шахснинг ҳаёт кечириши, шаклланиши, ҳаётий муаммоларни ижобий ҳал этиш учун шароит яратади. Тарбия фаолиятининг мазмуни, йўналиши ва шакли объектив шароитлар билан қанчалик мутаносиб келса, шахсни шакллантириш борасида шундай муваффақиятга эришилади. Тарбия жараёнининг ташкил этилиши ва бошқарилишида нафақат ўқитувчи фаолияти, балки ўқувчининг ёш ва психологик шахсий хусусиятлари, ўй-фикрлари, ҳаётий қарашлари ҳам муҳим ўрин тутади. Демак, тарбия жараёни ўзида қуйидаги хусусиятларни намоён этади:

Тарбия жараёнининг яна бир хусусияти – бу унинг яхлит ҳолда тизимли ташкил этилишидир. Яхлитлик шундан иборатки, тарбия жараёнининг мақсади, мазмуни ва методларини бирлиги шахсни шакллантириш ғоясини амалга ошириш учун хизмат қилади. Бизга маълумки, Шахс маънавий-ахлоқий сифатларни навбатма-навбат эмас, балки яхлит тарзда ўзлаштира боради, шу боис педагогик таъсир ҳам яхлитлик, тизимлилик характериға эга бўлиши лозим.

Тарбия жараёнининг яхлитлик, тизимлилик хусусияти бир қатор муҳим педагогик талабларга амал қилиш, ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги ҳамкорликни қарор топтиришни талаб этади. Тарбиянинг яна бир хусусияти шундан иборатки, бу жараён икки томонлама алоқа хусусиятиға эга бўлиб, унда боланинг ўзи ҳам фаол иштирок этади.

Икки томонлама алоқа икки йўналишда, яъни, ўқитувчининг ўқувчига кўрсатадиган таъсири (тўғри алоқа) ҳамда ўқувчининг ўқитувчига нисбатан муносабати (тескари алоқа) тарзида ташкил этилади.

Тарбиянинг педагогик технология назарияси ғоясига мувофиқ, эндиликда ўқувчи тарбия жараёнининг объектиға бўлиб қолмасдан, субъекти сифатида ҳам фаолият кўрсатади. Шунинг учун ўқитувчи ўқувчининг ички имкониятлари, унга нисбатан бўлаётган ташқи таъсирлар ва ахборот манбаларини иноватға олиши зарур. Агарда мазкур

талаб унутилса, шахсни тарбиялаш қийинлашади ёки барча уринишлар самарасиз якун топади. Мана шундан тарбия жараёнининг яна бир хусусияти – тарбияда қарама-қаршилиқнинг мавжудлиги келиб чиқади. Ушбу қарама-қаршилиқлар ўқувчиларга ўз тушунчаларига мувофиқ пайдо бўлган дастлабки сифатлар ўртасида ёки ўқувчиларга қўйиладиган талаблар билан уларни бажариш имкониятлари ўртасидаги зиддиятларнинг келиб чиқиши учун замин яратади.

Ундан ташқари бу қарама-қаршилиқлар кўпинча боланинг онги билан ҳулки бир-бирига мувофиқ бўлмаслигидан, ўқитувчи ва тарбиячиларнинг ўқувчилар ёш, психологик, физиологик хусусиятлари (фёъл-атвори, характери, қизиқишлари, жисмоний, руҳий ҳамда физиологик жиҳатдан соғломлиги) ни яхши билмасликлари оқибатида келиб чиқади.

Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазаларга таянган ҳолда мавзуга қуйидгича хулоса қилиш мумкин:

Тарбия муайян, аниқ мақсад ҳамда ижтимоий-тарихий тажриба асосида шахсни ҳар томонлама ўстириш, унинг онги, ҳулки-атвори ва дунёқарашини таркиб топтириш жараёни бўлиб, ҳар қандай тузум ва замонда ижтимоий муносабатлар мазмунини аниқлаш, уларни ташкил этиш асоси бўлиб келган.

Ёш авлод тарбияси турли макон ва замонда муайян мақсад асосида ташкил этилади. Ижтимоий тарбияни йўлга қўйиш жараёнида бир қатор вазифалар ҳал этилади. Тарбиянинг мақсад ва вазифалари ижтимоий тузум моҳияти, тараққиёт даражаси, ижтимоий муносабатлар мазмуни, шунингдек, жамият фуқароларининг дунёқарашини, интилишлари, орзу-ниятлари асосида белгиланади.

Тарбия жараёнининг хусусиятларини чуқур англаш ва уларни инобатга олган ҳолда тарбияни ташкил этиш олдинга қўйилган мақсадга эришиш, шунингдек, бу борадаги вазифаларни ижобий ҳал этиш имконини беради.

§4. Мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш таълим ва кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий мақсади

Ижтимоий муносабатлар кўламининг кенгайиши ўсиб келаётган авлодни ўта мураккаб хусусиятга эга муносабатлар жараёнига ҳар томонлама етук этиб тайёрлаш вазифасини қўймоқда. Психологик, интеллектуал ва физиологик жиҳатдан етук инсон ҳаётий қарама-қаршилиқ, хусусан, турли бузғунчи ғоялар таъсирига тушиб қолиш, носоғлом турмуш кечириш ва ноқонуний хатти-ҳаракатларни содир этишдан ўзини сақлаб қола олади. Шунингдек, шахснинг ақлий салоҳиятга эгаллиги жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминловчи асосий омилдир. Ўзбекистон Республикасида, демократик ва ҳуқуқий жамият барпо этилаётган мавжуд шароитда ёш авлоднинг мустақил ва эркин фикрлай олиши рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга шахсий муносабтини билдиришга имкон беради. Ижтимоий борлиқда кечаётган ўзгаришларга нисбатан шахсий нуқтаи назарнинг шаклланиши шахс фаоллигини кўрсатувчи муҳим жиҳатлардан биридир. Қолаверса, мустақил фикр эгаси бўлган шахс ўз имкониятлари, қобилиятини эркин намоён эта олади. Муваффақиятли равишда олиб борилаётган таълимий ислохотларнинг ҳам асосий мақсади эркин, мустақил фикрига эга баркамол шахс ва малакали мутахассисни тарбиялаб вояга етказишдан иборатдир. Бу хусусида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қуйидагиларни эътироф этади: «Амалга оширилаётган ислохотларнинг асосий мақсади ҳар бир фуқаронинг шахс сифатида шаклланиши учун, ўз қобилиятини, ўз талантини ишга солиб ҳаётини янада яхшилаши, маънан бойитиши учун барча имкониятни яратиб беришдан иборатдир».

Комил инсонни шакллантириш масаласи барча даврда, ҳам муҳим ижтимоий вазифа сифатида кун тартибига қўйилган. Хусусан, зардуштийлик динида комилликнинг асоси эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амал (ҳаракат)дан иборат эканлиги таъкидланса, ислом таълимоти ғояларига кўра етукликнинг бош мезони – илмлилик, билимли бўлишдир.

Шахснинг жамоада қарор топиши. Шахс психологик жиҳатдан тараққий этган, шахсий хусусиятлари ва хатти-ҳаракатлари билан бошқалардан ажралиб турувчи муайян

жамият аъзоси бўлиб, унинг шаклланиши ижтимоий муносабатлар жараёнида кечади. Мазкур жараёнда қатнашиш асосида у жамият томонидан тан олинган маънавий-ахлоқий, шунингдек, ҳуқуқий меъёрлар моҳиятини ўзлаштиради. Жамиятнинг аъзоси сифатида унинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётини таъминловчи меҳнат фаолиятини йўлга қўяди. Шунингдек, шахсий эҳтиёжлари, манфаатларини қондириш йўлида ҳам атрофдагилар билан муносабатга киришади.

Жамоа ҳақида тушунча. Жамоа(лотинча «коллективус» сўзининг таржимаси бўлиб, йиғилма, омма, биргаликдаги мажлис, бирлашма, гуруҳ) бир неча аъзо (киши)лардан иборат бўлиб, ижтимоий аҳамиятга эга умумий мақсад асосида ташкил топган гуруҳ демакдир. Замонавий талқинда «жамоа» тушунчаси икки хил маънода ишлатилади. Биринчидан, жамоа деганда бир неча кишиларнинг муайян мақсад йўлида бирлашувидан иборат ташкилий гуруҳи тушунилади (масалан ишлаб чиқариш жамоаси, завод жамоаси, ўқув юрти жамоаси, хўжалик жамоси ва ҳоказо). Иккинчидан, жамоа деганда юқори даражада уюштирилган гуруҳ тушунилади. Ўқувчилар жамоаси юқори даражада уюштирилган бирлашма ҳисобланади.

V.БОБ. ОИЛА ПЕДАГОГИКАСИ ВА УНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

§1.Шахс тарбияси ва ижтимоийлашувида оиланинг ўрни Шарқ мутафаккирлари оила тарбияси ҳақида

“Жамият” ва “оила” тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Бу боғлиқлик жамиятнинг оилаларсиз мавжуд бўлмаслиги, ўз навбатида оиланинг маълум бир жамият таркибида вужудга келиши ва яшовчанлигида кўринади. Оила ва жамият ўртасидаги ижтимоий муносабат икки томонлама алоқадорлик хусусиятига эга. Ҳар бир оила умумжамят талаблари асосида фаолият юритади. Жамият тараққиётининг ривожига эса унинг бағрида мавжуд бўлган оилаларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий қиёфасининг шаклланганлик даражасига бевосита боғлиқдир.

Оила бола учун энг асосий тарбия муҳити бўлиб, бу муҳитда шахс камолоти учун муҳим ҳисобланган хулқ-атвор, ирода, характер ва дунёқараш шаклланади. Бола оила тимсолида жамиятнинг ижтимоий-маънавий қиёфасини кўради, жамият талаблари моҳиятини илк бора шу кичик жамоа орасида, оилавий муносабатларни ташкил этиш жараёнида англайди.

Оилавий муносабатлар фарзандларнинг аклий, руҳий камолотини таъминлаб, ота-оналарда ўзига хос фаолликни ҳам юзага келтиради. Фарзандларнинг бевосита таъсири туфайли уларнинг қизиқиш ва фаолият доираси кенгаяди, ўзаро алоқалари мазмунан бойиб боради, реал ҳаёт моҳиятини чуқурроқ англаш, фарзандлар камолоти, келажаги тимсолида ўз умри давомийлигини куриш ҳолати рўй беради.

Шахснинг маънавий сифатларга эга бўлиши, унда маънавий билимларни эгаллашга нисбатан эҳтиёж ва қизиқишнинг пайдо бўлишида оила тарбияси асосий ролни бажаради. Оилада қарор топган соғлом маънавий-руҳий муҳит фарзандларнинг етук, баркамол бўлиб вояга етишларида катта аҳамиятга эга.

Шарқда қадимдан оила тарбиясига юқори баҳо бериб келинган. Ислом динининг муқаддас манбалари – “Қуръони карим” ва “Ҳадиси Шариф”да оила, оилавий муносабатларга оид қарашлар ўз ифодасини топган. “Қуръони карим”да: “Хотинларингиз зиротгоҳингиздир” дейилади. Бунинг маъноси оила қуришдан кўзланган асосий мақсад – фарзанд кўриш, уларнинг комил инсонлар бўлиб вояга етишларини таъминлаш эканлигидир.

Ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашда биринчи навбатда Шарқ мутафаккирларининг қимматли маънавий мерослари муҳим дастурил амал аҳамиятига эга бўлади. Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фарғоний, Имом Исмоил ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин

Наҳшбанд, Амир Темур, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Алишер Навой ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари оламга машҳур алломаларининг ижтимоий, сиёсий ва фалсафий қарашлари барча замонлар учун муҳим аҳамият касб этади. Ёшларни баркамол инсон қилиб тарбиялашда биринчи навбатда Шарқ мутафаккирларининг қимматли маънавий мерослари муҳим дастурил амал аҳамиятига эга бўлади. Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фарғоний, Имом Исмоил ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Наҳшбанд, Амир Темур, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Алишер Навой ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари оламга машҳур алломаларининг ижтимоий, сиёсий ва фалсафий қарашлари барча замонлар учун муҳим аҳамият касб этади.

Буюк педагог Абдулла Авлоний ўзининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” асарида бу борада қуйидагиларни таъкидлаган эди:

тарбия болаларга оилада ёки таълим муассасаларида таълимни ташкил этиш жараёнида самарали ташкил этиб борилиши мақсадга мувофиқ..

Шўро тузуми даврида эса оиланинг шахс тарбиясида тутган ўрни инкор этилиб, уни ижтимоий борлиқ воситасида тарбиялашга ҳаракат қилинди.

ЎзРда мустақиллик йилларида фуқароларда миллий ўзликни англаш туйғусининг қарор топганлиги, ўтмиш кадриятларини ўрганишга бўлган қизиқишнинг ортганлиги оиланинг шахс камолотида тутган ўрни ва ролини ҳолисона баҳолаш имконини берди.

Давлатнинг оилага нисбатан ғамхўрлиги қабул қилинаётган қонун ва қарорларда ўз ифодасини топмоқда. Республикада “Оила” илмий-амалий Маркази ташкил этилганлиги бунинг ёрқин далилидир.

Ота-оналар ўзларининг ижтимоий бурчларини бажарар эканлар, фарзандларида меҳнатга, уни ташкил этувчиларга нисбатан меҳр-муҳаббат, ҳурмат туйғусини шакллантириш, уларни ижтимоий-фойдали меҳнатга тайёрлаш, турли кўринишдаги муносабатларни уюштириш вақтида тартиб-интизомга амал қилиш, ахлоқ қоидаларига риоя этиш, соғлом турмуш тарзини яратиш, шахсий ҳаётларини белгилашда мақсад, сўз ва фаолият бирлигини таъминлаш борасида ибрат намунасини кўрсатади.

Оила тарбиясида объектив ва субъектив омилларнинг роли катта. Оиланинг моддий таъминоти ва фаровонлик (маиший турмуш) даражаси, оила бюджетининг мавжуд ҳолати, ундан оқилона фойдаланиш борасидаги тажриба, соғлом руҳий муҳитнинг барқарорлиги ва ҳоказолар объектив омиллар саналса, оиладаги шахслараро муносабатлар мазмуни, оила аъзоларининг физиологик, психологик, маданий жиҳатдан комиллик ҳамда маълумот даражаси, уларнинг қизиқиш ва эҳтиёжлари ўртасидаги мутаносиблик, оилавий ҳаётни тартибга солиш борасидаги ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, бирлик тамойилларига таяниш субъектив омиллар саналади.

Оила тарбиясида болалар ҳаётини тўғри юритиш уларни вақтдан тўғри, унумли фойдаланишга ўргатиш гаровидир. Бунда болалар вақтини ўйин, меҳнат ва ўқиш фаолиятлари бўйича тўғри тақсимлаш ниҳоятда муҳимдир.

Оила муҳитида ташкил этиладиган **жинсий тарбия** ўзида болани жинсий жиҳатдан чиниқтириш, уларни тозаллик ва озодаликка ўргатиш, ўз соғлиги учун ғамхўрлик қилиш ва масъулиятли бўлишни таъминлашга қаратилган ҳаракатларнинг мазмунини ифода этади. Болаларнинг соғлом бўлишларида уларнинг кундалик ҳаётий режимга амал қилишлари ниҳоятда муҳимдир. Ота-оналар ёки оиланинг катта аъзолари болаларнинг меҳнат қилишлари ва дам олишларини тартибга солишга аҳамият беришлари керак.

Овқатланишнинг тўғри ташкил этилиши ҳам боланинг соғлом бўлиб ўсишининг асосий омилларидан биридир. Ота-оналар томонидан боланинг белгиланган муайян соатларда овқатланиш, овқатланишдан аввал қўлни ювиш, овқатдан кейин оғизни чайиш, шунингдек, кунига икки марта (эрталаб ва кечқурун) тиш тозалаш, ҳафтада бир марта ванна (ёки душ, ҳаммом)да чўмилиш, қўл ва оёқ тирноқларини олишга одатлантириб боришлари зарур. Ушбу ҳолатлар болаларда жисмоний маданият унсурларини шакллантиради.

Оила тарбиясида болаларни **ақлий жихатдан тарбиялаш** ҳам муҳим ўрин тутади. Энг муҳими, ота-она томонидан боланинг қизиқиш ва эҳтиёжларини кўра билиш асосида тасаввур, идрок, тафаккур, хотира ҳамда диққатни такомиллаштиришга ёрдам берувчи машғулотларга жалб этишдан иборат. Шунингдек, маълум йўналишлар бўйича болада қизиқишни уйғота олиш, уни ривожлантириб бориш ҳам талаб этилади. Оила муҳитида боланинг ақлий жихатидан тарбиялаб боришда конструкторлик ўйинлари (кубиклар ёрдамида уйлар қуриш, кесмалар асосида фано (тасвир)лар ҳосил қилиш ва бошқалар), фикр доирасини кенгайтиришга ёрдам берувчи спорт ўйинлари (шахмат, шашка)ни ташкил этиш, турли мавзулардаги кроссворд, чайнворд ва ребус топишмоқларини ҳал қилиш, театр, музей ва кўргазмаларга ташриф буюриш, илм-фан, техника, технология ривожига оид суҳбатларнинг уюштирилиши бу борада ўзининг ижобий самарасини беради.

Ахлоқий тарбия оила тарбиясининг ўзагини ташкил этади. Оилада уюштириладиган ахлоқий тарбиянинг **мақсади** болаларда энг олий ахлоқий сифатлар ота-она ва оиланинг бошқа аъзолари, атрофдагиларга нисбатан меҳр-муҳаббат, катталарга ҳурмат, кичикларга мурувват, камтарлик, тўғрисиўзлик, меҳнатсеварлик, саховат, инсонпарварлик, адолат, виждон, ор-номус, ғурур, интизом, ижтимоий бурчни англаш ва ҳоказоларни шакллантиришдан иборатдир. Оила гўзалликнинг биринчи мактабидир. Оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари, уй-жиҳозлари, уларнинг ягона бирлиги, уйғунлиги, тартибли жойлаштирилиши, саранжом-саришталик, мактабнинг безатилиши, мактабдаги ёдгорлик ва аълочилар бурчаги кабиларнинг барчаси бевосита болаларда гўзалликни тарбиялашда катта таъсир кўрсатади. Оиладаги соғлом муҳит, оила аъзоларининг психологик жихатдан ўзаро яқинликлари, эҳтиёж, қизиқиш ва ҳаётий ёндошувларидаги умумийлик, бир-бирларини ҳар қандай вазиятда қўллаб-қувватлай олишлари, ота-оналар томонидан барча фарзандларига нисбатан қўйилаётган талаблар, уларга кўрсатилаётган эътиборнинг бир хил бўлиши оила тарбиясида ижобий натижаларга эришишнинг **омиллари** саналади.

Оилада ташкил этиладиган эстетик тарбия болаларда гўзалликни ҳис қилиш, ундан завқланиш, табиат гўзалликларидан баҳра олиш асосида ҳис-туйғу, идрок, тасаввур ҳамда қарашларни юзага келтириш, уларни ҳаётни севишга ўргатишдек вазифаларнинг ижобий ҳал этилишини назарда тутади. Болалар ёшлигиданоқ сохта гўзалликлар (ярим яланғоч ёки яланғоч бадан, меъёридан ортиқ қўлланилган пардоз, урфга кириб бораётган косметик операциялар “маҳсули”, ўта даражадаги ялтироқ мато ёки тақинчоқлар) гўзалликнинг тимсоли эмаслигини англаб етишлари лозим. Бола тасаввурида ҳақиқий, табиий гўзаллик (ям-яшил табиат, нафис қор учкуни, нозик гуллар, беғубор осмон, виқорли тоғлар, тиниқ зилол сув, тоза, мусаффао ҳаво, бепоён далалар, қушларнинг ёқимли овози, шарқироқ сув, “чучвара”лар ҳосил қилаётган ёмғир томчилари, камалак жилоси, шунингдек, очик, хушсурат, чиройли табассум, ширали овоз, таъсирчан бадийий ва санъат асарлари, юксак маҳорат билан яратилган ўйинчоқлар (боланинг асабини жунбушга келтирадиган электрон ўйинчоқлар эмас), ярашиқли либослар ва бошқалар)нинг намоён бўлиши учун шарт-шароит яратиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Болаларда ҳақиқий гўзалликни ҳис этиш туйғуси табиат бағрида, музей, кўргазма, кино ва театрларда бўлиш туфайли шаклланади. Шу боис мактабгача таълим муассасалари ҳамда бошланғич синф ўқувчилари билан табиат бағрига, музей, кўргазма, кино ва театрларга уюштириладиган экскурсия ва ташрифлар катта тарбиявий кучга эгадир.

§2. Оилада ўқувчилар ҳаётини ташкил этиш

Ота-онанинг фарзанд олдидаги ва фарзанднинг ота-она олдидаги бурчлари

Болаларни оилада тўғри тарбиялашда оила ҳўжалигининг одилона ташкил этилиши, болаларни оила ҳўжалигини юритиш ишига жалб қилиш катта аҳамиятга эга. Болалар томонидан бажариладиган оилавий юмушлар уларнинг жисмоний ва ақлий камолоти

даражасидан ортиқ бўлмаслиги, уларнинг тезда толиқишлари ёки майиб бўлишларига сабаб бўлмаслиги лозим. Болалар зиммасига уларнинг ёши, ривожланиш даражаси, жисмоний қувватига мувофиқ юмушларнинг тақсимлаб берилиши, берилган топшириқларнинг бажарилиши ва уларнинг сифатини катталар томонидан назорат қилиб туриш, бажарилган топшириқларнинг ҳаққоний баҳосига эга бўлган ҳавасини оширади, унда ўз кучига бўлган ишончни юзага келтиради.

Оилада ташкил этилган меҳнат болаларни фаросатли бўлиш, ишни режали олиб бориш, вақтдан унумли фойдаланиш, тежамкор бўлиш, шунингдек, ўзгалар меҳнати, инсон меҳнатининг маҳсули бўлган неъматларни асраб-авайлашга ўргатади.

Оилада, шунингдек, атроф-муҳит муҳофазаси (экологияси)га оид тарбиявий ишлар ҳам ташкил этиладики, бу жараёнда болаларда “инсон-табиат-жамият” тушунчалари ўртасида юзага келувчи ўзаро мувофиқлик борасидаги ғояларнинг қарор топишига замин ҳозирлайди. Оила муҳитида ташкил этилаётган ҳовли саҳнини супириб-сидириш, гулзорларни ташкил этиш, кўчатларни ўтказиш ва уларни парвариш қилиш, майший чикиндиларни бартараф этишга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш болаларда табиатни асрашга нисбатан масъуллик туйғусини шакллантиради.

Оилавий ҳаётнинг меъёрида бўлиши кўп жиҳатдан оила бюджетининг ҳолатига ҳам боғлиқ. Шу боис оила аъзолари меҳнати эвазига яратилаётган моддий маблағларни тежаб-тергаб, улардан ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Шу боис болаларни ҳам ёшлиқдан пул билан муомала қилишга ўргатиш, ўзининг шахсий ҳамда оила аъзоларининг буюмлари, шунингдек, оила мулкига нисбатан масъулиятли ёндашишга кўникириб бориш муҳим аҳамиятга эгадир. Болаларга пулнинг инсон меҳнатига тўнадиган қиймат эканлигини тушунтириб бериш, уни оиланинг энг муҳим эҳтиёжлари учун ишлатиш лозимлигини ўқтириш, улар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатган бўлар эди. Оилада ташкил этиладиган иқтисодий тарбия болаларда иқтисодий саводхонлик ҳамда тафаккурнинг шаклланишида муҳим ўрин тутди. Болаларда иқтисодий тафаккурни ҳосил қилишда ота-она, оиланинг катта ёшли аъзоларининг намунаси катта тарбиявий таъсир кучига эгадир (иқтисодий тарбия).

Оила шароитида уюштирилаётган суҳбатлар алоҳида диққатга сазовордир. Оммавий ахборот воситалари орқали аҳоли эътиборига ҳавола этилаётган ҳуқуқий мавзулардаги мақолалар, кўрсатув, эшиттириш, оммавий-ҳуқуқий адабиётлар ҳамда уларда илгари сурилган ғоялар юзасидан ўтказиладиган суҳбатлар болаларда ҳуқуқий тасаввур, идрок, саводхонлик, тафаккур, фаоллик, масъуллик, эътиқод ва салоҳиятни қарор топишига олиб келади.

Оила муҳитида болаларга уларнинг бурчлари тўғрисидаги маълумотларни бериб бориш, ўз навбатида ҳуқуқларидан фойдаланиш йўллари кўрсатиб бериш бу борада яхши самара бера олади.

Оила болаларда ватанпарварлик, инсонпарварлик туйғуларини ҳосил қилувчи ўзига хос маскан саналади. Болалар “Ватан”, “халқ” тушунчаларининг моҳиятини дастлабана шу масканда ўзлаштирадилар. Бинобарин, оиланинг ўзи Ватаннинг бир бўлагидир. Оила шаънини ҳимоя қилиш, уни сақлаш тўғрисида қайғуришнинг Ватаннинг шаъни, эл-юрт манфаати учун курашиш туйғулари билан узвий боғлиқ бўлишига эришиш оила тарбиясининг асоси бўлиши лозим.

Ота-оналарнинг муайян даражада педагогик билимларга эга бўлишлари аҳамиятлидир. Оила ва таълим муассасалари ўртасида ташкил этилган ҳамкорлик ота-оналар учун педагогик ёрдам кўрсатишни назарда тутди.

Фарзанд дастлабки маълумот ва ижтимоий меъёрларга амал қилиш борасидаги кўникмаларга оилада эга бўлади. Чунки оилавий ижтимоий муносабатлар, хусусан, маданий-майший, иқтисодий-молиявий, мулкӣ муосабатлар ҳамда меҳнат фаолиятини ташкил этишда фарзандлар ўзлари сезмаган, моҳиятини тушуниб етмаган ҳолда мазкур муносабатлар жараёнида иштирок этадилар, демакки, ижтимоий масалалар билан тўқнаш келадилар, натижада бу тарзидаги мулоқотларнинг доимий, қисқа муддатларда

такрорланиб туриши улар учун ота-оналар, фарзандларнинг ҳуқуқ, бурч, мажбурият ва масъулиятларини тушуниб етишга ёрдам берувчи ижтимоий объектив шарт-шароитларни яратади.

Оила тарбиясининг фарзандларга тарбия бериш, уларда маънавий-ахлоқий маданиятни шакллантириш имкониятларини аниқлаш юзасидан бир қатор тадбирлар амалга оширилади. Қуйида ота-оналар билан олиб борилган ишлар, ташкил этиладиган тадбирлардан намуналар келтирилади:

Ота-оналар билан олиб бориладиган ишлар қуйидагилардир:

I. Ота-оналар билан ўтказиладиган суҳбатлар. Суҳбатлар якка ва умумий тарзда олиб борилади. Илк суҳбат чоғида ўқувчиларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш, уларда маънавий-ахлоқий маданият унсурларини қарор топтириш муваффақиятини таъминлаш қаророти бўлган ота-оналар ва фарзандларнинг ижтимоий онглилик ҳамда фаоллик даражасини аниқлашга ёрдам берувчи анкета сўровларини ўтказиш мумкин.

§3. Оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги

Дастлабки суҳбат ва ота-оналар томонидан тўлдирилган сўровномалар натижаларини таҳлил этиш улар билан ташкил этиладиган тадбирлар йўналиши ва мазмунини белгилаб беради.

Мажлис ўқув йили давомида беш марта ўтказилади, яъни, ўқув йили бошланиши олдида, I, II, III ва IV чораклар якунида. Мажлисларда ўқув юрти ички-тартиб қоидалари, умумжамоа ижтимоий меъёрларига риоя этиш ҳолатлари, юзага келган зиддиятлар таҳлил этилади, навбатдаги давр учун белгиланган ишларни режалаштириш, уларни ҳал этиш йўллари, чора-тадбирлари белгиланади. Мактабда таълим олаётган, жамоа ҳаёти, шунингдек, тарбиявий тадбирлар фаоллик кўрсатаётган, ўқишда, меҳнатда алоҳида ўрнатилган бўлаётган ўқувчиларнинг ота-оналарига миннатдорчилик изҳор этилади.

Айрим ўқув юртида ташкил этилаётган тадбирларда фаол иштирок этмасликлари айтиб ўтилади ва бунинг сабаблари аниқланади, бундай ҳолатларга барҳам бериш борасида фикрлашиб олинади.

2. Умуммактаб ота-оналар мажлиси. Ота-оналарнинг умумий йиғилишида ўқув йили давомида ўқувчилар, ота-оналар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг бориши ва якуни муҳокама қилинади. Ота-оналар мактаб ҳаёти ва ўқувчиларнинг интизоми, ҳуқуқ-атвори, ижтимоий меъёрларга амал қилишлари, ўқувчиларни маънавий жиҳатдан тарбиялаш борасида эришаётган натижалар билан таништирилади.

Ўқув йили якунида бўлиб ўтган умуммактаб ота-оналар мажлисида ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этган, турли фанлар бўйича уюштирилган тадбирларда алоҳида ибрат кўрсатган, шунингдек, муайян фанлар бўйича олимпиадаларда муваффақиятли қатнашган ўқувчилар ва уларнинг ота-оналарини раҳматномалар билан тақдирлаш мақсадга мувофиқдир.

3. Ижтимоий-маънавий мазмундаги суҳбат ва маърузалар. Бундай маъруза ва суҳбатлар ота-оналарда ижтимоий, шунингдек, таълим-тарбияга оид билимларни эгаллаш, фарзанд тарбияси ишига жиддий эътибор бериш, бу борада таълим муассасаси билан мустаҳкам ҳамкорлик ўрнатишда муҳим аҳамиятга эга.

VI. БОБ. ДИДАКТИКА-ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН ТАЪЛИМ ТАМОИЛЛАРИ ВА ҚОИДАЛАРИ

§1. Дидактика ҳақида тушунча. Дидактиканинг предмети ва вазифалари. Дидактиканинг ташкил топиши ва ривожланиши.

Таълим барча даврларда ҳам ижтимоий ҳодиса саналади. Унинг ёрдамида шахс ва ижтимоий муҳитнинг ўзаро таъсири мустаҳкамланади. Таълим шахс томонидан ижтимоий тажрибаларнинг ўзлаштирилиш жараёнини тезлаштиради, уни зарур кўникма ва малакалар билан қуроллантиради.

Дидактика (таълим назарияси: юнонча “*didaktikos*” ўргатувчи, “*didasko*” эса ўрганувчи) таълимнинг назарий жиҳатлари (таълим жараёнининг моҳияти, тамойиллари,

қонуниятлари, ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти мазмуни, таълим мақсади, шакл, метод, воситалари, натижаси, таълим жараёнини такомиллаштириш йўллари ва ҳоказо. Бу тушунчани буюк чех педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670 йиллар) “Буюк дидактика” (1657 йил) номли машҳур асарида тилга олади. Айни ўринда педагог “дидактика бу фақат таълимгина эмас, балки тарбиялаш ҳам” эканлигини алоҳида қайд этади.

Дидактиканинг предмети, функциялари ва вазифаси. Дидактика предмети аниқлаш бўйича турли қарашлар илгари сурилган. Кўпчилик олимлар таълим объекти деб ўқитиш жараёнининг мақсади, мазмуни, қонуниятлари, методлари ва тамойилларини кўрсатадилар.

Дидактика таълимни ижтимоий тажрибани бериш воситаси сифатида эътироф этилади. Таълимий фаолиятни ташкил этишда ўқитувчи – ўқувчи, ўқувчи – ўқув материали, ўқувчи – бошқа ўқувчилар ўртасидаги муносабатлар юзага келади. Ўқиш, ўрганиш таълим жараёнининг ажралмас хусусиятидир. Ижтимоий тажрибани ўргатиш жараёни сифатида таълим **икки шахс (ўқувчи ва ўқитувчи) ўртасидаги муносабатларга** асосланади. Дидактикага таълимнинг **мазмунли ва жараёнли** жиҳатларини биргаликда ўрганиш хосдир. Амалиётни қайта ташкил этиш ва такомиллаштириш масалаларини назарда тутган ҳолда дидактика таълимни фақатгина **ўрганиш объекти** сифатидагина эмас, балки илмий асосланган лойиҳалаштириш объекти сифатида қарайди.

Дидактиканинг **илмий-назарий вазифаси** таълимнинг мавжуд жараёнларини ўрганиш, унинг турли жиҳатлари ўртасидаги боғлиқликлар, уларнинг моҳиятини очиқ бериш, ривожланиш тенденциялари ва келажагини аниқлашдан иборатдир.

Ўзлаштирилган назарий билимлар таълим амалиётини йўналтириш, таълимни жамият томонидан қўйилаётган ижтимоий талабларга мувофиқ такомиллаштиришга имкон беради. Таълим мазмунини англаб олиш, таълим тамойиллари, таълим метод ва воситаларини қўллаш меъёрларини аниқлаш асосида дидактика **амалий-меъёрий ҳамда ташкилий-технологик вазифа**ни бажаради.

Дидактиканинг асосий категориялари ва дидактик тушунчалар тизими. Муайян фанга хос бўлган тушунчаларда ижтимоий тараққиёт жараёнида тўпланган билимлар акс этади. Мавжуд илмий тушунчалар икки асосий гуруҳга ажратилади:

1) фалсафий тушунчалар;

2) хусусий илмий, яъни, муайян фангагина хос бўлган тушунчалар.

§2. Дидактик назария (концепция)лар ва уларнинг фалсафий асослари

Дидактика учун “умумий”, “алоҳида”, “моҳият”, “ҳодиса”, “қарама-қаршилиқ”, “боғлиқлик” каби **фалсафий тушунчалар** ҳам муҳим аҳамиятга эга. Дидактикада қўлланиладиган **умумий-илмий тушунчалар** орасида “тизим”, “тузилма”, “вазифа”, “элемент” кабилар алоҳида ўрин тутади. **Педагогикага хос дидактик тушунчалар** сирасига қуйидагилар киради:

Таълим ўқувчиларга назарий билимларни бериш асосида уларда амалий кўникма ва малакаларни шакллантириш, уларнинг билиш қобилиятларини ўстириш ва дунёқарашларини тарбиялашга йўналтирилган жараён

Таълим жараёни ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида ташкил этилувчи ҳамда илмий билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган педагогик жараён

Билим олиш идрок этиш, ўрганиш, машқ қилиш ва муайян тажриба асосида ҳулқ-атвор ҳамда фаолият кўникма, малакаларнинг мустаҳкамланиб, мавжуд билимларнинг такомиллашиб, бойиб бориш жараёни

Дарс бевосита ўқитувчи раҳбарлигида муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим жараёнининг асосий шакли

Ўқув фани таълим муассасаларида ўқитилиши йўлга қўйилган ҳамда ўзида муайян фан соҳаси бўйича умумий ёки мутахассислик билим асосларини жамлаган манба

Таълим мазмуни давлат таълим стандартлари асосида белгилаб берилган ҳамда маълум шароитда муайян фанлар бўйича ўзлаштирилиши назардатутилган илмий билимлар, шунингдек, шахснинг ақлий ва жисмоний қобилиятини ҳар томонлама ривожлантириш, дунёқараши, одоби, ҳулқи, ижтимоий ҳаёт ва меҳнатга тайёрлик даражасини шакллантириш жараёнининг моҳияти

ДИДАКТИКАНИНГ АСОСИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ ҚУЙИДАГИЛАРДАН ИБОРАТ:

Таълим мақсади (ўқиш, билим олиш мақсади) таълимнинг аниқ йўналишини белгилаб берувчи етакчи ғоя

Таълим тизими ёш авлодга таълим-тарбия бериш йўлида давлат тамойиллари асосида фаолият юритаётган барча турдаги ўқув-тарбия муассасалари мажмуи

Таълим жараёнини ташкил этиш ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида ташкил этилувчи ҳамда илмий билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган педагогик жараённинг ташкилий-методик жиҳатдан тўғри уюштирилиши

Таълим турлари мазмуни, ташкил этилиш ўрни, босқичи, қўлланиладиган асосий воситалари ва жалб этиладиган таълим олувчиларнинг ёшига кўра фарқланувчи таълим кўринишлари

Таълим тамойилларли таълим назариясининг асосий етакчи қоидалари

Таълим шакли таълим жараёнининг ташкилий қурилиши

Таълим методлари таълим жараёнида қўлланилиб, унинг самарасини таъминловчи услублар мажмуи

Таълим воситалари таълим самарадорлигини таъминловчи объектив (дарслик, кўлланмалари, ўқув қуроллари, харита, диаграмма, плакат, расм, чизма, диопроектор, агниафон, видеомагнитафон, ускуна, телевизор, радио, компьютер ва бошқалар) ва субъектив (ўқитувчининг нутқи, намунаси, муайян шахс ҳаёти ва фаолиятига оид мисоллар ва ҳоказолар) омиллар

Таълим натижаси (таълим маҳсули)таълим якунининг моҳиятини қайд этувчи тушунча; ўқув жараёнининг оқибати; белгиланган мақсадни амалга ошириш даражаси

Асосий дидактик категориялар сирасига таълимнинг дидактик тизими ва таълим технологияси каби тушунчаларни ҳам қайд этиш мумкин.

Таълим жараёни **психологик-педагогик концепциялар** (улар аксарият ҳолларда **дидактик тизимлар** ҳам деб аталади) асосида ташкил этилади.

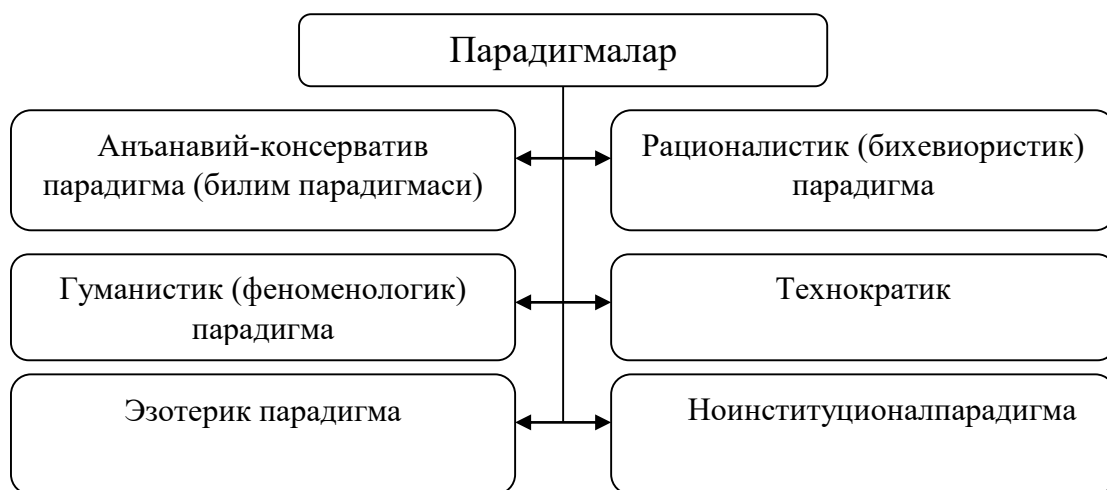
Дидактик тизим (юнонча “systema” – яхлит қисмлардан ташкил топган, бирлаштириш) маълум мезонлар асосида таълим жараёнининг яхлит ҳолатини белгилаш, ажратиб кўрсатиш

Дидактик тизим таълимнинг мақсади, тамойиллари, мазмуни, шакли, метод ва воситаларининг бирлиги асосида ташкил этилган тузилмаларнинг ички яхлитлигини ифодалайди. Дидактик концепция (тизим)лар куйидаги гуруҳларга ажратилади: **1) анъанавий; 2) прогрессив; 3) замонавий.**

§3. Замонавий педагогикада таълим парадигма (модел)лари

Педагогик парадигма (юнонча “paradeigma” – мисол, намуна) – педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси (моделли, стандарти) сифатида эътироф этилган назарий ва методологик кўрсатмалар тўплами бўлиб, у таълимнинг концептуал модели сифатида қўлланилади.

Айни вақтда таълимнинг қуйидаги парадигмалари кенг тарқалган:

Таълим парадигмалари

1. Анъанавий-консерватив парадигма (билим парадигмаси)га кўра таълимнинг асосий мақсади

“қанчалик қийин бўлмасин билим олиш”. Яъни ёш авлодга индивидуал ривожланиши ҳамда ижтимоий тартибни сақлаб қолишга ёрдам берувчи маданий меросларнинг муҳим элементлари – билим, кўникма ва малакалар, илғор ғоялар ва кадриятларни сақлаб қолиш, уларни ёшларга етказиш зарур деган ғоя илгари сурилади.

2. Рационалистик (бихевиористик) парадигма негизида таълим мазмуни эмас, балки ўқувчилар томонидан турли билимларни ўзлаштирилишини таъминловчи самарали усуллари ётади. Таълим муассасаларининг вазифаси ўқувчиларда маънавий-ахлоқий меъёрлар, ижтимоий талаблар ва кўзлаган мақсадларига мос келадиган хулқ-атвор кўникмаларини шакллантиришдан иборат.

3. Гуманистик (феноменологик) парадигмага кўра таълим олувчи эркин шахс, ижтимоий муносабатлар субъекти сифатида ўзига хос ривожланиш имкониятларига эга. Таълимнинг феноменологик (феномен юнонча “*phainomenon*” – ҳисобланган, яъни, машҳур, алоҳида нодир одам) модели ўқувчиларнинг индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олиб, уларнинг талаб ва қизиқишларига ҳурмат билан муносабатда бўлишни кўзда тутди. Гуманистик парадигма доирасида фаолият олиб боровчи ҳар бир таълим тизими ижодий ривожланади ва ўқувчи ҳамда ўқитувчининг эркинлиги ва ижодкорлигини ёқлайди.

Гуманистик парадигма ғоялари 1991 йилдан кейин республика узлуксиз таълим тизимига жорий этила бошланди. Парадигманинг диққат марказида ўқувчининг баркамол ривожланиши, унинг интеллектуал эҳтиёжлари, “эркин фикрлайдиган шахсни тарбиялаш” масаласининг ижобий ҳал этилиши ётади. Айни вақтда республика таълим муассасаларида қўйидаги ғояларга амал қилинмоқда: “Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашга ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. ... Мустақил фикрлаш – ҳам катта бойликдир”^{*}.

4. Эзотерик парадигма(юнонча “*esoterikos*” ички, сирли, яширин) моҳияти ҳақиқат абадий ва ўзгармас, доимий эканлигини таъкидлашдан иборат. Парадигма тарафдорлари ҳақиқатни билиб бўлмаслиги, унга фақатгина фаҳмлаш асосида эришиш мумкинлигини таъкидлайдилар.

5. Илмий-техник, технократик парадигманинг асосий мақсади амалиётни такомиллаштириш асосида таълим олувчиларга “аниқ” илмий билимларни бериш ва

^{*}Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1997, 9-бет

уларнинг ўзлаштирилишини таъминлашдир. Билим - кучдир, шу боис шахс қиммати унинг ўрганиш, билим олиш, имкониятлари билан белгиланади. Шахс муайян (ўртача, стандартлаштирилган) билим ёки хулқ-атвор эгаси бўлсагина қадрият сифатида эътироф этилади деган ғоя ушбу парадигманинг асосини ташкил этади.

6. Ноинституционал парадигматаълимни ижтимоий институтлар, яъни, мактаб ва олий таълим муассасаларидан ташқарида ташкил этиш ғоясини илгари суради. Бу таълим Internet ва компьютерлар воситасида таълим дастурларига (масофадан ўқитиш) мувофиқ ўқитишни самарали дея ҳисоблайди.

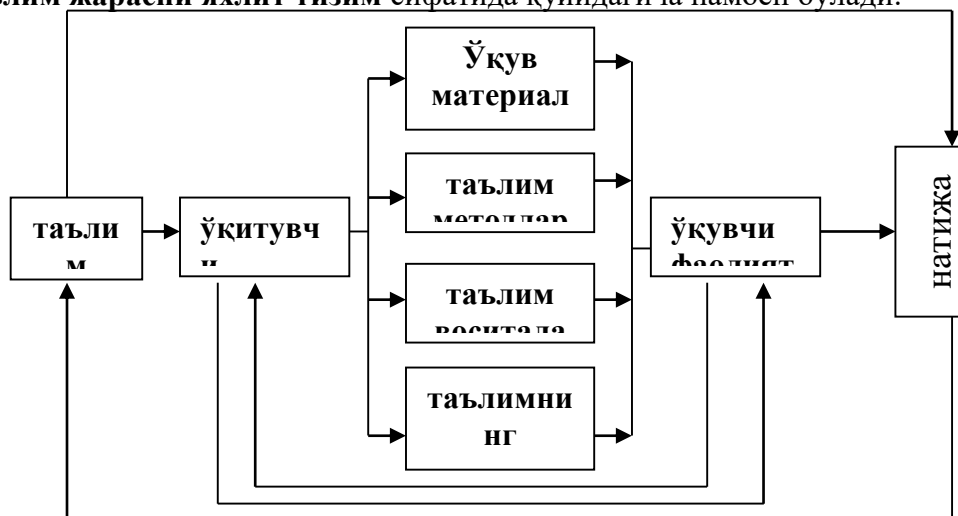
Таълим жараёни яхлит тизим сифатида. Таълим тушунчаси ва моҳияти. Таълим тизимли билим олишнинг энг муҳим ва ишончли усулидир. Таълимга икки томонлама алоқа (таълим олиш ва таълим бериш), шахсни ҳар томонлама ривожлантириш ва бошқа хусусиятлар хосдир. Таълим, шунингдек, ўзига хос хусусиятлар ҳам эга. Таълим ўқитувчи томонидан бошқариловчи ўзига хос англаш жараёнидир. Ўқитувчининг йўналтирувчи сифатидаги роли ўқувчиларнинг ақлий ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришни таъминловчи билим, кўникма ва малакаларни тўлиқ ўзлаштира олишларида кўринади. Таълим ўқитувчининг ўқувчилар билан мулоқоти жараёни ҳам саналади. Ўқувчиларга ўқув материали мазмунини тушунтириб беради, савол ва топшириқлар беради, уларнинг фаолиятини назорат қилади, хато ва камчиликларини аниқлайди, йўл қўйилган хатоларни тўғрилайди, қандай ишлаш лозимлигини қайта кўрсатади. Ҳар қандай таълим ўзида ўқитувчи ва ўқувчининг фаолияти, яъни, ўқитувчининг ўргатиш ҳамда ўқувчининг ўрганишга йўналтирилган фаолияти, бошқача айтганда тўғридан тўғри, бевосита ва нисбий муносабат* акс этади.

Таълим жараёнининг яхлит тизим сифатидаги тавсифи. Таълим жараёнининг “яхлитлиги” “тизимлилиги” ва “мажмуавийлиги”ни бир хилда талқин этиш мумкин эмас. Бироқ, таълим жараёнининг яхлитлиги унинг тизимлилиги билан узвий боғлиқ.

Тизим (мустақил тушунча сифатида) ўзаро боғланган кўплаб элементлар (таркибий қисмлар) ўртасидаги мустаҳкам бирлик ва ўзаро яхлитликдир

Таълим яхлит тизим сифатида кўплаб ўзаро боғлиқ қуйидаги элементларни ўз ичига олади: таълим мақсади, ўқув ахборотлари, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълимий фаолиятлари, унинг шакллари, педагогик мулоқот воситалари, шунингдек, таълим жараёнини бошқариш усуллари.

Таълим жараёни яхлит тизим сифатида қуйидагича намоён бўлади:

Таълим жараёни тузилишининг андозаси (модели)

*Дьяченко В.Д. Организационная структура учебного процесса и его развитие. – Москва, Педагогика, 1984. – с. 44-45

Таълим жараёнининг негизини ўқитувчи ва ўқувчиларнинг таълимий фаолиятлари ташкил этади. **Таълим функциялари.** “Функция” тушунчаси “**таълим вазифалари**” тушунчасига яқиндир. Таълим функцияси таълим жараёни моҳиятини ифода этади, вазифаси эса таълимнинг компонентларидан бири ҳисобланади.

Дидактика (таълим жараёни)нинг қуйидаги учта функциясини ажратиб кўрсатади: **таълим бериш, ривожлантириш ва тарбиялаш.**

Таълим жараёнининг таълим бериш функцияси ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришдан иборат

Таълим натижаси сифатида **билимларнинг тўлалиги, чуқурлиги, тизимлилиги, анланганлиги, мустаҳкамлиги ва амалий хусусият касб этиши** муҳимдир. Бу каби ҳолатлар таълим жараёнининг методик жиҳатдан тўғри ташкил этилганлигини ифодалайди. Таълим жараёнида ўқувчиларда улар томонидан ўзлаштирилган назарий билимлар асосида ҳосил қилинган **амалий кўникма ва малакаларнинг шаклланиши** ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

Умумий кўникма ва малакаларга оғзаки ва ёзма нутқни билиш, ахборот материалларидан фойдалана олиш, ўқиш, манбалар билан ишлаш, реферат ёзиш, мустақил ишни ташкил этиш кабилар киради.

Таълимнинг ривожлантирувчи функцияси таълим жараёнида билимларни ўзлаштириш жараёнида ўқувчининг ривожланиши содир бўлишини ифодалайди

Ривожланиш қуйидаги йўналишларда содир бўлади: **нутқ, фикрлаш, сенсорли-ҳаракатли ва ҳиссий-иродавий соҳаларнинг ривожланиши.** Тўғри ташкил этилган таълим шахсни ҳар доим ривожлантиради. Таълим-тарбия жараёнида ўқувчини ҳар томонлама ривожлантириш, биринчи навбатда, ақлий ривожлантириш (анализ қилиш, таққослаш, турларга ажратиш, хулоса чиқариш, объектларнинг муҳим белгиларини ажрата билиш, фаолият мақсади ва усуллари аниқлашни ўргатиш, натижаларни текшириш малакасини ривожлантиришга эътибор қаратиш лозим.

Таълим жараёни тарбияловчи хусусиятга ҳам эга. Тарбия ва таълим ўртасидаги боғлиқлик объектив ва қонуний ҳисобланади. Бироқ шахсни таълим жараёнида тарбиялаш ташқи омиллар (оила, микромуҳит ва бошқалар)нинг таъсири туфайли қийин кечади.

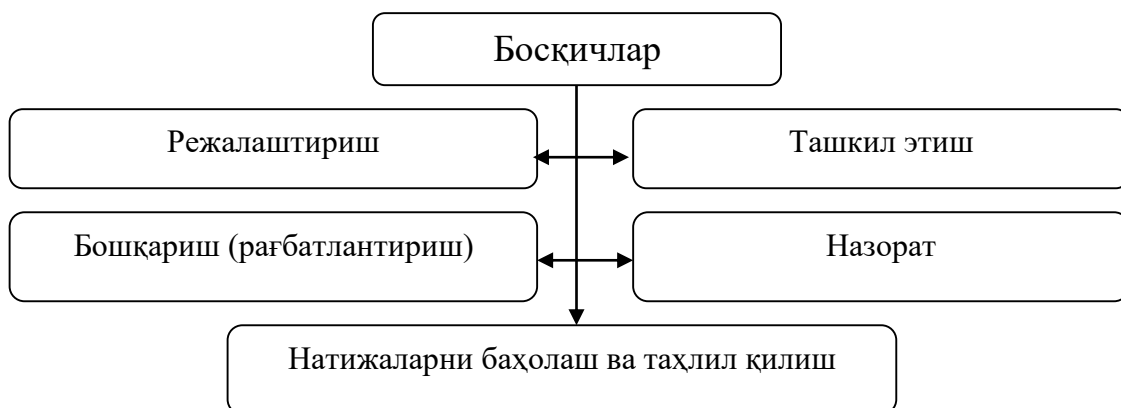
Таълимнинг тарбиялаш функцияси турли ижтимоий тузум ҳамда шароитда ҳам яққол намоён бўлиб, таълим мазмуни, шакли ва методларининг моҳияти билан белгиланади ва ўқитувчи ҳамда ўқувчилар ўртасидаги муносабатларни ташкил этиш жараёнида етакчи ўрин тутди

Таълим жараёнида шахснинг маънавий-ахлоқий ва эстетик тасаввурлари, ҳуқ-атвори ва дунёқараши шакллантирилади. Таълимнинг тарбияловчилик хусусияти, энг аввало, таълим мазмунида акс этади. Бироқ, барча ўқув фанлари ҳам бирдек тарбияловчилик имкониятига эга эмас. Гуманитар ва эстетик фанларнинг бу борадаги имкониятлари юқори. Таълим жараёнида тарбиянинг иккинчи омили ўқитувчи ва ўқувчиларнинг муносабатлари, синфдаги психологик муҳит, ўқиш жараёни иштирокчиларининг ўзаро муносабатлари, ўқувчиларнинг идрок этиш фаолиятларига ўқитувчининг раҳбарлиги ҳисобланади.

Ўқитувчи фаолиятининг вазифаси ва тузилиши. Таълим муассасасида ташкил этиладиган таълим жараёнида ўқувчининг фаолияти ўқитувчи раҳбарлиги остида кечади.

Ўқитувчи фаолиятининг вазифаси ўқувчиларнинг ижтимоий борлиқни онгли ва фаол идрок этишга йўналтирилган фаолиятларини бошқаришдан иборатдир.

Таълим жараёнини бошқариш қуйидаги босқичлардан иборат:

Таълим жараёнини бошқариш босқичлари

Ўқитувчи фаолиятини режалаштириш босқичи календар-тематик ёки дарслар режаларини тузиш билан якунланади. Режалар, режа-конспектлар ёки конспектларни тузиш учун узоқ, жиддий ишлаш керак бўлади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг тайёрликлари даражаси, уларнинг ўқув имкониятлари, моддий база ҳолати, шахсий (касбий) имкониятларини ўрганиб чиқиши, ўқув материали мазмунини танлаб олиши, дарс олиб бориш шакли ва методини ўйлаб чиқиши керак бўлади.

Ўқувчилар фаолиятини ташкил этиш ўқувчилар олдида ўқув масалаларини қўйишни ва уни бажариш учун имкониятлар яратишдан иборат бўлади.

Таълим жараёнида ўқувчилар фаолиятини бошқариш уларни тўғри йўналтиришни назарда тутди. Назорат қилиш эса ўқувчилар фаолиятининг мақсадга мувофиқ, самарали ташкил этилишини таъминлайди. Натижаларни баҳолаш ва таҳлил қилиш таълим жараёнининг қандай кечганлигини билиш, ютуқлар омилларини ўрганиш ва йўл қўйилган камчиликларни бартараф этиш чораларини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Бужараёнларнинг барчаси шахсни шакллантириш ва ривожлантиришга хизмат қилади.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаолияти. Билим олиш фаолиятнинг ўзига хос кўриниши сифатида муайян тузилиш, ривожланиш ва фаолият қонуниятларига эга.

Билим олиш борлиқни идрок этиш, ўрганиш, машқ қилиш ва муайян тажриба асосида хулқ-атвор ҳамда фаолият кўникма, малакаларининг мустаҳкамланиб, мавжуд билимларнинг такомиллашиб, бойиб бориш жараёни

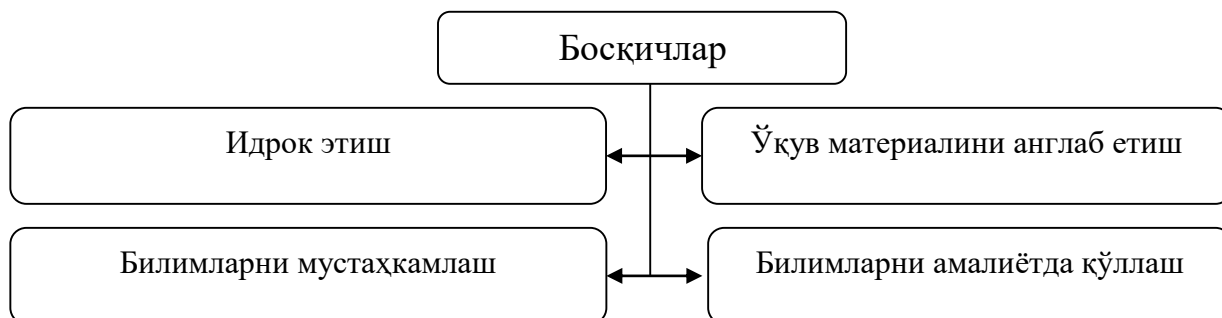
Билим олишнинг муҳим компоненти **мотив**, яъни, таълимий характердаги ҳаракат, фаолиятни ташкил этишга нисбатан рағбатни ҳис этиш, эҳтиёжнинг юзага келишидир. Ўқишнинг кейинги компоненти **ўқув ҳаракатлари (операциялари)** саналиб, улар англаган мақсадга биноан амалга оширилади. Ўқув ҳаракатлари ўқув жараёнини ташкил этишнинг барча босқичларида намоён бўлади. Ҳаракатлар ташқи (кузатиладиган) ва ички (кузатилмайдиган) кўринида бўлиши мумкин. Ташқи ўқув ҳаракатларига предметли ҳаракатлар (ёзиш, расм чизиш, тажрибалар ўтказиш); перцептив ҳаракатлар (тинглаш, фикрлаш, кузатиш, сезиш) ҳамда нутқдан фойдаланиш киради.

Ички (мнемоник, юнончадан “mnemonikon” эслаб қолиш маданияти) ҳаракатларга материални эслаб қолиш, уни тартибга солиш ва ташкил этиш, шунингдек, тасаввур ва фикрлаш ҳаракатлари киради. Ҳар қандай билимни ўзлаштиришда ўқувчилардан идрок этиш маданиятига эга бўлиш ва ўқув материални англаб етиш талаб этилади. Педагогик жараёнда ўқувчилар томонидан илмий билимларнинг маъносини

етарли даражада тушунмай, фақат товушлар бирлиги сифатида қабул қилиниши ва ёдлаб олиниши хавфилidir.

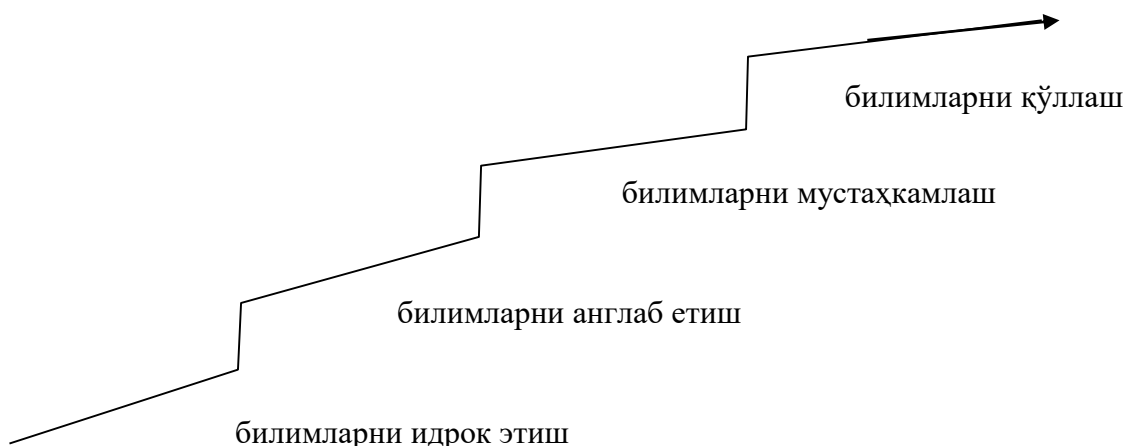
§4.Билимларни ўзлаштириш жараёнининг тузилиши

Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини самарали бошқариш учун билимларни ўзлаштириш жараёнининг моҳияти ҳамда билимларнинг эгаллаш босқичларидан етарлича хабардор бўлиш. Билимларнинг эгаллаш қуйидаги босқичларда кечади:

Билимларни эгаллаш босқичлари

Билимларни эгаллашда ўзлаштирилган илмий маълумотлар босқичма-босқич бойиб ва мустаҳкамланиб боради. Бу ҳолат билимларни эгаллашнинг динамик характерини ифодалайди. Жараёни схема ёрдамида қуйидагича ифодалаш мумкин:

Билимларни эгаллашнинг динамик характери

Биринчи босқич **идрокэтиш** ҳисобланади. **Идрок этиш** аниқ мақсадга йўналтирилган англаш жараёни бўлиб, у танлаш хусусиятига эга. Шу боис ўқувчиларга мавзуни, яъни, уларнинг нимани ўрганишлари (масалани қўйиш)ни тушунтириб бериш орқали ўқув материали билан дастлабки танишиш амалга оширилади. Мазкур босқич ўқувчи қайси ҳодиса ва воқеаларни, предметларни ўрганиш ҳақида етарлича тасаввурга эга бўлганида ва ўқув масаласини тушуниб етганда якунланади.

Иккинчи босқич **ўқув материални англаб этиш** бўлиб, у маълумотларнинг назарий жиҳатларини ажратиб олиш ва таҳлил қилишдан иборат. Бунда асосий мазмунни топиш, тушунчани ажратиб олиш, уларнинг белгиларини асослаб бериш, тушунтириш материалнинг хусусиятини аниқлаб олиш, мисоллар ва тушунтирувчи далиллар тўпламини ўрганиб чиқиши керак. Ўқувчи энг **асосий, иккинчи даражали ҳамда қўшимча, тушунтирувчи элементларни** ажрата олиши лозим. Ўқувчи ўқув масаласини

ечиш усулини тушунса, билимлар ўртасидаги тизимни англаб етса ушбу босқич якунланган саналади.

Учинчи босқич – **эслаб қолиш ва мустаҳкамлаш** бўлиб, ўзлаштирилган билимларни узоқ вақт давомида сақлаб қолишдан иборат. Унда идрок этиш фаолияти кўпроқ машқлар, мустақил ва ижодий масалалар хусусиятига эга бўлади. Назарий материал, тушунча, қоида, исботлар турли машқларда такрорланади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг топшириқларни тушуниб бажаришларини кузатиб бориши керак. Ўқувчилар матнларни механик кўчириб олишлари, топшириқларни бажаришлари, қоида ва тушунчаларни чуқур англаб етмай бажаришлари мумкин. Босқич якунида ўқувчилар назарий материалларни биладилар ва улардан машқларни бажариш, масалани ечиш, теоремани исботлашда фойдаланишни биладилар. Уларда ўқув малакалари ва кўникмалари шакллантирилган бўлади.

Тўртинчи босқич **билимларни амалиётда қўллашдан** иборат. Билимларни қўллаш ўрганилаётган материалнинг мазмуни хусусиятига қараб фаолият турли шакллари ва кўринишларида амалга оширилиши мумкин. Бу ўқув машқлари, лаборатория ишлари, тадқиқот топшириқлари, мактаб ер майдонидаги ишлар бўлиши мумкин. Ўқитиш қонуниятлари ва принциплари.

1. Таълим қонуниятлари ва тамойиллари.

Ўқув жараёнида амал қилувчи барча қонуниятлар умумий ва хусусий тарзига икки гуруҳга ажратилади. Амал қилинишига кўра яхлит дидактик тизимни қамраб оладиган қонуниятлар умумий, амал қилинишига кўра фақат алоҳида таркибий қисмларига тааллуқли бўлган қонуниятлар эса хусусий (аниқ) деб аталади.

И.П.Подласий таълим жараёнининг қуйидаги умумий қонуниятларини ажратиб кўрсатади:

1. Таълим мақсади қуйидагиларга боғлиқ: жамиятнинг ривожланиш суръати ва даражаси, жамиятнинг талаблари ва имкониятлари ҳамда педагогика фани ва амалиётининг ривожланганлиги ва имкониятлари даражаси.

2. Таълим мазмуни қуйидагиларга боғлиқ: таълимнинг ижтимоий эҳтиёжлари ва мақсадлари, ижтимоий ва илмий-техник тараққиёт суръати, ўқувчиларнинг ёши имкониятлари, таълим назарияси ва амалиётининг ривожланиш даражаси, шунингдек, ўқув юртининг моддий-техник ва иқтисодий имкониятлари.

3. Таълим сифати (самарадорлиги) қуйидагиларга боғлиқ: аввалги босқичи маҳсулдорлиги ва бу босқичда эришилган натижалар, ўрганилаётган материал хусусияти ва ҳажми, ўқувчиларга ташкилий-педагогик таъсир кўрсатиш ҳамда ўқувчиларнинг билим олишга қобилиятлари ва таълим вақти.

4. Таълим методлари самарадорлиги қуйидагиларга боғлиқ: методларни қўллашда билимлари ва кўникмалари, таълим мақсади, таълим мазмуни, ўқувчиларнинг ёши, таълим олиш имкониятлари, моддий-техник таъминот ҳамда ўқув жараёнини ташкил этиш.

5. Таълимни бошқариш маҳсулдорлиги қуйидагиларга боғлиқ: таълим тизимида қайта алоқаларнинг интенсивлиги ва тузатиш, таъсир кўрсатишларнинг асосланганлиги.

6. Таълимни рағбатлантириш самарадорлиги қуйидагиларга боғлиқ: таълимнинг ички рағбатлари (сабаблари) ҳамда ташқи (ижтимоий, иқтисодий, педагогик) рағбатлари.

Таълим тамойиллари. Дидактик тамойиллар (дидактика тамойиллари) ўқув жараёнининг умумий мақсадлари ва қонуниятларига кўра ташкил этилувчи таълим жараёнининг ташкилий шакл ва методлари, асосий қоидалари моҳиятини белгиловчи мазмундир. Таълим тамойилларида таълимнинг аниқ, тарихий тажрибага асосланувчи меъёрий асослари (қоидалари) ўз ифодасини топган. Таълим тамойилларини билиш ўқув жараёнини унинг қонуниятлари асосида ташкил этиш, унинг мақсадларини асосли равишда белгилаш ва ўқув материални мазмунини танлаб олиш, мақсадга мувофиқ таълим шакли ва методларини танлаш имконини беради. Шу билан бирга бу тамойиллар

ўқитувчилар ва ўқувчиларга яхлит жараённинг босқичларига амал қилиш, ўзаро алоқалар ва ҳамкорликни амалга оширишга имкон беради.

Таълим тамойиллари ўзида тарихийлик хусусиятини намоён этади. Таълим назарияси ва амалиёти ривожланиб боради, таълим жараёнининг янги қонуниятлари кашф этилиши билан таълимнинг янги тамойиллари ҳам шаклланади, эски кўринишлари ўзгарилади. Бу ишлар бугунги кунда ҳам давом этади. Ўқитиш ва тарбиялаш қонуниятларини ақс эттирадиган яхлит педагогик жараённинг умумий тамойилларини келтириб чиқаришга уринишлар кўзга ташланмоқда.

Тамойиллар таълим жараёнининг моҳияти, қоидалар эса унинг алоҳида томонларини ақс эттиради.

Таълимни мазмунли ва ташкилий-методик тамойилларидан ташкил топган тизим сифатида эътироф этиш мумкин:

2. Таълимнинг мазмунли тамойиллари. Улар таълим мазмунини танлаш билан боғлиқ бўлган қонуниятларни ақс эттиради ва қуйидаги ғояларни ифодалайди:

- фуқаролик;
- илмийлиги;
- тарбияловчи таълим;
- фундаменталлиги ва амалий йўналганлиги (таълимнинг ҳаёт билан, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги);
- табиат билан уйғунлиги;
- маданият билан уйғунлиги;
- инсонпарварлиги.

Фуқаролик тамойили. Унга кўра таълим мазмунини шахснинг субъективлигини ривожлантириш, унинг маънавийлиги ва ижтимоий етуқлигига йўналтиришда намоён бўлиши керак. У таълим мазмунини инсонпарварлаштиришни назарда тутди ва фуқароликни англаш, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий ва сиёсий тузилиши ҳақидаги тасаввурлар тизими, ўзбек халқи маданияти психологик хусусиятлари, унинг менталитет хусусиятлари, миллий сиёсати ва маданияти каби долзарб масалалар ҳақидаги тасаввурларининг шаклланиши билан боғлиқ.

Таълимнинг илмийлиги тамойили таълим мазмунини замонавий фан ва техника ривожланиш даражаси, жаҳон цивилизацияси тўплаган тажрибага мос келишини ифодалайди. Бу тамойил таълим вақтида ва ўқишдан ташқари вақтда амалга ошириладиган таълим мазмуни ўқувчиларни объектив илмий далиллар, ҳодисалар, қонунлар, замонавий ютуқлар ва ривожланиш истиқболларини очиқ беришга яқинлаштириб, у ёки бу соҳанинг асосий назария ёки концепциялари билан таништиришга йўналтирилган бўлишини талаб этади.

Таълимнинг тарбияловчилик тамойили яхлит педагогик жараёнда таълим ва тарбиянинг бирлиги қонуниятларига таянади. Бу тамойил таълим жараёнида баркамол ривожланган шахсни шакллантиришни кўзда тутди. Таълим жараёнида тарбиялашнинг самарали кечиши шахснинг интеллектуал ривожланиши, биринчи навбатда, ўқувчиларнинг қизиқишлари, идрок этиш ҳамда индивидуал қобилиятларининг ҳисобга олиниши билан боғлиқ.

Таълимнинг фундаменталлиги ва амалий йўналганлиги тамойили умумий ўрта таълим мактабларидаёқ ўқувчилар чуқур назарий ва амалий тайёрликдан ўтадилар. Мазкур ҳолат анъанавий дидактикада таълимнинг ҳаёт билан, назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги каби ифода этилади.

Таълимнинг табиат билан уйғунлиги тамойили. Я.А.Коменский ўзининг табиатга уйғун бўлиши ғоясини ифода этиб, табиатда ҳаёт баҳордан бошлангани каби таълим олиш жараёни учун энг қулай давр болалик эканлигини таъкидлайди. Эрталабки соатлар машғулотларни бажариш учун жуда қулай ҳисобланади. Ўқувчиларга уларнинг ёш даврларини инобатга олган ҳолда билимларнинг берилиши ушбу билимларнинг улар учун

тушунарли бўлишини таъминлайди. Демак, табиат билан уйғунлик ғояси аста-секинлик, кетма-кетлик ва мустақил фаолият каби таълим тамойилининг асоси ҳисобланади.

Таълимда инсонпарварлик тамойили

Таълимда инсонпарварлик тамойилини боланинг шахс сифатидаги кадр-қиммати, унинг эркинлиги ҳамда бахтли ҳаёт кечиришини таъминлаш, уни ривожлантириши, ижодий имкониятларини рўёбга чиқариши, унга ҳаётда ўз ўрнини топишда ёрдам кўрсатиши ва ҳоказоларни назарда тутади.

“Инсонпарварлик” ва “одамийлик” сўзлари юнонча *humanus* “одамийлик” бир сўздан келиб чиққан. Инсонпарварлик, одамийлик маънавий-ахлоқий тушунчалардир. Инсонпарварлик ғояси антик давр файласуфлари (Сукрот, Афлотун, Арасту ва бошқалар) қарашларида илк бор кўзга ташланади. Марказий Осиёда инсонпарварлик ғоялари Шарк Уйғониш даврида кенг ривожланди. Абу Наср Форобийнинг фикрича, болани энг аввал ўқимишли, саховатли инсон қилиб тарбиялаш керак, зеро, салбий нуқсонлар болалиқдан пайдо бўлади. Шу боис оилада тарбияни йўлга қўйишда хато қилмаслик зарур.

Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий, демократик жамият барпо этилаётган мавжуд шароитда узлуксиз таълим тизими олдида баркамол, ҳар томонлама ривожланган, эркин, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаш вазифаси турибди. Мазкур вазифа таълим ва тарбия жараёнида болаларга нисбатан инсонпарварлик муносабатида бўлиш орқали ижобий ҳал этилади. Болаларга нисбатан инсонпарварлик муносабатида бўлиш уларнинг тақдири ҳақида қайғуриш, унинг қобилиятини кўра олиш, унга ишониш, шунингдек, боланинг хатога йўл қўйиш, шахсий нуқтаи назарга эга бўлиш ҳуқуқини кадрлашни назарда тутади. «... таълим-тарбия тизимини сифат жиҳатидан бутунлай янги босқичга кўтариш диққатимиз марказида бўлиши даркор...», - И.А.Каримов нутқидан.

Таълимнинг ташкилий-методик тамойиллари. Таълимни ташкил этиш методикаси таълим мазмунини шакллантириш каби эркин танланиши мумкин эмас. Бу борада муайян ижтимоий, психологик ва педагогик талабларни инобатга олиш зарур. Бундай талаблар таълимнинг ташкилий-методик тамойиллари деб юритилувчи тамойиллар мазмунида ўз ифодасини топган:

- таълимнинг изчиллиги, тизимлилиги, кетма-кетлиги;
- таълимда онглилик ва ижодий фаоллик;
- таълимда кўргазмалилик;
- таълимнинг самарадорлиги ва ишончлилиги (мустаҳкамлиги);
- таълимнинг тушунарлилиги;
- гуруҳли ва индивидуал таълим бирлиги;
- таълимнинг ўқувчилар ёши ва индивидуал хусусиятларига мос келиши;
- оқилона талабчанлик билан бола шахсини ҳурмат қилишнинг мувофиқлилиги;
- педагогик ҳамкорлик.

Таълимнинг изчиллиги, тизимлилиги, кетма-кетлиги тамойилибилиш босқичларининг объективлигини англатади.

Изчиллик таълим мазмуни, унинг шакли ва усуллари, ўқув жараёни иштирокчилари бўлган субъектларнинг ўзаро муносабатларига тааллуқли. У алоҳида парциал (юнонча *partialis* - қисман) ва хусусий ўқув вазиятлари, предмет ва ҳодисалар ўртасидаги боғлиқлик, алоқадорлик қонуниятларини аста-секин ўзлаштириш асосида уларни ягона яхлит ўқув жараёнига бирлаштиришга имкон беради.

VII. БОБ. ТАЪЛИМ ШАКЛЛАРИ, МЕТОДЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ ТАСНИФИ ТАЪЛИМ СИФАТИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

§1. Таълим турлари ва шакллари ҳамда уларнинг тавсифи

Дидактик ғоялар (тизимлар) тарихий тараққиёт жараёнида янги ғоялар билан бойиб давр талабига мос келувчи тизимларга айланади. Дидактик тизимларнинг кетма-кетлиги ўқитиш назарияси ва амалиётининг умумий қонуниятидир. Таълим турлари (юнонча species) алоҳида, ўзига хос хусусиятга эга. Педагогик тизимлар турлари бўйича фарқ қилади, кенг қўлланилувчи тизимлар анъанавий тизимлар деб ҳам аталади. Таълим турлари ўқув жараёнини ташкил этиш ва амалга оширишга нисбатан турлича ёндашувни ифодалайди.

«Биз мамлакатимизнинг келажакани кўзда тутган ҳолда бугунги кунда тараққий топган илмий жамоатчиликнинг эътибор марказида турган энг илғор, истиқболли илмий изланиш ва тадқиқот ишларини юртимизда ривожлантириш мақсадида фанлар академияси ва олий ўқув юртлири таркибида янги лабораторияларни ташкил қилиш, уларни ривожланган мамлакатлардаги илм-фан марказлари билан самарали ҳамкорлик алоқалари ўрнатишга эришишимиз керак», биринчи Президент И.А.Каримов нутқидан .

Тушунтирувчи-намойиш этувчи таълим номидан моҳияти англаниб турибди. Кўргазмалилик асосида тушунтиришнинг асосий методлари тинглаш ва эслаб қолиш саналади.

Тушунтирувчи-намойиш этувчи таълим тури вақтни тежаш, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг кучларини асраш, қийин билимларни тушунишни осонлаштириш, таълим жараёнини анча самарали бошқаришни таъминлайди. Бироқ муайян камчиликка ҳам эга, яъни, “тайёр” билимларни бериш ва ўқувчиларни билимларни ўзлаштиришда мустақил ҳамда маҳсулдор фикрлашдан озод этиш, ўқув жараёнини индивидуallasштириш, дифференциялаштириш имкониятларининг камлиги..

Муаммоли ўқитишда ўқув муаммоларини ҳал этиш жараёнида билимларни мустақил эгаллаш, ўқувчиларнинг ижодий фикрлашлари ва идрок этиш фаолиятларини ривожлантириш йўли билан таълим ташкил этилади. Унинг технологияси турлитуманлиги билан ажралиб турмайди, чунки ўқувчиларни фаол идрок этиш фаолиятига жалб этиш бир неча босқичлардан иборат бўлади. Улар кетма-кет тартибда ва комплекс амалга оширилиши керак.

Бундай ўқитишда муаммоли вазиятни яратиш муҳим босқич ҳисобланади. Бундай вазиятда фикрлаш жараёнида қийинчилик ҳис этилади. Ўқув муаммоси бир қадар қийин, лекин ўқувчиларнинг кучи етадиган бўлиши керак. Муаммони илгари суриш билан биринчи босқич яқунланади. Муаммони ҳал этишнинг кейинги босқичида ўқувчилар савол бўйича мавжуд муаммони кўриб чиқадилар, таҳлил қиладилар, жавоб топиш учун уларнинг етарли эмаслигини аниқлайдилар ва етишмаётган ахборотни топишга интиладилар. Учинчи босқич муаммони ечиш учун зарур бўлган билимларни турли усуллар билан эгаллашга қаратилган. У ҳаёлига бирдан фикр келиши билан яқунланади (“Мен нима қилишни биламан!”). Шундан кейин муаммони ҳал этиш, олинган натижаларни текшириш, дастлабки гипотеза билан солиштириш, олинган билимлар, малакаларни тизимлаштириш ва умумлаштириш босқичлари келади.

Дастурлаштирилган ўқитиш ҳаракат (операция)лар кетма-кетлиги тизимини ифодаловчи, уларни бажариш илгаридан режалаштирилган натижага олиб келувчи “дастур” терминидан келиб чиқади. Ушбу турнинг асосий мақсади ўқув жараёнини бошқаришни яхшилашдан иборат. Бундай ўқитиш асосини кибернетик ёндошиш ташкил этади. Унга биноан ўқитиш мураккаб динамик тизим сифатида қаралади. Дастурлаштирилган ўқитиш янги дидактик, психологик ва кибернетик ғоялар асосида XX асрнинг 60-йиллари бошларида юзага келди. У ўқувчининг билим эгаллаши йўлида ҳар бир қадамни назорат қилишга имкон берадиган ва шунинг асосида ўз вақтида ёрдам кўрсатиш, қийинчиликларини олдини олиш, қизиқишини йўқотмаслик ва салбий оқибатларнинг олдини олишга имкон берувчи ўқув жараёнининг технологиясини яратишга йўналтиради.

Компьютерли таълимнинг сифати қуйидаги икки асосий омил билан аниқланади:

ўқитиш дастурларининг сифати;
ҳисоблаш техникасининг сифати.

Ўқишни ташкил этиш шакллари ва уларнинг дидактикада ривожланиши. Жаҳон педагогик фани ва амалиётида таълимни ташкил этишнинг турли шакллари мавжуд. Жамият ривожининг ҳар бир янги босқичи таълимни ташкил этишга ўз таъсирини ўтказди.

Айни вақтда таълимнинг қуйидаги шакллари ажратиб кўрсатилади: индивидуал, индивидуал-гуруҳли, синф-дарс, лекцион-семинарли ва синфдан ташқари, аудиториядан ташқари, мактаб ва мактабдан ташқари. Улар ўқувчиларни камраб олиши, ўқувчилар фаолиятини ташкил этиши, жамоавий ва индивидуал шаклларининг нисбатлари, мустақиллиги даражаси ва ўқиш жараёнига раҳбарлик қилиш хусусиятлари каби белгиларига кўра қуйидаги уч асосий турга ажратилади:

1. индивидуал;
2. синф-дарсли;
3. лекцион-семинарли.

Синф-дарс тизими гарчи 350 йил аввал асосланган бўлсада бугунги кунда ҳам кенг қўламда қўлланилиб келинмоқда.

Синф-дарс тизимининг мазмуни ўқув ишларини ташкил этиш ўзига хос шакли сифатида қуйидагиларда иборат:

1. бир хил ёшдаги ва тахминан бир хилдаги тайёргарлик даражасига эга бўлган ўқувчилар синфни ташкил этади. Бу синф мактабда ўқишнинг умумий даврига асосан доимий тартибини сақлаб қолади;
2. синф фаолияти ягона йиллик режа ва дастур асосида, доимий дарс жадвали бўйича ташкил этилади, бунинг натижасида болалар мактабга йилнинг бир вақти ва олдиндан белгиланган кун соатларида келишлари керак бўлади.;
3. машғулотларнинг асосий бирлиги дарс ҳисобланади;
4. дарс одатда бир фан ёки мавзуга бағишланган бўлади, шу боис ўқувчилар синфда битта материал устида ишлайдилар;
5. дарсда ўқувчиларнинг ишига ўқитувчи раҳбарлик қилади, у ўз фани бўйича ўқиш натижалари, ҳар бир ўқувчини алоҳида билимини баҳолайди ва йил охирида ўқувчини кейинги синфга ўтиши ҳақида қарор қабул қилади.

Синф-дарс тизими К.Д.Ушинский томонидан янада ривожлантирилади. Ушбу шаклнинг ҳамма устунликларини илмий асослаб берди. Дарс, айниқса, унинг ташкилий қурилиши ва типологиясининг ихчам назариясини яратди. К.Д.Ушинский ҳар бир дарснинг бир-бири билан кетма-кет боғланган қуйидаги учта қисмини ажратиб кўрсатади: **илгари ўрганилган билимлар** асосида **янги билимларни** англашни амалга ошириш ва ўқувчиларда материални жадал **қабул қилишга** мақсадли кўрсатмани яратишга қаратилади. Дарснинг бу қисми К.Д.Ушинскийнинг фикрича дарсга гўёки “**эшик**” ҳисобланади.

асосий масалани ҳал этишга йўналтирилади ва дарснинг муҳим, марказий қисми ҳисобланади.

амалга оширилган фаолиятга якун ясаш ва билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлашга қаратилади.

Дарсни ташкил этиш илмий асосларини ишлаб чиқишга А.Дистервег ҳам катта ҳисса қўшди. У ўқитувчи ва ўқувчининг фаолиятига тааллуқли ўқитиш тамойиллари ва қоидалари тизимини ишлаб чиқди, ўқувчиларнинг ёши имкониятларини ҳисобга олишни зарурлигини асослаб берди.

Таълимнинг синф-дарс тизими алоҳида ўқув фанларини ўқитиш методикаси ва дидактикасига оид асарларида унинг афзаллик ва камчиликларини кўрсатиб берди.

Афзалликлари: яхлит ўқув-тарбиявий жараённинг тартибли кетишини таъминловчи аниқ ташкилий тизим; жараёнларнинг оддий бошқарилиши: муаммонинг жамоа бўлиб муҳокама қилиниши, масаланинг ечимини биргаликда излаш жараёнида болалар ўртасида

ўзаро муносабатларнинг шаклланиш имконияти; ўқитувчининг ўқувчилар ва уларнинг тарбиясига доимий эмоционал таъсир кўрсатиши; таълимнинг эмоционаллиги (зеро, ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ўқувчиларнинг катта гуруҳи билан иш олиб боради), ўқув фаолиятига мусобақалаштириш элементларини киритиш учун шароитнинг яратилиши, билимсизликдан билимларни ўзлаштириш сари ҳаракатларнинг мунтазамлиги ва кетма-кетлиги.

Камчиликлари: тизимнинг асосан билимларни ўртача даражада ўзлаштирувчи ўқувчилар учун мўлжалланганлиги, бўш ўзлаштирувчи ўқувчилар учун қийинчиликларнинг юзага келиши ва кучли ўзлаштирувчи ўқувчилар қобилиятларининг ривожланиш суръатининг ортга сурилиши; ўқитувчи учун ўқитиш мазмуни ва ўқитиш суръатлари ҳамда методлари бўйича индивидуал ишларни ташкил этиш, шунингдек, ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олишда қийинчиликнинг юзага келиши; катта ва кичик ёшли ўқувчилар ўртасидаги муносабатларнинг қарор топмаслиги.

Бу тизимнинг мазмуни қуйидагилардан иборат: ўқув фаолиятининг муваффақияти мактабда ишлаш суръатининг ҳар бир ўқувчининг имкониятлари, уларнинг қобилиятларига мослаштирилишига боғлиқ: таълим фаолияти устун турадиган ўқишни анъанавий ташкил этиш ўқувчининг мустақил ўқув фаолиятининг марказий ҳисобланиши, ўқитувчи вазифасининг фаолиятни одоб билан ташкил этишдан иборатлиги, синф лабораторияларининг устахоналар билан алмаштирилиши, дарсларнинг бекор қилиниши, ўқитувчининг янги материални тушунтирмаслиги, ўқувчининг лаборатория ёки устахоналарда ўқитувчидан олинган топшириқ асосида мустақил шуғулланишлари ва зарур бўлган пайтда ўқитувчидан ёрдам сўрашлари.

Дарс-ўқишни ташкил этиш асосий шакли. Таълим жараёни яхлитлиги нуқтаи назаридан ўқишнинг асосий ташкилий усули дарс ҳисобланади. Унда синф-дарс ўқитиш тизимининг устунликлари акс эттирилади, бу шаклда ўқувчиларни оммавий қамраб олиш билан ташкилий тартиб ва ўқув ишларининг мунтазамлигини таъминлайди. Дарс иқтисодий жиҳатдан фойдалидир. Ўқитувчининг ўқувчилар индивидуал хусусиятларини ва ўқувчиларнинг бир-бирларини билишлари синф жамоасининг ҳар бир ўқувчи ўқув фаолиятига рағбатлантирувчи таъсир кўрсатишидан фойдаланиш имконини беради. Дарс доирасида фронтал, гуруҳли ва индивидуал таълим шакллари бирлаштириш имконияти унинг рад этиб бўлмайдиган устунлиги ҳисобланади.

Дарс ўқитувчининг раҳбарлиги асосида аниқ белгиланган вақт давомида ўқувчилар гуруҳи (синф)ни уларнинг ҳар бири хусусиятларини ҳисобга олиш, ҳамма ўқувчилар бевосита машғулот давомида ўрганилаётган фан асосларини эгаллаб олишлари, ўқувчиларнинг идрок этиш қобилиятлари ва маънавий-ахлоқий сифатларини тарбиялаш ҳамда ривожлантириш учун қулай шароитларни яратувчи иш воситалари, методларидан фойдаланишнинг ташкилий шаклидир.

Дарс таълимнинг бошқа шакллари билан фарқ қилувчи ўзига хос белгиларга эга, чунончи: ўқувчиларнинг доимий гуруҳи, ўқувчилар фаолиятига уларнинг ҳар бири хусусиятларини ҳисобга олиш билан раҳбарлик қилиш, ўрганилаётган фан асосларини бевосита дарсда эгаллаб олиш (бу белгилари дарснинг фақат мазмунини эмас, балки ўз хусусиятини ҳам акс эттиради).

Дарснинг тузилиши оддий ва анча мураккаб бўлиши мумкин. Бу ўқув материалининг мазмуни, дарснинг дидактик мақсади, ўқувчилар ва жамоа сифатида синфнинг хусусиятларига боғлиқ..

Замонавий дидактикада дарс қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилган:

1. аралаш дарслар;
2. янги маълумотлар, аниқ ҳодисалар билан танишиш бўйича ёки умумлаштиришларни англаб етиш ва ўзлаштириш мақсадига эга дарслар;
3. билимларини мустаҳкамлаш ва такрорлаш дарслари;
4. ўрганилганларни умумлаштириш ва тизимлаштириш асосий мақсадига эга дарслар;
5. малака ва кўникмаларни ишлаб чиқиш ва мустаҳкамлаш дарслари;

6. билимларни текшириш ва текшириш ишларини ўрганиш дарси;
7. ўз тузилиши бўйича оддий бўлган, яъни битта асосий дидактик мақсадга эга бўлган дарс турлари (ўрта ва катта синфларда қўллаш учун мос келади).

Бошлангич синфларда ўқувчилар ёшларини ҳисобга олиб ўқув ишлари турли хилларидан фойдаланишга, янги билимларни беришни аввал илгари ўрганилганни мустаҳкамлаш, такрорлаш билан бирга олиб боришга тўғри келади. Ҳатто текшириш дарслари ҳам бу ерда кўпинча ишлар бошқа турларини ўз ичига олади: материални оғзаки етказиш. қизиқарли ҳикояни ўқиш. Дарснинг айнан мана шу тури аралаш (комбинациялашган), ёки мураккаб тузилишли деб аталади. Комбинациялашган дарснинг тахминий тузилиши: уй вазифаларини текшириш ва ўқувчилар билан савол-жавоб, янги материални ўрганиш, ўзлаштиришини дастлабки текшириш, машқ мисоллари давомида янги билимларини мустаҳкамлаш, илгари ўрганилганларни суҳбат кўринишида такрорлаш, ўқувчилар билимларини текшириш ва баҳолаш, уйга вазифа бериш.

Ўқувчиларнинг янги материаллар билан танишиш дарси ёки янги билимларни бериш (ўрганиш) дарси нисбатан кенг доирадаги саволларни ўз ичига олган ва уни ўрганишга кўп вақтини талаб қилувчи, ўқувчиларга таниш бўлмаган янги материал унинг мазмуни бўлган таълим жараёни. Бундай дарсларда унинг мазмуни, аниқ мақсади ва ўқувчиларнинг мустақил иш бажаришга тайёргарликларига қараб баъзи ҳолларда янги материални ўзи баён этади. Бошқа ҳолларда эса – ўқитувчи раҳбарлиги остида ўқувчиларнинг мустақил ишлари олиб борилади, учинчи ҳолда – униси ҳам бунисидан ҳам фойдаланилади. Янги материал билан танишиш дарсининг тузилиши: янги материални ўрганиш учун асос бўлган аввалги материални такрорлаш. ўқитувчининг янги материални ва дарслик билан ишлашни тушунтириши, билимларни тушунишларини текшириш ва дастлабки мустаҳкамлаш, уйга вазифа бериш.

Билимларни мустаҳкамлаш дарсларида ўқув ишининг асосий мазмуни илгари ўзлаштирилган билимларни мустаҳкам ўзлаштириш мақсадида уларни иккинчи бор тушуниб олиш ҳисобланади.

Ўқувчилар ўз билимларини янги манбалар бўйича англаб оладилар ва чуқурлаштирадилар ёки уларга маълум бўлган қоидага янги масалалар ечадилар, илгари олган билимларини оғзаки ва ёзма такрорлайдилар ёки илгари ўрганганларини янада чуқурроқ ва мустаҳкам ўзлаштириш мақсадида улардан алоҳида масалалар бўйича ахборот берадилар. Тузилиши бўйича бундай дарслар қуйидаги босқичлардан ўтишни кўзда тутаяди: уй вазифасини текшириш, оғзаки ва ёзма машқларни бажариш, топшириқни бажаришни текшириш, уйга вазифа бериш.

Кўникма ва малакаларни ишлаб чиқиш ва мустаҳкамлаш дарслари билимларни мустаҳкамлаш дарслари билан боғлиқдир. Бу жараён бир неча махсус дарслар жараёнида амалга оширилади. Бошқа дарсларда янги мавзуларни ўрганишда давом эттирилади. Шу билан бирга аввалига машқни бажариш ишлари болалар томонидан ўқитувчи ёрдамида ва улар топшириқни қандай тушунганларини даслаб жиддий текшириш билан бажарилса, кейинчалик эса қаерда қандай қоида қўлланилишини ўқувчиларнинг ўзлари белгилайдилар. Улар турли вазиятларда малака ва кўникмаларини қўллаш, шу жумладан, ҳаётий амалиётида қўллашни ўзлаштириб олишлари керак.

Умумлаштирувчи дарслари (билимларини умумлаштириш ва тизимлаштиришлар) илгари ўтилган материалдан энг муҳим саволлари қайта такрорланадиган ва тизимлаштириладиган, ўқувчилар билимларида мавжуд камчиликлари тўлдириладиган ва ўрганилаётган курснинг муҳим ғоялари очиб бериладиган дарслар ҳисобланади. Умумлаштирувчи дарслар мавзу, бўлим ва ўқув курсларининг якунида ўтказилади. Кириш ва якунлаш дарснинг таркибий элементи ҳисобланади. Такрорлаш ва умумлаштиришнинг ўзи ҳикоя, қисқача хабарлар, дарсликни ўқиб бериш ёки ўқитувчининг ўқувчилар билан суҳбатлашиши шаклида ўтказилиши мумкин.

Текшириш (назорат) дарслари ўқитувчига ўқувчиларнинг маълум соҳадаги билим, малака ва кўникмалари шаклланганлик даражаси, ўқув материални эгаллашдаги

камчиликларни аниқлаш, шунингдек, навбатдаги топшириқларнинг бажариш йўлларини белгилаб олишга ёрдам беради. Текшириш дарслари ўқувчидан ушбу мавзу бўйича унинг ҳамма билим, кўникма ва малакаларини қўллашга талаб этади. Текшириш оғзаки ҳамда ёзма шаклда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Юқорида ифодаланган ҳамма дарсларнинг мажбурий элементи ташкилий ва якуний босқич ҳисобланади. Ташкилий босқич мақсадларни қўйиш ва уларни ўқувчилар томонидан қабул қилиш шароитлари таъминлаш, иш шароитини яратиш, ўқув фаолияти мотивларини долзарблаштириш ва материални идрок этиш, англаш, эслаб қолиш юзасидан бериладиган кўрсатмаларни шакллантиришни кўзда тутди. Дарсга якун ясаш босқичида мақсадларга эришиш қайд этилади, уларга эришишда барча ёки якка ўқувчиларнинг алоҳида иштироки белгиланади, ишлари баҳоланади ва истикболлари белгиланади.

Таълимнинг ташкилий шакли сифатида **дарс** – динамик ҳодисадир. У педагогик жараённинг яхлитлигини таъминлайди ва таълимий-тарбиявий-ривожлантириш вазифаларини ижобий ечимини топишга имкон беради.

Дарс ривожланишининг асосий тенденциялари дарсга бўлган талабларда ўзининг аниқ ифодасини топади.

Замонавий дарслар қуйидаги талабларга жавоб бера олиши лозим:

1. фаннинг илғор ютуқлари, педагогик технологиялардан фойдаланиш, дарсни ўқув-тарбиявий жараён қонуниятлари асосида ташкил этиш;
2. дарсда барча дидактик тамойил ва қоидаларнинг оптимал нисбатларини таъминлаш;
3. ўқувчиларнинг қизиқишлари, лаёқати ва талабларини ҳисобга олиш асосида улар томонидан билимларнинг пухта ўзлаштирилиши учун зарур шароитларни яратиш;
4. ўқувчилар англаб етадиган фанлараро боғлиқликларни ўрнатиш;
5. илғари ўрганилган билим ва малакалари, шунингдек, ўқувчиларнинг ривожланиш даражасига таяниш;
6. шахснинг ҳар томонлама ривожлантиришни мотивациялаш ва фаоллаштириш;
7. ўқув-тарбиявий фаолият барча босқичларининг мантикийлиги ва эмоционаллиги;
8. педагогик воситалардан самарали фойдаланиш;
9. зарур билим, кўникма ва малакалар, фикрлаш ва фаолият рационал усулларини шакллантириш;
10. мавжуд билимларни доимо бойитиб бориш эҳтиёжини юзага келтириш;
11. ҳар бир дарсни пухта лойиҳалаштириш, режалаштириш, таҳҳис ва таҳмин қилиш.

Ҳар бир дарс қуйидаги учта асосий мақсадга эришишга йўналтирилади: ўқитиш, тарбиялаш, ривожлантириш. Ана шуларни ҳисобга олиб дарсга умумий талаблар дидактик, тарбиявий ва ривожлантирувчи талабларда аниқ ифодаланади.

Дидактик (ёки таълим)ий талабларга ҳар бир дарснинг таълим вазифаларини аниқ белгилаш, дарсни ахборотлар билан бойитиш, ижтимоий ва шахсий эҳтиёжларни ҳисобга олиш билан мазмунини оптималлаштириш, идрок этиш энг янги технологияларини киритиш, турли хилдаги шакли, методлари ва кўринишларидан мос равишда фойдаланиш, дарс тузилишини шакллантиришга ижодий ёндошиш, жамоавий фаолият усуллари билан бирга ўқувчилар мустақил фаолиятларини турли шакллари билан бирга фойдаланиш, оператив қайта алоқани таъминлаш, амалий назорат ва бошқарувни амалга ошириш, илмий мўлжал ва дарсни маҳорат билан ўтказишни таъминлаш кабилар киради.

Дарсга **тарбиявий талаблар** ўқув материалининг тарбиявий имкониятларини аниқлаш, дарсдаги фаолият, аниқ эришилиши мумкин бўлган тарбиявий мақсадларни шакллантириш ва қўйиш, фақат ўқув ишлари мақсадлари ва мазмунидан табиий равишда келиб чиқадиган тарбиявий масалаларни белгилаш, ўқувчиларни умуминсоний кадриятларда тарбиялаш, ҳаётий муҳим сифатлар (тиришқоклик, тартиблилик, масъулиятлилик, интизомлилик, мустақиллик, иш бажаришга қобилиятлилик, эътиборлилик, ҳалоллик ва бошқалар)ни шакллантириш, ўқувчиларга диққат-эътиборли

муносабатда бўлиб, педагогик одоб талабларига амал қилиш, ўқувчилар билан ҳамкорлик ва уларнинг муваффақият қозонишларидан манфаатдор бўлишдан иборат.

Барча дарсларда доим амалга оширилиб бориладиган **ривожлантирувчи талабларга** ўқувчиларда ўқув-ўрганиш фаолияти ижобий сифатлари, қизиқиш, ижодий ташаббускорлик ва фаоллик шакллантириш ҳамда ривожлантириш, ўқувчиларнинг идрок этиш имкониятлари даражасини ўрганиш, ҳисобга олиш, “ривожланишнинг яқин зонасини лойиҳалаштириш”, “ўзиб кетиш” даражасидаги ўқув машғулотларини ташкил этиш, ривожланишидаги янги ўзгаришларни рағбатлантириш, ўқувчиларнинг интеллектуал, эмоционал, ижтимоий ривожланишларидаги «сакраш»ларни олдиндан кўра билиш, бошланаётган ўзгаришларни ҳисобга олиш асосида ўқув машғулотларини оператив қайта қуриш кабилар киради.

Ностандарт дарслар. XX аср 70-йиллари ўрталарида миллий мактабларда ўқувчиларнинг машғулотларга қизиқишларининг пасайиш хавфи аниқланди. Муаммони бартараф этиш мақсадида ностандарт дарсларнинг ташкил этилишига алоҳида эътибор қаратилди. Ностандарт дарс анъанавий тузилишдаги импровизацион ўқув машғулотиدير.

Педагогик адабиётларни таҳлил қилиш ностандарт дарсларнинг ўнлаб турлари мавжудлигини кўрсатди. Улар орасида “берилиш” дарси, амалий ўйинлар, матбуот конференциялари, ижодий ҳисоботлар, мусобақалар, КВН туридаги ўйинлар, танлов, театрлаштирилган дарслар, бинар, компьютерли дарслар, фантазиялар, “судлар”, ҳақиқатни излаш, “парадокслар”, аукционлар, диалоглар ва бошқалар бор.

Ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги. Дарснинг самарадорлиги унинг пухта тайёрланганлиги ва самарали ташкил этилганлиги билан боғлиқ. Яхши режалаштирилмаган, етарлича ўйлаб чиқилмаган, шошилиш тузилган ва ўқувчилар имкониятларига мослаштирилмаган дарс сифатли бўла олмайди. Дарсга тайёргарлик аниқ шароитларда энг юқори якуний натижага эришишни таъминловчи ўқув-тарбиявий жараёни ташкил этилишини таъминлаш, комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқишдир.

Ўқитувчининг дарсга тайёргарлигида қуйидаги учта босқич кўзга ташланади: диагностика (ташҳислаш), прогноз (башорат) қилиш, лойиҳалаштириш (режалаштириш). Шу билан бирга ўқитувчи амалий материалларни яхши билиши, ўз фанини эркин олиб боришга эришиши лозим. Дарсга тайёргарлик асосини бўлажак машғулотнинг алгоритмлари, самарадорлиги боғлиқ бўлган омиллар ва ҳолатларни ҳисобга олишни таъминловчи қадамларни кетма-кет тартиб билан бажариш ташкил этади.

Алгоритмни амалга ошириш аниқ шароитларни диагностика қилиш билан бошланади. Диагностика— бу дарсни ташкил этишнинг барча вазиятларини “ойдинлаштириб” олишдир. Унда ўқувчиларнинг имкониятлари, уларнинг фаолиятлари ва хулқлари, мотивлари, талаб ва лаёқатлари, қизиқиш ва қобилиятлари, билимдонлик даражаси, ўқув материалининг хусусияти, унинг амалий аҳамияти, дарс тузилиши, янги ахборотни ўзлаштириш, мустаҳкамлаш ва тизимлаштириш, билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ҳамда тузатиш каби ҳолатлар намоён бўлади.

Прогноз (башорат) қилиш бўлажак дарсни ўтказишнинг турли вариантларини баҳолаш ва улардан қабул қилинган критерий бўйича энг маъқулини танлаб олишга қаратилади.

Лойиҳалаштириш (режалаштириш) дарсга тайёрланишнинг якуний босқичидир. Унинг натижаси ўқувчилар идрок этиш фаолиятини бошқариш дастурининг яратилиши ҳисобланади. Бошқариш дастури қисқа ва аниқ, эркин тузилган, педагог ўзи учун бошқариш жараёни муҳим вазиятлари (кимдан ва қачон сўраш, қаерда мавзунини киритиш, машғулоти кейинги босқичига қандай ўтиш, олдиндан кўзда тутилмаган қийинчиликлар юзага келганида жараёни қайси схема бўйича қайта ўзгартириш)ни белгилаб олишга имкон берувчи ҳужжатдир. Бошқариш дастури дарснинг анъанавий режасидан бошқариш таъсир кўрсатишларини аниқ ва тушунарли белгилаб олиш билан фарқ қилади.

Ўқишнинг ёрдамчи шакллари. Ўқишнинг ёрдамчи шакллари: тўғарак, практикум, семинар, конференция ва консультация, факультатив машғулоти, ўқув экскурсиялари, ўқувчиларнинг мустақил уй ишлари ва бошқалар саналади.

Мактабдан ташқари машғулотларнинг асосий ва барқарор турларига ўқиш жараёнининг таркибий қисми сифатида қараладиган, ўқувчиларнинг мустақил уй ишлари киради. Унинг асосий мақсади – дарсда ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларини кенгайтириш, чуқурлаштириш, уларни эсдан чиқаришнинг олдини олиш, ўқувчиларнинг индивидуал лаёқати, истеъдод ва қобилиятини ривожлантиришдан иборат. Бу ишлар ўқув дастури талаблари, ўқувчиларнинг қизиқиш ва эҳтиёжлари ҳамда уларнинг ривожланиш даражаларини ҳисобга олиб қурилади. Ўқувчиларнинг мустақил уй ишлари маълум дидактик вазифаларни бажаради. Чунончи, дарсда ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларни мустаҳкамлаш, синфда ишлаб чиқилган ўқув материални кенгайтириш ва чуқурлаштириш, машқларни мустақил бажариш кўникмаларини шакллантириш, дастурли материал доирасига кирувчи ҳажмда индивидуал топшириқларни бажариш асосида мустақил фикрлашини ривожлантириш, индивидуал кузатишлар, тажрибалар, гербарий, табиий намуналар, откриткалар, расмлар, газета ва журнал лавҳалари статистик маълумотлар каби ўқув қўлланмаларини тўплаш ва тайёрлаш ва бошқалар.

Дарсларда педагогнинг ўқувчилар томонидан уй вазифаларининг ҳалол бажаришларига кам эътибор бераётганликлари, уларни синфда текширишга унингмасликлари, яхши ўзлаштираётган ўқувчиларни рағбатлантириб бормасликлари таълим амалиётида кенг тарқалган камчилик ҳисобланади. Уй вазифаларини тушунтириб беришга кўпинча вақт етмайди, улар шошилиш берилади. Педагоглар камдан-кам ҳолларда ўқувчилар уй вазифасини бажараётганда дуч келадиган қийинчиликларини кўрсатиб берадилар, уларни бартараф этиш йўлини эса кўрсатмайдилар. Натижасида мустақил уй вазифаларининг бажарилиши самарасиз бўлиб қолди.

Таълимнинг ёрдамчи шаклларига экскурсиялар ҳам киради. Улар фронтал, гуруҳли ва кичик гуруҳли бўлиши мумкин. Ўқув экскурсиялари алоҳида фанлар ҳамда бир қанча фанлар бўйича ҳам режалаштирилади. Экскурсияни муваффақиятли ўтказиш учун ўқитувчи унга пухта тайёрланиши: объект ва маршрут билан олдиндан танишиб чиқиши, тўла режани ишлаб чиқиши, ўқувчиларни бўлажак топшириқларни бажаришга жалб эта олиши керак. Экскурсия режасида мавзу ва мақсад, объект, у билан танишиш тартиби, ўқувчилар идрок этиш фаолиятларини ташкил этиш, топшириқни бажариш учун зарур бўлган воситалар ва ускуналар, яқин яшаш кўрсатилади. Экскурсияни ўтказиш методикаси мавзу, дидактик мақсад, ўқувчиларнинг ёши, уларнинг ривожланиши ҳамда экскурсия объектига боғлиқ бўлади.

Мактаб ўқув режаси **турли факультатив ва танлови бўйича курсларни** ташкил этишни кўзда тутди. Улар ўқувчилар, уларнинг ота-оналари истак ва қизиқишларини ҳисобга олиш билан ишлаб чиқилади. Амалиётда фермерлик, иқтисод, электро ва радиотехника, электроника, полимерлар химияси, астрофизика, психология, этика, антик тарих, ботаника баъзи соҳалари, иккинчи чет тили, этнография, стенография, кутубхона иши, рассомчилик, мусиқа каби курсларни факультатив сифатида ўрганилади. Факультатив ва фанларни рўйхатини аниқлашда фақат ўқувчилар истаклари эмас, балки ижтимоий талаблар ва мактаб имкониятидан келиб чиқилади. Факультатив ва танлови бўйича машғулотлар мажбурий ва умумий ўрта таълим фанлари билан узвий боғлиқликда ўтказилиши керак.

§2. Ўқитиш методлари ва воситалари

Ўқитиш методлари ва воситалари:

1. “Таълим методлари” тушунчасининг моҳияти ва тавсифи.
2. Ўқув фаолиятини бошқариш методлари. Ўқитиш методларини танлашга қўйиладиган талаблар

3. Ўқитишнинг замонавий воситалари. Ўқитишда кўргазмали ва техник воситалар. Т

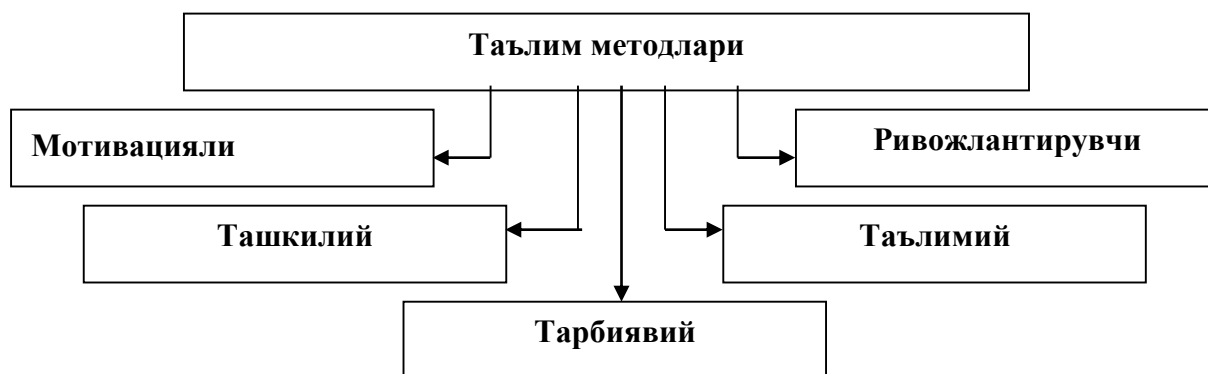
1. “Таълим методлари” тушунчасининг моҳияти ва тавсифи. “Метод” сўзининг юнонча таржимаси “тадқиқот”, “усул”, “мақсадга эришиш йўли” каби маъноларни англатади. Филофосия луғатида ушбу тушунча умумий тарзда “мақсадга эришиш усуллари”^{*} дея шарҳланган.

“Таълим методлари дастлаб педагог онгида муайян йўналишдаги фаолиятнинг умумлашма лойиҳаси тарзида намоён бўлади. Мазкур лойиҳа амалиётга ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятининг ўзаро туташуви, ўқитиш ва ўқишга қаратилган аниқ ҳаракатлар, амаллар ёки усуллар мажмуаси сифатида жорий этилади. Метод бошқа шаклларда намоён бўлмайди, бунинг боиси таълим методи ўзида умумий ҳолда фаолиятнинг дидактик моделини ифода этади”^{*}.

Аксарият муаллифлар “таълим методлари ўқувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш усуллари” деган қарашга ён босадилар. Демак, **таълим методлари** таълим жараёнида қўлланилиб, унинг самарасини таъминловчи усуллар мажмуидир.

Таълим методлари таълим мақсадини ёритишга хизмат қилади, у ёрдамида таълим мазмунини ўзлаштириш йўллари ифода этилади, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳаракати, хусусияти акс эттирилади. Метод, биринчидан, таълим мақсадига эришиш воситаси сифатида намоён бўлса, иккинчидан, таълим фаолиятини амалга ошириш шарти ҳисобланади.

Таълим методлари қуйидаги асосий функцияларни **бажаради**:

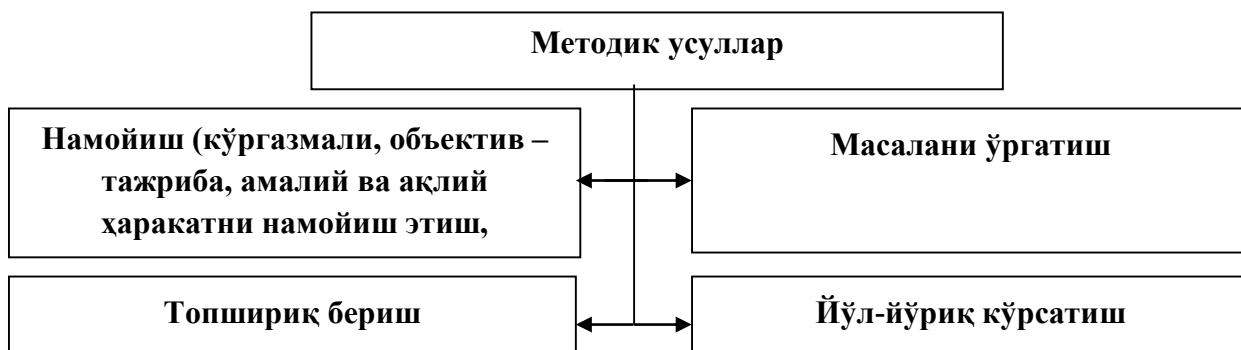
Тарбия методларининг асосий функциялари

Бу функциялар таълим методини қўллаш жараёнида бир-биридан ажратилган ҳолда ёки кетма-кет жорий этилмайди, аксинча бир-бирига ўзаро сингиб кетади. Мисол учун, ташхисли функция ўқитувчининг бир қатор методлардан яхлит фойдаланиши эвазига бажарилади.

“Таълим методи” тушунчаси билан бирга кўп ҳолларда “методик усул” (синонимлари – педагогик усул, дидактик усул) тушунчаси ҳам қўлланилади. У таълим методининг таркибий қисми, унинг муҳим унсури, методни жорий қилишдаги алоҳида қадам сифатида таърифланади. Ҳар бир таълим методи муайян таълим усуллари чўғиштириш орқали жорий этилади. Таълим фаолиятида қўлланиладиган усулларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

^{*}Философский словарь. 5-изд. //Под ред. П.Т.Фролова. – Москва:Наука, 1987. – С. 278

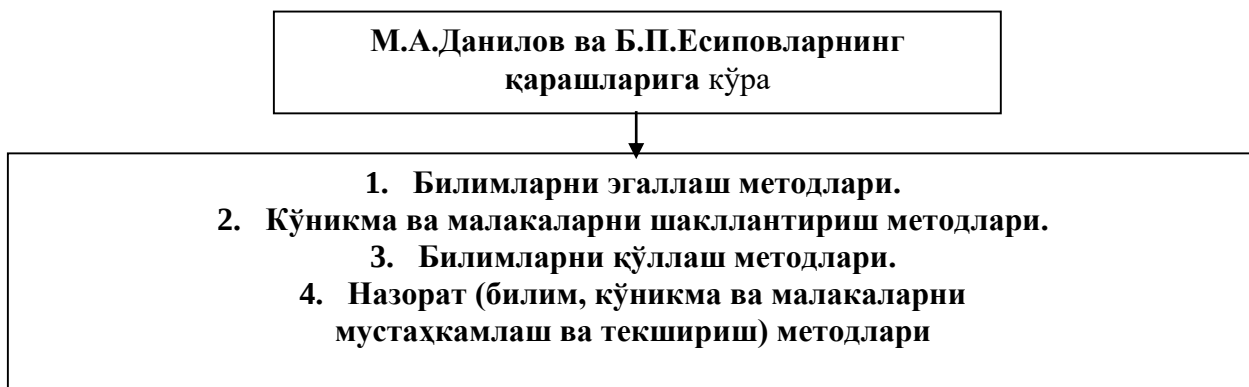
^{*}Ларнер И.Я. Дидактические основы методов общения. – Москва: Педагогика, 1981. – С. 35

Методик усулларнинг турлари

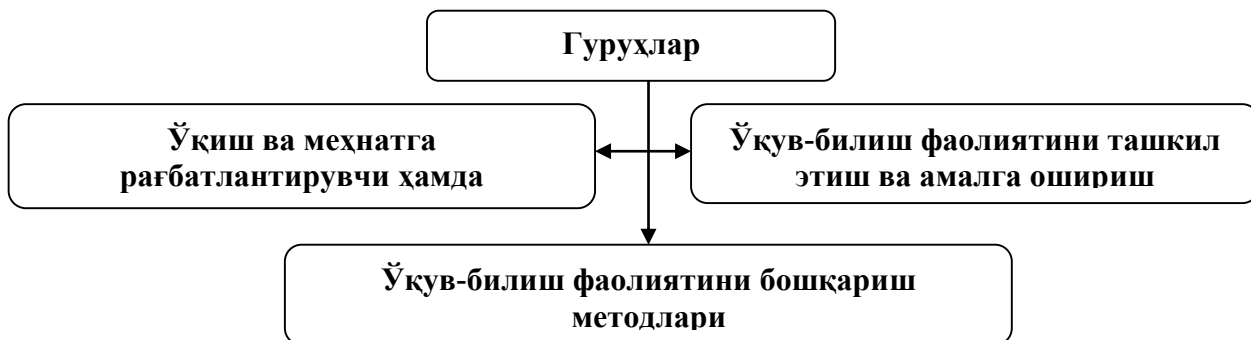
Таълим методларини танлаш қуйидаги мезонлари асосида аниқланади: **дидактик мақсад асосида; таълим мазмуни асосида; ўқувчиларнинг ўқув кўникмаларини эгаллаш ва ривожланиш даражаси асосида; ўқитувчининг тажрибаси ва касбий тайёргарлик даражаси асосида.**

Дидактикада мунозараларга сабаб бўлаётган яна бир муҳим объект таълим методларининг таснифидир. Таълим методларининг таснифи асосий дидактик мақсадлар бўйича тизимлаштирилади*.

Таълим методларининг таснифи

Таълим методларининг турлари ва вазифалари. Дидактик жараён тузилмасига кўра таълим методлари қуйидаги уч гуруҳга ажратилади:

Таълим методлари гуруҳлари

*Бу тизим И.П.Подласый томонидан методнинг вазифаси бўйича аниқланган тасниф деб номланган. Ҳолбуки дидактик мақсадларга кўра бундай таснифлаш педагогика фанида аллақачон эътироф этган. Қаранг: ўша ерда, 475-бет

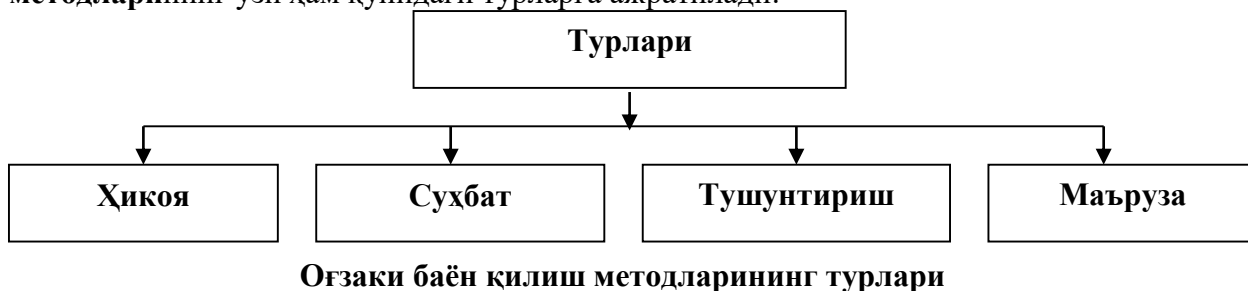
Юқорида кўрсатилган методлар қуйидаги тарзда ҳам номланади:

1. Ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш ва бажариш методлари.
2. Ўқув-билиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивлаш методлари.
3. Назорат ва ўз-ўзини назорат методлари.

Ўқувчига билимларни етказиш шаклига кўра таълим методлари:

1. Оғзаки баён қилиш методлари.
2. Кўргазмали методлар.
3. Амалий методлар каби турларга ҳам ажратилади.

Таълим методлари тизимида муҳим ўрин тутадиган **оғзаки баён қилиш методларининг** ўзи ҳам қуйидаги турларга ажратилади:

Оғзаки баён қилиш методлари ўқувчиларнинг умумий маданияти, мантиқий фикрлаши ҳамда билиш қобилиятини ривожлантириш билан боғлиқдир. Ушбу методлар ўқувчининг нутқ бойлигини ошириш ва хорижий тилларни ўрганишдаги аҳамияти беқиёс.

Ҳикоя ўқитувчи томонидан мавзуга оид далил, ҳодиса ва воқеаларнинг яхлит ёки қисмларга бўлиб, тасвирий воситалар ёрдамида образли тасвирлаш йўли билан ихчам, қисқа ва изчил баён қилиниши

Методнинг самараси кўп жиҳатдан ўқитувчининг нуқт маҳорати, сўзларни ўз ўрнида, ифодали баён қилиши, шунингдек, ўқувчиларнинг ёши, ривожланиш даражасини инобатга олган ҳолда ёндашувига боғлиқ. Шу боис ҳикоя мазмунини ўқувчиларнинг мавжуд билимларига таяниши, уларни кенгайтиришга хизмат қилиши зарур. Ҳикоянинг ахборотлар билан бойитилиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳикоя қилинаётган материални самаралаш махсус режа асосида амалга оширилади. Ўқитувчи ҳар бир дарсда унинг мақсадини аниқ белгилаб олади, ундаги асосий тушунчаларга алоҳида урғу беришга эътиборни қаратади. Ҳикоя қисқа бўлиши ҳамда ўқувчиларда ҳис-ҳаяжон ва мавзуга нисбатан қизиқишни уйғотиши керак.

Суҳбат савол ва жавоб шаклидаги диалогик таълим методи

Суҳбат методи фанга қадимдан маълум, ҳатто ундан ўз фаолиятида Сукрот ҳам моҳирона фойдаланган. Суҳбат таълим жараёнида кўп функциялар (ақлий фикрлаш, ҳозиржавоблик, мулоқот маданияти ва бошқа сифатларни шакллантиради) бажаради, аммо асосийси ўқувчида фаолликни юзага келтиради. Суҳбат ўқитувчи фикрига мос ҳаракат қилиш, натижада янги билимларни босқичма-босқич эгаллашга имкон беради.

Суҳбат – фаолиятини эндиgina бошлаган ўқитувчи учун мураккаб таълим методи ҳисобланади, бинобарин, саволларни тайёрлаш, уларнинг кетма-кетлигини таъминлаш кўп вақт талаб этади, уни ташкил этишда эса барча ўқувчиларнинг диққатини жалб этиш талаб қилинади. Ўқитувчи оддий саволлар бериши, ўқувчиларга улар юзасидан батафсил ўйлаш учун вақт ажратиши, ўқувчиларнинг жавобларини эса диққат билан тинглаши, зарур ўринларда уларни шарҳлаши лозим. Шу боис суҳбатда билиш дедуктив ёки индуктив йўл билан амалга ошади. Дедуктив суҳбат ўқувчиларга олдиндан маълум бўлган

қоидалар, тушунчалар, ҳодисалар, жараёнлар асосида ташкил этилиб, ўқувчилар таҳлил ёрдамида хусусий хулосаларга келадилар. Сухбатнинг индуктив шаклида алоҳида далиллар, тушунчаларнинг таҳлил асосида умумий хулосага келинади.

Сухбат кўпроқ ўқувчиларни янги билимлар билан таништириш, билимларни тизимлаштириш ва мустаҳкамлаш, назоратни ташкил этиш ҳамда ўзлаштирилган билимларни ташхислашда ижобий натижаларни беради. Сухбат турли кўринишларда, яъни, **кириш, якуний, индивидуал ва гуруҳли сухбат** тарзида ташкил этилади.

Кириш сухбати ўқув ишларининг бошида ташкил этилади. Уни ташкил этишдан кўзланган мақсад ҳал этилиши зарур бўлган ишлар моҳиятининг ўқувчилар томонидан англаб етилганлигини текшириб кўришдан иборат.

Якуний сухбат ўқувчилар томонидан эгалланган билимларни умумлаштириш ва тизимлаштириш мақсадида амалга оширилади.

Катехизисм (қисқа баёнли) сухбат – ўқувчиларнинг бошланғич билим даражаси ва уларнинг янги мавзунини ўзлаштиришга тайёргарлигини аниқлаш учун дарс аввалида ёки сўнггида қўлланилади.

Эвристик сухбат янги билимларни муаммоли тарзда эгаллашга йўналтирилади. Саволлар шундай кетма-кетликда берилиши зарурки, улар ўқувчиларни мустақил фикрлаш, уларда фаолликнинг юзага келишини таъминлаш, уларни таҳлил қилишга ундаш, далилларни илгари суришга рағбатлантирсин.

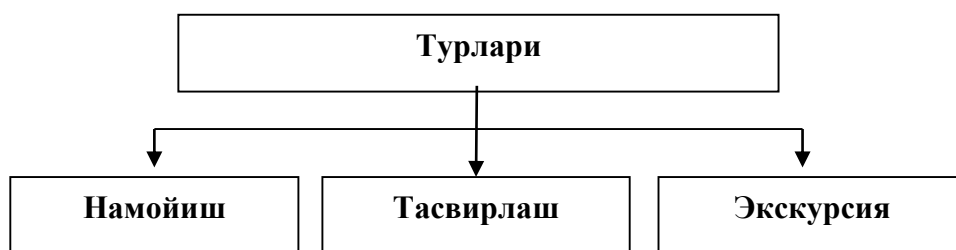
Тушунтириш ўқув материали мазмунини исбот, таҳлил, умумлашма, таққослаш асосида баён қилишдир. Бу метод ҳикояга нисбатан бирмунча кенг қўлланилади. Ундан одатда назарий материаллар ҳамда мураккаб масалаларни ўрганишда фойдаланилади. Тушунтириш жараёнида ўқув материалининг бир қадар қийин ўринларига алоҳида урғу берилиб, мазмун очиқ берилади. Тушунтириш самараси кўп ҳолларда ўқитувчининг кўргазмали воситалардан оқилона фойдаланишига боғлиқ бўлади.

Маъруза йирик ҳажмдаги ўқув материалини оғзаки баён қилиш методи саналиб, у қатъий мантиқий кетма-кетлик, узатилаётган ахборотларнинг кўплиги, билимлар баённинг тизимлилиги каби ўзига хос хусусиятларини намоён этади

Маъруза мазмуни мураккаб тизимлар, ҳодисалар, объектлар, жараёнлар, уларнинг сабабли-оқибатли боғланишлари, қонун ва қоидалардан ташкил топади ва у бутун дарс жараёнини қамраб олиши мумкин. Маъруза методи тушунтириш ва сухбатнинг аста-секин кенгайиб боришидан вужудга келади, бир вақтида ўқувчиларни қисқача ёзиб олиш (конспектлаш)га ўргата боради.

Мактаб маърузасининг самарадорлигини таъминлаш **шартлари** қуйидагилардан иборат: маъруза режасини тузиш; ўқувчиларни маъруза мавзуси, режаси билан таништириш; маъруза бандларини мантиқийлик ва кетма-кетликда баён этиш; ҳар бир бандини қисқача хулосалаш; маърузанинг бир қисмидан иккинчисига ўтишда мантиқий алоқадорликни таъминлаш; маърузани муаммоли ва ҳиссий тарзда баён қилиш; бунжа нутқ имконияти, мисоллар, аниқ далиллар ва қиёслашлардан фойдаланиш; ўқувчиларнинг билиш фаолиятини маҳорат билан бошқариш; маърузанинг муҳим жиҳатларини очиқ бериш; ўқувчилар маърузанинг асосий ўринларини ёзиб боришларига имкон яратиш; муҳим ўринларни таъкидлаб кўрсатиш; маъруза мазмунини кўргазмали тарзда (намойиш, иллюстрация, видеофильм ва бошқалардан фойдаланган ҳолда) ёритиш.

Таълим сифатини оширишда **кўргазмали методлар** ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Кўргазмали методнинг қуйидаги турлари мавжуд:

Кўргазмали методнинг турлари

Ушбу методлардан фойдаланиш зарурияти кўрсатмалилик тамойилига амал қилиш мақсадга мувофиқ эканлигида кўринади. Инсон миясининг 30 фоиз ҳажмини кўришни, фақат 3 фоизигина эшитишни таъминловчи нейронлар ташкил этади. Педагогик-психологик йўналишда олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан маълум бўладики, шахс томонидан ўзлаштирилаётган билимларнинг 85 фоизи кўриш рецепторлари ёрдамида ўзлаштирилади. Демак, ўзбек халқи томонидан кўп бора қўлланиладиган “Юз марта эшитгандан бир марта кўрган яхши” мақоли илмий асосга эга экан.

Намойиш методи ўрганилаётган объект ҳаракат динамикасини очиб беришда кўл келади ва айни чоғда предметнинг ташқи кўриниши ва ички тузилиши ҳақида тўлақонли маълумот беришда кенг қўлланилади

Табиий объектларни намойиш қилишда одатда унинг ташқи кўриниши (шакли, ҳажми, микдори, ранги, қисмлари, уларнинг ўзаро муносабатлари)га эътибор қаратилади, сўнгра ички тузилиши ёки алоҳида хусусиятларини ўрганишга ўтилади. Кўрсатиш кўп ҳолатларда ўрганилаётган объектларнинг субъекти ёки чизмаси ёрдамида кузатилади. Тажрибалар намойиши эса синф тахтасига чизиш ёки ўқитувчининг махсус жиҳозлар ёрдамида кўрсатиб бериши ҳисобига амалга ошади.

Предметлар, ҳодиса ёки жараёнларни табиий ҳолатда намойиш қилиш янада кўпроқ дидактик самара беради, бироқ, бундай намойишни амалга ошириш ҳар доим ҳам мумкин бўлавермайди. Шу боис ўқитувчилар табиий предметларни намойиш қилишда сунъий муҳитга мурожаат қилишади (масалан, ҳайвонлар билан ҳайвонот боғида, турли ўсимликлар билан эса иссиқхоналарда танишиш) ёки сунъий равишда яратилган объектлар (макет, модел, муляж, скелет ва бошқалар)дан фойдаланилади.

Метод ёрдамида ўқитувчи ўқувчиларни мустақил равишда объектларни ўрганиш, зарурий ўлчов ишларини олиб бориш, алоқадорликни ўрнатиш, шунингдек, ҳодисаларнинг моҳиятини англаб етишга бир сўз билан айтганда фаол билиш жараёнига йўналтириши лозим. Намойиш самараси кўп жиҳатдан ўқитувчининг билиш жараёни моҳиятан ўқувчиларнинг ёшига мос ҳолда тўғри танланиши ҳамда мумкин қадар уларнинг диққатини намойиш этилаётган предметнинг муҳим жиҳатларига йўналтиришига боғлиқдир.

Тасвирлаш (иллюстрация) методи намойиш методига чамбарчас боғлиқ бўлсада, дидактикада алоҳида ўрганилади.

Тасвирлаш нарса, ҳодисалар ва жараёнларни уларнинг рамзий кўринишлари – чизма, порт, расм, фотосурат, ясси моделлар ва бошқалар ёрдамида кўрсатишни тақозо этади

Намойиш ва тасвир методлари ўзаро боғлиқликда бир-бирини тўлдирган ҳолда қўлланилади. Агар ҳодиса ва жараённи ўқувчи яхлит ҳолда қабул қилиши зарур бўлса намойишдан фойдаланиш, агар ҳодиса моҳияти ҳамда унинг унсурлари ўртасидаги боғланишларни англаш талаб этилса иллюстрацияга мурожаат қилинади.

Тасвирнинг самараси кўпинча ўқитувчи томонидан кўрсатув технологияси қай даражада ўзлаштирилганлигига боғлиқ бўлади. Кўрсатмалардан фойдаланишнинг билиш жараёнидаги дидактик аҳамияти ўрганилаётган объект моҳиятини тўлақонли ёрита олиши билан белгиланади. Аслида иллюстрациялар олдиндан тайёрланиб, дарс жараёнида зарур ўринларда керакли ҳажмда кўрсатилади, акс ҳолда улар сонининг ошиб кетиши ўқувчиларни ҳодиса моҳиятини англашда чалғитади. Айрим ҳолларда тарқатма материаллар (фотосурат, жадвал, табиий объектлар ва бошқалар) ёки техник воситалар хизматидан фойдаланишга тўғри келади.

Ўрганилаётган мавзунинг мазмунига боғлиқ бўлган нарсa, ҳодиса ва воқеаларни ҳамма вақт синф шароитида намойиш қилиш мумкин бўлмайди. Шунинг учун ҳам ўтилаётган мавзунинг характериға қараб, **экскурсия** методидан ҳам фойдаланилади. Мазкур метод синф шароитида – дарс жараёнида қўлланиладиган таълим методларидан иубдан фарқ қилади.

Экскурсия нарсa ва ҳодисалар моҳиятини табиий шароитлар (ишлаб чиқариш муассасалари, фермер ва жамоа хўжаликлари, табиат) ёки махсус муассасалар (музей, кўргазма заллари ва ҳоказолар)да бевосита ўрганилишининг ташкил этилиши

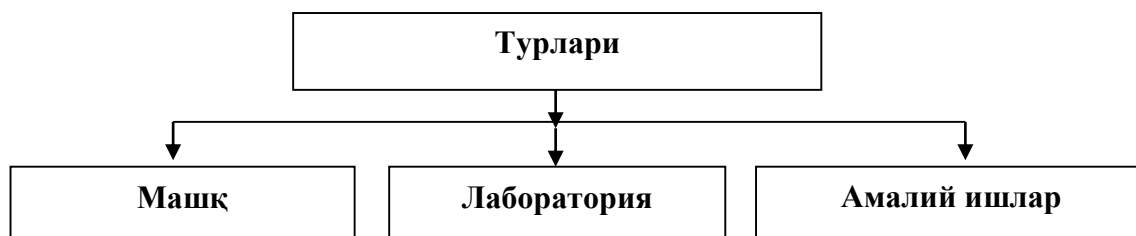
Экскурсия бир вақтнинг ўзида мустақил таълим тури ҳам саналади.

Кўргазмали методлардан фойдаланишда қуйидаги шартларға амал қилиш мақсадға мувофиқдир: **кўргазмалиликнинг ўқувчилар ёши ва ривожланиш даражасига мос келиши; намойиш этилаётган объектлар барча ўқувчиларға яхши кўриниб туриши; намойишда унинг бошланғич босқичи ва асосий жараён (ҳолат)ларнинг ажралиб туриши; тажрибалар намойиши макет, жиҳоз, қуроллар ёки тажриба схемасини чизиб кўрсатиш асосида ташкил этилиши; намойиш ва иллюстрация ўқув материалининг мазмуни билан уйғун бўла олиши лозим.**

Амалий ишлар методи ўзлаштирилган билимларни амалий масалалар ечимини топишға йўналтирилган жараёнда қўллашни тақозо этади, бунда назарий билимларни амалиётда қўллаш кўникмаси ҳосил қилинади

Амалий ишлар синфда ёки табиий шароитлар – мактаб ер майдони, иссиқхона, географик майдонларда амалға оширилади. Уларни амалға оширишда содир этиладиган ҳаракатлар ўқитувчи томонидан назорат қилинади ва зарур ҳолларда йўриқнома ёки махсус кўрсатмани ўқувчилар эътиборига ҳавола этади.

Амалий ишлар методи ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган назарий билимлар ёрдамида уларда амалий кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда алоҳида аҳамият касб этади:

Амалий ишлар методларининг турлари

Қайд этилганидек, ушбу методлар ўқувчиларда амалий кўникма ва малакаларни шакллантиришға ёрдам беради. Айнан амалий фаолият жараёнида назарий билимлар ҳаракатдаги шаклга эга бўлади.

Машқ– ақлий ёки амалий (жисмоний) ҳаракатларни бажариш кўникмаларини эгаллаш йўлидаги кўп марта такрорланишлар бўлиб, машқсиз кўникма ҳамда малакаларни шакллантириш мумкин эмас. Машқлар оғзаки, ёзма, графикавий (техник жараёнлар моҳиятини ифодалаш), ижтимоий-фойдали, жисмоний ва бошқа турларга бўлинади.

Ёзма машқлар – таълимнинг таркибий қисми сифатида зарурий кўникма ва малакаларни шакллантириш ҳамда мустаҳкамлаш мақсадида қўлланилади. Диктант, иншо, масала, мисол, шунингдек, реферат ёзиш ва тажриба моҳиятини ёритиш ҳам ёзма машқлар сирасига киради.

Графикавий ишлар жиҳатларига кўра ёзма ишларга ўхшаш бўлиб, улардан асосан техник жараёнлар (яъни география, физика, математика, чизмачилик, расм ҳамда технологик таълим)да кенг қўламда фойдаланилади.

Машқларнинг бажарилиш самараси қуйидаги шартлар ҳисобга олинганда бирмунча юқори бўлади: **машқларни бажаришга нисбатан онгли ёндашиш; бажариш қондасини билиш; вақт бўйича такрорланишнинг тўғри тақсимланиши.**

Машқни бажаришни ташкил этиш қуйидаги босқичлардан иборат: **ўқитувчининг фаолият мақсади ва мазмунини тушунтириши; топшириқни бажариш кетма-кетлигини кўрсатиши; ўқитувчи назорати остида ўқувчилар томонидан ўқув ҳаракатининг дастлабки бажарилиши; зарур кўникма ва малакалар шаклланишича ўқув ҳаракатларнинг кўп бора такрорланиши.**

Айрим ҳолатларда ўқувчилар овоз чиқариб ўқув ҳаракатларини такрорлашлари ва бажаришлари лозим бўлади. Улар изоҳли машқлар деб номланади ва бажариладиган ҳаракатларнинг моҳиятини англаган ҳолда кўникма ва малакаларни эгаллашга имкон беради.

Лаборатория ишлари ўқувчиларнинг жиҳоз, махсус ускуна, қурол ҳамда турли техникавий қолиплардан фойдаланган ҳолда тажрибаларни ўтказиш методлари бўлиб, улар кўпроқ табиий фанлар асосларини ўрганишда қўлланилади. Бу метод ўқувчиларнинг асбоб-ускуналар билан иш кўриш, ўлчаш ишларини амалга ошириш ва уларнинг натижаларига ишлов бериш каби кўникмаларини тезкор шакллантиришга имкон беради. Лаборатория ишларини бажариш махсус қурилма ва жиҳозлар, шунингдек, материаллар ҳамда вақтни сарфлаш, уларни ишга тайёр ҳолатга келтиришни талаб этади. Бироқ бу ҳаракатлар ўқувчиларнинг юқори даражадаги фаоллиги асосида мустақил равишда тажриба ва ўлчаш ишларини ташкил этиш билан такомиллаштирилиб борилади.

Лабораториядан амалий ишларнинг фарқи шундаки, бу метод ўқувчиларнинг мавжуд назарий билимларни амалий масалалар ечимини топишга йўналтирилган фаолиятини ташкил этишга хизмат қилади. У ўқувчиларнинг билимларини чуқурлаштириш, билиш фаолиятини назорат қилиш ҳамда йўл қўйилган камчиликларни тузатиш борасидаги кўникмаларини шакллантириш каби функцияларни бажаради.

Амалий машғулотларда ўқувчиларнинг билиш фаолияти қуйидаги беш **босқич**да ташкил этилади:

Босқичлар

- 1.Ўқитувчининг тушунтириши, фаолият моҳиятини назарий жиҳатдан англаш**
- 2. Кўрсатма бериш, йўл-йўриқ кўрсатиш**
- 3.Тажриба-синовни ташкил этиш (бу босқичда икки-уч нафар ўқувчи амалий ҳаракатларни бажаради, қолган ўқувчилар эса уларнинг фаолиятини кузатади)**
- 4.Фаолиятни ташкил этиш (ўқувчи топшириқни мустақил равишда бажаради, бажаришга қийлалган ўқувчиларга эътибор қаратилиб, уларга ёрдам кўрсатилади)**
- 5. Назорат (бу босқичда ўқувчиларнинг ишлари қабул қилинади ва баҳоланади; ишнинг сифати, материалнинг мақсадга мувофиқ танланганлиги, вақт нутқини назардан тезкорлик, топшириқни бажариш тизимининг тўғрилиги ва самарадорлигига эътибор берилади)**

Таълим жараёнини бошқариш босқичлари

§3. Ўқув фаолиятини бошқариш методлари

Ўқитиш методларини танлашга қўйиладиган талаблар

Замонавий таълим тизимида ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган назарий билимлар негизида амалий кўникма ва малакаларни шакллантиришда **дидактик ўйинлардан** фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бинобарин, ўйин ҳам ижтимоий фаолият кўриниши саналади.

Дидактик ўйин ўрганилаётган объект, ҳодиса ва жараёнларни моделлаштириш асосида ўқувчининг билишга бўлган қизиқиши ва фаоллик даражасини рағбатлантирувчи ўқув фаолияти тури

Ҳозирги вақтда ўқитувчилар қўлида барча ўқув фанлари бўйича дидактик ўйинларнинг ишланмалари мавжуд, айниқса, бошланғич таълим бўйича яратилган ўқув дастурларда турли дидактик ўйинларнинг рўйхати етарли даражада кўрсатилган.

Таълимнинг глобаллашуви таълимий ва ривожлантирувчи характериға эға ва йўналиши жиҳатидан хилма-хил бўлган компьютер ўйинларининг мактаб амалиётиға жадал кириб келишини таъминламоқда. Дидактик ўйинлар ўқувчиларға ижтимоий-фойдали меҳнат ҳамда ўқиш кўникмаларини фаол ўзлаштиришда муҳим аҳамиятға эға. Дидактик ўйинларнинг аҳамияти унинг натижаси билан эмас, балки жараённинг мазмуни ва унинг кечиши билан белгиланади. Ўйинлар болаларни ижтимоий муносабатлар жараёнида фаол иштирок этишға тайёрлайди, уларнинг турли психологик зўриқишларини камайтиради. Дидактик ўйинлардан фойдаланилганда ўқувчиларнинг манфаатдор бўлишлари ижобий аҳамиятға эға бўлган тақдирдагина уларни тақдирлаш мумкин. Аксинча, методик жиҳатдан пухта асосланмаган ҳамда шунчаки ташкил этилган ўйин ижобий натижа бермайди.

Таълим методларини танлаш. Педагогика фанида ўқитувчиларнинг амалий тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш асосида таълим методларини танлашға ўқув-

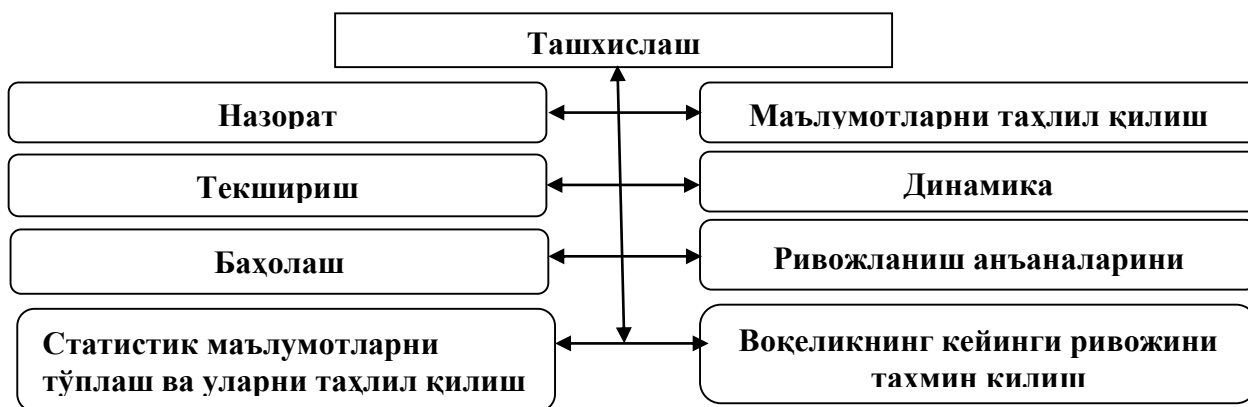
тарбия жараёни кечаётган шарт-шароитлар ва аниқ ҳолатларга боғлиқ муайян ёндашувлар вужудга келади. Таълим методларини танлашда қуйидаги ҳолатлар инobatга олиниши лозим: замонавий дидактиканинг етакчи ғоялари, таълим, тарбия ва ривожлантиришнинг умумий мақсадлари; ўрганилаётган фан мазмуни ва методлари, мавзуларининг ўзига хослиги; хусусий фанлар методикасининг ўзига хослиги ва умумдидактик методларни саралашга қўйилувчи талабларнинг ўзаро алоқадорлиги; муайян дарс материалининг мақсади, вазифалари ва мазмуни; у ёки бу мавзунинг ўрганишга ажратилган вақт; ўқувчиларнинг ёш хусусияти, билиш имкониятлари, даражаси; ўқувчиларнинг дарсга тайёргарлик даражаси; ўқув муассасалари, аудиторияларнинг моддий таъминланганлик даражаси, жиҳозлар, кўрсатмали қурооллар, техник воситаларнинг мавжудлиги; ўқитувчининг имкониятлари, назарий ва амалий жиҳатдан касбий тайёргарлик даражаси, педагогик маҳорати, шахсий сифатлари; ўқув муассасаларида фанларaro ҳамкорлиkning ўрнатилганлиги.

Ўқитувчи бу ҳолатларни инobatга олиб, у ёки бу кетма-кетликда оғзаки, кўргазмали ёки амалий методларни, репродуктив ёки мустақил ишларни бошқариш методларини назорат ва ўз-ўзини назорат методларини танлаш борасида аниқ ечимлар қабул қилади.

Таълим олганликни ташхис этиш. Ташхис – бу дидактик жараён кечадиган барча шароитларни ойдинлаштириш, унинг натижаларини белгилаш саналади. Ташхиссиз дидактик жараёни самарали бошқариш, мавжуд шароит учун оптимал натижаларга эришиш мумкин эмас. Ўқувчилар билимни ташхислаш орқали эришилган натижалар ва таълим олганлик даражаси ўртасида фарқ аниқланади.

Дидактик ташхиснинг мақсади ўқув жараёнида кечадиган барча жиҳатларни унинг маҳсули билан боғлиқ ҳолда, ўз вақтида аниқлаш, баҳолаш ва таҳлил қилишдан иборат.

Таълимни баҳолаш ёки текшириш фақат натижаларни қайд этади, бироқ уларнинг келиб чиқишини изоҳламайди. Ташхис натижаларини уларга эришиш йўллари ва воситалари, усуллари билан алоқадорликда баҳолайди, таълим самарасини таъминловчи жараён ва босқичларини аниқлайди. Ташхис қуйидаги назорат шакллариини ўз ичига олади:

Ташхислашнинг асосий таркибий қисмлари

Ўқувчиларнинг БКМни назорат қилиш, баҳолаш ташхислашнинг зарурий таркибий қисмлари саналади.

Таълим жараёнида назорат ва ҳисобга олишнинг вазифалари. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини назорат қилиш турлари. Таълим жараёнининг муҳим таркибий қисмларидан бири – назорат ва ҳисобга олишдир. Бу тушунчалар ўзига хос моҳият ва хусусиятларга эга. Ўқитувчи назорат ва ҳисобга олишни тўғри ташкил этса, таълим жараёнининг самарадорлиги ортади. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчининг ўқув материалларини ўзлаштириш даражасини аниқлаб бериши лозим.

Назорат (таълим жараёнида) таълим олувчининг билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш, ўлчаш ва баҳолаш жараёнини англатади. Аниқлаш ва ўлчаш текшириш деб ҳам аталади.

Текшириш – назоратнинг таркибий қисми бўлиб, унинг асосий дидактик вазифаси ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида тескари алоқани таъминлаш, педагог томонидан ўқув материални ўзлаштириш ҳақида объектив ахборот олиниши, билимлардаги камчилик ва нуқсонларни ўз вақтида аниқлашни таъминлашдир. Текширишнинг мақсади нафақат ўқувчининг билим даражаси, сифати, шунингдек, унинг ўқув меҳнати ҳажмини ҳам аниқлашдан иборат.

Текшириш бир неча босқичларда амалга оширилади. Яъни:

1. Ўқувчиларнинг билим даражасини олдиндан аниқлаш. Одатда, у ўқув йили бошида ўқувчилар томонидан аввалги ўқув йилида ўзлаштирилган билимлари даражасини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Бу каби текшириш, шунингдек, ўқув йилининг ўртасида янги бўлим (курс)ни ўрганишга киришилганда ҳам ўтказилиши мумкин ва ўринли.

2. Ҳар бир мавзунинг ўзлаштириш жараёнидаги жорий текширишдир. Жорий текшириш таълим олувчилар томонидан ўқув дастурида белгиланган айрим алоҳида элементларни ўзлаштириш даражасини ташхислаш имконини беради. Мазкур текширишнинг асосий вазифаси алоҳида олинган муайян вазиятни ўрганишдир. Бундай текшириш шакл ва методлари турлича бўлиб, улар ўқув материали мазмуни, мураккаблиги, ўқувчиларнинг ёши ва тайёргарлиги, таълим босқичи ва мақсадлари, муайян педагогик шароитларга мувофиқ белгиланади.

3. Оралиқ текшириш билим, кўникма ва малакаларни текшириш. Ўқувчиларнинг ўқув материалининг муайян боб ёки бўлимлари бўйича ўзлаштирган билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш, баҳолаш шакли. Янги мавзунинг ўрганиш билан бирга ўқувчилар аввал ўзлаштирилганларни такрорлайдилар. Такрорий текшириш билимларни мустаҳкамлашга кўмаклашади, бироқ ўқув ишлари босқичини тавсифлаш, билимларнинг мустаҳкамлик даражасини ташхислаш имконини бермайди. Ташхиснинг бошқа шакл ва методлари билан бирга қўлланилсагина ушбу текшириш кутилган самарани беради.

4. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини яхлит бўлим ёки курснинг алоҳида мавзуси бўйича даврий текшириш. Унинг мақсади – курснинг турли қисмларида ўрганилган ўқув материалининг структуравий элементлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўзлаштириш сифатини ташхислаш. Даврий текширишнинг асосий вазифаси – тизимлаштириш ва умумлаштириш.

5. Ўқувчиларнинг таълим жараёнининг барча босқичларида эгалланган билим, кўникма ва малакаларини якуний текшириш ва ҳисобга олиш. Ўзлаштиришнинг якуний ҳисоби ҳар бир чорак ва ўқув йили охирида ўтказилади. У олинган баҳоларни кўшиб, ўртача арифметик баллни механик тарзда чиқаришдангина иборат бўлмаслиги лозим. Бу, аввало, мазкур босқичда белгиланган мақсадга мувофиқ тарзда мавжад билим даражаси (сифати)ни ташхислашдир.

Баҳо - ўқувчиларга уларнинг таълим олиши, билимларни ўзлаштиришга нисбатан ижодий ёндашишини рағбатлантириш мақсадидатаъсир кўрсатиш воситаси

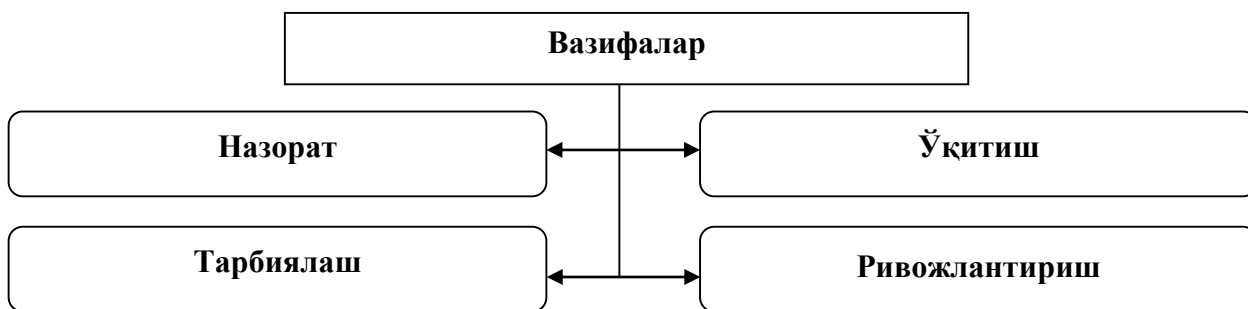
Назорат, шунингдек, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини баҳолаш ва таҳлил қилишни ҳам ўз ичига олади. Ўзлаштириш табеллари, синф, гуруҳ журналлари, рейтинг дафтарчалари ва шу кабиларда баҳолар шартли белгилар, код сигналлари, хотиралаш белгилари ва ҳоказолар баҳо кўринишида қайд этилади. Ўқувчининг ўзлаштириш даражасини баҳолаш учун назорат якунлари (натижалари) асос бўлади. Бунда ўқувчилар ишининг ҳам сифат, ҳам миқдор кўрсаткичлари ҳисобга олинади. Миқдор кўрсаткичлари кўпроқ баллар ёки фоизларда. Сифат кўрсаткичлари эса аъло, яхши, қониқарли ва ҳоказо баҳоловчи фикрлар ёрдамида қайд этилади. Ҳар бир баҳоловчи фикрга олдиндан келишилган (белгиланган) маълум балл, кўрсаткич (масалан, ўрин – 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо) тайинланади.

Баҳони амалда эгалланган БКМ билан давлат таълим стандартига кўра ўзлаштирилиши белгиланган БКМ умумий ҳажми ўртасидаги нисбат сифатида тушуниш зарур.

Ҳисобга олиш таълимнинг муайян даврида ўқувчилар ва ўқитувчи фаолиятини умумлаштириш, хулосалаш демакдир.

Ўқувчиларнинг ўзлаштириш натижаларини ҳисобга олишда қуйидагиларга эътиборни қаратиш лозим: 1) ўқув дастури асосида мавзу ва бўлимни ўрганишда ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ҳар томонлама назорат қилиш; 2) ҳар бир якунланган мавзу бўйича ўқувчиларнинг фаолияти тўғрисида хулоса чиқариш; 3) ўртача арифметик маълумотларга таянибгина ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини баҳоламаслик; 4) ўқувчиларнинг мавжуд билимларига аниқ, батафсил маълумот (тавсиф) бериш учун уларнинг бир неча ўқув йилидаги статистик ўзлаштириш маълумотларга асосланиб таҳлил этиш.

Ўзлаштиришни назорат қилиш қуйидаги **вазифалари**ни бажаради:

Назорат қилиш ва ҳисобга олиш вазифалари

Назорат қилишнинг асосий вазифаси ўқувчиларнинг БКМ даражасини аниқлаш ва баҳолашдан иборат. Бу ўқув материалларини ўрганишнинг кейинги босқичига ўтиш имкониятларини аниқлаштиради ва ўқитувчининг ўқув метод ҳамда усуллари тўғри танлаганини назорат қилади. Назорат қилиш вазифаси ўқув материалларини ўрганишнинг мақбул йўллари топиш билан боғлиқдир.

Ўқитиш вазифаси ўқувчиларнинг билимини текширишда аниқ кўринади. Янги мавзунини мустақамлаш жараёнида ёки уй вазифаларини текширишда ўқувчиларнинг ўтилган мавзунини такрорлашга, улар учун тушунарсиз бўлган маълумотларни билиш олишларига имкон туғилади.

Назоратнинг тарбиявий вазифаси шундан иборатки, ўқувчилар текширишга тайёр бўлиш учун дарсларни ўз вақтида тайёрлайдилар, бўш вақтдан унумли фойдаланишга ҳаракат қиладилар, интизомга ўрганадилар.

Текшириш ва баҳолаш ўқувчининг ўз билимлари ва қобилиятларини ўзи мустақил аниқлашига ҳам ёрдам беради. Ўзидаги камчиликларни кўра олишга ва уни тугатиш йўллари излашга кўмаклашади. Лекин ўқувчининг билимини баҳолашда ўқитувчи ноҳақликка йўл қўйса, ўқувчи билан ўқитувчи ўртасида зиддият келиб чиқади. Уй вазифаларининг эса ҳаддан зиёд кўп бўлиши ҳам ўқувчиларнинг юзаки дарс тайёрлашига олиб келади.

Агар назорат ўқитиш ва тарбиялаш вазифалари тўғри амалга оширилса, шахснинг тафаккурини ривожлантириш ҳамда ҳис-туйғулари ва ахлоқий сифатларини тарбиялашга имкон туғилади. Бу ўз-ўзидан назоратнинг ривожлантирувчи вазифаси саналади.

Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини назорат қилиш ва ташхислаш тамойиллари. Педагогика ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ва ташхислаш тамойиллари аниқланган. Улар: **холислик (объективлик), тизимлилик ва ошкоралик.**

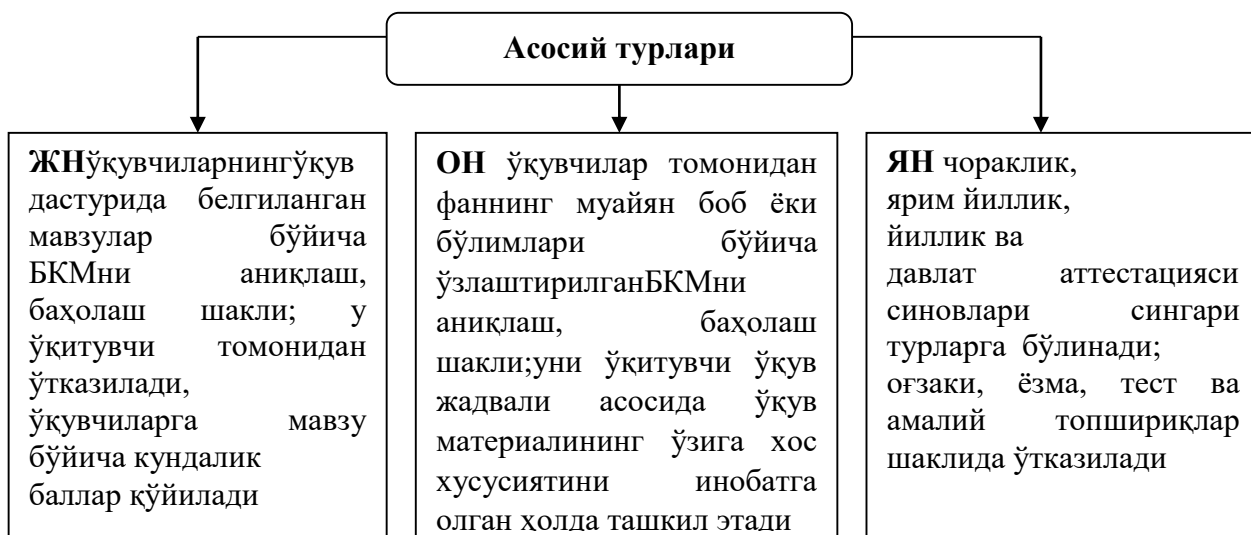
Холислик (объективлик) ташхис тестлари (топшириқлари, саволлари), ташхис жараёни мазмунининг илмий асосланганлиги, педагогнинг барча таълим олувчиларга

дўстона муносабати ҳамда билим, кўникма, малакаларни баҳолашдан аниқ мақсаднинг кўзланганлиги каби талаблардан иборат.

Тизимлилиқ назорат таълим жараёнининг барча босқичларида – билимларнинг ўзлаштирилиши уларни бошланғич идрок этишдан то амалда қўллашгача бўлган даврлар ўртасида ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлишини англатади. Бу тамойил барча таълим олувчини унинг таълим муассасасида бўлган биринчи кунларидан бошлаб сўнгги кунларигача мунтазам равишда ташхисга жалб этилишини ифодалайди. Таълим олувчининг билими, кўникма ва малакаларини ишончли текшириш учун назоратни муайян вақт оралиқларида мунтазам ўтказиб бориш талаб этилади.

Ошкоралиқ барча таълим олувчиларни айнан бир хил мезонлар бўйича очик синовдан ўтказишни англатади. Ташхис жараёнида белгиланадиган ҳар бир ўқувчининг рейтинги ошкора характер касб этади. Ошкоралиқ тамойили, шунингдек, баҳоларни эълон қилиш ва мотивациялашни талаб этади.

Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини назорат қилиш турлари, шакл ва методлари. Ҳар бир фан бўйича ўқувчининг ўқув фаолиятини назорат қилиш ва баҳолаш чорак ёки ярим йиллик давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: **1) жорий назорат (ЖН); 2) оралиқ назорат (ОН); 3) якуний назорат (ЯН).**

Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини назорат қилиш турлари

Назоратнинг тури ўқув ишини ташкил этиш шаклига боғлиқ. Ўқитувчи мавзудан келиб чиқиб, назоратнинг қуйидаги шаклларида фойдаланади:

1) назоратнинг оммавий (фронтал) шаклига кўра ўқитувчи ўқувчиларга материалнинг маълум бир ҳажми бўйича савол беради, ўқувчилар унга қисқача жавоб қайтарадилар. Бу каби сўраш кўпчилик ўқувчини бир вақтнинг ўзида назорат қилишни таъминлайди ва бутун гуруҳни фаоллаштиради. Аммо бу назоратни ўқувчиларнинг билим даражасини ҳар томонлама аниқлаш учун қўллаб бўлмайди;

2) назоратнинг гуруҳли шаклига кўра ўқувчиларнинг маълум бир қисми назорат қилинади. Ўқитувчи томонидан ўқувчилар гуруҳига вазифа берилади ва уни гуруҳ муайян вақт оралиғида бажаради. Лекин масалани ҳал қилишда бошқа ўқувчилар ҳам иштирок этишлари мумкин.

3) назоратнинг индивидуал шаклидан ҳар бир ўқувчининг билим, кўникма ва малакалари даражасини мукамал ташхислаш учун фойдаланилади. Назоратнинг бу шаклида, одатда ўқувчилар жавоб бериш учун синф ёзув тахтаси олдида чақирилади:

4) назоратнинг уйғунлаштирилган (комбинацияланган) шакли индивидуал назоратни оммавий ва гуруҳли шакллар билан бирлаштиришни тақозо этади. Бу

назоратдан йирик ҳажмли мавзуларни бир вақтнинг ўзида барча ўқувчилардан сўраш мақсадида фойдаланилади, ҳар бир ўқувчига алоҳида топшириқ берилади ва бир вақтда бир неча ўқувчини текшириш имконияти юзага келади;

5) ўз-ўзини назорат қилиш таълим жараёнида ички қайтар алоқани юзага келтиришга хизмат қилади ва психологик мезонларга асосланади. Унинг самарадорлиги ўқитувчининг касбий маҳоратига боғлиқ бўлади.

Ўқувчиларнинг фаолиятини назорат қилиш методлари қуйидагилар: **оғзаки текшириш, ёзма текшириш, амалий топшириқларни бажаришга асосланган текшириш, уй вазифаларини текшириш.**

Оғзаки текшириш. Бу метод билимларни назорат қилиш ва баҳолашнинг анча кенг тарқалган анъанавий усулларида биридир. Текшириш чоғида ўқитувчи ўқувчиларга ўрганилган мавзунинг мазмунидан келиб чиқиб, савол-жавоб усули асосида амалга оширилади. Ушбу усул айрим ҳолларда суҳбат усули деб ҳам аталади. Оғзаки текширишда ўқитувчи ўрганилаётган мавзунинг алоҳида қисмларга ажратади ва уларни ҳар бирдан ўқувчиларга саволлар беради. Бироқ, ўқувчиларнинг нутқини ўстириш ҳамда уларнинг чуқур ва мустақкам билимга эга бўлишлари учун улардан шу ёки олдинги мавзунинг бутунлай эсга тушириш талаб қилиш мумкин.

Кенг тарқалганлиги ва самарали эканлигига қарамай оғзаки текшириш айрим камчиликларга ҳам эга. Чунончи, уни қўллаш жараёнида: нисбатан кўп меҳнат сарфланади; дарс мобайнида 3-4 нафар ўқувчининг билимини текшириш мумкин.

Ёзма текшириш. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини назорат қилиш ва баҳолашнинг энг самарали усулларида бири бўлиб, уларнинг ижодий қобилиятларини баҳолаш имконини беради. Унга кўра ўқитувчи алоҳида мавзу ёки ўқув дастурининг маълум бўлимини ўтиб бўлганидан сўнг ўқувчиларнинг билимларини назорат қилиш ва баҳолашни ташкил этади. Ёзма текшириш назорат иши, иншо, баён, диктант ва бошқалар ёрдамида олиб борилади. Ушбу жараёнда ўқитувчининг бажарилган иш билан танишиб чиқиши, унинг сифатини текшириши учун кўп меҳнат ва вақт сарфланади. Ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида бевосита алоқанинг йўқлиги сабабли унинг фикрлашини кузатиш имкони бўлмайди.

Амалий топшириқларни бажаришга асосланган текшириш. Амалий ҳаракатлар (спорт, меҳнат ҳаракатлари)нинг тўғрилигини кузатиш ёки олинган натижаларга таянишдан иборат бўлади. Текширишнинг бу шаклидан ўқувчиларнинг табиий фанлар бўйича билимларини ҳисобга олишда кенг фойдаланилади.

Уй вазифаларини текшириш. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиш учун улар томонидан уйга берилган вазифаларнинг бажаришларини текшириш катта аҳамиятга эга. Уй вазифаларини текшириш ўқитувчига ўқувчиларнинг ўқув фаолиятига бўлган муносабатини, ўрганилган материални қанчалик эгаллаганлигини, уй вазифаларини бажаришдаги мустақиллик даражасини аниқлашга имкон беради.

Шкаллалаш. Аниқ жараёнларни рақамлар тизими ёрдамида моделлаштириш. Унинг турли услублари сифат тавсифаларини миқдорий ўзгаришларга айлантиришга ёрдам беради.

Тест. Аниқ мақсад асосида муайян ҳолат даражасини сифат ва миқдорий кўрсаткичларда белгилашга имкон берувчи синонв воситаси.

Педагогик амалиётда тестнинг бир қатор афзалликлари кўзга ташланади. Улар қуйидагилардир: 1) назорат учун вақтнинг кам сарфланиши; 2) назарий ва амалий билим даражасини объектив шароитда аниқлаш имконининг мавжудлиги; 3) бир вақтда кўп сонли ўқувчилар билан назоратни ташкил этиш мумкинлиги; 4) билим натижаларининг ўқитувчи томонидан қисқа муддатда текширилиши; 5) барча ўқувчиларга бир хил мураккабликдаги саволлар берилиб, улар учун бир хил шароитнинг яратилиши.

Ўқувчилар билимини баҳолашнинг беш балли тизимининг эскирганлиги, замон талабларига жавоб бера олмагани уни рейтинг тизими асосида баҳолаш услуби билан алмаштиришни тақозо этди.

Рейтинг (инглизча “баҳолаш”, “тартибга келтириш”) муайян ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш. Рейтинг тизими ўқувчиларнинг билим сифатини назорат қилиш тури, методи ва шакли сифатида эътироф этилиб, унинг ёрдамида ўқувчиларнинг ўқув фанлари бўйича таълим стандартида белгиланган барча талаблар бўйича ўзлаштирилган билимлари сифати баҳоланади.

Рейтинг назоратда ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини назорат қилишнинг юқорида келтирилган методлари билан бирга тест усулидан ҳам самарали фойдаланилмоқда. Тест сўровидан нафақат ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш, балки 1993 йилдан бошлаб Ўзбекистон Республикасида абитуриентларни олий ўқув юртларига танлов асосида қабул қилиш жараёнида ҳам самарали фойдаланиб келинмоқда.

Рейтинг тизими яна бир қатор афзалликларга эга.

Масалан: Баҳолаш тизими имкониятларини кенгайтириш; ўқувчи билимини объектив аниқлаш; таълимни стандартлаштириш имкониятини таъминлаш; ДТСда кўзда тутилиб, ўқув дастурига кирган мажбурий ихтиёрий **БКМ**ни тўла ўзлаштирилишини таъминлаш; ўқувчиларда мустақил билим олиш, эркин фикр юритиш кўникмаларини шакллантириш; ўқувчиларда билимларни ихтиёрий ўзлаштириш, камчиликларни бартараф этиш учун мустақил ишлаш имконияти яратилади.

Ўқувчиларнинг БКМни баҳолаш мезонлари. Ўқувчиларнинг БКМни баҳолаш мезонлари ҳар бир фаннинг мақсад ва вазифалари, шунингдек, гуруҳдаги ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасига таянган ҳолда белгиланади. Баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг оғзаки жавоб беришлари, кўникма ва малакаларига алоҳида-алоҳида ёндашилади.

Ўқувчиларнинг БКМ даражаси қуйидаги мезонларга мувофиқ баҳоланади:

“5” баҳо (85-100 балл) қўйилади, агар: а) ўқувчи материални тўлиқ ўзлаштириб олган бўлса; б) ўрганилган мавзу бўйича асосий маълумотларнинг моҳиятини очиқ бера олса; в) эгалланган билимларни амалда қўллай олса; г) ўрганилган мавзунини баён қилишда, ўзма ишларда хатоларга қўл қўймасдан, маълумотларни тушунтириб бера олса қўйилади.

“4” баҳо (71-84 балл) қўйилади, агар: а) ўқувчи ўрганилган мавзунинг моҳиятини билса; б) ўқитувчининг саволларига қийналмасдан жавоб бера олса; в) эгалланган билимларни амалиётда қўллай олса; г) оғзаки жавоб беришда жиддий хатоларга йўл қўймасдан, ўқитувчининг қўшимча саволлари билан хатоларини тўғрилай олса ҳамда ёзма ишда унча жиддий бўлмаган хатога йўл қўйилса;

“3” баҳо (55-70 балл) қўйилади, агар: а) ўқувчи ўрганилган мавзунини ўзлаштирган, лекин мустақил тушунтириш беришда ўқитувчининг аниқлаштирувчи саволларига эҳтиёж сезса; б) саволларнинг мантикий тузуилишини ўзгартириб берганда, жавоб беришга қийналса; в) ёзма ишда хатолари бор бўлса.

“2” баҳо (0-54 балл) қўйилади, агар: ўқувчи ўрганилган мавзу ҳақида тушунчага эга бўлса-да, бироқ, уни ўзлаштирмаса, ёзма ишда қўпол хатоларга йўл қўйса.

§4. Ўқувчилар билимини ташҳис этишнинг моҳияти

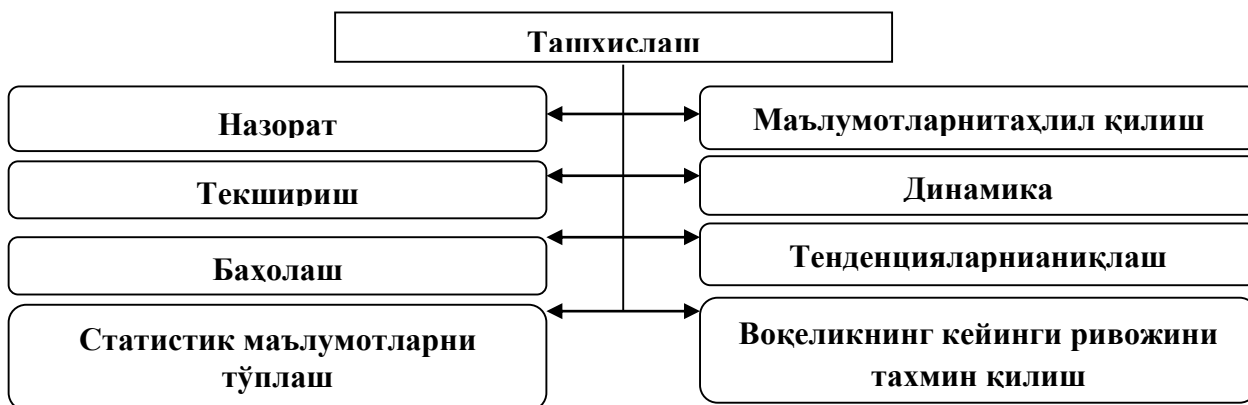
Таълим ташҳиси моҳияти ҳақида гапиришдан олдин ташҳисни умумий ёндашув ҳамда ташҳислашни амалий педагогик фаолият жараёни сифатида қабул қиламиз.

Ташҳис – бу дидактик жараён кечадиган барча шароитларни ойдинлаштириш, унинг натижаларини белгилаш демак. Ташҳиссиз дидактик жараёни самарали бошқариш, мавжуд шароит учун оптимал натижаларга эришиш мумкин эмас. Таълим ташҳисидида оқибатлар, эришилган натижалар ва таълим олганлик фарқланади. Шунингдек, таълим олганликни ташҳислаш вақтида белгиланган мақсадни амалга оширишда эришилган даража сифатида ҳам қаралади. Дидактик ташҳиснинг мақсади ўқув жараёнини унинг самарадорлиги билан боғлиқ ҳолда аниқлаш, баҳолаш ва таҳлил қилишдан иборат. Юқоридагилардан маълум бўладики, ташҳис таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва

малакаларини анъанавий текширишга нисбатан кенгроқ ва чуқурроқ маъно касб этади. Таълимни баҳолаш ёки текшириш фақат натижаларни қайд этади, бироқ уларнинг келиб чиқишини изоҳламайди.

Ташҳис натижаларини уларга эришиш йўллари ва воситалари, усуллари билан алоқадорликда баҳолайди, таълим самарасини таъминловчи жараён ва босқичларни аниқлайди.

Ташҳис қуйидаги назорат шакллари ўз ичига олади:

Ташхислашнинг асосий таркибий қисмлари

Ўқувчиларнинг БКМ(билим, кўникма ва малака)ларини назорат қилиш, баҳолаш ташхислашнинг зарурий таркибий қисмлари саналади. Улар педагогик технологиянинг анча қадимий усуллари дир. Назорат ва баҳолаш мактаб амалиёти ривожининг доимий ҳамроҳи бўлиб келган. Шунга қарамай, бугун ҳам баҳолашнинг мазмуни, технологиялари ҳақида қизғин мунозаралар давом этмоқда. Аввал бўлгани каби педагоглар баҳо нимани қайд этиши лозимлигини аниқлашга уринмоқдалар. Уларнинг фикрларича, баҳонинг: таълим олувчининг ўзлаштириш даражасини қатъий белгиловчи – сифат кўрсаткичи, ёки; у ёки бу таълим тизимининг устунлиги, камчиликларини кўрсатувчи кўрсаткич эканлиги аниқ белгиланиши зарур.

Таълимни баҳолашда зиддиятли қарашларнинг туғилишини буюк педагог Я.А.Коменский ҳам таъкидлаб ўтган эди. У педагогларни ўзлари эга бўлган баҳолаш ҳуқуқидан ақл билан фойдаланишга чақирган. Таълим олувчиларга нисбатан назоратнинг объектив бўлишига эришиш дидактик тизимларнинг асосида ётади. Олимларнинг таъкидлашича, демократлашган таълим тизимида юзаки (формал) назорат бўлмаслиги лозим, Дидактик назорат таълимнинг ўзига хос методи сифатида аниқ ифодаланган таълим берувчи, ривожлантирувчи хусусиятга эга бўлиши ўз-ўзини назорат қилиш билан бирлашиши, энг аввало, таълим олувчининг ўзи учун зарур ва фойдали бўлиши лозим. Таълим тизимини демократлаштириш билим, кўникма ва малакаларни назорат ва баҳолашдан эмас, балки баҳо ёрдамида ўқишга ундашнинг мураккаб шаклларида воз кечишни талаб қилади. Ўқувчиларнинг ўқув меҳнатини рағбатлантиришнинг янги усуллари излаш, таълим ва тарбия соҳасида куч тўплаб бораётган шахсий фойда тамойили янгича ёндашувларни белгилаб беради. Ташхислаш тизимида баҳо рағбатлантириш воситаси сифатида бир қатор афзалликларга эга. Биринчи навбатда, баҳоловчи фикрлар (баллар) қўлланиши мумкин бўлган ташхислаш натижалари шахснинг етуклик даражасини белгилашга кўмаклашади, бу эса рақобатли таълим шароитларини яратишда муҳим омил саналади. Таълим (шунингдек, назорат) нинг ихтиёрийлиги тамойили билан бойитилган баҳо ўтмишда ўқувчилар учун мажбурий бўлган таълимнинг

зарурий воситасидан шахсий рейтинг – шахснинг жамиятдаги мавқеи кўрсаткичини тадрижий аниқлаш усулига айланади.

§5. Таълим жараёнида назорат ва ҳисобга олишнинг вазифалари

Таълим жараёнининг муҳим таркбий қисмларидан бири - **назорат ва ҳисобга олишдир**. Бу тушунчалар ўзига хос моҳият ва хусусиятларга эга. Ўқитувчи назорат ва ҳисобга олишни тўғри ташкил этса, таълим жараёнининг самарадорлиги ортади. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчининг ўқув материалларини ўзлаштириш даражасини аниқлаб бериши лозим.

Назорат тушунчаси таълим олувчининг билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш, ўлчаш ва баҳолашни англатади. Аниқлаш ва ўлчаш эса текшириш деб ҳам аталади.

Текшириш – назоратнинг таркибий қисми бўлиб, унинг асосий дидактик вазифаси ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида тескари алоқани таъминлаш, педагог томонидан ўқув материални ўзлаштириш ҳақида объектив ахборот олиниши, билимлардаги камчилик ва нуқсонларни ўз вақтида аниқлашни таъминлашдир. Текширишнинг мақсади нафақат ўқувчининг билим даражаси, сифати, шунингдек, унинг ўқув меҳнати ҳажмини ҳам аниқлашдан иборат.

Текшириш тизимидаги **биринчи босқич** таълим олувчиларнинг билим даражасини олдиндан **аниқлаш** ҳисобланади. Одатда, у ўқув йили бошида ўқувчилар томонидан аввалги ўқув йилида ўзлаштирилган билимлари даражасини аниқлаш мақсадида ўтказилади. Бу каби текшириш, шунингдек, ўқув йилининг ўртасида янги бўлим (курс)ни ўрганишга киришилганда ҳам ўтказилиши мумкин ва ўринли.

Билимларни текширишнинг **иккинчи босқич** ҳар бир мавзунини ўзлаштириш жараёнидаги **жорий текширишдир**. Жорий текшириш таълим олувчилар томонидан ўқув дастурида белгиланган айрим алоҳида элементларни ўзлаштириш даражасини ташҳислаш имконини беради. Мазкур текширишнинг асосий вазифаси алоҳида олинган муайян вазиятни ўрганишдир. Бундай текшириш шакл ва методлари турлича бўлиб, улар ўқув материал мазмуни, мураккаблиги, ўқувчиларнинг ёши ва тайёргарлиги, таълим босқичи ва мақсадлари, муайян педагогик шароитларга мувофиқ белгиланади.

Такрорий текшириш билим, кўникма ва малакаларни текширишнинг **учинчи босқичи** саналиб, жорий текшириш каби мавзули бўлиши мумкин. Янги мавзунини ўрганиш билан бирга ўқувчилар аввал ўзлаштирилганларни такрорлайдилар. Такрорий текшириш билимларни мустаҳкамлашга кўмаклашади, бироқ ўқув ишлари босқичини тавсифлаш, билимларнинг мустаҳкамлик даражасини ташҳислаш имконини бермайди. Ташҳиснинг бошқа шакл ва методлари билан бирга қўлланилсагина ушбу текшириш кутилган самарани беради.

Тизимнинг **тўртинчи босқичи** –ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини яхлит бўлим ёки курснинг алоҳида мавзуси бўйича **даврий текшириш** ҳисобланади. Мазкур текширишнинг мақсади – курснинг турли қисмларида ўрганилган ўқув материалининг структуравий элементлари ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўзлаштириш сифатини ташҳислаш. Даврий текширишнинг асосий вазифаси – тизимлаштириш ва умумлаштириш.

Текширишни ташкил этишда **бешинчи босқич** таълим олувчиларнинг таълим жараёнининг барча босқичларида эгалланган билим, кўникма ва малакаларини **якуний текшириш** ва ҳисобга олишдир. Ўзлаштиришнинг якуний ҳисоби ҳар бир чорак ва ўқув йили охирида ўтказилади. У олинган баҳоларни қўшиб, ўртача арифметик баллни механик тарзда чиқаришдангина иборат бўлмаслиги лозим. Бу, аввало, мазкур босқичда белгиланган мақсадга мувофиқ тарзда мавжуд билим даражаси (сифати)ни ташҳислашдир.

Текширишдан ташқари назорат ўз ичига баҳолаш (жараён сифатида) ва баҳо (натижа сифатида) ҳам олади. Ўзлаштириш табеллари, синф, гуруҳ журналлари, рейтинг дафтарчалари ва шу кабиларда баҳолар шартли белгилар, код сигналлари, хотиралаш

белгилари ва ҳоказолар баҳо кўринишида қайд этилади. Ўқувчининг ўзлаштириш даражасини баҳолаш учун назорат якунлари (натижалари) асос бўлади. Бунда ўқувчилар ишининг ҳам сифат, ҳам миқдор кўрсаткичлари ҳисобга олинади. Миқдор кўрсаткичлари кўпроқ баллар ёки фоизларда. Сифат кўрсаткичлари эса аъло, яхши, қониқарли ва ҳоказо баҳоловчи фикрлар ёрдамида қайд этилади. Ҳар бир баҳоловчи фикрга олдиндан келишилган (белгиланган) маълум балл, кўрсаткич (масалан, ўрин – 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо) тайинланади. Бунда баҳо ўлчаш ва ҳисоблашлар натижасида олинadиган сон эмас, балки баҳоловчи фикрга юкланган маъно эканини унутмаслик муҳим. Баҳоловчи сон сифатида қўллашга берилиб кетишнинг олдини олиш учун бир қатор мамлакатларда баҳолар ҳарfli (А, В, С, Д ва ҳоказо) ифодага эга.

Баҳони амалда эгалланган билим, кўникма ва малакалар билан давлат таълим стандартига кўра ўзлаштирилиши белгиланган билим, кўникма ва малакалар умумий ҳажми ўртасидаги нисбат сифатида тушуниш (таърифлаш)дан таълим даражасининг миқдорий мазмуни келиб чиқади. Ўзлаштириш (таълим самарадорлиги) кўрсаткичи БАТ юз фоиз нисбат асосида ҳисобланади. Бунда:

Б – ўзлаштириш (таълим самарадорлиги) баҳоси;

А – амалда ўзлаштирилган билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми;

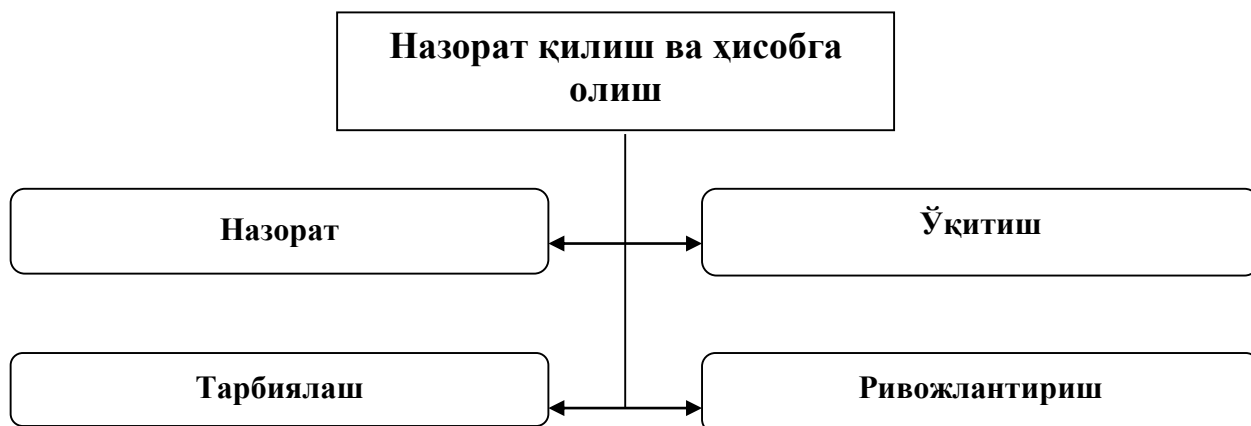
Т – ўзлаштириш назарда тутилган билим, кўникма ва малакаларнинг тўлиқ ҳажми.

Кўриниб турибдики, ўзлаштириш кўрсаткичи (баҳо) бу ўринда 100 фоиз – ахборотни тўлиқ ўзлаштириш ва 0 фоиз – унинг умуман мавжуд эмаслиги ўртасида бўлади. Маъдлумки, баҳолаш функцияси таълим даражасини қайд этиш билангина чекланмайди. Баҳо - педагог ихтиёридаги ўқиш, ижодий мотивацияни рағбатлантириш, шахсга таъсир кўрсатиш воситаси. Айнан холис (объектив) баҳолаш таъсирида ўқувчиларда адекват ўз-ўзини баҳолаш, шахсий муваффақиятларга танқидий муносабат юзага келади. Шу боис баҳонинг аҳамияти, вазифаларининг хилма-хиллиги ўқувчилар ўқув фаолиятининг барча жиҳатларини акс эттирадиган ва уларни аниқлашни таъминлайдиган кўрсаткичларни излаб топишни тақозо этади.

Ўқувчиларнинг ўзлаштириш натижаларини ҳисобга олишда қуйидагиларга эътиборни қаратиш лозим:

- а) ўқув дастури асосида мавзу ва булимни ўрганишда ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини ҳар томонлама назорат қилиш;
- б) ҳар бир якунланган мавзу бўйича ўқувчиларнинг фаолияти тўғрисида хулоса чиқариш;
- с) ўртача арифметик маълумотларга таянибгина ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасини баҳоламаслик;
- д) ўқувчиларнинг мавжуд билимларига аниқ, батафсил маълумот (тавсиф) бериш учун уларнинг бир неча ўқув йилидаги статистик ўзлаштириш маълумотларга асосланиб таҳлил этиш.

Демак, ўзлаштиришни назорат қилиш ва ҳисобга олиш назорат, ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантириш вазифаларини бажаради:

алоқадорлигини ёритинг «Педагогик технологиялар»
 фанининг бош-қа фанлари билан алоқадорлигини
 ёритинг «Педагогик технологиялар» фанининг бош-қа
 фанлари билан алоқадорлигини ёритинг

Назорат қилиш вазифаси ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларининг қандай даражада эканлигини аниқлашдан иборат. Бу ўқув материалларини ўрганишнинг кейинги босқичига ўтиш имкониятларини аниқлаштиради ва ўқитувчининг ўқув метод ҳамда усулларини тўғри танлаганини назорат қилади. Назорат қилиш вазифаси ўқув материалларини ўрганишнинг мақбул йўллари топиш билан боғлиқдир.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчининг ўқув фаолиятини назорат қилиш ва баҳолаш чорак ёки ярим йиллик давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади:

жорий назорат;

оралиқ назорат;

якуний назорат.

Жорий назорат – бу ўрганилаётган мавзуларни ўқувчилар томонидан қандай ўзлаштирилганини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, ўқувчиларнинг билим даражасини аниқлаш фанининг ҳар бир мавзуси бўйича кундалик баллар қўйиб боришни назарда тутди.

Оралиқ назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган (мавзулар бўйича ёзма, оғзаки, тест шаклида ўтказилади) бир неча мавзуларни ўз ичига олган бўлим бўйича ўқувчиларнинг билимларни аниқлаш.

Якуний назорат – бу назорат чорак ёки ярим йиллик учун белгиланган мавзулар тўлиқ ўтиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича ёзма, оғзаки, тест шаклида ўтказилади.

Ўқувчиларнинг фаолиятини ҳисобга олиш методлари оғзаки, ёзма, тест ҳамда амалий топшириқларни бажаришга асосланган бўлиши мумкин.

Оғзаки текшириш. Бу метод билимларни назорат қилиш ва баҳолашнинг анча кенг тарқалган анъанавий усулларида биридир.

Оғзаки текширишнинг моҳияти шунда кўринадики, ўқитувчи ўқувчиларга ўрганилган мавзунинг мазмунидан келиб чиқиб, уларнинг ўзлаштириш даражасини аниқлайди. Оғзаки текшириш ўқувчиларнинг билимларини текширишни савол-жавоб усули асосида амалга оширилади. Ушбу усул айрим ҳолларда суҳбат усули деб ҳам аташади. Оғзаки текширишда ўқитувчи ўрганилаётган мавзунини алоҳида қисмларга ажратади ва уларни ҳар биридан ўқувчиларга саволлар беради. Бироқ, ўқувчиларнинг нутқини ўстириш ҳамда уларнинг чуқур ва мустақкам билимга эга бўлишлари учун улардан шу ёки олдинги мавзунини бутунлай эсга туширишни талаб қилиш мумкин.

Кўпгина фанларда оғзаки текшириш ўқувчиларнинг жавобларини ёзма машқларни ташкил этиш асосида тўлдириб борилади. Масалан, ўқувчиларнинг «Қўшма гаплар» мавзусини қандай ўзлаштирганликларини текширишда ана шундай йўл тутиш мумкин. Улар ўз жавобларини исботлаш учун мисол келтирадилар. Бу мисолларни доскага ёзиб, синтактик ва грамматик жиҳатдан таҳлил қиладилар. Математика, физика ва химиядан оғзаки текшириш қоидага мувофиқ мисол ва топшириқларни амалий кўникма ва малакалар баҳолаш мақсадидан келиб чиқиб ҳал этилади. Кенг тарқалганлиги ва самарали эканлигига қарамай ўқувчиларнинг билимларини назорат қилиш ва баҳолашда оғзаки текшириш айрим камчиликларга ҳам эга. **«Рейтинг»** инглизча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси инсон фаолиятидаги ижобий ва салбий сифатларнинг доимий равишда ўзгаришиб туришини англатади. Рейтинг тизими ўқувчиларнинг билим сифатини назорат қилиш тури, методи ва шакли бўлиб, унинг ёрдамида ўқув фани таълим стандартининг барча имкониятлари бўйича ўзлаштирилган билимлар сифатини баҳолаш жараёнини таъминлаб беради.

§6. Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини баҳолаш мезонлари.

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини баҳолаш мезонлари ҳамма вақт баҳсталаб мавзу бўлиб келган. Шу боис у турли адабиётларда турлича ёритилган. Бирок мавжуд қарашларни умумлаштириб айтиш мумкинки, ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини баҳолаш мезонлари ҳар бир фаннинг мақсад ва вазифалари, шунингдек, синф (гурух)даги ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражасига таянган ҳолда белгиланади. Шунингдек, баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг оғзаки жавоб беришлари, кўникма ва малакаларига алоҳида-алоҳида ёндашилади. Масалан, химия дарсидан баҳолаш мезонларига ўқувчиларнинг оғзаки жавоблари, амалий топшириқларни бажара олишлари ва амалда мавжуд билимларини намоёиш эта олишлари инобатга олинади. Буни **«4» баҳо** мисолида аниқлаштирамиз: оғзаки жавоб бериш жараёнида **«4» баҳо** қўйилади, қуйидаги ҳолатлар намоён бўлса:

- а) ўрганилаётган мавзу юзасидан тўғри жавоблар берилса;
- б) материал мантикий кетма-кетликда аниқ баён этилса;
- с) ўқитувчи талаби билан тузатилган икки-учта унчалик аҳамиятга эга бўлмаган хатолар йўл қўйилса ёки тўлиқ бўлмаган жавоб айтилса.

Ёзма топшириқни бажаришда **«4» баҳо** қўйилади, қуйидаги ҳолатлар намоён бўлса: масалани ечишда ва изоҳлашда муҳим хато бўлмаса;

топшириқни бажариш ва изоҳлашда муҳим аҳамиятга эга бўлмаган бир-икки хатога йўл қўйилса ёки битта изоҳнинг моҳияти очиб берилмаган бўлса.

Амалда билимларни намоёиш этишда **«4» баҳо** қўйилади, қуйидаги ҳолатлар намоён бўлса: ишни тўлиқ, муҳим хатоларсиз бажарса, бироқ натижа чиқара олмаса; ишни бажаришда, тажрибани тугаллашда икки-уч муҳим бўлмаган хатоларга йўл қўйилса.

Билдирилган фикрларга таянган ҳолда шундай хулоса чиқариш мумкин: ўқувчиларнинг билимлари учун беш балли тизимда баҳолар қуйидаги ҳолатларда қўйилади:

«5» баҳо: а) ўқувчи материални тўлиқ ўзлаштириб олган бўлса; б) ўрганилган мавзу бўйича асосий маълумотларнинг моҳиятини очиб бера олса; в) эгалланган билимларни амалда қўллай олса; г) ўрганилган мавзунинг баён қилишда, ўзма ишларда хатоларга қўл қўймасдан, маълумотларни тушунтириб бера олса қўйилади.

«4» баҳо: а) ўқувчи ўрганилган мавзунинг моҳиятини билса; б) ўқитувчининг саволларига қийналмасдан жавоб бера олса; в) эгалланган билимларни амалиётда қўллай олса; г) оғзаки жавоб беришда жиддий хатоларга йўл қўймасдан, ўқитувчининг қўшимча саволлари билан хатоларини тўғрилай олса ҳамда ёзма ишда унча жиддий бўлмаган хатога йўл қўйилса;

«3» баҳо: а) ўқувчи ўрганилган мавзунинг ўзлаштирган, лекин мустақил тушунтириш беришда ўқитувчининг аниқлаштирувчи саволларига эҳтиёж сезса; б) саволларнинг мантикий тузулишининг ўзгартириб берганда, жавоб беришга қийналса; в) ёзма ишда хатолари бор бўлса.

«2» баҳо: ўқувчи ўрганилган мавзу ҳақида тушунчага эга, бироқ мавзунинг ўзлаштирамаган, ёзма ишда қўпол хатоларга йўл қўйилса.

VIII. БОБ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

§1. Педагогик маҳорат нима ва унинг моҳияти

Педагогик маҳорат нима? Унинг моҳияти нималардан иборат? Уларни эгаллаш учун нималарни билиш керак? Ҳозирги замон педагогикаси ва психологияси «педагогик маҳорат» тушунчасига турлича изоҳ беради. Жумладан, “Педагогик энциклопедия”да таъриф қўйидагича изоҳланган: “Ўз касбининг моҳир устаси бўлган, юксак даражада маданиятли, ўз фанини чуқур биладиган, ёндаш фанлар соҳаларини яхши таҳлил этаоладиган, тарбиялаш ва ўқитиш услубиятини мукаммал эгаллаган мутахассис”. Ушбу таърифнинг моҳиятидан келиб чиқиб ўқитувчининг педагогик маҳорати тушунчаси мазмунини шундай изоҳлаш мумкин:

1. Маданиятнинг юқори даражаси, билимдонлик ва ақл заковатнинг юксак кўрсаткичи.
2. Ўз фанига доир билимларнинг мукаммал соҳиби.
3. Педагогика ва психология каби фанлар соҳасидаги билимларни пухта эгаллаганлиги, улардан касбий фаолиятида фойдалана олиши.
4. Ўқув – тарбиявий ишлар методикасини мукаммал билиши.

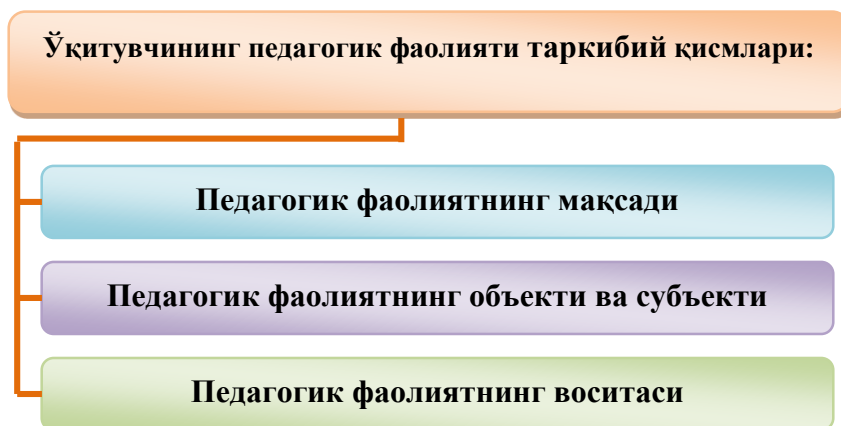
Педагогик маҳорат тизими қўйидаги ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган асосий компонентлардан иборат:

1. Педагогик инсонпарварлик талабларига бўйсунishi.
2. Касбга оид билимларни бошқа фанлар билан алоқадорликда мукаммал билиш.
3. Педагогикқобилиятга эга бўлиш.
4. Педагогиктехникасирларини пухта эгаллаш.
5. Педагогикқобилиятга эга бўлиш.
6. Педагогиктехникасирларини пухта эгаллаш.
7. Педагогикқобилиятга эга бўлиш.
8. Педагогиктехникасирларини пухта эгаллаш.

Барча касблар орасида ўқитувчилик касби ўзгача ва муҳим ижтимоий аҳамият касб этади. Зеро, ўқитувчи ёш авлод қалби камолотининг меъмори, ёшларга таълим-тарбия берувчи инсондир. Бугунги кунда у ёшларни ғоявий – сиёсий жиҳатдан чиниқтириб табиат, жамият, ижтимоий ҳаёт, тафаккур тараққиёти қонуниятларини ўргатади, ёшларни меҳнат фаолиятига тайёрлаб, касб–ҳунар сирларини пухта эгаллашларида кўмаклашади ва жамият учун муҳим бўлган ижтимоий–иқтисодий вазиятларни ҳал этади. Анашу масъулият ўқитувчидан ўзкасбининг моҳир устаси бўлишни, ўқувчиларга тарбиявий таъсир кўрсатиб, уларнинг қизиқиши, қобилияти, истеъдоди, эътиқоди ва амалий кўникмаларини ҳар томонлама ривожлантириш йўллариини излаб топадиган касб эгаси бўлишни талаб этади. Бунинг учун доимо ўқитувчиларнинг касбий маҳоратини, кўникма ва малакаларини ошириб бориш, уларга ҳар томонлама ғамхўрлик қилиш, зарур шарт – шароитлар яратиш, керакли моддий ва илмий –методик ҳамда техник ёрдам кўрсатиш, ўқитувчиларнинг ижодий ташаббускорлигини мунтазам ошириб боришга кўмаклашиш лозим.

§2.Ўқитувчи педагогик маҳоратининг вазифалари ва асосий таркибий қисмлари

«Педагогик маҳорат», маҳоратли ўқитувчиларни тайёрлашга хизмат қилади, ўқитувчилар ва тарбиячиларнинг касбий фаолияти сирларини, моҳирлигини ўргатувчи ва уни такомиллаштириш тўғрисида маълумотлар бериб боровчи фан бўлиб, ўқитувчиларда педагогик маҳоратнинг моҳият мазмунини, ҳозирги замон талаблари доирасида касбий фаолиятини ривожлантиришнинг йўллари, воситаларини, шакллари ўрганади.

Мазкур фаннинг мазмунидан касбга доир топшириқ ва вазифаларни этиш учун ўқув – тарбия жараёнини бошқариш, унга раҳбарлик қилишда педагогик–психологик таълимот нуқтаи – назаридан ёндашиш, таълим – тарбияни миллий анъаналаримиз руҳида замонавий методлар асосида моделлаштириш, ўқув – тарбиявий жараёнда илғор педагогик технологияларни татбиқ этиш учун ўқитувчи маҳоратининг зарурлиги ҳақидаги маълумотлар ва уларни такомиллаштириш тизимлари ўрин олган.

«Педагогик маҳорат» фани касбга оид билим ва қобилиятларни ўқитувчиларда шакллантириш, ижодкорликни тарбиялаш, маҳорат, кўникма ва малакаларни эгаллашлари учун, педагогик техника, педагогик ҳамкорлик, педагогик назокат, нутқ маданияти тўғрисида маълумотлар бериб боради.

Бу мақсад бўлажак ўқитувчиларнинг қуйидаги вазифаларни мунтазам бажариб боришлари орқали амалга оширилади:

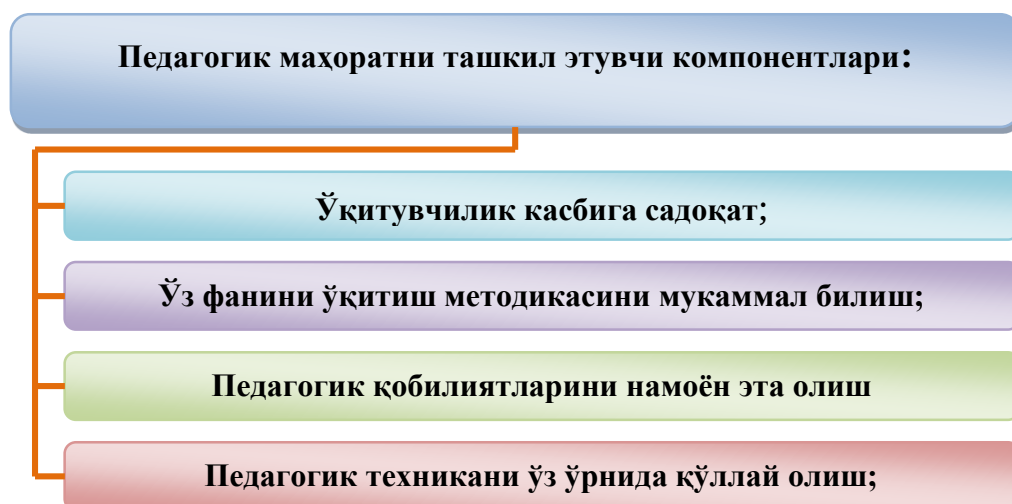
1. Бўлажак ўқитувчилар педагогик маҳоратнинг назарий ва методологик асослари билан қуроллантириладилар.
2. Педагогик маҳорат фанининг педагогик техника, педагогик ҳамкорлик (мулоқот), педагогик назокат, педагогик қобилият, тарбиячилик маҳорати, таълим жараёнини бошқариш, нутқ маданияти, тарбия технологияси, педагогик ижодкорлик, рефлексия каби таркибий қисмлари тўғрисидаги билимлар тизимини эгаллайдилар.
3. Бўлажак ўқитувчилар миллий урф–одат ва анъаналаримизда ва Ўрта Осиё мутафаккирларининг бой ижодий меросларида акс этган педагогик маҳорат сирларини мустақил эгаллашга нисбатан ўзларида эҳтиёж ва ҳавасни ривожлантириб борадилар.
4. Эгалланган педагогик–психологик ва методик билимлар, кўникма ва малакалар тўғрисидаги маълумотлар асосида ҳар бир бўлажак ўқитувчи ўзининг Шахсий педагогик маҳоратини шакллантиради.
5. Ўқув–тарбиявий жараёни жаҳон андозаларига хос сўнгги замонавий метод ва шакллар асосида ташкил этиш ва бошқаришни амалга оширишнинг назарий ва амалий асосларини мунтазам ўзлаштириладилар.
6. Ўқитувчилар ўз касбий маҳоратларини такомиллаштиришлари учун Шахсий–ижодий малака оширишнинг шакл, усул ва воситаларини эгаллайдилар.

7. Тарбиячи маҳоратининг моҳияти, функцияси, тузилиши тўғрисида ўқитувчилар узлуксиз маълумотларни ўрганиб борадилар.

8. Юксак замонавий ахборот технологиялари ва портал тизимидан эркин фойдаланиш асосида ўз касбий маҳоратларини шакллантирадилар.

Педагогик маҳоратнинг ўзи нима? Унга ҳозирги замон фани нуқтаи назаридан қуйидагича таъриф берилади:

Педагогик маҳорат– ўқитувчиларнинг шахсий (болажонлиги, хайрихоҳлиги, инсонпарварлиги, меҳрибонлигиваҳ.к.) ва касбий (билимдонлиги, зукколиги, фидойилиги, ижодкорлиги, қобилияти ва ҳоказо.) фазилатларини белгилловчи хусусият бўлиб, ўқитувчиларнинг таълим-тарбиявий фаолиятида юқори даражага эришишини, касбий маҳоратини доимий такомиллаштириб бориш имкониятини таъминловчи фаолиятдир. У ўз фанини мукаммал билган, педагогик–психологик ва методик тайёргарликка эга бўлган, ўқувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантиришнинг оптимал йўллариини излаб топиш учун, амалий фаолият олиб борадиган ҳар бир ўқитувчининг касбий фаолиятида намоён бўлади. И.П. Раченко педагогик маҳоратни педагогик санъатнинг бир қисми сифатида таърифлаб, шундай ёзади: “педагогик маҳорат деганда ўқитувчининг педагогик–психологик билимларни, касбий малака ва кўникмаларни мукаммал эгаллаши, ўз касбига қизиқиши, ривожланган педагогик фикрлаши ва интуитцияси, ҳаётга ахлоқий–эстетик муносабатда бўлиши, ўз фикр мулоҳазасига ишончи ва қатъий иродаси тушунилади”. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, қуйидаги тўртта компонент педагогик маҳоратнинг **асосий ташкил** этувчилари ҳисобланади:

Ўқитувчиларнинг касбий педагогик тайёргарлиги шартли равишда қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- 1) Ўқитувчининг шахсий фазилатлар бўйича тайёргарлиги.
- 2) Ўқитувчининг руҳий – психологик тайёргарлиги.
- 3) Ўқитувчининг ижтимоий – педагогик ва илмий – назарий жиҳатдан тайёргарлиги.
- 4) Ўқитувчининг махсус ва ихтисосликка оид услубий билимларни эгаллаб бориши.

Яна таъкидлаш жоизки, педагогик маҳорат ўқитувчилар ҳамда тарбиячилар шахсий ва касбий сифатларининг йиғиндиси бўлиб, ўқитувчи маҳоратини шакллантиришни таъминловчи омилларни, педагогик–психологик, методик билимларни доимий эгаллаб бориши лозим. Юксак педагогик маҳоратни шакллантиришни таъминловчи **омиллар** қуйидагилар:

а) ихтисослик бўйича ўқув предметини, замон, илм–фан, техника тараққиёти даражасида мукамал билиши, унинг бошқа ўқув фанлари билан ўзаро алоқадорлигини таъминлаш малакасига эга бўлиши;

б) таълимолувчиларнинг ёш, физиологик, психологик ҳамда шахсий хусусиятларини ҳисобга олиши, уларнинг фаолиятини объектив назорат қилиши ва баҳолаши;

в) таълим жараёнини демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш асосида ўз фаолиятини ташкил этиши;

г) ўқув – тарбиявий жараёни замон талаблари даражасида ташкил қилиш учун асосий педагогик– психологик ва методик маълумотларга эга бўлиши;

д) фанларни ўқитиш жараёнида замонавий ахборот технологиялари имкониятларидан кенг фойдаланишни билиши;

е) жамоани «қўра билиш», ўқувчиларнинг қизиқишлари, интилишлари, уларнинг ҳаёт фаолиятларида учрайдиган қийинчиликларни тушуниш ва ҳамдард бўла олиш, ўз вақтида улар фикрини англай билиш, зукколик билан ҳар бир боланинг характер хусусияти, қобилияти, иродасини тушуниш ҳамда уларга муваффақиятли таъсир кўрсатишнинг шакл, усул, воситаларидан хабардор бўлиши;

ж) ўз шахсий сифатлари (нутқининг равонлиги, ташкилотчилик қобилияти, бадий эҳтиёжи, диди ва ҳоказо)ни такомиллаштириш малакасига эга бўлиши.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати педагогика олий таълим муассасаларида шаклланиб боради. Юксак савияли педагогик кадрлар тайёрлашга нисбатан талаблар, уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, ўз касби билан узлуксиз тараққиётга мослаша оладиган ўқитувчининг шаклланиши, бўлажак ўқитувчи умуммиллий мавқеининг ўсиб боришини таъминлайди.

Ўқитувчининг педагогик маҳоратини узлуксиз такомиллаштириб бориш нақадар муҳим ва давр талаби эканлиги таъкидланмоқда. Шундай экан, “Педагогик маҳорат” нинг вазифаларини “Таълим тўғрисида”ги Қонун ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари белгилаб беради. Унинг **вазифалари** қуйидагилардан иборат:

- таълим тизимида амалга оширилаётган янгиланиш ва ислохотларни инсонпарварлик ва демократик тамойилларга мослаб олиб бориш;

- таълим мазмунини мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истиқболларидан, жамият эҳтиёжларидан, фан, маданият, техника ва технологиянинг замонавий ютуқларидан келиб чиққан ҳолда бойитиб боришни таъминлаш;

- бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан дунёқарашини ривожлантиришда миллий урф–одат ва анъаналаримиздан, бой адабий меросимиздан самарали фойдаланишнинг тезкор метод ва усуллари ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

- таълим ва тарбия жараёнини келгусида ўқитувчилардан талаб қиладиган даражада сифатини ва барқарор ривожланишининг кафолатларини, устуворлигини таъминлаш учун норматив ҳужжатлар, ўқув–услубий адабиётлар, моддий–техника ва ахборот базаси билан бойитиб бориш;

- бўлажак ўқитувчиларнинг юксак касбий тайёргарлик даражаси, малакаси, билими, маданий ва маънавий–ахлоқий савиясининг сифатини замон талабларига жавоб берадиган даражада ошириб бориш;

- бўлажак ўқитувчиларни юқори малакали кадрлар тайёрлаш билан педагогик фаолиятнинг нуфузи ва ижтимоий мақомини кўтаришга ўргатиш.

Буюк немис педагоги Адолф Дистерверг ўқитувчининг доимий равишда фанларни муталаа қилиш билан шуғулланиши ҳақида гапириб, шундай деган эди: “Ўқитувчи мунтазам равишда фан билан шуғулланмоғи лозим. Акс ҳолда у қуриган дарахт ва тошга ўхшаб қолади. Қуриган дарахт ва тош мева бера олмаганидек, келажакда бундай ўқитувчидан ҳеч қандай натижа кутиб бўлмайди”.

Ўқитувчи педагогик маҳоратнинг таркибий қисмларини билиши, унинг чексиз имкониятларидан фойдаланиши лозим. Қуйида келтирилаётган педагогик маҳорат фанининг

асосий таркибий қисмлари миллий анъана ва урф-одатларимиздан келиб чиқиб, ҳозирги глобал ривожланиш даврида янада тўлдирилиб борилиши мумкин.

Педагогик маҳоратнинг асосий таркибий қисмлари:	
1.	Нутқ малакаси ва техникасини мукаммал ўзлаштириш
2.	Тушунарли, таъсирчан фикр ва ҳис-туйғуларни сўзда аниқ ифодалаш
3.	Мимик ва пантомимик ҳаракатлардан ўзўрнида фойдаланиш
4.	Маъноли ва очиқ чехрالي нигоҳ билан қараш
5.	Ҳиссий психик ва тасодифий ҳолатларда ўз ҳис-туйғуларини жиловлай олиш
6.	Турли вазиятларда тарбиячига хос бўлган ижодий кайфиятни бошқариш
7.	Кулги ва табассумда самимийликни эътироф этиш
8.	Ўқувчилар билан доимо яхши кайфият ва рағбатлантирувчи муносабатда бўлиш
9.	Саводли ва соф адабий тилда сўзлаш
10.	Аниқимо-ишораларни ўз ўрнида ишлата олиш
11.	Ижодий педагогик қобилиятини қўллай билиш
12.	Юксак замонавий ахборот технологиялари ва портал тизимидан эркин фойдалана олиш
13.	Муомала одобига доимо риоя қилиш

Педагогик маҳорат – юксак педагогик тафаккур, таълим-тарбия жараёнига онгли, ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллай олиш қобилияти бўлиб, у доимий равишда педагогик билимларни ошириб бориш, ўтмиш кадриятлари, Ўрта Осиё мутафаккирлари ижодий меросида ёритилган мураббийларни тайёрлаш тўғрисидаги маълумотлар ҳамда замонавий ахборот технологиялари, портал янгиликларидан хабардор бўлиш, илғор хорижий давлатларнинг ўқитувчилар тайёрлаш технологияларини назарий жиҳатдан ўрганиш жараёнида таркиб топади.

“Таълим-тарбия тизимини тубдан ислоҳ қилиш, уни замон талаблари даражасига кўтариш, миллий кадрлар тайёрлашнинг янги тизимини барпо этиш, келажак учун баркамол, салоҳиятли авлодни тарбиялаш мақсадида: “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва кадрлар тайёрлаш бўйич аминий дастурни ҳаётга татбиқ этиш ишлари давлат сиёсатининг устувор йўналиши деб ҳисоблансин” – дейилади, “Таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш, баркамол авлодни вояга етказиш” тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 6 октябрда қабул қилинган фармонидан. Барча соҳаларда олиб борилаётган ислохотлар самараси янгича фикрлайдиган, замонавий билимларга эга бўлган юксак малакали кадрларга боғлиқ. Кадрларни тайёрлаш эса аввало ўқитувчи-мураббийлар зиммасига юклатилган.

Ўзбекистон Республикасида ўқитувчи кадрларнинг маънавий қиёфаси, ақлий салоҳияти ҳамда касбий маҳоратига нисбатан жиддий талаблар қўйилмоқда. Чунончи, бу борада Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов қуйидагиларни қайд этган: *«Тарбиячи – устоз бўлиш учун, бошқаларнинг ақл-идрокини ўстириши, маърифат зиёсидан баҳраманд қилиш, ҳақиқий ватанпарвар, ҳақиқий фуқаро этиб этиштириш учун,*

энг аввало, тарбиячининг ўзи анашундай юксак талабларга жавоб бериши, анашундай буюк фазилатларга эга бўлиши керак»¹.

Ҳозирги замон ўқитувчиси ўз мутахассислигига оид билимлар билан бирга, педагогик ва психологик билимларни, ҳамда турли фан йўналишлари бўйича махсус билимларга эга бўлган, касбий тайёргарлик, юксак ахлоқий фазилатларни эгаллаган, таълим муассасаларида фаолият кўрсатувчи шахсдир. Ушбу нуқтаи назардан ҳозирги кунда қуйидаги бурч ва масъулиятлар ўқитувчилардан талаб қилинади:

1. Ўқитувчи энг аввало масъулиятни ҳис этувчи тарбиячи, тажрибали нотик, маданият ва маърифат тарғиботчисидир.
2. Ўқитувчи табиатан ўқувчиларни сева олиши, ўз меҳрини, ҳис-туйғуларини ҳар лаҳзада ўқувчилар ички дунёси билан боғлай олиши, уларнинг ҳам меҳрига, ҳурматига сазовор бўлиши керак.
3. Ўқитувчи жамият ижтимоий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар, олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар моҳиятини чуқур англаб етиши ва уларга ҳолисона баҳо бериб, бу борада ўқувчиларга тўғри, асосли маълумотларни доимий бера олиши лозим.
4. Замонавий ўқитувчининг илм-фан, техника ва ахборот-коммуникатсион технологиялари янгиликларидан ва ютуқларидан хабардор бўлиб бориши талаб этилади.
5. Ўқитувчи ўз мутахассислиги бўйича чуқур ва пухта билимга эга бўлиши, барча фанлар интегратсиясини ўзлаштириб бориши, бунда ўз устида тинимсиз илмий изланишлар олиб бориши.
6. Ўқитувчи педагогика ва психология фанлари асосларини пухта билиши, ўқувчиларнинг ёш ва психологик хусусиятларини инобатга олган ҳолда таълим-тарбия фаолиятини ташкил этиши керак.
7. Ўқитувчи касбий педагогик фаолиятида таълим ва тарбиянинг энг самарали замонавий шакл, метод ва воситаларидан унумли фойдалана олиш имкониятига эга бўлмоғи лозим.
8. Ўқитувчи ижодкор, таълим-тарбиявий фаолият ташаббускори ва ёш авлод келажаги учун жавобгар шахсдир.
9. Ўқитувчи касбий фаолияти жараёнида юксак даражадаги педагогик маҳорат, коммуникатив лаёқати, педагогик техника (нутқ, юз, қўл-оёқ ва гавда ҳаракатлари, мимика, пантомимика, такт) қоидаларини чуқур ўзлаштириб бориши шарт.
10. Ўқитувчи нутқ маданиятига эга бўлиши зарур, унинг нутқи қуйидаги хусусиятларни ўзида акс эттириши керак: турли шева сўзлардан ҳоли бўлиб, фақат адабий тилда ифода этилиши; ўқитувчининг нутқи содда, равон ва тушунарли бўлиши; ҳикматли сўзлар, ибора ва мақоллар, маталлар ҳамда кўчирма гаплардан ўринли фойдалана олиши лозим.
11. Ўқитувчининг кийиниш маданияти ўзига хос бўлиши, яъни содда, озода, бежирим кийиниши, таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг диққатини тез жалб этувчи турли хил безаклар (олтин, кумуш тақинчоқлар)дан фойдаланмаслиги, фасл, ёш, гавда тузилиши, юз қиёфаси, ҳатто, соч ранги ва турмагига мувофиқ равишда кийиниши талаб этилади.
12. Ўқитувчи таълим муассасасида синф жамоасининг асосий ташкилотчиси ва таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотларнинг энг фаол иштирокчисидир.
13. Ўқитувчи педагогик мулоқот жараёнининг фаол иштирокчиси эканлигини унутмаслиги шарт.
14. Ўқитувчи энг аввало, мулоҳазали, босиқ, ҳар қандай педагогик вазиятни тўғри баҳолай оладиган ҳамда мустақил равишда мавжуд зиддиятларни бартараф этишнинг уддасидан чиқа олиши керак.

¹Karimov I.A. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati. - Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1993, 27-28-bet.

Ҳозирги шароитда замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи аввало синфдаги тарбиявий жараёнинг ташкилотчисидир. Ўқитувчи тарбиячи сифатида қуйидаги талабларни билиши лозим:

- Шахсни маънавий ва маърифий жиҳатдан тарбиялашда миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаши, ўз Ватанига, табиатга ва оиласига бўлган муҳаббатни шакллантириши;
- Касбий билимларни пухта билиш билан бирга, турли билимлардан хабардор бўлиши;
- Ёш педагогик психология, педагогика ва психология, ёшлар физиологияси, тарбиявий иш методикаси, мактаб гигиенасидан ўз касбига оид билимларни мукамал билиши;
- Ўз касби бўйича жаҳон фанида эришилаётган сўнгги ютуқлар, тарбия технологияси, компьютер ва ахборот технологиялари, янгиликларидан доимий хабардор бўлиб бориши;
- таълим-тарбия методикасидан кўникма ва малакаларини ошириб бориши;
- ўз касбига ижодий ёндашиши;
- педагогик техника (мантик, нутқ таълимининг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;
- ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ўқувчилар билан олиб бориладиган тарбиявий фаолиятда, маълум мақсадга эришмоқ учун ўқитувчилар болаларни ҳамкорлик жараёнига тортиши зарур. Ўқитувчи ўқувчиларни ўзи билан ҳамкорлик қилишга жалб этаолишда қуйидаги вазифаларни бажаради:

- ҳамкорлик вужудга келиши учун жамоада ташкил этилиши лозим бўлган фаолият ўқувчилар учун қизиқарли бўлиши, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига ва қизиқишларига тўғри келиши лозим;
- ўқитувчи ўқувчиларга педагогик ва психологик жиҳатдан тўғри вазифа қўйиши, йўл йўриқ кўрсатиши шарт;
- ўқувчилар топшириқни амалга оширишга киришганларида ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳамештирокчи, ҳаммаслаҳатчи вазифасини бажаради.

Ижодий фаолият олиб боровчи ўқитувчи фақатгина болаларни муваффақиятли ўқитиш ва тарбиялаш, илғор ўқитувчилар иш тажрибаларини ўрганиш билангина чекланиб қолмасдан, тадқиқотчилик кўникма ва малакаларига ҳам эга бўлиши зарур.

§3. Педагогик маҳоратни эгаллаш воситалари

Ёш ўқитувчиларнинг, шунингдек, таълим муассасасида бир неча йиллик меҳнат стажига эга бўлган ўқитувчиларнинг педагогик маҳоратга эга бўлишлари ўзларини касбий жиҳатдан такомиллаштириб бориш йўлида бир қатор шартларга амал қилиши ҳисобига ривожланиб боради. Уларни қуйидаги воситалар асосида янада ривожлантириш мумкин:

а. Мустақил ўқиб-ўрганиш (педагогика фанида рўй бераётган энг сўнгги янгиликлар ҳақида маълумотларни берувчи янги адабиётлар, Интернет материаллари, портал тизими, вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилаётган маълумотлар, шунингдек, илғор технологиялар билан танишиб бориш, уларда илғари сурилаётган ғояларни умумлаштириш, ҳулосалаш асосида мустақил лойиҳаларни тайёрлаш).

б. Тажрибали устоз ўқитувчилар фаолиятини ўрганиш (таълим муассасасидан четга чиқмаган ҳолда ташкил этилиб, вақт ва иқтисодий нуқтаи назардан самарали саналади. Тажрибали ўқитувчилар фаолиятини ўрганиш, улар томонидан ташкил этилаётган

машғулотларни кузатиш, таҳлил қилиш асосида амалга оширилади. Бу борада олинган таассуротларни умумлаштириш асосида хулоса чиқариш мақсадга мувофиқдир).

с. Ўқитувчи ходимларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курслари ва институтларида касбий малака ва кўникмаларни ошириб бориш.

д. Доимий равишда илмий анжуманлар (назарий ва амалий конференция ҳамда семинарлар, педагогик ўқиш ҳамда тренинглар) да фаол иштирок этиш.

е. Республика ҳамда ривожланган хорижий мамлакатларнинг этакчи таълим муассасаларида ўз тажрибаларини ошириш, касби бўйича энг сўнгги маълумотларни ўрганиш.

Мустақилликка эришгач, 1 октябр – Ўқитувчи ва мураббийлар куни умумхалқ байрами сифатида кенг нишонланади. Мамлакатимизда анъанавий равишда “Йилнинг энг яхши педагоги” Республика кўрик-танлови ўтказилиб келинмоқда. Умумтаълим мактабларида фаолият кўрсатаётган педагог ходимлар орасидан илғор ва ташаббускор ўқитувчилар аниқланиб рағбатлантирилиши, ёш ўқитувчиларда ўз касбига нисбатан ҳурмат ва эҳтиром уйғотади. 2006 йилдан бошлаб эса, “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси” кўрик танлови ўтказилиб келинмоқда. “Йил мактаби” – Республика кўрик-танлови ўқитувчиларга жамоа асосида таълим муассасасида қўлга киритилаётган ютуқларни тарғиб этиш учун шароит яратмоқда.

ХВ асрда яшаб, ижод этган мутафаккир, Алишер Навоийнинг яқин дўсти Камолиддин Ҳусайн Воизал-Кошифий (тахм. 1440–1505 й.) бола тарбиясида муаллимнинг алоҳида ўрни борлиги ҳақида гапириб, муаллимлар доно, билимли, ширин суҳан, адолатли бўлиши зарур, деб ҳисоблайди. Аллома мураббийлар тўғрисида “Ахлоқи Муҳсиний” асарида шундай ёзади: *“Мураббий (болага) насиҳат ва таълим беришда лутф ва одоб қоидаларига риоя қилиши даркор. Жамоатчилик жойларида ўқувчига панд бериш ярамайди, балки хилват жойда болага насиҳат қилиш зарур. Агар (мураббий) насиҳат беришнинг фурсати келганини билса, унга мулоимлик билан мурожаат қилиши лозим, чунки бизнинг замонамизда мулоим ва хуш феъл бўлиш мақсадга мувофиқдир”*.

Буюк алломалардан Абдурахмон Жомий ўз асарларида тарбиячи-муаллим фаолиятига қуйидагича таъриф беради: *“муаллим билимли, ақлли, адолатли, ўзида бутун юксак фазилатларни мужассамлаштирган бўлиши керак. Ўзини номуносиб тутган одам ҳеч вақт болаларга билим ва одоб бера олмайди”*.

Педагог олим Комил Зарипов ўқитувчининг касбий маҳорати мазмун ва моҳиятини “Илғор ўқитувчи”, “Ижодкор ўқитувчи”, “Новатор ўқитувчи” тимсолида асослайди ва шундай таърифлайди:

“Илғор ўқитувчи” аввало бошқа ўқитувчиларга қараганда ўзишига масъулият билан қарайди. Шу соҳадаги ижобий тажрибаларни ўрганиб, ўз дарсларида, таълим муассасасидан ва гуруҳдан ташқари тарбиявий тадбирларда қўллайди. Шу орқали у таълим ва тарбия соҳасида муайян ютуқларни қўлга киритади.

“Ижодкор ўқитувчи”да ҳам “Илғор ўқитувчи”даги хусусиятлар бўлиши мумкин. Уларнинг жиддий фарқи шундаки, илғор ўқитувчи мавжуд манбаларни ўрганиб, шулар асосида таълим – тарбия бўйича муайян ишларни амалга оширса, ижодкор ўқитувчи бор манбаларга танқидий кўз билан қарайди”¹.

“Новатор ўқитувчи”, ўзининг яхлит педагогик восита ва усуллари мавжудлиги билан фарқланиб туради. Шу билан бирга новатор ўқитувчиларда илмий таҳлил, ўзига танқидий кўз билан қарай билиш хусусиятлари ҳам эга бўлади.

Ўқитувчи педагогик маҳоратини “Ўқитувчиларнинг ахлоқий шаклланиши” йўналишида ўрганган профессор Малла Очилов педагогик маҳоратни эгаллашнинг муҳим манбаси ахлоқ деб таъкидлаб, касбга оид ахлоқ нормаларини шундай таърифлайди *“Фаолиятнинг маълум бир соҳаси билан шуғулланувчи кишиларга тааллуқли*

¹ZaripovK. O'qituvchilarmalakasinioshirishdamaktabrahbariningroli. - T.: "O'qituvchi", 1993, 97 - bet.

*ахлоқий нормалар, талаблар ҳам бор. Бундай ахлоқ касб (профессионал) ахлоқи дейилади. Ҳар бир жамиятда ҳукмрон бўлган ахлоқ билан касб ахлоқи ўртасида маълум бир муносабат мавжуд. Бу умумийлик билан хусусийлик ўртасидаги муносабатдир. Касб ахлоқи умуминсоний ахлоқ назариясининг қоидалари ва камчиликларини ўзида мужассамлаштиради, ойдинлаштиради ва ривожлантиради”.*²

Шахсий сифатлар тизимида: миллий мафкуравий онглилик, миллий одобилик, фаросат, нозик дидлик, ўз касбига садоқат ва виждонийлик, ташаббускорлик, болажонлик, талабчанлик, адолатпарварлик, педагогикодоб, тадбиркорлик, қатъийлик, ҳар қандай вазиятда ўзини идора қила олиш, миллатлараро мулоқот маданияти, кузатувчанлик, самимийлик, топқирлик, келажакка ишонч, хуш муомалалилик каби фазилатларга эга бўлиши керак. **Касбий сифатлар тизимида:** педагогик зийраклик, Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли моҳияти, бешта тамойил ривожланишининг маънавий – ахлоқий негизларини билиши, миллий тарбия моҳияти ва мазмунини чуқур англаш, чуқур илмий назарий салоҳияти, педагогик ижод, ўз фанининг тарбиявий имкониятларини мукамал билиш, педагогик билимларни такомиллаштиришга интилиш, мамлакатимиз Президентининг ички ва ташқи сиёсатидан хабардорлик, ўзбек халқининг анъаналари, кадриятлари, урф – одатларини яхши англаши, сиёсат, тарих, маданият, маънавият, адабиёт ва санъат, ахлоқшунослик, диншунослик, ҳуқуқшунослик, ўлкашунослик, техникага оид маълумотлардан хабардорлик, этнопедагогика, этнопсихологияга оид билимларга эга бўлиш ва ҳоказо.

§4. Ўқитувчи касбининг тарихий тараққиёти ва унинг жамиятда тутган ўрни

Педагогик касб– бу баркамол инсон сифатида характерланувчи ижтимоий аҳамиятга молик фазилатларнинг барқарор тизимидир. Ўқитувчи ўз касбига ихлос қўйиши ва унинг ижтимоий аҳамиятини тушуниб этиши, болаларга таъсир ўтказиши ва улар билан ҳамдардлигини намоён қила олиши шундай фазилатлар мажмуасидирки, улар ўқитувчи фаолияти ва мулоқоти билан уйғунлашганда ўқитувчи меҳнатининг бир бутунлигига эришилади.

Ўқитиш ва тарбиялаш – булар бир-биридан анча фарқли тушунчалардир. Ўқитувчи ўз касбининг тўла маънодаги эгаси бўлиши учун атроф муҳитидаги одамлар орасида ҳурмат–эътибор қозона олиши керак. Ўқитувчи ҳамма жойда маданиятли мураббий, эзгу фазилатлар эгаси сифатида намуна бўлиши зарур.

ВИИ асрларга келиб Ўрта Осиёда илм-фан ва маданият соҳасидаги ривожланиш бевосита таълим ва тарбия берувчи мударрисларнинг қизгин фаолияти ҳамда уларга қўйиладиган талабларнинг ниҳоятда ранг-баранглиги ва хилма-хиллиги билан диққатга сазовордир.

Буюк алломаларимиз ўз асарларида мударрислар касбининг нозиклигини, масъулиятли эканлигини ва мураккаблигини, шу билан бирга шарафли эканлигини, ёритиб, муаллимнинг маҳорати, уларга қўйилган талаблар, фазилатларига оид қарашлар, шогирдлар билан муносабатга киришиш маҳорати, муомаласи тўғрисида ўз мулоҳазаларини билдирганлар.

Абу Наср Форобий (873-930) таълимотига кўра, таълим-тарбия жараёни тажрибали ва билимли ўқитувчилар томонидан ташкил этилиши, бошқарилиб турилиши ва маълум мақсадларга йўналтирилган бўлиши лозим, чунки “*ҳар бир бола ўз ичанарса ва ҳодисаларни билаолмайди ҳамда бахтга эришолмайди. Унга бунинг учун ўқитувчи лозим*”

²Ochilov M. , Ochilova N. “O'qituvchi odobi”. - T.: “O'qituvchi”, 1997, 6-bet.

³.Таълим ва тарбия беришда “...устоз шогирдларига қаттиқ зулм ҳам, ҳаддан ташқари кўнгилчанлик ҳам қилмаслиги лозим. Чунки ортиқча зулм, шогирд дилида устозга нисбатан нафрат уйғотади, бордию устоз жуда ҳам юмшоқ кўнгилли бўлса, шогирд уни менсимай қўяди ва у берадиган билимдан совиб қолади. Шунинг учун ўқитувчи болаларнинг феъл-атворида қараб таълим-тарбиянинг “қаттиқ” ёки “юмшоқ” усулларида фойдаланиши мумкин” дейди. Бунда устоз мударрисга қуйидаги талабларни қўяди:

- **Биринчи йўл:** тарбияланувчилар ўқиш ва ўрганишга иштиёқманд бўлсалар таълим-тарбия жараёнида мударрис томонидан юмшоқ усуллар қўлланилади. Бунда у қаноат бахш сўзлардан фойдаланади, чорловчи илҳомлантирувчи гаплар айтиб ўқувчига кўникма ва малакаларни вужудга келтиради, натижада ўқувчининг иқтидори уйғониб, ғайрат-шижоати билан билим олишга, касб эгаллашга интилади;

- **Иккинчи йўл:** тарбияланувчилар ўз бошимча, итоатсиз бўлсалар, мударрис томонидан қаттиқ, яъни мажбурловчи усуллар қўлланилади. Бу асосан гапга кўнмовчи баъзи қайсар шаҳарликлар ва бошқа саҳройи халқларга нисбатан ишлатилади. Ушбу усул натижасида ўқувчи назарий билимларни ўрганишга астойдил киришади, фазилати яхши бўлиб, касб-хунарларни ва санъатларни эгаллашга интилади. Мақсад уларни фазилат эгаси қилиш ва касб хунар аҳилларига айлантиришдир (ўша китоб, 198 бет).

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний (973 - 1048) Шарқ Уйғониш даврининг қомусий олимларидан бири, тарбияшунос олим, умумжаҳон табиий-илмий ва ижтимоий фанлар ривожига улкан таъсир кўрсатган буюк ақлзаковат соҳиби болаларни мактабда ўқитиш ва тарбиялаш жараёнида дунёвий фанларни бир-бири билан боғлаб турли мавзуларда мулоҳазалар юритишни таъкидлаб: “Бизнинг мақсадимиз ўқувчиларни толиқтириб қўймасликдир, бир мавзунини қайта-қайта такрорлаб ўқиб бериш ўқувчини зериктиради, хотирасини сусайтиради. Агар ўқувчи бир мавзудан бошқа бир янги мавзуга ўтиб турса, у худди турли-туман боғларда сайр қилгандек бўлади, бир боғдан ўтар-ўтмас, бошқа бир боғ бошланади. Бола уларнинг ҳаммасини кўргиси ва томоша қилгиси келади. Ҳар бир янги нарса болага роҳат бағишлайди, деб беҳуда айтилмаган”⁴,—дейди.

Абу Али ибн Сино (980-1037) ўз асарларида инсон камолотида уч нарса – ирсият, муҳит, тарбия муҳим рол ўйнашини таъкидлаб, бунда мударрислар болаларга таълим беришдек масъулиятли бурчини бажариб, шу уч ҳолатга жавобгарлик ҳисси билан ёндашишини уқтиради ва мударрисларга фаолиятда муваффақиятга эришиш гарови бўлган қуйидаги тавсияларни беради:

- 1) Болалар билан муомалада босиқ ва жиддий бўлиш.
- 2) Берилаётган билимнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишига эътиборни қаратиш.
- 3) Таълимда турли шакл ва методлардан фойдаланиш.
- 4) Ўқувчининг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, Шахсий хусусиятларини назорат қилиш.
- 5) Болаларни фанга қизиқтира олиш.
- 6) Берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиш.
- 7) Билимларни ўқувчиларнинг ёши, ақлий даражасига мос равишда тушунарли олиб бориш.
- 8) Ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш.

Унсрул Маолий Кайковуснинг (милодий 1021 – 1022 йилларда туғилган) «Қобуснома» асарида ҳар бир ёшни ақлий, ахлоқий, жисмоний тарбиясида турмуш тажрибаси муҳим аҳамият касб этишини айтилади. Болаларни фақат яхши мударрис тарбияни ҳаёт билан боғлаган ҳолда камолотга етказиш мумкин деб, унинг йўллари ва

³Forobiy. Fozil odamlar shaxri. - T.: “A.Qodiriy nomidagi Halq merosi nashri”, 1993, 122-bet.

³Beruniy. Tanlangan asarlar. 1 jild, - Toshkent, “Fan”, 1968, 106-bet.

ушуллари баён этган. Китобда жавон мардлар эгаллаши зарур бўлган қуйидаги йўналишларда таълим-тарбия бериш назарияси кўзда тутилган:

1. Кайковус билим ҳақида.
2. Ҳунар ва турли касб эгалари ҳақида.
3. Турмуш ва хулқ-одоб қоидалари ҳақида.
4. Жисмоний етуклик ҳақида.

Кайковус мударрисларнинг ахлоқли эканлигини биринчи белгиси, унинг суҳандонлигида деб билади ва *“Ҳамма қобилиятлардан энг яхшиси нутқ қобилиятидир”* дейди. Суҳандонни шогирдларга нотикликда рост сўзлаш кераклигини таъкидлайди.

Абул-Қосим Маҳмуд Ибн Умар аз-Замахшарий (1075-1144) жаҳон илм-фани ва маданиятига салмоқли ҳисса қўшган машҳур олим ва адибдир. У ўз асарларида ҳалоллик ва покизаликни, илмга мухаббатни, мардлик ва олижанобликни улуғлайди. Улуғ мутафаккир “Навобиғул-калим” (“Нозик иборалар”) асарида кишилар илмли бўлиш, ўқитиш, ёзиш билан ҳосилу мукамал бўлади, олим киши оқил, билим дон ва чиройли хуш хат ёзувга эга бўлса, бу унинг камолотга этганлигидан далолатдир, дейди. Асарда мударрислар тўғрисида ноёб фикрлар билдирилган: *“Мураббий ўқиб турсагина мураббий бўла олади, агар ўқишни тўхтатиб қўяр экан, унда мураббийлик ўлади”*⁵.

Буюк мутафаккир **Абдурахмон Жомий** XV асрда яшаб ижод қилган. У ўз асарларида инсоннинг юксак ахлоқий ҳислатларини, гўзал фазилатларини қуйлайди. «Искандар хиродномаси» асарида муаллимлар тўғрисида ноёб фикрларни билдирган: *“муаллим ақлли, адолатли, ўзида барча юксак фазилатларни мужассамлаштирган бўлиши керак. Ўзини номуносиб тутган мураббий ҳеч вақт болаларга билим бера олмайди”*. Шоир муаллимнинг ҳаётдаги ўрнини қуйидаги байтида баён қилади:

*Устод, муаллимсиз қолганда замон,
Нодонликдан қора бўлурди жаҳон.*

Алишер Навоий (1441-1501) ижодида муаллимларга муносабат алоҳида берилган. Унинг фикрича, ҳар бир инсон ўзига таълим ва тарбия берган устозини, ўқитувчисини умрбод ҳурмат қилиши ва уни эъзозлаши керак. Ўқитувчи меҳнатини ҳар қандай ҳазина билан ўлчаб бўлмайди:

*Ҳақ йўлида ким сенга, бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо, онинг ҳаққин юз ганж ила.*

Буюк аллома ўзининг *“Маҳбуб-ул қулуб”* дидактик асарида ўқитувчи халқ олдида обрўга, ҳурмат ва иззатга сазовор бўлиши кераклигини, у халқ ғами билан яшашини, халққа ёрдам берувчи, халқ билан бирга бўлиши лозимлигини айтади. Нодон, мутаасиб, жоҳил мударрисларни танқид қилиб, мударрис олимлар орасидаги энг сара “малак қиёфали” киши бўлиши, яъни соф кўнгилли, пок қалбли, инсофли, карам-мурувватли, одобли, вафоли, кишиликнинг энг яхши ва олийжаноб ҳислатларини ўзида акс эттирувчи бўлиши керак дейди. Айниқса мадрасаларда таълим-тарбия билан шуғулланувчи мударрисларга жиддий талабларни қўяди: *«Мударрис керакки, гарази мансаб бўлмаса ва билмас илми айтишга уринмаса, манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргазмаса ва олғирлик учун гап-сўз ва гавго юргизмаса, нодонликдан салласи катта ва печи узун бўлмаса, гердайиш учун мадраса айвони унга бош ўрин бўлмаса, ярамасликлардан қўрқса ва нопокликдан қочса... наинки, ўзини олим билиб, неча нодонга турли хил фисқ ишларни қилиш мумкин, балки ҳалол деса, қилмас ишларни қилмоқ ундан содир бўлса ва қилар ишларни қилмаслик унга қоида ва одат бўлиб қолса, бу мударрис эмас, ёмон одатни тарқатгувчидир»*. Демак, мударрис билимли, фозил ва донишманд бўлиши, кишиликнинг энг яхши фазилатларини

⁵Abul-qosim Mahmud az-Zamakhshariy. “Nozik iboralar”. - Т.: “Kamalak”, 1992, 16-bet.

Ўзида мужассамлаштирган олийжаноб ва камтарин бўлиши, ҳар қандай ярамас ишлардан ҳоли ва пок бўлиши, ўз хулқи ва одоби билан бошқаларга намуна бўлиши лозим.

Айни ўринда ўқитувчи меҳнатини энг мураккаб ва машаққатли иш эканлигини холисона баҳолайди: *“Унинг иши одам қўлидан келмас, одам эмас, балки дев ҳам қила билмас. Бир кучли киши бир ёш болани сақлашдан оғизлик қиларди. У эса бир тўда болага илм ва адаб ўргатади, кўрким бунга нима этсин. Шуниси ҳам борким, у тўдада фаҳм-фаросати озлар ҳам бўлади, ундай кишига юзларча машаққат қилса қандай бўлади. Ҳар қандай бўлса ҳам, ёш болаларда унинг ҳаққи кўпдир. Агар шогирд подшоҳликка эришса унга (муаллимга) қуллуқ қилса арзийдир”*.

Камолиддин Хусайн Воиз ал-Кошифий (1440-1505) “Футувватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тариқати” асарида устоз-шогирд муносабатларига кенг тўхталган. У муаллимларнинг шогирдларига берадиган ҳар бир ўғитини қадрлайди. “Марака жойларида” (дарс-маъруза ўқиладиган жой) шогирдлар муаллимнинг ҳар бир сўзини эътибор билан тинглашини ва унга амал қилишини таъкидлайди. Жумладан, Хусайн Кошифий устозлик шартларини ҳам баён қилади: *“Билгилким ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмайди ва кимки устозсиз бир ишни қилур эрса, ул ишнинг асоси мустаҳкам бўлмайди. Кимки, устозсиз иш бошлаган бўлса, иши ва амали самара қозонмайди, устознинг этагини тутиб шод бўл, бир муддат устозга хизмат қилгинда, сўнгра ўзинг устоз бўл....Агар устоз тарбиясини олган комил инсон ким деб сўрасалар, у пок мазҳабли ўз айбини кўрадиган, доно ва тамизли кишидир деб айтгил. Унда ҳасад, гина ва бахилликдан асар бўлмайди”*.

Шарқ алломалари адабий меросларида таъкидланган, ўқитувчилар ҳақида билдирилган доно фикрларни ёшидан, педагогик маҳоратидан, қандай дарс беришидан қатъий назар барча ўқитувчилар билишлари ва уларга қатъий амал қилишлари мақсадга мувофиқдир.

Антик даврдаги мактаблар Спарта, Афина ва Рим тарбия тизимининг муҳим таркибий қисми сифатида фаолият олиб борганлар. Қадимги Юнонистонда бундай жойлар академия деб номланган. «Академия» сўзи афсонавий қаҳрамон Академа номидан келиб чиққан. Эрамиздан аввалги V асрда Афина яқинидаги Академа сўзи билан номланувчи жойда Платон ўз шогирдларига маърузалар ўқиган бўлиб, кейинчалик таълим-тарбия бериш учун ташкил этилувчи масканлар ҳам шундай ном билан атала бошланган. Қадимги Юнонистонда болаларга таълим-тарбия бериш файласуфлар зиммасига юклатилган эди.

Улар нотиклик санъатининг етук намоёндалари бўлиб, ўзларининг чиройли сўзлари, баланд ва таъсирчан овозлари билан таълим олувчиларнинг тафаккурига, онгига кириб борганлар, таълим ва тарбияда улкан ютуқларга эришганлар. Шу сабабли, нотиклик санъати ва нутқ маданиятининг назариясига, унинг чексиз тарбиявий аҳамиятига илк маротаба қадимги Юнонистонда асос солинганлиги илмий адабиётларда баён этилади. Юнонистонда эпос, лирика, драма, ҳайкалтарошлик, мусиқа ва меъморчилик санъати билан бирга нотиклик санъати ҳам мураккаб ва муҳим санъат асари сифатида тан олинган. Нотиклик санъатини давлатнинг муҳим ижтимоий-сиёсий ишларига тааллуқли фаолиятдаги аҳамияти учун ҳамда ёш авлодни тарбиялашда улар онги ва тафаккурига қизғин таъсир этувчи мураккаб восита сифатида ривожлантирганлар.

эрамиздан аввалги V аср Юнонистонда ёшларга таълим-тарбия бериш ва уларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашнинг энг такомиллашган даври бўлган. Шу сабабли “Нотиклик санъати” ҳам қизғин ривожланган давр ҳисобланади. Бу даврда нотикликнинг учта қонунияти умумий шиор сифатида эътироф этилган:

- ўқувчиларга тушунтириш (маълум бир мавзун);
- ўқувчилар онгини уйғотиш (инсон тафаккурини, онгини, мақсадини);
- ҳар бир тингловчига ҳузур-ҳаловат ва қониқиш уйғотиш.

Юнонистонда нотик ушбу қонуниятларга амал қилган ҳолда ўқувчиларга, яъни “тингловчиларга ҳаловат бағишлаш” орқали уларни эзгуликка, адолатпарварликка, ватан олдидаги бурчга садоқатли бўлишга, яхши амалларни бажаришга, ахлоқ ва одоб қоидаларига риоя қилишга чорлар эди. Нотиклик санъатини чуқур эгаллаган, ўзларининг

гўзал ва чиройли нутқлари билан жамиятда ҳурмат ва эътибор қозонган Динарх, Гиперид, Горгий, Исократ, Исей, эсхил, Демосфен каби намоёндалар машҳур давлат арбоблари бўлиб этишганлар.

Машҳур файласуф олим Сократ (ерамиздан аввалги 469 — 399) ўқувчилар билан савол-жавоб усули орқали таълим-тарбия беришнинг суҳбат методига асос солган. Сократнинг шогирди Платон ўз устози ғояларини давом эттириб, ўқувчилар билан савол-жавоб усулини нотиқлик санъатининг бир шакли сифатидаги аҳамияти чексиз эканлигини баён этади ҳамда уни инсон тафаккури ва онгини, дунёқарашини оғзаки нутқ билан бойитувчи ноёб услуб сифатида баҳолайди.

Юнонистонда ёшларга таълим-тарбия беришда нотиқлик санъатининг аҳамиятини ёритиб бериш ҳамда унинг ривожланиши файласуф олим Демосфен (ерамиздан аввалги 384—322) номи билан узвий боғланган. У ёшлик йиллариданоқ нотиқлик санъатига қизиқди. Туғма дудуқ бўлишига қарамасдан, ўқувчи ва тингловчиларнинг истехзоларига бардош бериб, қизгин ва шиддатли меҳнати билан нотиқлик маҳоратини намоёиш эта олган. Демосфен Юнонистонда нотиқлик санъатининг етук намоёндаси, яъни элитаси сифатида машҳур бўлди. У давлат трибунасини сиёсий ва мафкуравий кураш майдонига айлантирди.

Ўқитувчиларнинг касбий маҳоратларини такомиллаштириш тўғрисидаги муаммолар Европа олимлари Я. А. Коменский, Джон Локк, Г.Песталоттси, А.Дистерверг, К.Д.Ушинский кабиларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Жумладан, чех олими, машҳур педагог Я. А. Коменский ўқитувчининг энг муҳим хусусиятлари қаторига болаларни севиши, юксак ахлоқи, билимдонлиги, иқтидори, қобилияти кабиларни киритади ва уларнинг моҳиятини мукамал тавсифлаб беради.

Ян Амос Коменский ўз даврида ўқитувчиларнинг бола дунёқарашини ривожлантиришдаги ролига юқори баҳо бериб, ўқитувчилик «ер юзидаги ҳар қандай касбдан кўра юқорироқ турадиган жуда фахрли касб» эканлигини таъкидлайди. Я.А.Коменский ўқитувчи образини тасвирлар экан, унинг Шахсида қуйидаги фазилатлар намоён бўлиши мақсадга мувофиқлигини таъкидлайди: *виждонли, ишчан, саботли, ахлоқли, ўз ишини сеувчи, ўқувчиларга меҳр билан муомала қилувчи, уларда билимга ҳавас уйғотувчи, ўқувчиларни ўз ортидан эргаштирувчи ва диний эътиқодни шакллантирувчи.*

И.Г.Песталоттси ўқитувчининг касбий сифатларига баҳо бериш билан бирга, асосан унинг халқ таълими тармоғини такомиллаштиришдаги роли ҳамда фан асосларини эгаллашдаги аҳамияти ва вазифаларига тўхталиб ўтади.

А. Дистерверг ўқитувчининг таълимдаги ролига юқори баҳо бериб, у ўз фаолиятини чуқур билиб, педагогик маҳоратини ошириб бориши ўқувчиларни қалбдан ёқтириши натижасида юзага келади деб уқтиради. Ўқитувчи болаларнинг индивидуал хусусиятларини, қобилиятини, фаолиятини мукамал билиши учун муайян даражада психологик билимларга ҳам эга бўлиши кераклигини таъкидлаб ўтган.

Педагог олим Джон Локк ўқитувчи психологиясининг энг муҳим жиҳатларини ишлаб чиққан. Улар орасига мўътадиллик, ғайрат-шижоатлилик, эҳтиёт қорлик каби ҳислатларни киритиб, ўқитувчининг педагогик фаолиятидаги ролини асарларида ёритиб берган.

А.И.Герцен, К. Д.Ушинский, Л.Н.Толстой, И.Г.Чернишевский каби рус педагог олимлари ғарб мутафаккирлари ғояларининг ворислари сифатида мазкур муаммоларга ўз мулоҳазаларини билдирганлар. Жумладан, А.И.Герцен мулоҳазаларига кўра, ўқитувчининг асосий ҳислати — буунинг болалар билан муносабатда бўлаётганлигини сезишда, болалар рухий дунёсини тушуна олишида, ахлоқий қобилиятининг мавжудлигида, чунки у шундай истеъдодга эга бўлмоғи зарурки, унга ҳар қайси ўқитувчи эриша олмайди.

Таниқли рус педагоги К.Д.Ушинский таълим-тарбия жараёнида ўқитувчининг роли ва Шахсига юқори баҳо бериб, ўқитувчи касбига оид илмий мулоҳазаларида ҳеч бир қонун ёки тизим, таълим-тарбия тўғрисидаги метод ёки тамойиллар

ўқитувчи шахсининг педагогик фаолиятдаги маҳорати ўрнини боса олмайди деб ҳисоблайди.

К.Д.Ушинский ўқитувчи маънавияти ва касбий фаолиятига юқори баҳо беради ҳамда уларнинг касбий малакаларини доимий равишда такомиллаштириб бориш мақсадга мувофиқ эканлиги тўғрисидаги ғояни илгари суради. Мазкур ғоянинг ижтимоий аҳамиятини тасдиқловчи тизим – ўқитувчиларни қайта тайёрловчи курслар тизимини ташкил этишни у илк бор асослаб берган.

К.Д.Ушинский ўқитувчининг машаққатли меҳнатини таърифлаб шундай дейди: “Ҳали этилмаган ва фикри ҳаёли тарқоқ бўлган ўттиз ёки қирқта ўқувчининг онгини бутун дарс давомида машғул қилиб туриш учун ўқитувчи ўз сўзлари ва берган масалалари тўғрисида кўп бош қотириши, сердиққат бўлиши керак. Мана шу сабабдан билими бўлган ҳар бир киши ўқитувчи бўлишга лаёқатли бўлавермайди. Жамият томонидан ҳамма вақт ҳам этарлича таъриф қилинмайдиган бу вазифани инсоф билан адо қилмоқ учун зўр матонат ва маҳорат талаб қилинади”.

Буюк рус адиби Л.Н.Толстой ўқитувчи фазилатининг мукамаллигини ўз мутахассислигига нисбатан ижобий муносабатда бўлиши билан бир вақтда болаларга бўлган муносабатида, уларни худди ўз фарзандларидек жон-дилидан севишида эканлигида кўрган. Унинг таъкидлашича, *“агар ўқитувчи фақат ишига ҳавас қўйган бўлса, у яхши ўқитувчи бўлади. Агар ўқитувчи болага фақат отаси ва онаси каби ҳавас қўйган бўлса, у олдинги ўқитувчидан яхшироқ бўлади. Бордию, иккала ҳислатни ҳам ўзида мужассамлаштирса, у ҳолда у мукамал ва маҳоратли ўқитувчи бўла олади”*.

«Ақлли, фикран бой, бағри кенг инсончалик ҳеч нарса ёшларни қизиқтирмайди, ўзининг ортидан эргаштира олмайди ҳам..., ақл – ақл билан тарбияланади, виждон – виждон билан, ватанга садоқатлилиқ – бевосита ватан учун хизмат қилиш билан..., – деб таъкидлаган эди машҳур рус педагоги В.А.Сухомилинский. – Ўқитувчи ўзининг бутун борлиги, кундалик ҳаёти, маънавий маданияти билан ҳамкасблари ва ўқувчиларга ўрнак бўлади ва уларни ўз ортидан эргаштиради».

Ўқитувчида педагогик маҳоратни шакллантиришнинг илмий – назарий асослари педагог олим В.А. Сластёнин томонидан ҳам тадқиқ қилинган. У касбий – педагогик тайёргарлик, ўқитувчининг шахси ва касбий шаклланиш йўналиши ва бунда педагогик маҳорат тўғрисида сўз юритиб, шундай ёзади: *“Ўқитувчи мунтазам равишда педагогик назарияларга таянсагина, ўқитувчилик маҳоратини эгаллайди. Чунки, педагогик амалиёт доимий равишда педагогик назарияга мурोजаат қилишни тақозо этади. Биринчидан, илмий назариялар – тараққиётнинг умумий қонуниятлари, тамойиллари, қоидаларини акс эттирувчи илмий билимлардир, амалиёт бўлса, доимо аниқ вазиятга асосланади. Иккинчидан, педагогик фаолият – фалсафа, педагогика, психологияга оид билимлар синтезига асосланувчи яхлит жараёндир. Бубилимлар синтези сиз педагогик амалиётни мақсадли қуриш жуда мушкул”*⁶. Демак, ўқитувчидан нафақат педагогик маҳоратни мукамал эгаллаш талаб этилади, балки педагогик амалиётни тўғри ва мақсадли ташкил қилиш учун чуқур илмий – назарий маълумотларга ҳам эга бўлиш лозим.

Таникли рус педагоги А.С.Макаренко ўз асарларида ўқитувчининг касбий фазилати тўғрисида қуйидаги фикрларини баён қилган: *“Педагог дарсда маълум бир ўзига хос ролни ўйнамаслиги мумкин эмас. Синф саҳнасида рол ўйнашни билмайдиган ўқитувчи касбий фаолият олиб боролмайди. У маълум маънода актёр. Бизнинг хулқ-атворимиз, феълимиз, характеримиз биз учун педагогик қурол бўлиши ҳам асло мумкин эмас*.

⁶Pedagogika: Ucheb. posobie dlya studentov ped. institutov /Pod red. Yu.K. Babanskogo. - M: Prosveshchenie, 1983, 600-bet.

Болаларни қалб ва кўнгил азоблари билан, ҳижронли ҳис-туйғуларимиз ёрдамида тарбиялашга умуман йўл қўйиб бўлмайди”. Педагог олим ўқитувчининг ҳеч бир касбга ўхшамайдиган касбий фаолиятини юксак баҳолаб, “Тарбиячи таъкил этишини, юришини, ҳазиллашини, қувноқ ёки жаҳлдор бўлишини билиши лозим, у ўзини шундай тутиши керакки, унинг ҳар бир ҳаракати, юриш-туриши, кийиниши болаларни тарбияласин” – дебёзган эди.

IX. БОБ. ПЕДАГОГИК КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИК ВА КРЕАТИВЛИК

§1. Компетентлик тушунчаси ва унинг мазмун-моҳияти

Компетентлилик - билимдонлик, касбига мослик, малакалилик, тажрибалилик, масъулиятлилик ни раҳбарлик фаолиятига сингдириб бориш.

Ўз соҳасини, ишининг устаси бўлиш, соҳасининг сирларини ҳар томонлама чуқур билиш. Б.Д.Эльконин “Понятие компетентности с позиции развивающего обучения”. 2002г

Кейинги йилларда педагогика соҳасида “компетентли”, “компетенция”, “компетентлилик” тушунчаларидан тез-тез фойдаланилмоқда. Бу таълим мазмунини ислоҳ қилиш зарурати билан узвий боғлиқ. С.И.Ожегов бу тушунчаларни қуйидагича ифодалайди:

Компетентлик– бирор соҳани чуқур билиш, кўп нарсалардан хабардорлик, ўз мутахассислиги бўйича катта эътиборга моликлик” (С.И.Ожегов. Словарь русского языка. – М.: Русский язык.1999.С.248).

Компетенция – 1. Бирор киши жуда яхши билган ёки хабардор бўлган масалалар доираси. 2. Бирор кишининг вазифалари, ҳуқуқлари доираси” (С.И.Ожегов. Словарь русского языка. – М.: Русский язык.1999.С.248).

Компетенция– бир соҳа бўйича ҳар томонлама чуқур билимга эга бўлган ва шунинг учун ҳам фикри салмоқли, ишончли ҳисобланган кишининг сифати”.

Умуман “компетенция” ва “компетентлик” атамалари педагог олимлар томонидан бир хилда талқин этилмайди.

Рус тилидаги “компетентность” атамасидаги “ность” суффикси маълум сифатни эгаллаш даражасини билдиради ва шу боис, “компетентлилик” атамаси маълум сифатларни, уларни эгаллаш даражасини белгилаш учун қўлланилади.

Шундан, компетенция ва компетентлилик тушунчалари билим, кўникма, малака тушунчаларидан кўра кенгроқ маънони англатади. Чунки улар шахснинг йўналганлиги (мотивацияси, қадриятларининг йўналишлари), унинг стереотипларини енгиш, муаммоларни ҳис этиш, кузатувчанлик, фикрлаш қобилиятини; характерини - мустақиллик, мақсадга интилувчанлик, иродавий сифатларини қамраб олади.

Ҳозирги вақтда “компетентлик” тушунчаси ва унинг таркибига кирувчи компетентликлар мазмунини аниқлаш, фаолиятнинг турли соҳаларида уларни шакллантириш ҳамда ривожлантириш муаммолари бўйича жуда кўп тадқиқот материаллари тўпланган. Бу эса, уларни таснифлаш муаммосини юзага келтиради.

Компетентликка йўналтирилган таълим америкалик тилшунос Н.Хомский (1965 йил, Массачусетс университети) томонидан таъкиф этилган «компетенция» атамасининг умумий маъносида шаклланади. Европа Кенгаши дастури бўйича Берн шаҳрида бўлиб ўтган симпозиумда (1996 йил) «компетенция» тушунчаси «ўқув», «компетентлик», «қобилият», «маҳорат» сингари тушунчалар қаторига киритилганлиги таъкидланди. Европа давлатларининг таълим вазирлари Болония декларациясида (1999 йил) таълим ислохатларининг концептуал асослари сифатида компетентли ёндошувни белгилашди.

Шу фикрдан келиб чикиб Алекс Мур кўпқиррали қобилият тушунчасига асос солди. Яъни кўпқиррали қобилиятлилик тушунчаси компетентлик тушунчасига мос келиб, унинг фикрича “..... кўпқиррали қобилиятлар деганда турли хил инсонлар турли хил услублар орқали ёки бир инсон турли хил нарсаларни турли хилда ўрганилиши тушунилади”⁷

Кўпқиррали қобилият тушунчасининг энг илғор тарафдорларидан бири асарлари кўпчиликлари маълум бўлган Говард Гарднердир. (1983,1993). (яна кўриш мумкин бўлган асарлар Армстронг 1994, Хоу 1984, 87-92 бетлар ва Бентли 1998).⁸

Г.В.Никитинанинг фикрича, компетентликлар таснифида бир нечта асослар мавжуд:

- инсоннинг умумий компетентлиги (математик, коммуникатив, информацион, ижтимоий, ахлоқий ва в.х.);
- фаолият турлари бўйича компетентлик (меҳнат, ўқув, ўйин, касбий ва бошқалар);
- фаолият йўналган объектлар бўйича компетентлик (инсон-инсон, инсон-техника, инсон-табиат, инсон-бадний тимсол ва в.х.);
- ижтимоий ҳаёт соҳалари бўйича компетентлик (маиший, фуқаровий, маданий ва бошқалар);
- ижтимоий билимлар тармоқлари бўйича компетентлик (математикада, гуманитар фанларда);
- ишлаб чиқариш тармоқлари бўйича компетентлик (транспорт, алоқа, муҳофаа ва бошқалар);
- қобилиятлар бўйича компетентлик (педагогика, психология, ижтимоий, ижодий, техник ва бошқалар).

Зеро, юқорида айтилган компетентлик йўналишлари шахс умуммаданий компетентлигининг таркибий қисмлари ҳисобланади. Шунингдек, шахс компетентлиги мазмунига кўра 3 турга бўлинади.

- **Стандарт компетенция**-ушбу фаолиятга оид доимий ва одатий вазифаларни бажариш қобилияти.
- **Асосий компетенция**-ушбу фаолиятга оид инновацион вазифаларни бажариш қобилияти.
- **Ётақчи компетенция**-касб фаолиятининг янги турларини ярата олиш қобилияти
-

§2.Педагог касбий компетентлигининг тузилиши ва мазмуни

Педагогнинг касбий компетентлиги таснифи қуйидагиларни ўз ичига олади:

- педагогнинг иш соҳаси бўйича компетентлиги - узлуксиз таълим тизимини ўз ичига олади;
- ихтисослик бўйича компетентлиги - ўқитувчи, тарбиячи, психолог, дефектолог, касб таълими ўқитувчиси, ишлаб чиқариш устаси;
- педагогнинг фаолияти йўналган объект бўйича компетентлиги - ўқувчилар, оналар, синф жамоаси, социум ва бошқалар;
- педагогнинг фаолияти тури бўйича компетентлиги мотивацион, гностик, методологик, методик, информацион, коммуникатив, рефлексив, прогностик, конструктив, тадқиқот, технологик, коррекцион ва бошқалар;

Психолог олимлар фикрича “муҳим компетенция”ларни шахснинг турли касбий уюшмаларда мослашиш ва самарали фаолият кўрсатиш учун маълум ишларни бажаришда зарур бўладиган умумкасбий билим, кўникма ва малакалар, шахсий сифатлар ва қобилиятлар сифатида таърифлайди. У тўрт кичик гуруҳни алоҳида кўрсатиб ўтади: касбий

⁷Teaching and learning: Pedagogy, Curriculum And Culture. Alex Moore.146-бет

⁸Teaching and learning: Pedagogy, Curriculum And Culture. Alex Moore.147-бет

йўналганлик, касбий компетентлик, касбий аҳамиятга эга сифатлар ва психофизиологик хусусиятлар.

Жаҳон таълим амалиётида қуйидаги муҳим компетенциялар келтириб ўтилади:

- турли ахборот манбалари, шу жумладан, таълим муассасасидан ташқаридаги ахборот манбаларидан билимларни мустақил ўзлаштиришга асосланган билиш фаолияти соҳасидаги компетенциялар;
- ижтимоий фаолият соҳасидаги компетенциялар (фуқаро, сайловчи, ижтимоий гуруҳ, жамоа аҳзоси ролини бажариш);
- меҳнат фаолияти соҳасидаги компетенциялар (шу жумладан меҳнат бозоридаги ҳолатни таҳлил этиш ва ундан фойдаланиш, ўзининг касбий имкониятларини, ўзини ўзи уюштириш кўникмаларини баҳолаш ва такомиллаштириш);
- маиший соҳадаги компетенциялар (шу жумладан, оилавий ҳаёт аспектларини, саломатликни сақлаш ва мустаҳкамлашни ҳам қамраб олади);
- маданий фаолият соҳасидаги компетенциялар (шу жумладан, шахснинг маънавий ва маданий жиҳатдан бойиши учун вақтдан унумли фойдаланиш).

Касбий компетенциянинг шаклланиш босқичлари:

Ўз-ўзини таҳлил қилиш ва зарур нарсаларни англаш;

Ўзини ривожлантиришни режалаштириш мақсад, вазифа белгилаш;

Ўзини намойён этиш ва камчиликларини тузатиш

Касбий компетенция модели

§3. Педагог касбий компетентлиги йўналишлари

Педагогик-психологик тайёргарлик бўйича: Таълим-тарбия жараёнида қўлланиладиган ўқитиш шакллари ва педагогик-психологик асослари; психодиагностика усулларида фойдаланиш; ўқитиш шаклларида ўқитиш методлари ва воситаларидан ўринли фойдалана олиш; таълим мазмуни, методлари, воситалари ва шакллари уйғунлиги, узвийлигини таъминлай олиш; педагогик ва ахборот технологияларини қўллашнинг назарий асосларини. **Машғулотларни ташкил қилиш ва ўтказиш маҳорати бўйича:** семинар, амалий ва лаборатория машғулотларига қўйиладиган дидактик талабларни; дидактик мақсадлар асосида машғулотнинг ҳар бир босқичи учун репродуктив ўқув топшириқларини ишлаб чиқиш; фанлараро, мавзулараро боғланишни амалга ошириш.

Таълим жараёнида тарбиялашнинг дидактик омиллари бўйича: маънавий-маърифий ишларни ташкил этишда илмий-назарий, маънавий-маърифий, маданий кадриятлардан самарали фойдаланиш малакасига эга бўлиш, ўқитиш жараёнида талабалар онгига миллий ғояни сингдиришнинг мазмуни, воситалари, методлари ва шакллари билиши; талабаларни жамоага бирлаштириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш, бажарилган ишни баҳолай олиш, олий таълимда ташкил этиладиган маънавий-маърифий ишларнинг шакллари, педагогик этика меъёрларини билиш.

Мустақил ва ижодий ишларни ташкил этиш бўйича: талабаларда мустақил ва ижодий фикрлаш кўникмаларини таркиб топтиришнинг ижтимоий-педагогик зарурати ва назарий асосларини билиш; иқтидорли талабаларни аниқлаш диагностикасини билиш, талабаларнинг мустақил ишини ташкилий ва ўқув-методик таъминотини яратиш йўллари билиш, ўқув материали мазмуни асосида восита, метод ва шакллари самарали танлаш ва уйғунлаштира олиш.

Талабалар ўзлаштириши мониторингини амалга оширишга тайёрлик бўйича: талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг замонавий усулларини; рейтинг тизими, назорат турлари учун дифференциаллаштирилган топшириқларини туза олиш; талабаларнинг билиш фаолиятидаги типик камчиликлар ва уларнинг жавобларидаги хатоликларни аниқлашни ўрганиш.

Ўз-ўзини касбий ривожлантиришга тайёргарлик бўйича: таълим берадиган фанлари туркумини илмий-назарий жиҳатдан ўзлаштириш, уларнинг ривожланиш тарихи, фанда эришилган ютуқлар, муаммолар, илмий-тадқиқот ва изланишлар натижаларидан хабардор бўлиш; дарсликлар, ўқув қўлланмалари, ўқув-методик адабиётларни таҳлил қилиш, улардан таълим-тарбия жараёнида самарали ва ўз ўрнида фойдалана олиш.

Мутахассислик билим, кўникма ва малакалари бўйича: фаннинг мақсади, вазифалари, предмети ва объекти, асосий методлари; фанга қўйиладиган асосий талаблар; умумий юклама ҳажми ва унинг тақсимоли; фан бўйича тайёргарлик кўраётган бўлажак мутахассисга қўйиладиган: умумий малака талаблари; илмий-методик ишларни амалга ошириш, касбий фаолият жараёнини ташкил этиш ва бошқариш; фан тараққиётининг ахборот ва коммуникация технологияларига боғлиқлиги; фойдаланиладиган асосий адабиётлар; фан бўйича касбий компетентлик даражаси; фаннинг ўқув режасидаги бошқа фанлар билан горизонтал ва вертикал узвийлиги таъминланганлиги; фанни тараққий этиш муаммолари ва ечимлари.

Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига тайёргарлиги, фидоийлигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишида бўлган муносабатига боғлиқ. Келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол насли тарбиялаб етказишга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир. Шу боис, мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданоқ буюк маданиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият бериб келинмоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида юқори малакали ўқитувчи-мутахассислар тайёрлаш масаласи алоҳида таъкидлаб ўтилган. Касбий тайёргарликка замонавий талаблар умумий ва касбий билим, кўникма ва малакаларнинг яхлит тизимини, муҳим компетенцияларни шакллантиришни тақозо этмоқда. Булар ҳозирги замон таълим сифатини белгилаб берувчи муҳим омиللardan саналади.

“Муҳим компетенциялар” тушунчаси чет эл олимлари томонидан тақдим этилган кўплаб замонавий моделларнинг асосида ётади. “Муҳим компетенциялар” инсоннинг эгаллаган кўникма ва малакаларини касбий фаолият жараёнида қўллаш, шунингдек амалларни бажаришнинг умумлашган усулларидан фойдаланиш қобилияти сифатида талқин этилади.

<i>Компетентлик даражалари</i>	<i>Компетентлик турлари</i>	<i>Компетентлик тушунчаси</i>	
			<i>Муҳим функционал компетентлар</i>
Инсоннинг компетентлиги	Умумий компетентликлар	Қадриятий-маънавий Умумаданий Интеллектуал Информацион Шахсий комиллик	Таълимий Коммуникатив Ижтимоий-касбий Ижтимоий-ролли
Педагогнинг касбий компетентлиги	Таянч компетентликлар (маълум касбий соҳада)	Қадриятий-маънавий Умумаданий Интеллектуал Информацион Касбий-шахсий комиллик	Операцион Диагностик Прогностик Конструктив Ташкилий Коммуникатив Технологик Коррекцион Тадқиқот
Махсус касбий компетентлик	Махсус компетентликлар (фаолиятнинг аниқ шароитида)	Мотивацион Когнитив Рефлексив	Операцион
Шахсий-касбий компетентлик	Шахсий компетентликлар (аниқ касбий вазифаларни ечишга йўналтирилган)	Мотивацион Когнитив Рефлексив	Операцион

**Касбий компетенция
талаблари**

**Ахборот коммуникацион
технологияларни билиш**

**Таълим муҳитига янгилик
киритиш**

**Хорижий тиллардан бирини
билиши лозим**

Ўз фанини мукаммал билиш

Ўз устида ишлаш

**Ўқувчиларда мотивацияни
шакллантириш**

ШАХСИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ

Бағрикенглик

Маъсулиятлилик

Мослашувчанлик

Ишчанлик

**Соғлом турмуш
тарзига амал қилиш**

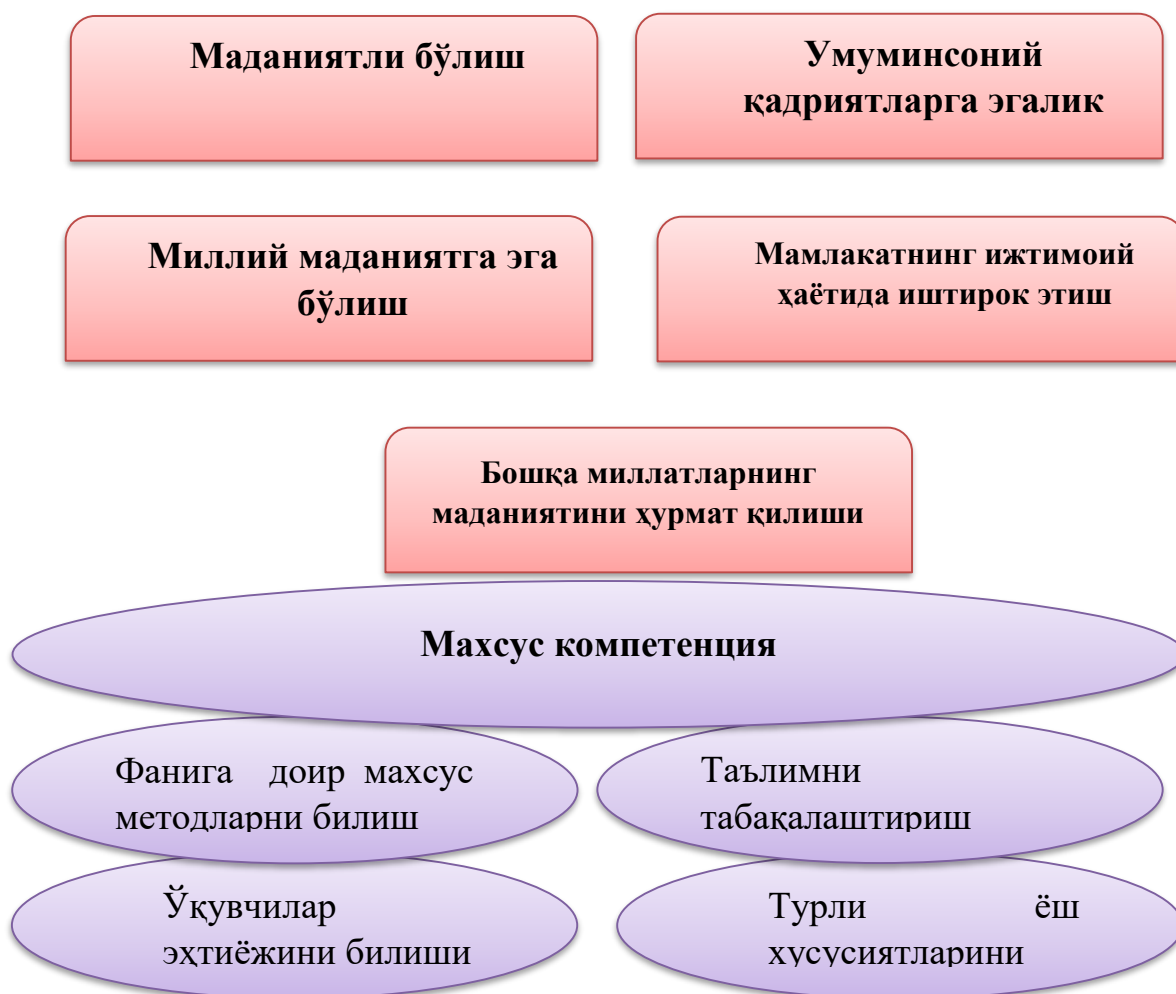
Инсонпарварлик

Мулоқатчанлик

**Фаоллик ва
ташаббускорлик**

Етакчилик

**Умуммаданий
компетенция**

А.В. Хуторский ўқитувчининг қуйидаги компетенцияларини тавсифлайди:

1. Дунёқараш асосида, яъни қадрият ва ўзини англаш - ўқитувчининг дунёқарашини, тасаввурини ва қадрияти билан боғлиқ равишда намоён бўлади. У атроф-муҳитдаги воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини кўра олади ва тушунади, бунга ўзини йўналтиради, педагог сифатида ўз фикрини асослай олади. Муаммо ечимини топа олади. Бу компетенция-ўқитувчининг ўқув ва бошқа фаолиятларидаги ўз-ўзини англаш механизминини таъминлайди.

2. Умуммаданий – миллий ва умуминсоний қадриятларга эга бўлиш; мамлакатнинг ижтимоий ҳаётида иштирок этиш; оиласига, урф-одатларга ҳурмат; ижтимоий қўнималарга эга бўлиш. Илм-фаннинг инсон ҳаётига ва дунё ривожига таъсирини ангай олиш ва ўқувчи ёшларга тушунтира олиш.

3. Ўқув ва билиш жараёни - ўқитувчининг мустақил билиш фаолияти. Мантиқий фикрлаши. Ўқув-билув фаолиятини баҳолаши, билим ва кўникмаларини таҳлил қила олиши.

4. Маълумотга эга бўлиш - педагогик фаолият ва ўз фанига доир маълумотларни эгаллаш кўникмаси.

5. Мулоқотчанлик - тил билиши, турли хил инсонлар билан мулоқотда бўлиши, жамоада ўзига хос ўринда туриши.

6.Ижтимоий - фойдали меҳнат-оилавий муносабатлар ва маъсулият, жамият ривожига иштироки, ижтимоий фойдали меҳнат қилиши. Иқтисодий ва ҳуқуқий кўникмаларга эга бўлиш.

7. Ўз устида ишлаши - жисмоний, маънавий, интеллектуал жиҳатдан ўз-ўзини ривожлантириб бориш. Ҳиссиётини бошқариш.

Дидактик компетенция талаблари:

 <i>Ўқувчилар билимини англаш ва уларни ривожлантириш</i>	 <i>Мавзу мазмунини ёритишни режалаштириш</i>
 <i>Ўқув жараёнини бошқариш</i>	 <i>Ўқувчиларга мотивация бериш ва ёрдам кўрсатиш</i>
 <i>Ўқувчиларнинг ютуқлари ва ривожланишларини баҳолаш</i>	 <i>Ўқитиш муҳитини яратиш</i>

Фанлар бўйича компетенцияга эга бўлиш

Математика фани бўйича:

- Математик усуллар, математик тилни аниқлаш алгоритми
- Мустақил билиш фаолияти, математик билим ва услубларни турли хил манбаларни ўзлаштириш орқали мустаҳкамлаш
- Математик саводхонлиги, математика фанининг илм-фан оламидаги аҳамияти ўрнини ўқувчиларга етказа олиши
- Асосланган математик тушунча ва атамаларни ўқувчиларга тушунтириб бериш
- Ўқувчиларга турли хил вазиятларда (ҳаётда учраши мумкин бўлган ҳолатларда) математик билим ва кўникмаларни қўллашни ўргатиш

Физика фани бўйича:

- Физика фани юзасидан дунёда тан олинган илмий кашфиётларни билиш
- Фан бўйича тажриба ва кузатиш, тажриба ишлари натижаларини тушунтира олиш
- Физика фанига доир асосий назария ва тушунчаларни мукаммал билиш
- Замонавий астрономия ва астрофизика, табиат ҳодисларининг асосий ғоялари бўйича тасаввурга эга бўлиш

Рус тили ва адабиёти бўйича:

- ❖ Психологик-педагогик, услубий билимга эга бўлиш
- ❖ Нутқ тажрибаси ва мулоқотчанлик
- ❖ Тил воситаси билан алоқа қилиш, нутқ орқали таъсир қилиш
- ❖ Нутқ ёрдамида муайян тасаввурлар, фикр ва тушунчалар, ҳис-туйғулар ҳамда турли ҳаракатлар ҳосил қилиш
- ❖ Рус тили ва адабиётига доир амалий ва назарий билимларни мунтазам равишда ўрганиб бориш

Хорижий тиллар бўйича:

- Коммуникатив (нутқий, ижтимоий-маданий, тилни чуқур билиш)
- Ижодий педагогик фаолиятида ўзи ўзлаштирган билим, кўникма, малакани, таҳлил ва синтез қилиш
- Педагогик фаолиятини мувофиқлаштириш (шахсий компетенция - шахсий ютуқларини бошқариш, ўзини англаш ва касбий ўсиш)
- Нутқ маданиятига риоя қилиш

- Илмий бадий-назарий, тарихий-бадий билимларга ва тадқиқотчилик кўникмаларига эга бўлиш

Д. Хаймз коммуниктив компетенцияга қуйидагиларни киритади:

- Лингвистик (тил қондасига риоя қилиш)
- Ижтимоий-лингвистик (нутқни ифодлаш қондаси)
- Дискурсив (мантикий фикрлаш кетма-кетлиги)
- Сухбатдошни қўллаб қувватлаш қондаси

Кимё ва биология бўйича:

- Кимёвий моддалар ва уларнинг хусусиятни ўрганиш
- Кимёвий реакция ва уларнинг натижаларини олдиндан кўра олиш кўникмасини ривожлантириш
- Жамият ва табиатнинг ўзаро таъсирини ўзлаштириш
- Глобал муаммоларнинг аҳамияти ва қарама-қаршиликларини англаш
- Глобал муаммолар миллатларнинг маданияти, одати ва қарашларига таъсир қилишини тушуниш
- Дунёдаги тинчлик ва табиий ҳодисларга ҳар бир инсоннинг маъсулияти ва қарашларини таъсирини англашга ўргатиш

Жисмоний тарбия ўқитувчисининг касбий компетенцияси:

- ✓ Жисмоний тарбиянинг назарий асосларини билиш
- ✓ Жисмоний тарбия ва спортнинг тарихи, олимпиада ютуқларини билиш ва ривожлантириш
- ✓ Техника хавфсизлиги, тиббий-биринчи ёрдам қондаларини билиш

§4.Таълим сифатини ўзгартиришда ўқитувчи компетентлигининг роли

1. **Ташкилотчи-ижтимоий педагог:** - ўқувчиларни мустақил ҳаётга тайёрлайди.
2. **Синф етакчиси** - синфда ижобий психологик муҳит яратади ва таъсир кўрсатади;
3. **Методист** - таълим жараёнида ўқувчиларнинг муаммони ечишларига ёрдам беради ва қўллаб-қувватлайди.
4. **Файласуф** - билим ва тажрибаларни таҳлил қилади, ўз қарашларини асослайди;
5. **Тажрибали яқин дўст** - ўқувчилар олдидаги тўсиқ ва муаммоларни бартараф этишга ёрдам беради.
6. **Тадқиқотчи –новатор** янгилик яратувчи-мунтазам равишда ўз устида ишлайди, янги ғоялар яратади, татбиқ этади.
7. **Ўқув жараёни раҳбари ва уни рағбатлантирувчиси** -мақсадга етиш воситалари, истикболини назарда тутаяди, ўқитиш услубларини танлайди, ўқувчиларни ўқишга ўргатади, ижодий ёндашади.
8. **Ўзаро таъсир кўрсатувчи** - жамоа бўлиб ишлай олади ва ишлашга ўргатади.
9. **Маслаҳатчи** - шахсий намунасини ўргатади
10. **Тарбиячи** - ўқувчиларга жисмонан, ақлий ва маънавий томондан ривожланишларига ёрдам беради.
11. **Психолог** - ўзини яхши билади ва тушунади
12. **Ўзгаришларга йўналтирувчи** - ўқувчиларнинг ҳаётий кўникмаларини яхшилашга ёрдам беради
13. **Маълумотларни тақсимловчи** - ўқувчиларга асосийянги маълумотларни етказаяди ва амалиётга татбиқ этишга ўргатади.

Ўқитувчи ўқув жараёнида маслаҳатчи сифатида фаолият олиб боради.

- Яъни:Ўқувчиларга кўникмаларини ўқиш жараёнида ривожлантиришга ёрдам беради;
- Турли хил йўналишдаги режа (стратегия)ларни қандай қўллаш кераклиги бўйича маслаҳат беради;
 - Фаол қайта алоқани таъминлайди;

- Ноанъанавий усуллар билан ўқувчиларнинг ҳаракатларини қўллайди ва мустаҳкамлайди;
- Ўқув фаолиятидаги қийинчиликларни енгишга ёрдам беради;
- Ўқув фаолиятини индивидуallasштиришга ёрдам беради;
- Ўқувчиларнинг ўқув жараёнидаги эҳтиёжларини таҳлил қилади.

Ўқитувчи-янгилик киритувчи

- ❖ Янгиликларни айниқса ўзга давлатлардан кириб келаётганларини фарқлайди ва тушуниб етади;
- ❖ Янгиликларни таҳлил қила олишга лаёқатли;
- ❖ Янгиликларни турли хил вазиятларда қўллай олади ва камчиликларини тўғрилайди;
- ❖ Ўз педагогик амалиётида янгиликлардан ижодкорона фойдалана олишга лаёқатли.

❖ Касбий компетенция модели

Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига тайёргарлиги, фидоийлигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишида бўлган муносабатига боғлиқ. Келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол насли тарбиялаб етказишга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир. Шу боис, мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданок буюк маданиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият бериб, бу ўринда кадрлар тайёрлашга компетентли ёндошув муҳим ўрин тутди.

Х. БОБ. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ИЛМИЙ ВА УМУММАДАНИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

§1. Билим- илмий дунёқарашнинг асоси

Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлари бевосита узлуксиз таълим тизими билан боғлиқ. «Таълим тўғрисида»ги Қонун асосида янги турдаги – ўрта махсус, касб-ҳунар таълими шакллантирилди. Ҳозирги пайтда юқори малакали ва маданиятли, мустақил фикрлайдиган мутахассислар тайёрлаш бўйича муҳим аҳамиятга молик ишлар олиб борилмоқда.

Замонавий таълим шароитида бўлажак мутахассисларда касбий билим, кўникма ва малакалар билан бир қаторда билимларни мустақил эгаллаш ва муаммони мустақил равишда ҳал этишда ижодий ёндашиш қобилиятлари ҳам шаклланиши керак. Бўлажак мутахассисларда ушбу хусусиятларни шакллантиришда таълим олувчиларнинг мустақил ва ижодий фикрлаш қобилиятларини ривожлантириш ва ўқув билув фаолиятини фаоллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам бугунги кунда таълим олувчиларининг ўқув-билиш фаолиятларини таъминловчи ва ривожлантирувчи фаол таълим методларини ўқув жараёнига жорий этиш асосий вазифалардан ҳисобланади. Таълим олувчиларни мустақил ва ижодий ёндашган ҳолда муаммоларни ечимини излаш,

топиш ва мустақил қарор қабул қилиш қобилиятларини шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган фаол таълим методларидан фойдаланиш муҳим ҳисобланади.

Билим, маърифат яхши ахлоқ билан безанмоғи лозим.

Абу Наср

Ҳаётда ҳар нарса ва ҳодисанинг яхши жиҳатини, гўзал тарафини кўра билган одам доимо яхши нарсаларни фикрлайди, эзгу нарсаларни ўйлайди ва ҳаётидан завқ олиб яшайди.

Академик.Сиддиқ Ражабов

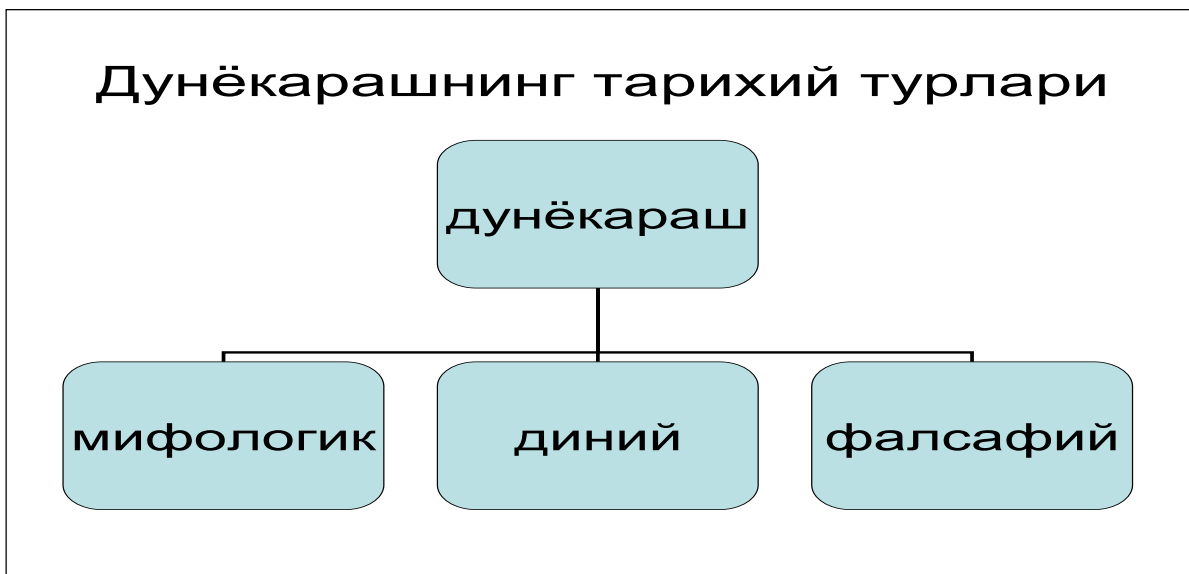
Билим - бу таълим олувчилар онгида муайян тартибда мустаҳкамланган, уларнинг шахсий мулкани ташкил этадиган ва бундан улар заруратига кўра фойдалана оладиган далиллар, маълумотлар, илмий назариялар, қонунлар, тушунчалардир.

Дунёқараш инсоннинг чексиз билими бўлиб, инсоннинг дунёни оддий умумлаштирилган ҳолда акс эттирилиши бўлмай, балки у дунёни инсоннинг амалий қайта ўзлаштиришнинг натижаси сифатидаги билимлари.

Маълумот билимлар билан эмас, балки билганингни маҳорат билан амалда қўллаш билан белгиланади.

А.Дистервег

Дунёқарашнинг тарихий турлари (мифологик, диний, фалсафий)

Дунёқараш

Инсон ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши, унга баҳо бериши, хулоса чиқариши бўлиб, дунёни инсон онгидаги ўзига хос инъикосидир. Инсоннинг ўзига ва уни қуршаб турган борлиққа бўлган муносабатларини ифодаладиган кўникмалари, малакалари, билимлари ҳамда дунёни амалий ва назарий ўзлаштириш ҳамдир.

1. Мифология (юнонча метос накл, ривоят, логос, таълимот дегани) бўлиб, ибтидоий онгда воқеликнинг хаёлий инъикосидир. Мифологик дунёқарашда оламнинг келиб чиқиши, тузилиши табиат ва жамиятнинг турли ходиса ва воқеаларни умумлаштириб хаёлий шаклларда тасвирланишидир. Масалан, Гоммернинг “Илиада”, ҳинд эпоси “Ромаяна”, ўзбек халқ эпоси “Алпомиш” в.б.

2. Диний дунёқараш дин табиат, жамият, инсон унинг онги, яшашдан мақсади ҳамда тақдири инсониятнинг бевосита қуршаб олган атроф – мухитдан ташқари бўлган уни яратган, инсонларга тўғри ҳаёт йўлини кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий қудратга ишонч ва ишонишни ифода этадиган қараш, таълимотдир

3. Фалсафий дунёқараш дунёни, борлиқни илмий жиҳатдан умумлаштириб тушунтирувчи назарий қарашлар тизимидир.⁹

1. Дунёқарашлик функцияси билимларнинг асосий хусусияти бўлиб, инсонни борлик, материя, табиат, жамият, инсон, инсон онги ва тафаккури, инсонни дунёнинг билиш ҳақидаги энг умумий қарашлари билими билан қуроллантирадиган функциясидир.

2. Методологик функцияси методология сифатида тиббиёт илми тараққиётининг конкрет тарихий шароитлари билан қонуниятли алоқасини тушунишга, илмий кашфиётлар ва уларнинг тадбиқ этилишини ижтимоий қийматини ва умумий истиқболни чуқурроқ англашга ёрдам берадиган функциясидир.

3. Гносеологик функцияси дунёни билиш асосида уни ўзгартиришда инсонни фаол фаолият кўрсатишга ундайди. Шу билан бирга фалсафа амалий ва назарий масалаларни хал қилишда катта роль ўйнайди. Буларни барчаси фалсафанинг гносеологик функциясида намоён бўлади.

4. Ижтимоий функцияси. Инсоннинг ижтимоий табиатини ва моҳиятини очиқ бериш билан бирга, у инсоннинг табиатга муносабатини, жамият-нинг табиат билан узвий боғлиқлигини кўрсатиб беради, шунингдек инсоннинг табиатга ғамхўрлик билан муносабатда бўлишини ўргатадиган функциясидир.

5. Тарбиявий функция кишининг ақлий жиҳатдан камол топишида, назарий тафаккурнинг қарор топишида, жамият-нинг етук кишиси бўлиб етишишида юксак ғоявий мустаҳкам эътиқод руҳида тарбиялашда илмий дунёқарашни қарор топтиришда муҳим роль ўйнайди.

Дунёқараш оламни энг умумий тарзда тасаввур қилиш, идрок этиш ва билишдан иборатдир. Шу маънода дунёқараш ҳар қандай ижтимоий-тарихий моҳият касб этиб, кишиларнинг умри, амалий фаолияти, ҳаёти, табиатга таъсири ва меҳнат жараёнида вужудга келади. Дунёқараш эса кишиларнинг турмуш тарзи, ҳаёти, хулқи, одоби, маданиятини ўзида мужассамлаштирган тасаввур ва билимлар йиғиндисидир.

Шундай экан, инсон онгининг табиат ва жамиятга муносабати натижасида қарашлари, эътиқоди, идеали асосида пайдо бўлган ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-эстетик ва хулқини ифодаловчи билимлар тизими унинг дунёқарашидир.

Дунёқараш кундалик фаолият, дунёвий, диний, илмий билимлар, ҳаётий кузатишлар ва ижтимоий тарбия таъсирида шаклланади. Унинг шаклланишида ҳис-туйғу, ақл-идрок ва тафаккур муҳим ўрин тутаяди. Дунёқараш кишиларнинг ҳиссий кечинма ва кайфиятларига ҳам боғлиқ бўлиб, инсон кайфиятида унинг ҳаёт шароитлари, ижтимоий аҳволи, миллий хусусияти, маданий савияси, шахсий тақдири, ёши ва бошқалар акс этади. Дунёқараш мураккаб тузилмага эга. Олимлар уни муайян билимлар, ғоя ва мақсадлар, фан

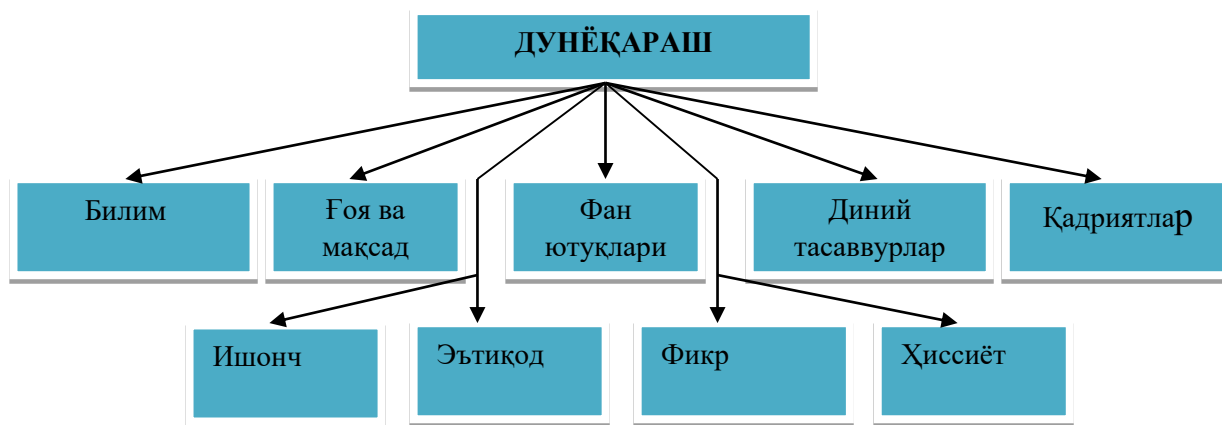
Дунёқараш – инсоннинг теварак-атрофини қуршаб турган воқелик тўғрисидаги, оламнинг моҳияти, тузилиши, ўзининг ундаги ўрни ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар, билимлар тизими.

⁹Туленов Ж. Фалсафий маданият ва маънавий камолот.–Т.:2000. 40-43 бетлар

ютукларига, диний тасаввурлар, қадриятлар, ишонч ва эътиқод, фикр, ҳиссиёт каби таркибий қисмларга ажратадилар.

Буни расмда қуйидагича кўрсатиш мумкин:

§3.Дунёқарашнинг таркибий тузилмаси

Умуммаданий дунёқарашни шакллантиришда эътиқод муҳим аҳамиятга эга. Эътиқод инсоннинг ўз қарашлари ва ғояларининг тўғрилигига, орзу-умидларининг асослилигига, хатти-ҳаракатларининг умумий мақсад ва талабларга мослигига чуқур ишонч асосида пайдо бўлади. У инсоннинг ҳиссиёти, иродаси ва фаолиятини белгилайди, шахсни самарали фаолиятга йўллайди. Айниқса, ҳиссиёт ва ақл дунёқараш таркибида муҳим аҳамиятга эга. Маданий дунёқарашда ҳиссиёт эмоционал-руҳий жиҳатдан муҳим бўлса, дунёқарашнинг ақлий жиҳати эса дунёни тушунишдадир.

Ҳиссиёт асосида қувонч, шодлик, завқланиш, ҳаётдан ва касб-коридан мамнунлик, ҳайратланиш ёки норозилик, ҳавотирланиш, асабийлашиш, ёлғизлик, заифлик, руҳий тушқунлик, ғам-ғусса, надомат, Ватани ва энг яқин одамлари тақдирдан бефарқ бўлмаслик каби шаклларда намоён бўлади. Буларнинг барчаси дунёни ҳис этиш муайян дунёқарашнинг шаклланишига замин яратади. Ҳар бир кишида ҳиссиёт, фикр, билим, эътиқод, интилиш, орзу-умид, қадриятлар дунёқараш таркибида бирлашиб, олами бир бутун, яхлит ҳолда тасаввур эттиради. Билим маълум бир ҳодиса ёки нарсани баҳолашда дунёқарашга айланади. Масалан, кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий муносабатлари – ахлоқий дунёқарашда, сиёсий, диний муносабатлари ҳуқуқий ва диний дунёқарашда, экологик муносабатлари – экологик дунёқарашда. Маданий муносабатлари маданий дунёқарашда ифодаланади.

«Дунёқараш» тушунчаси ўзликни англаш, ватанпарварлик ва миллий ғурур, тарихий хотира, маънавий баркамоллик каби туйғулар билан узвийликда шакллана боради. Шунга кўра ўқитувчилар фан асосларини ўқитар экан, доимий равишда билимларнинг узвийлигига риоя этиши керак.

Жамият таракқиётида, хусусан баркамол шахс тарбиясида маданият катта аҳамият касб этади. Чунки маданият инсоннинг иқтидори, салоҳияти, қобилияти ва ўзлигини намоён этиб, унинг билимлари, кўникма ва тажрибаларини, маънавий салоҳиятини амалий фаолияти орқали камол топтиришда асосий роль ўйнайди.

Шунга кўра Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: «Миллий ва жаҳон маданиятининг энг яхши намоёндаларини кенг тарғиб қилиш ва оммалаштириш ёш авлодни, ҳозирги ёшларимизни маънавий тарбиялашнинг асоси бўлмоғи керак», - деб таъкидлайди.¹⁰

¹⁰Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.Т.:2008. Маънавият нашриёти. 78-80 бетлар

Ҳақиқатан ҳам маданият шахс тарбиясида муҳим ўринни эгаллаши дунё цивилизацияси тажрибасида ўзини исботлаган.

Узлуксиз таълим тизимида ёшларнинг умуммаданий дунёқарашининг таркиб

топиши ва бу жараён жамиятнинг фақат илғор қатлами эмас, балки бутун халқнинг маданий камолоти - экологик, иқтисодий, ахборот ва ижтимоий муаммоларни ҳал этишга боғлиқлиги ҳаммага аён.. Аҳолининг умуммаданий савияси ишлаб чиқаришнинг ҳам юқори сифатига кафолат беради. Айниқса олий таълимнинг юқори даражаси бўлажак мутахассисларнинг ҳам сифат даражасига таъсир этади. Ўқитишда ёшларни билим олишга иштиёқини уйғотиш, ташаббускорлик, тадбиркорлик, муаммоларни ҳал этиш қобилиятига эга бўлиш, ижодий фикр юритиш, ахборот технологияларини эгаллаб олиш, экологик онглилик, жамиятдаги ўзгаришларга тайёр туриш, глобал тафаккур ва кишилар билан толерантлик муносабатларида бўлиш кабилар ҳозирги технологиялашган ижтимоий муҳитда олий таълим муассаси талабалари эгаллаши лозим бўлган талаблардир.

Зеро, ҳозирги мутахассис ўз фаолияти жараёнида ихтисослигини бир неча марта ўзгартиришга ва ўзгараётган жамиятга мослашишига тўғри келмоқда. Бунинг барчаси ёшларнинг ҳозирги даврда ишлаб чиқаришнинг янгиланиб туриши, ахборотларнинг ўзгариб бориши, мутахассис тайёрлашда уларни меҳнат маданияти билан таништириб бориш, ахборот технологиялари билан ишлашга ўргатиш, ижодий, экологик ва эстетик ривожланишини такомиллаштириши зарур. Бу борада ҳар бир олий таълим муассасида ижтимоий-гуманитар, табиий-математикага оид ёки бадиий-эстетик йўналишдаги фанларни, умуман, барча ўқув фанларини ўқитиш орқали талабаларни ижодий, маданий муҳитга киритиш, уларнинг интеллектуал қобилияти ва умуммаданий дунёқарашини шакллантиришга йўналтириш орқали фуқаролик, оилапарварлик, мутахассис сифатида шаклланишига таъсир этади.

Шундай экан, маданиятнинг ўзи нима? Унинг мазмун-моҳияти нималарда намоён бўлади?

Моддий маданият моддий неъматлар ишлаб чиқариш усули билан боғлиқ бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши даражаси ва ишлаб чиқариш муносабатларининг характери билан белгиланиши моддий бойликларнинг барчасини қамраб олиши, жамият моддий эҳтиёжларини қондириш учун зарур ва фойдали бўлган ишлаб чиқариш фаолияти маҳсуллари, уларнинг жамият ўртасида тарқалиши, тақсимланиши ва янада ривожлантирилиши, жамият ҳаётида қўллай билиш муаммолари киради, деб тушунилади.

Маънавий маданият эса, сиёсат, ҳуқуқий ва мафкуравий, ахлоқий, бадиий ва диний қарашлар билан, иккинчидан, ижтимоий жараёнларга раҳбарлик қилиш ва бошқаришнинг шакл ва усулларини ишлаб чиқа билиш, ривожлантириш, илмий билимларни амалий фаолиятда қўллай билишни ифодалайди, - дейди ва моддий маданиятнинг ҳам асосида маънавий маданиятнинг ётиши, уларнинг бир-бири билан узвий алоқасига алоҳида урғу беради.

«Фалсафа» қомусий луғатда эса («маданият» арабча – мадиналик, мохирлик, таълим-тарбия кўрган) – табиат ва ўзаро муносабатларда акс этилган инсон фаолиятининг ўзига хос усули деб таъриф берилган. Бу ўринда биз «инсон фаолиятининг усули» деган фикрга қўшилолмаймиз. Бизнингча, «инсон фаолиятининг маҳсули» - деса тўғрироқ бўлар эди. Лекин юқоридаги таъриф билан бирга, «Маданият инсон фаолиятининг ҳам маҳсули, ҳам сифат кўрсаткичи, шу билан бирга инсониятнинг ўзи ҳам пировард натижада маданият маҳсулидир. Маданий муҳит қандай бўлса, инсон ҳам шундай шаклланади. Маданиятнинг ижодкори, энг аввало, халқ. Халқ маданиятида авлодлар яратган моддий ва маънавий бойликлар жамланган. Уларни ўзлаштирмай, билмай туриб, маданиятли киши бўлиб етишиши қийин» - дейилади.¹¹

Бошқа барча луғатларда ва фалсафага доир дарсликларда эса маданият («cultura») атамасидан олинган бўлиб, парвариш қилиш, ишлов бериш маъносини билдиради, мумтоз лотин тилида маданият ерга парвариш қилиш, ишлов бериш маъносида ишлатиб келинган. Лекин мелоддан аввал яшаб ўтган Рим нотиғи, машҳур файласуф Цицерон маданият атамасини ақлга ишлов бериш маъносида ҳам ишлатганлиги келтирилади.

«Маданият» тушунчасига турли файласуф олимлар турлича таъриф берганлар. Лекин уларнинг барчаси ҳам унинг мазмун-моҳиятини тўғри таърифлаганлар: масалан, Э.Юсупов маданият – бу кишилар фаолиятининг жамият иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ва маънавий ҳаёти соҳасида яратган, ўзларининг эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқарган моддий ва маънавий бойликлар тизимидир, - дейди ва гносеологик нуқтаи назардан маданиятни моддий ва маънавий маданиятга бўлади.

¹¹Юсупов Э.Инсон камолотининг маънавий асослари. – Т.:1998. 114 бет

Кейинчалик маданият тушунчаси билимдон, маърифатли, юксак тарбияли инсонларга нисбатан ишлатилган.

Файласуф олим Ж.Туленов эса «Маданият кўп қиррали ва чуқур мазмунга эга тушунча бўлиб, у жамият тараққиёти давомида инсонларнинг фаолияти туфайли қўлга киритилган барча моддий ва маънавий ютуқларнинг мажмуидир» - деб тушунтиради. Ж.Туленов ҳам моддий маънавиятга ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат куроллари, меҳнат кўникмаларини ҳамда ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва ҳаёт учун хизмат қиладиган барча бойликларни назарда тутади.¹²

Маънавий маданиятга эса ижтимоий онгнинг барча шакллари, яъни фалсафий, илмий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний қарашлар, маданият муассасалари, маориф, таълим-тарбия, ўрта, олий ва ўрта махсус таълим, фан, оммавий ахборот воситалари, санъат, халқ маънавий ижодиётининг барча турларини киритилади.

Маълумки, моддий ва маънавий маданият ўзаро алоқада ривожланади. Моддий бойликнинг бирор тури ҳам инсоннинг ақл-идроки, тафаккурсиз яратилиши мумкин эмас. Ўз навбатида инсон онгида ҳеч қандай фикр, қарашлар ва тушунчалар ҳам ўз-ўзидан пайдо булмайди. Улар моддий бойлик – табиий омиллар, ташқи таъсирлар натижаси, моддий бойликлар маҳсули сифатида пайдо бўлади.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида таълим тизими, шу жумладан, олий таълим тизими тубдан янгиланмоқда. Таълим тизимини янгилаш уни технологиялаштириш билан боғлиқ бўлиб, бугунги кунда шахсни тарбиялаш ва унга таълим беришга йўналтирилган фаолият таълим беришни ташкил этишга нисбатан ўта қатъий ва мураккаб талаблар қўймоқда. Зеро, ҳозирги даврдаги мураккаб техника ва технологиялар билан муомала қила оладиган инсон тарбиясига қўйиладиган катта эҳтиёж ҳам таълим жараёнини технологик ёндашув асосида ташкил этишни талаб этмоқда.

Шахсда умуммаданий дунёқарашни шакллантириш жараёни ҳам маданиятга доир ахборотларни қабул қилиб олиш, уларни таҳлил этиш, қайта ишлаб талабаларга етказишда таълим-тарбия технологияларини ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Талабаларда умуммаданий дунёқарашни шакллантиришда педагогик технологияларнинг таркибий қисмларига асосланган ҳолда даставвал таълим-тарбия жараёнининг умумий лойиҳаси тузилади, таълим-тарбияни ташкил этишга бўлган эҳтиёж ва мақсади, таълим мазмуни, шакл, метод, усуллари, ва воситалари, бу борада ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти белгиланади ва таълим натижаси аниқланади.

Умуммаданий дунёқарашни шакллантириш технологиялари ҳам педагогик технологияларнинг ўзига

хос хусусиятларини намоён этади:

1. Умуммаданий дунёқарашни такомиллаштириш, оптималлаштиришга бўлган ижтимоий эҳтиёжни қондириш омили саналади.

2. Унинг дидактик ҳамда тарбиявий характери, шунингдек, таълим-тарбия жараёнини самарали тарзда ташкил этишда назарий ва амалий билимларни ўзлаштиришга хизмат қилади.

3. Умуммаданий дунёқараш унинг моҳиятини акс эттирувчи яхлит жараён сифатида намоён бўлади.

¹²Туленов Ж. Фалсафий маданият ва маънавий камолот.–Т.:2000. 50-51 бетлар

4. Педагогик технологиялар умуммаданий дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилади.

5. Умуммаданий дунёқарашни шакллантириш технологиясига ва ягона, қатъий, меъёрий талаблар қўйилмайди.

6. Педагогик технологиялар умуммаданий дунёқарашни шакллантиришда шахсга йўналтирилган таълимни амалга оширишга хизмат қилади.

Демак, ҳар қандай педагогик технология, жумладан умуммаданий дунёқарашни шакллантиришга йўналтирилган технология ҳам ўзаро ҳамкорлик, мулоқот, уларнинг бир-бирларига таъсирлари энг замонавий талабларга жавоб берган ҳолда, ўқитувчи таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш ва бошқариш тамойиллари, йўллари, умуммаданий дунёқарашни шакллантиришга хизмат қилувчи метод ва услублар, талабалар шахси фаолиятни тўғри ташкил этиш, улар билан ҳамкорлик қилиш, мулоқотга киришиш, педагогик фаолиятини ташкил этиш жараёнида юзага келувчи муаммо ва қарашларни биргаликда ҳал этиш, аудиторияда ижодий ҳамкорлик, ишчанлик муҳитини ҳосил қилишга доир шакл ва методлар билан қуролланган бўлиши лозим.¹³

Умуммаданий дунёқарашни шакллантиришда маданиятни англаш (маданий ҳаётнинг ривожланишига мувофиқлик) тамойили талабаларга жамиятнинг маданий тараққиёти даражасидан келиб чиқиб, таълим беришни назарда тутди. Бугунги кунда ўқитувчининг

салоҳияти ва маҳоратининг юқори даражада бўлишигина муаммони ҳал эта олмайди. Шу ўринда замонавий фан-техника имкониятлари, компьютер ва мультимедия воситалари, шунингдек жамиятнинг ижтимоий-маданий тараққиёти ҳам эътиборга олинади.

Ҳозирги шароитда талабалар онги, дунёқарашда янгича фикр, дунёқарашни таркиб топтириш, иқтисодиёт, сиёсат, маданият соҳаларида соғлом фикр юритишга эришиш шу куннинг долзарб муаммоларидандир.

Умуммаданий дунёқараш ҳам, илмий дунёқараш каби билимларнинг эътиқодга айланишида таркиб топади. Бу эса билишга оид, ахлоқий, эстетик воқеа-ҳодисаларга, миллий ва умуминсоний қадриятларга рағбат уйғотиш билан пайдо бўлади. Шу билан

м дастури ва тарбия. Рутледж. Иккинчи

бирга талабалар ижтимоий-маданий фаолиятга киришиши учун шарт-шароитлар яратилиши зарурдир. Бу борада «Маданиятшунослик» ўқув фани талабаларга атроф-олам, унинг ҳодисалари, улар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлари ҳақида билим бериши билан муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам «Маданиятшунослик асослари» ўқув курси ўрганилганда умуммаданий дунёқарашни шакллантириш соҳалари: таълим ва тарбия, фан, дин, расм-русумлар, одатлар, анъаналар, маданий-маърифий муассасалар, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати фаолияти, оммавий ахборот воситаларидан фойдаланилади.

Таълим жараёнида «Маданиятшунослик асослари» ўқув фани «Маданият» тушунчасининг фалсафий жиҳатдан моҳияти, маданиятнинг моддий ва маънавий жиҳатдан фарқи, унинг таркибий қисмлари ҳақида маълумот берилгандан сўнг маданий ворислик ва унинг кўринишлари, «маданий анъаналар» тушунчасининг моҳияти, маданий мерос ва унинг таркиби ҳақида тушунчага эга бўлганларидан сўнг маданий ривожланишнинг ички ва ташқи омиллари, унинг ижтимоий функциялари, маданият муассасаларининг мазмуни, маданиятнинг жамият ривожланишидаги ўрни, маданият ва цивилизация масалалари ўрганилиб, шахснинг камол топишида маданиятнинг ўрни ва ўз навбатида, жамият маданиятининг ривожланишида шахснинг роли масалаларига эътибор берилади. Мазкур масалалар ўрганилгандан сўнг талабалар билан қуйидаги муаммолар қай даражада ўзлаштирилганликлари кўриб чиқилади:

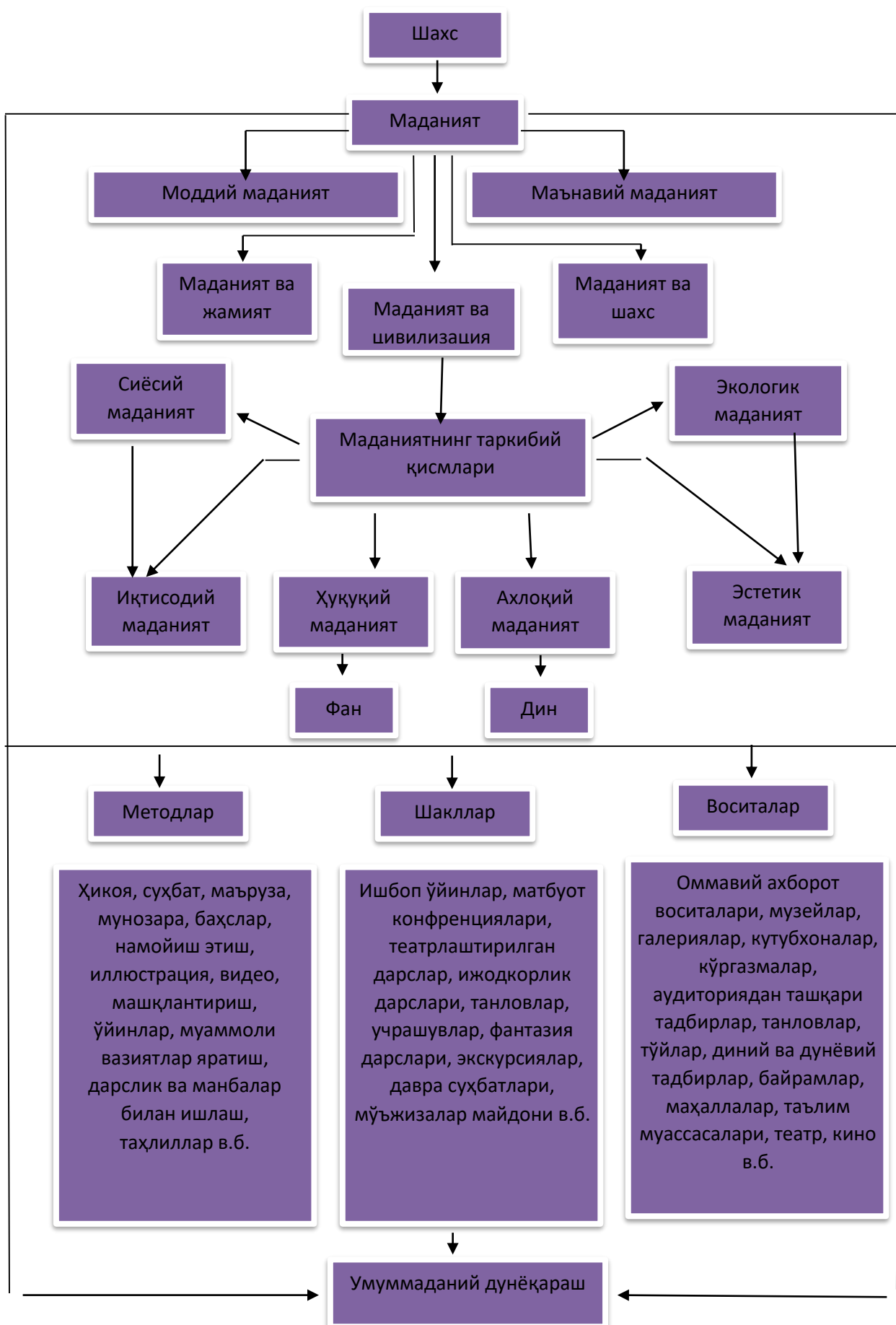
- маданият ижтимоий ҳодиса сифатида;
- маданиятнинг моҳияти, мазмуни, ижтимоий вазифалари;
- моддий маданиятнинг жамият тараққиётида тутган ўрни;
- маънавий маданиятнинг баркамол шахсни шакллантириш-даги ўрни;- маданий тараққиётда ички ва ташқи таъсирлар;
- маданий мерос ва ворислик масалалалари;
- мустақиллик шароитида маданий тараққиётнинг асосий

йўналишлари;

- маданият ва қадриятлар, маданият ва анъаналар, маданият ва меҳнатнинг ўзаро уйғунлиги;
- жамият тараққиёти ва маданият;
- маданият ва жамият ўртасидаги муносабатлар;
- цивилизация ва маданиятнинг ўзаро алоқадорлиги;
- маданият соҳасидаги ислохотларнинг бош мақсади;
- маданиятнинг таркибий қисмлари.

Мазкур масалалар умуммаданий дунёқарашни шакллантириш модели (андозаси)ни лойиҳалашга ёрдам берди ва бу қуйидагича тузилди:

§3.Талабалар умуммаданий дунёқарашини шакллантириш модели

Юқоридаги модел асосида ўқувчиларда умуммаданий дунёқарашни шакллантиришда унинг таркибий қисмлари бўйича талабаларга бериладиган билимлар ҳақида фикр юритамиз, чунки билимларни, «мураккаб ижтимоий тузилма сифатида маданият илмий билимларни, дунёқарашни, ахлоқий ва эстетик қадриятларни, хулқ ва ҳуқуқий меъёрларни, тарихан таркиб топган урф-одатлар, анъаналар, рамзий ҳолатларни ўз ичига олади. Шу асосда маданият моддий ва маданий бойликларни кўпайтиради ва тарбия жараёнида муҳим маънавий роль ўйнайди».

Умуммаданиятнинг муҳим элементлари санъат, моддий-маънавий мерос, фан ва бошқалар турли йўллар билан ўрганилади ва талабалар онгига етказилади. Умуммаданий дунёқарашга ижтимоий-иқтисодий муносабатлар таъсир қилар экан, уларнинг эмоционал-ҳиссий таъсири эстетик таъсир вазифасини, ўтмишни яқинлаштириш, айрим шахсларнинг тарихи ва психологиясини очиқ беришга оид вазифани; ҳаётга бўлган муносабати орқали ифодалашга йўналтирилган, жамиятнинг ғоявий ҳаёт жараёнига қиравчи мафкуравий вазифани инсоннинг маънавий шаклланишига ақли, иродаси, ҳиссиётига таъсир этувчи тарбиявий вазифани ва ниҳоят, маънавий бойишига таъсир этувчи коммуникатив вазифани бажаради.

Умуммаданий дунёқараш - фалсафий дунёқарашнинг таркибий қисми бўлган умуммаданий дунёқараш ҳам қуйидаги **тамойиллар** асосида шаклланади:

1. Дунёқарашнинг илмийлиги тамойили. Маданиятнинг таълим, матбуот, китобот, радио ва телевидение, маданий-маърифий муассасалар, жамиятлар, кутубхоналар, кино, театр, музейлар, кўргазмалар воситасида ва фанларни ўқитиш жараёнида умуммаданий илмий дунёқараш шаклланади.

2. Умуммаданий дунёқарашнинг изчиллиги тамойили. Бунда мантиқий изчиллик бузилса, умуммаданий дунёқараш илмий, аниқ, изчил ривожлана олмайди.

3. Умуммаданий дунёқарашнинг тарихийлик тамойили. Жамият тарихида умуммаданий мероснинг ривожланиши назарда тутилади.

4. Маданий дунёқарашнинг мақсадга мувофиқлик тамойили. Унинг инсон манфаатлари, орзу-умидларига мос келиши.

5. Маданий дунёқарашнинг универсаллиги тамойили. Бунда ҳар қандай дунёқараш шаклининг ўзига хослиги назарда тутилади.

6. Умуммаданий дунёқарашда назария билан амалиётнинг ўзаро алоқаси.

7. Дидактик тамойилларни таълимнинг онглилик тамойилларига қўллаш шарт-шароитлари:

- ўқувчиларнинг тафаккур фаолиятини, мантиқий фикрлашини меъёрида ривожлантириш, образли фикрлашга, уларнинг шахсий тажрибасига таяниш; олдин ўзлаштирган билимлар билан янгиларининг ўзаро алоқаси; метод ва усулларнинг хилма-хиллиги, уларнинг маълум йирик мавзу чегарасида бирлашиши;

- дидактик мақсадда машғулотлар тизимини ишлаб чиқиш ва бошқалар.

Лекин буларнинг барчаси қатор **омилларга** боғлиқ ҳолда амалга ошади.

1. Талабалар онгига миллий ғояни сингдириш асосида улар тафаккурини янгилаш орқали умуммаданий дунёқарашни шакллантириш.

2. Жаҳон умумбашарий қадриятлари, ўтмишда маданият ривожланишида эришилган ютуқлар, муваффақиятлардан ворислик жараёнидан фойдаланиш асосида келгусида маданият соҳасида бажариладиган ишлар кўламини белгилаб олиш.

3. Турли маданият шакллариининг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда умуммаданий дунёқарашни шакллантиришда мамлакатимизда амалга оширилаётган мустақил тараққиётнинг имкониятларидан фойдаланиш. Бу борада жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашув асосида умумбашарий қадриятларни ўрганиш ва таълим жараёнига киритиш имкониятларининг ортиб бориши.¹⁴

¹⁴Алекс Муур. Таълим бериш ва таълим олиш: педагогика, таълим дастури ва тарбия. Рутледж. 2чи нашр. 2012. 178 бет.

4. Мамлакат иқтисодиётидаги туб ўзгаришларнинг маданият соҳасига ҳам таъсири, маданият соҳасида мамлакатлараро алоқанинг ортиб бориши.

5. Давлат сиёсатида маънавий маданиятнинг устувор йўналиши касб этганлигининг шахс умуммаданий дунёқарабини шакллантиришга таъсири.

6. Миллий ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллий ифтихор туйғусининг шаклланаётганлигининг бой миллий, тарихий анаъаналарига, халқимизнинг интеллектуал меросга ҳурматининг ортиб бориши.

Буларнинг барчаси **умуммаданий дунёқарабини** - шакллантиришда маданиятнинг қуйидаги юксалиш **мезонларига** асосланиш лозимлигини белгилайди

1. Жамият тараққиёти жараёнида яратилган маънавий қадриятлар қўлами ва сони, уларнинг тарқалиш даражаси, одамлар томонидан ўзлаштирилиши.

2. Маънавий маданиятнинг барча турларининг бир текис тараққий этиши.

3. Маданий қадриятлардан баҳраманд бўлишда барча кишиларнинг иштирок этиши.

4. Маданий бойликларни яратишда аҳоли барча қўламларининг онгли равишда иштирок этиши.

5. Кишиларнинг маданий юксалишига ўз ҳиссаларини қўшишлари учун жамиятда барча имкониятларнинг мавжуд бўлиши.

Юқоридаги фалсафий мезонларга таянган ҳолда **умуммаданий дунёқарабини** шакллантиришга доир қуйидаги **мезонларни** тушунишимиз мумкин:

- умуммаданиятнинг мазмун-моҳиятини тушуниши;
- ўз миллий маданияти ва бошқа халқларнинг маданиятларига ҳурмат туйғуси;
- ўз-ўзига ҳурмат;
- тарихий онгнинг шаклланганлиги;
- мен ва вандализм (маданий бойликларни ғорат қилувчиларга қарши кураши);
- маънавий ва моддий бойликларга маданий муносабат;
- тасаввур ва фантазия (мен ва миф);
- эстетика ва тарбия (мен ва гўзаллик);
- ахлоқий тарбияланганлик (бошқаларнинг ҳолатини ҳис этиш);
- маънавийлилик (мен ва менинг қалбим);
- экологик маданияти (атроф-оламга муносабат);
- ўз фаолиятида умуммаданий дунёқарабини намоён эта олиши.

шакллантириш.

Шунга қўра, ноанъанавий таълим-ўқувчиларни касбга қизиқтирувчи билим доираларини кенгайтирувчи, уларда ҳозиржавоблик хусусиятларини тарбияловчи, фаоллаштирувчи ва уларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантирувчи каби дидактик функцияларни бажаради. Тажрибаларда таъкидлаганидек, агар машғулот

одатдаги тинглаб ўтиришга асосланган усулда ўтказилганда талабалар ахборотнинг кўпи билан 20 % ни ўзлаштирган бўлса, илғор педагогик усуллардан фойдаланилганда эса, бу кўрсаткич 80-90% гача ошганлиги тасдиқланган.

Ноанъанавий таълимнинг самарадорлиги яна шундан иборатки, унинг қатнашчилари яхлит тизимли билимга эга бўлади ва мустақил ижодий фикрлаш қобиятлари ривожланиши негизда бўлажак касбий фаолиятга оид бошланғич кўникмалар шакллантирилиб ўқув-тарбиявий жараёнини амалиёт билан бевосита боғлаб олиб боришни аъминлайди. Шунинг учун ҳам, у ривожлантирувчи ўқитишнинг юқори

«Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан тақдир(орзу) қилиб келинган, муаллимларнинг диққатларига суялган ва виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадир. Фикр инсонни шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўлур».

(А.Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» китобидан).

самарали усулларида бири бўлиб ҳисобланади.

Турли ғоя ва мафкуралар кураши кучайган бугунги тезкор ахборот асрида ёшлар тарбиясига бўлган салгина бефарқлик катта хатоларни вужудга келишига сабаб бўлади. Айниқса, “оммавий маданият” деб аталувчи салбий кучлар бутун дунёга ахборот оқими орқали рахна солиб турган даврда оилаларимиз бағрида униб ўсаётган ёшлар таълим-тарбиясига эътибор ва масъулиятни ошириш жуда муҳимдир.

Ана шундай вазиятда, — деб ёзади И.А. Каримов, — одам ўз мустақил фикрига, инсонлар синовидан ўтган ҳаётини, миллий қадриятларга, соғлом негизда шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, турли маънавий таҳдидларга, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ, пинҳоний кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол”. Шунини айтиб ўтиш жоизки, Глобаллашув кучайиши билан бирга ҳозирги даврнинг яна бир муҳим хусусиятларидан бири- ахборот жамиятнинг шаклланишидир. Бу жамиятда ахборот асосий қадриятга айланган. Ахборот асрининг муҳим кўрсаткичларидан бири — давлат ва жамиятнинг барча бўғинлари учун ахборот билан алмашиш биринчи ҳаётини заруратга айланиши.

Таълим тизимига янги педагогик ва ахборот коммуникация технологияларини олиб кириш бугунги куннинг муҳим масалалари сирасига киради. Таълим-тарбия жараёнига ахборот коммуникация технологияларини жорий этиш орқали бир қанча қулайликлар яратилади. Шу нарсани эътибордан четда қолдирмаслик керакки, айтиш пайтда, ахборот олиш кўлами ҳар қачонгидан ҳам кенгроқ бўлиб, етарли даражада кўпайиб бормоқда. Демак, юртимизда фан-техника ривожлангани сайин, ахборот олиш имконияти ҳам ошиб боради. Ўқувчиларга талаб доирасида маълумотларни етказиб беришда, фан-техника ютуқларидан унумли фойдаланиш зарур. Ўсиб, улғайиб келаётган ёш авлодни баркамол қилиб тайёрлашда, янги ахборот технологияларидан ўз вақтида ва унумли фойдаланишнинг истиқболли томонлари кўзга ташланмоқда. Таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар ёшларни ҳар томонлама етук шахс қилиб тарбиялашга қаратилган.

Аммо, таълим жараёнида баъзи ҳолатлар ҳам кўзга ташланадики, масалан, анъанавий дарс тизимидан воз кечмаслик, педагогик технологиялардан фойдаланмаслик, дарсларни ижодкорлик билан уюштирмаслик каби. Оқибатда, ўқувчилар дарснинг субъектига эмас, балки,сув объектига айланиб қолмоқда. Анъанавий дарс тизимидан воз кечмаслик оқибатида ўқувчиларда мустақил фикрлаш, дунёқарашнинг бойиб бориши, мавзуларни тўлиқ идрок этиш имконияти чекланиб қолмоқда.Таълимнинг барча бўғинларида олиб борилаётган туб ислохотлар, асосан, юқори малакали, замон

талабларига жавоб бера оладиган рақобатбардош педагог кадрларни тайёрлашга бўлган талабни, эҳтиёжни қондиришга қаратилган.

Бугунги кунда бўлажак ўқитувчиларни ҳам ўз фаолиятида замонавий ахборот технологияларидан бемалол, ўзгалар ёрдамисиз фойдалана олишлари лозим. Жумладан, бўлажак ўқитувчилар педагогик технологиялардан ўз фаолиятларида малакали мутахассис сифатида фойдалана олишлари учун маълум бир маънода, шу йўналиш бўйича билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши зарур. Шунингдек, бўлажак ўқитувчиларида замон, педагогик технология ёрдамида миллий-маънавий қадриятларни шакллантириш аҳамият касб этади. Чунки, замонавий педагогик технологиядан янги ахборот технологиялари бир қанча афзалликларга эга эканлиги билан ажралиб туради.

Айнан шундай замонавий ахборот технологиялардан унумли фойдаланиш орқали ўқувчиларда маънавий қадриятларга бўлган қизиқиш ҳамда уларни эъзозлаш хусусиятлари ривож топади. АКТ билан ишлаш жараёнида маънавиятимизга ёт “оммавий маданият”га хос бўлган ахборотларга қарши курашиш учун ёшларда маънавий имунитетни шакллантиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Бунинг учун бўлажак ўқитувчилар:

- ўқувчиларда АКТ имкониятларидан фойдаланган ҳолда миллий қадриятларга содиқлик фазилатларини шакллантириши;
- миллий-маънавий қадриятларни тарғиб этувчи сайт материалларидан таълим жараёнида унумли фойдалана олишлари;
- миллий-маънавий қадриятларни тарғиб этишда янги АКТ лойиҳаларини тайёрлаш.
- Бу, ўз навбатида, таълим самарадорлигининг ошишига олиб келади. Таълим-тарбия жараёнига ахборот технологиялари имкониятларини татбиқ этиш ижобий натижа беради.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида одамзот учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб келган маънавиятнинг маъно-мазмунини, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, бу мураккаб ва серқирра тушунчанинг назарий ва амалий томонлари ҳар томонлама кенг қамровли фикр ва хулосалар орқали таҳлил этилади. Айни пайтда истиқлол йилларида юртимизда миллий маънавиятимизни тиклаш, уни замон талаблари асосида ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган улкан ишлар, бу борада олдимизда турган мақсад ва вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилади. Шунингдек, жаҳон миқёсида воқеалар шиддат билан кечаётган бир пайтда замонавий ахборот-коммуникатсион технологияларидан, Интернетнинг бекиёс имкониятларидан кенг фойдаланишга эришиш ҳамда комил инсонни тарбиялаш педагог ходимларнинг фаолият мезонига айланиши зарурлигини барчамиз яхши англашимиз лозим деб такидланади.¹⁵

Замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш, миллий-маънавий қадриятларни ўргатиш ёшларнинг ҳар томонлама эркин фикрлашига, ижодий ёндашувига, дарс жараёнининг фаол иштирокчисига айланишига шароит яратади.

Ҳар бир кишининг дунёга нисбатан ўз қараши, ўзи ва ўзгалар, ҳаёт ва олам тўғрисидаги тасаввурлари, хулосалари бўлади. Ана шу тасаввурлар, тушунчалар, қараш ва хулосалар муайян кишининг бошқа одамларга муносабати ва кундалик фаолиятининг мазмунини белгилайди.

Дунёқараш-инсоннинг теварак-атрофини қуршаб турган воқелик тўғрисидаги, оламнинг ҳақидаги турли қарашларининг мажмуи, шахснинг барча билимлар тизими. Шу маънода дунёқараш турлича бўлиши мумкин. Масалан индивидуал дунёқараш, ижтимоий дунёқараш, миллий дунёқараш, умуммаданий дунёқараш.

Ҳозирги кунда биз эътибор беришимиз керак бўлган вакундан –кунга бир қанча мунозараларга сабаб бўлаётган мавзу бу умуммаданий дунёқараш ва уни бўлажак педагогларда шакллантиришнинг механизмлари. Умуммаданий дунёқараш педагогика соҳасида ўзининг аҳамиятига эга тушунча.Чунки айнан умуммаданий дунёқараш

¹⁵Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.Т.:2008. Маънавият нашриёти. 86 бет

педагогик маҳорат, педагогик малакани ташкил этувчи муҳим компонентлардан ҳисобланади. Зеро биз ХХІ асрда яшаётган эканмиз ҳар бир педагог замон талабларига муносиб, фақат ўз касбининг устаси бўлибгина қолмай, ўз халқининг буюк маданий мероси ҳақида билиш билан бир қаторда ўзгамиллатлар маданияти, уларнинг тили, дини, санъати, моддий ва маънавий мерослари ҳақида ҳам тушунчаларга эга бўлиши ва уларга нисбатан ҳурмат билан қараши умуммаданий дунёқарашнинг асосий компонентини ташкил этади.

Жаҳон таълими тараққиёти тажрибаси шундан далолат берадики, жамият тараққиёти шу жараёнда жорий этилган таълим тизимининг ривож ва такомиллашуви билан чамбарчас боғлиқдир.¹⁶

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаб ўтганидек: «Аслида таълим-тарбия соҳасидаги ислохотнинг чегараси йўқ. Токи ҳаёт давом этар экан, таълим ҳам, тарбия ҳам замон ўртага қўяётган янги-янги талабларга кўра мустақил равишда ўзгариб-янгилашиб бораверади».¹⁷

Таълим-тарбиясоҳасидагиислохотларнингмарказида эсаўқитувчитуради. Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллайдилар: «Талаба – тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машъалдир». Бу фикрнинг тагида чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи етарли касбий малакага эга бўлибгина қолмай, дарсни қай тарзда ташкил этиш усуллари мукамал билиши керак. Таълим жараёнини бугунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга ва дунёқарашга эга бўлган шахсни шакллантириш, умумстандарт талабларга жавоб бера оладиган бўлиб, катта машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Шу хусусда эътиборни қаратишимиз керак бўлган масала шуки, умуммаданий дунёқараш бўлажак хорижий тиллар ўқитувчиларида мукамал шакллантирилиши муҳим аҳамият касб этади. Юқоридаги фикрга кўра талаба ёқиб турилиши лозим бўлган машъала бўлса, уни ҳозирги ХХІ асрда давр тараққий этган, инновацион технологиялар ривожланган бир пайтда, дарс жараёнига қизиқтириш биров қийинроқ масалага айланмоқда. Бугун биз таълим-тарбия бераётган талабалар-бўлажак ўқитувчилар эртага болага, шахсга таълим-тарбия берадилар. Улар мактабларда, коллежларда, академик-литсейларда педагог сифатида фаолият кўрсатадилар. Уларга ҳам «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» (1997йил) таълим муаммолари олдига мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш муаммосини қўйгандир.

Тафаккурни ривожлантириш учун ёдлашдан кўра, кўпроқ мулоҳаза юритиш зарур.

Р.Декарт

Уларни дарсга қизиқтириш ва мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантириш жараёнида эса ўқитувчи ўзида шакллантирилган умуммаданий дунёқарашдан асосли фойдалана олади. Масалан бирор хорижий тилни ўргатаётганда ўқитувчи турли қоидалар, материаллардан

моҳирона фойдаланиши мумкин, аммо шунда ҳам болада бу хорижий тилни ўзлаштиришга қизиқиш уйғонмаслигини кузатишимиз мумкин. Бундай ҳолларда аксарият ўқитувчиларда муаммоли вазият туғилади. Лекин педагогик маҳоратли ўқитувчи бу дарсни ташкил этишнинг янги усулини ўйлаб топади. Албатта бу дарс ўқитувчининг умуммаданий дунёқараш билан бевосита боғлиқ бўлади. Масалан, ўқитувчи мавзунини тили ўрганилаётган мамлакат маданияти, унинг урф-одатлари асосида тушунтиради. Натижада бу дарс ўқитувчи учун ҳам, ўқувчи учун ҳам самарали бўлади. Албатта бундай усулдаги дарсни ташкил этиш педагогдан қаттиқ меҳнатни талаб этади. Бунда эса

¹⁶Алекс Муур. Таълим бериш ва таълим олиш: педагогика, таълим дастури ва тарбия. Рутледж. 2чи нашр.2012.51-53 бет.

¹⁷Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari T.: O'zbekiston, 1998 y. –62 b.

Ўқитувчининг ўзида умуммаданият тушунчаси, умуммаданий дунёқараш юксак даражада шаклланган бўлиши керак. Зеро ўқитувчи шахси фақатгина умуммаданиятдан хабардоргина бўлиб қолмай, бу умуммаданий дунёқарашни ўқувчиларда ҳам тўғри йўналишда шакллантира олишдек маъсулиятли вазифани талаб этади. Шу сабабли олий таълимнинг бакалаврият йўналишидаги бўлажак хорижий тил ўқитувчиларида умуммаданий дунёқарашни шакллантиришга ҳозирдан эътибор берилмоқда. Олий ўқув юртларида маданиятшунослик, мамлакатшунослик, тили ўрганилаётган мамлакат маданияти каби фанларининг бўлажак ўқитувчиларга ўқитилаётганидан мақсад ҳам бўлажак ўқитувчиларда умуммаданий дунёқарашни шакллантириш.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган эътиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқарар.

Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик. Ҳозирги замон ўқув мусассаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Мустақил фикрлашни ўргатишда эса дастлаб оила, сўнг боғча, мактаб, академик-лицей ва коллежлардаги таълим-тарбия берувчи шахсларнинг зиммасига юксак маъсулиятни юклайди. Айниқса бу мактаб ўқитувчиларидан катта меҳнатни талаб этади. Шу сабабдан ҳар бир педагог ўз устида тинмай ишлаши ва иши давомида ўзининг барча маҳоратидан ўринли фойдалана олиши керак.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, ёш авлодга замонавий билимлар бериш, касб – ҳунар ўргатиш, иқтидори, қобилияти ва интеллектуал салоҳиятини ўстириш учун зарур бўлган барча имкониятларни яратиш, айти пайтда уларни умуминсоний ва миллий кадриятлар, эзгу фазилатларга садоқат руҳида тарбиялаш масаласи доимо эътиборга олинади. Ўзбекистон Республикасининг тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши ва ижтимоий-

иқтисодий ривожланиши 2008-йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш учун фуқароларнинг, айниқса, зиёлиларнинг маънавий салоҳияти, ўзгаришларини тўғри талқин қилишлари ва бу жараёнларни бошқара олишлари ҳамда йигирма биринчи аср илмий-техника тараққиёти талабларига жавоб бера олишлари учун ўқув масканларида сифатли кадрларни етказиб бериш масаласи ҳозирда долзарб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари йигирманчи асрнинг охири йигирма биринчи асрнинг бошларида бутун инсоният, ер юзидаги барча халқлар ва миллатлар тараққиёти учун, айниқса, ҳаётга кириб келаётган ёш авлод учун мисли кўрилмаган имкониятлар яратиб берди. Айниқса фан ва техниканинг илғор ютуқлари замонавий ахборот-коммуникатсия технологиялари хусусан Интернет тизими турли давлатлар ва минтақалар ўртасидаги чегараларни очиб бериб, ўзаро ҳамкорлик ва интеоратсия ривожига сўзсиз катта ҳисса қўшаётганига бугун барчамиз гувоҳ бўлмоқдамиз. Лекин инсоният тафаккурининг юксак ва ёрқин намоёни бўлган бундай ютуқлар айти пайтда айрим сиёсий кучларнинг ғаразли ниятларини оширишда мафкуравий қурол сифатида ишлатилаётганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Айниқса бундай мафкураларнинг кўпроқ ёшларни жалб этиб уларга маънавий таҳдид ўтказишга, уларнинг онгини заҳарлашга қаратилган турли хил ғоялари, албатта, инсонни ташвишлантирмай қолмайди. Чунки ёшларнинг ҳали шаклланиб улгурмаган

умуммаданий дунёқарабини бундай сиёсий кучлар ўзларининг ғаразли мафкуралари билан тўлдирадilar. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти муҳтарам Ислон Абдуғаниевич Каримов айтганларидек, “Келажак ёшлар қўлида” деб айтган сермаъно фикрлари ҳам бежизга эмас, албатта. Чунки давлатнинг эртаси қандай бўлиши бугунги ёшларга боғлиқдир. Шундай экан, ёшлар масаласи ҳар доим ҳамма даврда ҳам давр масаласи бўлиб қолади. Чунки бўлажак ўқитувчилар, яъни олий таълим муассасасидаги талабалар бўлғуси ўз касбининг мутахассислари ҳисобланишади. Бўлғуси педагоглар эса эртага ўқитувчи, яъни мутахассис кадрлар бўлиб етишишади. Бу мавзунини оммавий маданият тушунчасини ёритишдан бошламоқчиман.

Бугун ана шу “ўргимчак тўри” билан боғлиқ равишда ўзбек тили луғатига кириб келган ва тез-тез тилга олинаётган “оммавий маданият” ёки “оломон маданияти” сўз бирикмасининг луғавий маъносига эътибор берсак, ундаги “маданият” сўзи ўзи асли “тараққиёт, цивилизация” каби маъноларни англатади. Шу ўринда, “оммавий маданият” тушунчасига нисбатан салбий қарашлар боиси нимада эканлигини тушуниб етиш лозим. “Оммавий маданият” Ғарб дунёсида ўтган асрнинг иккинчи ярмида шаклланди. Уни Ғарбда “популяр” ёки қисқартирилган ҳолда “поп-культура” (яъни “оммавий маданият”) деб аташади. Гарчи “маданият” деб аталса-да, аслида, туб мазмун-маъносига, мақсадига кўра “оммавий маданият” чинакам маънавиятнинг кушандасидир.

Мутахассислар, (файласуф ва социолог олимлар)нинг фикрича, ҳали илм-фанда “антикультура” (“ғайримаданият”) деган илмий тушунча шаклланмаганлиги учун “Поп” (оммавий) маданият тушунчаси ночорликдан қўлланилмоқда. Чунки “оммавий маданият” аслида маданиятсизлик, яъни маънавиятсизлик ва ахлоқсизлик синонимидир. Табиийки, “оммавий маданият” деган ниқоб остида зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди.

Албатта, халқимиз, жумладан, ёш авлод ғарб фан техникаси, маданияти, адабиёт-у санъатининг илғор жиҳатларини инкор этмайди. Бироқ ғарбдаги тараққийпарвар зиёлиларнинг ўзи “ғарбнинг муаммоси” сифатида баҳолаётган “оммавий маданиятнинг” маънавий ахлоқий тубанликларини ёшларимиз қанча тез англашса, шунча жамият учун фойда бўлади. Шу боисдан, мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов жамият ривожланишининг маънавий-ахлоқий негизларини аниқ белгилаб бердилар:

- Умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- Инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- Ватанпарварлик.¹⁸

Ҳақиқатдан ҳам, бундай тамойиллар остида ёшларимиз маънавиятини мустаҳкамлаш асосида уларнинг умуммаданий дунёқарабини шакллантиришга замин яратган бўламиз. Юқордагиларга қўшимча қилган ҳолда ёшларнинг умуммаданий дунёқарашининг шаклланишида яна шу каби бир қатор педагогик шарт-шароитларни ҳам санашимиз мумкин:

- Ёшларни миллий, умуминсоний қадриятлар асосида тарбиялаш ва уларнинг шу қадриятларга эга бўлишлари;
- Ёшларга таълим беришда тарбияни таълим билан таълимни тарбия билан олиб бориш ва шулар асосида уларни комил инсон қилиб тарбиялаш;

¹⁸. “Ахборот технологиялари соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори. Халқ сўзи газетаси, 2005 йил, 3-июн.

¹⁸. “Ахборот технологиялари соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президенти қарори. Халқ сўзи газетаси, 2005 йил, 3-июн.

- Таълим жараёнида ёшларга уларнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга шарт-шароитлар яратиш;
- Ёшларга ватанпарварлик туйғулари асосида таълим бериш.

Биз фуқаролик жамиятига асосланган демократик давлатда яшар эканмиз, жамиятимизда ҳар қандай фикр, қизиқишга ҳурмат билан қаралади. Аммо хатарли қизиқиш ва майллардан давлат ва жамият ўзини ҳимоя қилиши лозим. Дунёқараш тарбияси имкониятларини ривожлантиришимиз учун “огоҳлик” иборасининг маъноларини бугунги замон шароитидан келиб чиқиб, анча кенг миқёсда тушунишимизга тўғри келади. Яъни бугунги огоҳлик ҳалқимиз, айниқса, ёшлар дилини, руҳиятини, ақл-идроки ва умуман маънавиятини диний ақидапарастлик, жаҳолатпарастликлар хатаридан ташқари, айни пайтда жаҳонда юз бераётган сиёсий, мафкуравий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва эстетик манфаатлар йўналишидаги курашларнинг хатарли жиҳатлари, жумладан, “оммавий маданият” нинг емирувчи таъсиридан муҳофаза қилишни ўз ичига олади. Зеро, глобаллашув жараёни, замонавий коммуникатсия тармоқларининг жадал ривожланиши, маданиятлараро, инсонлараро мулоқот кенгайиб бораётган бир паллада Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, аجدодларимиз қолдирган маънавий-маданий меросни асраб-авайлаб ва келгуси авлодларга беками-қўст етказиб бериш, ёшларимизни ақлли, доно, бахтли ва баркамол этиб тарбиялаш ғоятда муҳим ва аҳамиятлидир.¹⁹

XI. БОБ. ПЕДАГОГИК ДИАГНОСТИКА ВА ПЕДАГОГИК КОРРЕКЦИЯ. КОРРЕКЦИОН ПЕДАГОГИКА

§1. Педагогик диагностика ва педагогик коррекция таълимнинг ажралмас қисми сифатида

Диагностика – грекча сўздан олинган бўлиб (dia- орасидаги, орқали, gnosis - билим деган маъноларни ифодалайди). Илмий билиш ва алоҳида олинган индивиднинг англаш жараёни ўртасидаги ўзига ҳос онгли фаолиятдир (Н.К. Голубев, Б.П. Битинас).

Педагогик диагностика (ташхислаш) эса – назорат қилиш ва баҳолаш усуллариининг жамланмаси бўлиб, бу таълим жараёнини оптималлаштириш, таълим олувчиларга дифференциал ёндашиш ва таълимий дастурлар ва педагогик таъсир кўрсатиш методларини такомиллаштириш орқали намоён бўлади. **Педагогик диагностиканинг мақсади** ўқув жараёнида кечадиган барча жиҳатларни унинг маҳсули билан боғлиқ ҳолда, ўз вақтида аниқлаш, баҳолаш ва таҳлил қилишдан иборат.

Педагогик диагностиканинг вазифалари:

- **Шахсгайўналтирилган ёндашув реализациясини таъминлаш;**
- **Ўқитувчининг профессионал диагностикаси натижаларини тўғри белгилаб олиш;**
- **Педагогик ҳатоликларга йўл қўйишни минимал даражага тушириш;**
- **Ўқувчининг қўшимча изланиши учун туртки бериш;**
- **Бола шахсининг самарали ривожланиш шароитларини белгилаш;**
- **Педагогнинг фаолиятини баҳолаш (яъни профессионал маҳоратига баҳо бериш);**

Педагогик диагностиканинг вазифалари (Н.К. Голубев ва Б.П. Битинас бўйича)

Қайтар	Педагог ўз фаолиятини назорат қилмай туриб, ўқувчи шахсининг
---------------	--

алоқа	шаклланишига таъсир кўрсата олмайди.
Баҳолаш	Педагогик фаолиятнинг натижасини баҳолаш эришилган педагогик натижаларни мавжуд эталон, мезонлар билан солиштириш орқали рўй беради.
Тарбиявий	Талим олувчиларнинг муносабатлари, қадриятлари, мотивациясини рағбатлантириш ва муайян фаолиятни бажаришга онгли равишда йўналтиришда намоён бўлади.
Коммуникатив	Таълим жараёни иштирокчиларининг индивидуал-типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шахслараро муносабатларга киришиш малакаларини шакллантиради.
Конструктив	Таълим жараёнини ташкил этувчиларга ўзгартириш киритиш ва коррекциялашга хизмат қилади.
Информацион	Таълимжараёништирокчиларини педагогик диагностика натижаларига оид маълумотлар билан қуроллантиради.
Прогнозлаш	Педагогик ривожланишнинг истиқболларини башоратлаш имконини беради.

Педагогик диагностиканинг даражалари:

1- Даража: Қисмли диагностика	яхлит объектнинг алоҳида қисмларини ўрганиб, уларнинг хоссаларини тадқиқ этганимиз қисмли диагностикага мисол бўла олади, бироқ диагностиканинг бу тури тўлиқ тасаввурлар ҳосил қилмайди ва самараси камроқ ҳисобланади.
2- Даража: тузилмавий диагностика	Диагностиканинг мазкур даражасида жараённинг тузилмавий ҳолати тадқиқ этилади, алоҳида компонентлар орасидаги алоқадорлик, уларнинг бир-бирига боғлиқлик даражаси ўрганилади. Таълимий жараённинг алоҳида компонентлари орасидаги алоқадорликка оид гипотезалар илгари сурилади. Диагностиканинг бу даражаси амалиётга тадбиқ этишга яқиндир.
3- Даража: Тизимли диагностика	Мазкур диагностика яхлит педагогик жараёни баҳолаш имконини беради. Диагностиканинг мазкур даражаси қисман тугалланган бўлиб, унда алоҳида компонентлар ва тузилмалар орасидаги алоқадорликнинг яхлит сурати пайдо бўлади.

Педагогик диагностиканинг босқичлари (И.Ю.Гутниг бўйича):

1. Педагогик диагностиканинг предмети, мақсади ва вазифаларини белгилаб олиш;
2. Кутилаётган педагогик диагноزلаниш режалаштириш;
3. Диагностика воситаларини танлаш (мезон, даража, методлар);
4. Диагностика қилинувчи объект ҳақидаги маълумотларни тўплаш;
5. Диагностика қилиш натижасида қўлга киритилган маълумотларни саралаш, анализ қилиш ва тизимлаштириш;
6. Диагностика объектнинг қисмларини анализ натижасида қўлга киритилган ишончли маълумотлар асосида синтез қилиб, янги бирликларга бириктириш;
7. Объектнинг кейинг ривожланиш истиқболларини прогнозлаш. Педагогик диагностикани асослаш ва баҳолаш;
8. Педагогик диагностика натижаларини амалиётга тадбиқ этиш, педагогик жараёни контекстланиш.²⁰

²⁰ Шаршакова Л.Б. Педагогическая диагностика образовательного процесса. Методическое пособие для педагогов дополнительного образования — СПб.: ГБОУ ДОД Дворец детского (юношеского) творчества «У Вознесенского моста», 2013С. 6-16

Таълим тизими олдида таълим ва тарбия жараёнида ҳар бир боланинг ҳар томонлама баркамол ўсишини таъминлашдек муҳим ва масъулиятли вазифа туради. Мактабнинг педагоглар жамоаси бу мураккаб вазифани бажара бориб баъзан айрим болаларнинг ўқишида қийинчиликлари борлигини кўради, бу қийинчиликлар болаларнинг камол топиб боришдаги камчиликлари оқибатида туғилади, бундай камчиликлар мактабда шу болаларнинг ўзлаштирмасликларига олиб келади.

Болаларнинг камол топиб боришдаги камчиликлар ёки аномалия, ғоят хилма-хилдир. Улар болаларнинг психофизик камол топиб боришининг турли томонларида намоён бўлиб бориши: эшитиш – нутқ системасида, кўриб идрок этишда, интеллектуал, эмотсионал – иродавий ҳаракатланиш соҳасига тааллуқли бўлиш, турли даражада ва турли сабаблар туфайли келиб чиқиши мумкин.

§2. Коррекцион педагогиканинг назарий асослари

Коррекцион педагогиканинг предмети, вазифалари ва моҳияти. Ривожланишида турли нуқсон (камчилик)лар бўлган ўқувчиларни Коррекцион ўқитиш ва тарбиялаш билан Коррекцион педагогика (дефектология) шуғулланади. Коррекцион (махсус) педагогика (дефектология- Юнонча defectus – нуқсон, камчилик, logos – фан, таълимот) – ривожланишда жисмоний ёки психик камчиликка эга, махсус, индивидуал тарбиялаш ва ўқитиш методларига асосланган, саломатлик имкониятлари чекланган боланинг индивидуаллиги ҳамда шахсини ривожлантириш жараёнини бошқариш моҳияти, қонуниятларини ўрганувчи фан саналади.

Бутун дунёга машҳур Wikipedia.org интернет энциклопедиясида эса унга қуйидагича таъриф берилади: “Махсус таълим (махсус ёрдамга муҳтожлар таълими, кўмакчи таълим номлари билан ҳам маълум) -бу махсус методлар орқали махсус таълимга муҳтож инсонларга индивидуал фарқ ва эҳтиёжларини тўғри йўналтириш имконини берувчи

Педагогик луғатда «коррекция» тушунчаси (юнонча «korrektio» — тузатиш) педагогик услуб ва тадбирлардан иборат махсус тизим ёрдамида аномал болаларнинг психик ва жисмоний ривожланиш камчиликларини тузатиш (қисман ёки тўлиқ) сифатида тушунилиши таъкидлаб ўтилади. Ана шу луғатда **«коррекцион педагогика»**нинг жисмоний ёки психик камчиликка эга, махсус, индивидуал тарбиялаш ва ўқитиш методларига муҳтож бўлган, соғлиғи имкониятлари чекланган боланинг индивидуаллиги ва шахсини ривожлантириш жараёнини бошқариш моҳияти, қонуниятларини ўрганувчи фан эканлиги қайд этилади. (Новоторцева Н.В. Коррекционная педагогика и специальная психология. Словарь.-М.:Педагогика, 1999.)¹

амалиётидир. Ушбу тадбир алоҳида эҳтиёжли шахсларга жамиятда юқори муваффақиятларга эришишлари учун махсус таълим орқали ёрдам бериш амалиётига асосланади (1784 йил Парижда биринчи махсус мактаб ташкил этилген. Бу мактаб халқаро DisJeunes Aveugles институти таркибида бўлган. Бу мактаб дунёдаги биринчи кўрлар мактаби эди. Бирлашган қироликда биринчи карлар мактаби барпо этилган. 19-асрда имконияти чекланган ёки нормал инсонга хос бўлмаган ҳолатдаги инсонлар уйда яширин ҳолда ўқитилган ва бу ҳақидаги маълумотларни Charls Dickens асарларида учратиш мумкин).²¹

Илмий тушунча сифатида **коррекцион педагогика** замонавий педагогика фанида

²¹https://en.wikipedia.org/wiki/Special_education

1) ривожланишида турли камчиликлар бўлган боланинг нуқсонларини тузатиш ва коррекцион-компенсаторли имкониятларини аниқлаш;
2) дифференциацияли ўқитиш ва тарбиялашни амалга ошириш мақсадида аномал болаларнинг муаммоларини ҳал этиш;
3) аномал болаларни аниқлаш ва ҳисобга олиш;
4) ривожланиш аномалиясини эрта диагностика қилиш методларини илмий жиҳатдан ишлаб чиқиш;
5) болаларда ривожланиш нуқсонларини тузатиш, йўқотиш ёки камайитириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;

расман эътироф этилганига у қадар кўп вақт бўлмади. Узоқ вақт давомида педагогикада «дефектология» тушунчаси қўлланиб келинган.

Коррекцион педагогиканинг асосий мақсади – белгиланган (нормал) ва (мавжуд камчилик) фаолият ўртасидаги номувофикликни йўқотиш ёки камайитиришдан иборат.

Коррекцион-педагогик фаолият яхлит таълим жараёнини қамраб олувчи ҳамда мураккаб психофизиологик ва ижтимоий-педагогик чора-тадбирларнинг амалга оширилишини назарда тутувчи педагогик тизим.

Диагностика коррекцион, коррекцион-ривожлантирувчи, коррекцион-профилактик фаолиятлар билан бир қаторда тарбиявий ва коррекцион-ўқитиш, психокоррекцион фаолиятни ҳам амалга оширилишини таъминлайди. Коррекцион-педагогик фаолият махсус таълим дастурига мувофиқ мутахассислар ёрдамида аномал ўқувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантиришга йўналтирилган яхлит жараён.

Коррекцион педагогиканинг асосий вазифалари. Турли категорияли аномал болаларни ривожлантириш, ўқитиш ва тарбиялашнинг умумий қонуниятлари мавжуд.

Коррекцион педагогиканинг асосини аномал болаларни ҳар томонлама, физиологик ва психологик ўрганиш ташкил этиб, унинг вазифалари сирасига қуйидагилар киради:

6) аномал болаликнинг олдини олиш бўйича профилактик чора-тадбирлар тизimini ишлаб чиқиш;

7) аномал болани ривожлантириш ва уни ижтимоийлаштириш жараёнининг самарадорлигини ошириш.

Коррекцион педагогиканинг категориялари. Коррекцион педагогика қуйидаги педагогик категорияларга эга:

1. *Аномал болаларни ўқитиш ва ривожлантириш* уларни ижтимоий ҳаёт ва меҳнатга тайёрлаш, уларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантиришга йўналтирилган мақсадли жараёндир. Аномал болалар учун таълим тизими ва методларини танлашда боланинг ёши ва нуқсоннинг келиб чиқиши вақти ҳисобга олинади. Эшитиш ёки кўриш қобилиятини йўқотиш вақти алоҳида аҳамиятга эга.

Аномал боланинг ривожланиши нормал боладан кўра кўпроқ даражада ўқитишга боғлиқ. Шунинг учун аномал болалар ўқитилмаса ёки ўқитиш кеч бошланса унинг ривожланишига жиддий зарар етказилади, психик функцияларнинг шаклланиши ортда қолади, нормал тенгдошларидан ортда қолиши даражаси ошади, нуқсонлар ўта жиддий бўлса ақлий ривожланиши имкониятлари юзага чиқмай қолиши мумкин.

Махсус дидактиканинг марказий муаммоси меҳнат таълими ва тарбиясини ташкил этиш масаласи ҳисобланади. Махсус мактабларда уни ташкил этиш алоҳида аҳамиятга эга. Бинобарин, ушбу жараёнда ўқувчилар ижтимоий ҳаёт, шунингдек, имконият даражасида касбий фаолиятга тайёрлаш бузилган функцияларини тиклаш, шунингдек, ақлий ва жисмоний ривожланиш нуқсонларининг даражасини пасайтиришга ёрдам беради.

2. *Аномал болаларни тарбиялаш* - коррекцион педагогиканинг асосий тушунчаси бўлиб, унинг мақсад ва вазифаси нуқсоннинг даражаси ва тузилишига мос келадиган метод ҳамда воситалар ёрдамида аномал болаларни фаол ижтимоий ҳаёт ва меҳнатга тайёрлаш, уларда фуқаролик сифатларини шакллантиришдан иборат. Аномал болаларни тарбиялаш оила ва таълим муассасаси ўртасидаги яқин алоқа, бир-бирларини қўллаб-қувватлаш, бир-бирига ёрдам кўрсатиш, талабчанлик ҳамда оқилона меҳрибонлик асосида амалга оширилади.

Тарбиявий ишлар аномал болаларнинг индивидуал ва ёш хусусиятларини инобатга олиш асосида уларда мустақиллик, ўзига хизмат кўрсатиш, меҳнат кўникмалари, ҳуққ маданияти, шунингдек, ижтимоий муҳитда яшаш ва ишлаш кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилади. Аномал болани тарбиялаш атрофдагиларнинг унинг психик ёки жисмоний камчиликларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишни талаб этади. Бундай болаларда оптимизм ва ишончни тарбиялаш, қобилиятини шакллантириш ёки унинг ўрнини босувчи имкониятни ривожлантириш, ижобий сифатларини тарбиялаш ҳамда ҳаракатлари ва ҳуққини танқидий баҳолаш қобилиятини ривожлантириш жуда муҳим.

3. *Коррекция*(Юнонча тузатиш) боланинг психик ва жисмоний ривожланишидаги нуқсонларни тузатиш, йўқотиш ва пасайтиришни назарда тутди.

4. *Коррекцион-тарбиявий ишлар* категория сифатида шахснинг аномал ривожланиши хусусиятларига кўра умумий педагогик таъсир кўрсатиш чора-тадбирлари тизимидан иборат. Коррекцион–тарбиявий масалаларида синф ва синфдан ташқари ишларнинг барча тур ва шаклларида фойдаланилади. Коррекцион –тарбиявий ишлар аномал болаларни ўқитиш жараёнида амалга оширилади ва меҳнат тарбиясини самарали ташкил этиш учун катта имкониятлар яратади. Меҳнат таълими жараёнида фақат касбий малакалари эмас, балки ўз ишларини режалаштириш кўникмалари, оғзаки кўрсатмаларга амал қилиш малакаси, ишнинг сифатини танқидий баҳолаш ва бошқа малакалари тарбияланади. Камчиликларини тузатиш ёрдамида аномал болаларнинг нормал ривожланган болалар билан алоқалари учун шароитлар яратиш муҳимдир. Бир қатор

ҳолларда аномал болалар учун даволаш-коррекцион тадбирлар (даволаш жисмоний машқлари, масала, артикуляр ва нафас олиш гимнастикаси, дори-дармонлар қабул қилиш ва бошқалар) ни ташкил этиш зарур бўлади.

5. *Компенсация*(Юнонча «compensatio» – ўрнини тўлдириш, тенглаштириш) организмнинг бузилган ёки ривожланмаган функцияларининг ўрнини тўлдириш ёки қайта қуришдир. Компенсация жараёни олий нерв фаолиятининг захира имкониятларига таянади.

6. *Ижтимоий реабилитация* (Юнонча «rehabilitas» – лаёқати, қобилиятини тиклаш) тиббий-педагогик мазмунида аномал боланинг психофизиологик имкониятлари даражасида ижтимоий муҳитда иштирок этиши учун шароит яратиш, уни ижтимоий ҳаёти ва меҳнатига жалб этишни англатади. Бу коррекцион педагогика назарияси ва амалиётида асосий вазифа ҳисобланади.

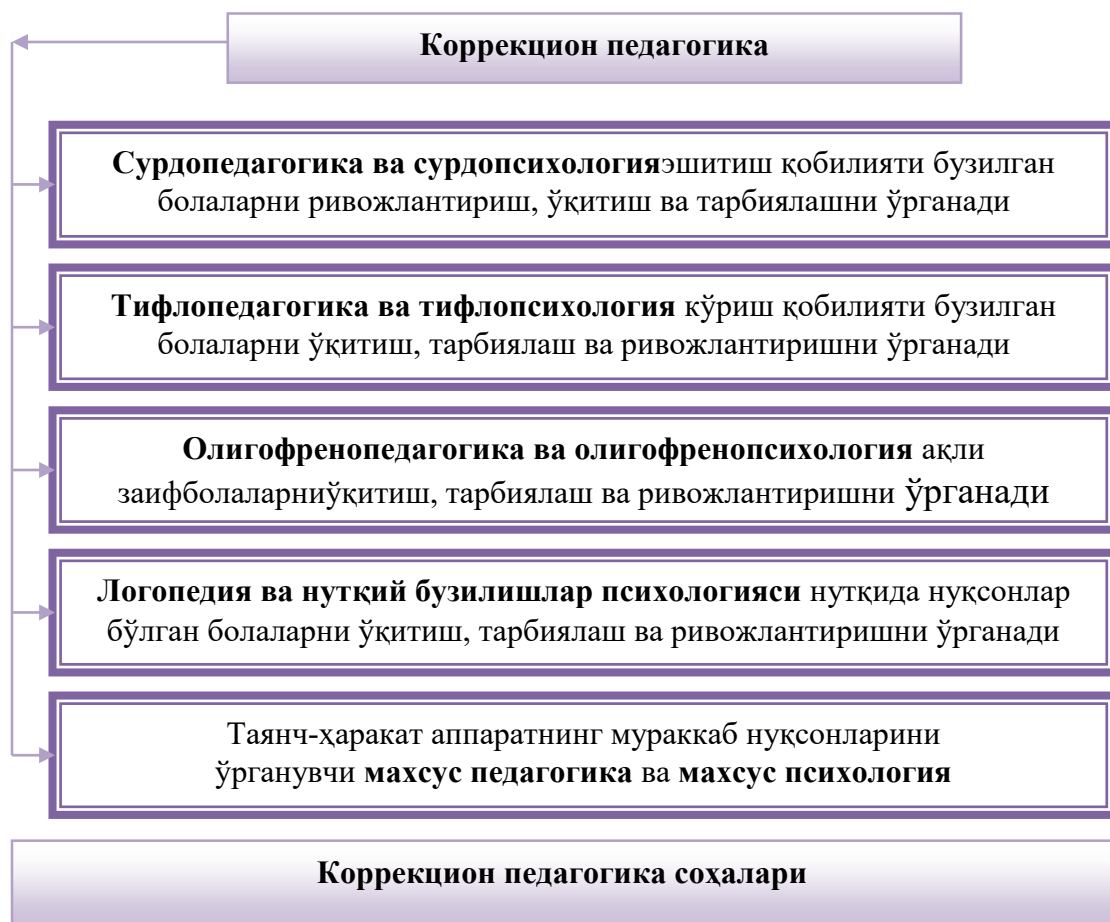
Реабилитация нуқсонларини йўқотиш ва юмшатишга йўналтирилган махсус тиббий воситалар ҳамда махсус таълим, тарбия ва касбий тайёрлаш ёрдамида амалга оширилади. Реабилитация жараёнида касаллик оқибатида бузилган функцияларнинг ўрни тўлдирилади. Реабилитация вазифалари аномал болаларнинг турли категориялари учун махсус ўқув муассасалари тизимида ҳал этилиб, унда ўқув жараёнини ташкил этиш хусусиятлари болаларнинг аномал ривожланиши хусусиятларига қараб белгиланади.

7. *Ижтимоий адаптация*(Юнонча «адапто» - мослашиш) – аномал болаларнинг индивидуал ва гуруҳли хулқларини жамоатчилик қоидалари ва қадриятлари тизимида мос келишини таъминлаш. Аномал болалар учун ижтимоий муносабатларни ташкил этиш қийин, содир бўлаётган ўзгаришларга мос равишда жавоб қайтариш қобилияти паст, шу боис мураккаб талабларни бажаришга уларнинг лаёқати етмайди. Ижтимоий адаптатсия болаларга ижтимоий фойдали меҳнатда фаол иштирок этиш учун имконият яратади.

8. *Оилавий тарбия*Реабилитация ни самарали ташкил этиш омили. Оила ва мактабнинг ҳамкорликдаги ҳаракатлари аномал болани ижтимоий фаолиятга жалб этиш, унинг меҳнат қобилиятларини аниқлаш ва имконият даражасида касб кўникмаларни шакллантиришни таъминлайди.

Шунингдек, Википедиа.орг интернет энциклопедиясида махсус таълимга муҳтож шахслар қуйидаги турларга бўлинган: алоқа фаолиятининг бузилиши (кўр, қар, соқов), ақлий фаолиятнинг бузулиши, жисмоний имконияти чекланганлик (мўрт суяк касаллиги, ярим мия фалажи, мушак дистрофияси кабилар) ва ривожланишида ногиронлик белгилари мавжуд инсонлар²².

²²https://en.wikipedia.org/wiki/Special_education

§3. Ақлий ва сенсор ривожланишида нуқсонлари бўлган ўқувчиларни Коррекцион ўқитиш

Психик ривожланишдан ортда қолувчи болаларнинг психологик-педагогик тавсифномалари. Тадқиқотлар предметларни ўзлаштира олмайдиган ўқувчилар орасида психик ривожланиши ортда қолган, яққол ифодаланмайдиган сенсорли, интеллектуал, нутқий бузилишларга эга болалар мавжудлиги, бунинг сабаби марказий нерв тизими шикастланишининг асорати, минимал мия дисфункциялари эканилигини кўрсатади.

Психик ривожланиши ортида қолган болалар предметларни ўзлаштира олмайдиган ўқувчиларнинг тахминан 50 фоизини ташкил этади.

ПРОҚни болалар ривожланишини кўрсатувчи аномалия сифатида ўрганиш XX асрнинг 50-йилларнинг охирида бошланиб, 60-70-йилларда кенг оммалашди.

Тадқиқотчилар (Г.Б.Шоумаров, К.С.Лебединская) ПРОҚнинг қуйидаги тўрт вариантыни келтирадилар:

конституционал келиб чиқиш;	соматоген келиб чиқиш;	психоген келиб чиқиш;	церебрал–органик келиб чиқиш.
-----------------------------	------------------------	-----------------------	-------------------------------

Психик ривожланиши ортида қолган мактабга бораётган болалар ўзига хос хусусиятларга эга бўладилар. Улар мактабда ўқишга тўла тайёр эмаслар, уларда мактабда ўқиш учун зарур бўлган кўникма ва малакалар шаклланмаган, дастур талабларини ўзлаштириш учун лаёқати етарли эмас. Улар махсус ёрдамсиз ҳисоблаш, ўқиш ва ёзишни, шунингдек, мактабдаги тартибни ўргана олмайдилар. Фаолиятларни ташкил этишда қийинчиликни ҳис этадилар. Уларда руҳий толиқиш кузатилиб, тез чарчаш, иш бажариш қобилиятининг пасайиши, бошлаган ишини бажармаслик каби ҳолатлар кузатилади. Кўпинча бошлари оғрийди.

Психик ривожланиши ортида қолган болаларнинг хулқи ҳам ўзига хос. Мактабда улар ўзларини мактабгача ёшдаги болалар каби тутишади. Уларда ўқишга нисбатан қизиқиш йўқ ёки жуда паст бўлиб, мактабга нисбатан ижобий муносабат кузатилмайди. Ўйин улар учун асосий фаолият бўлиб қолади.

ПРОҚли болаларни кўпинча ақли заиф деб ҳисоблаб хато қиладилар. Уларни ўзаро фарқлашда айрим омиллар кўл келади. Чунончи, ПРОҚ болаларда оддий билимларни ўзлаштириш, ҳисоблаш кўникмаларини эгаллаб олишда қийинчилик кўзга ташланиши билан бирга шеър ёки эртақларни эслаб қолиш қобилияти ва идрок этиш фаоллиги анча юқори бўлади. Бундай хусусиятлар ақли заиф болаларда кузатилмайди.

Кўпчилик ҳолларда ПРОҚ (ЗПР) ўқувчилар оммавий умумий ўрта таълим мактабларида ўқитиладилар. Улар билан индивидуал Коррекцион ишлар олиб борилмайди, шу боис улар амалда ўқув жараёнидан четда қоладилар ва предметларни ўзлаштира олмайдиган ўқувчилар қаторига киритиладилар. Улар махсус ташкил этилувчи Коррекцион-ривожлантирувчи таълимга муҳтожлар. Уларга алоҳида эътибор кўрсатиш талаб этилади.

Психик ривожланиши ортида қолган болалар билан коррекцион ишлар олиб боришнинг хусусиятлари. Ўзбекистонда XX асрнинг 60-йилларида илк бор психик ривожланишдан ортида қолган болалар билан махсус педагогик ишлар амалга оширилган.

Ҳозирги кунда психик ривожланишдан ортида қолган болалар учун мактаб интернатлар ва махсус таълим муассасалари фаолият олиб бормокда. Шунингдек, улар оммавий умумий ўрта таълим мактабларида ташкил этилган коррекцион-ривожлантирувчи синфларда ҳам ўқитишлари мумкин.

Таълим жараёни қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

1. Бошланғич умумий ўрта таълим (таълим муддати – 4-5 йил).
2. Асосий умумий ўрта таълим (таълим муддати - 5 йил).

Болаларни коррекцион муассасаларга қабул қилиш ПТПҚнинг хулосаси бўйича ота-оналари ёки уларнинг ўрнини босувчи шахсларнинг розилигига кўра амалга оширилади. Синф 12 нафар ўқувчидан иборат бўлади. Улар ривожланишидаги

нуқсонларнинг бартаф этилишига кўра оммавий умумий ўрта таълим муассасаларига ўтказилишлари мумкин.

Иккинчи босқичда таълим (V-IX синфлар) айрим ўзгартиришлар (муайян ўқув мавзулари ёки улардаги материаллар ҳажмини қисқартириш) билан оммавий умумий ўрта таълим мактабларининг дастурлари асосида амалга оширилади. Коррекцион-ривожлантирувчи синфларда, таълимнинг 1-босқич муддати зарур ҳолатларда 1 ёки ҳатто 2 йилга узайтирилиши мумкин.

Улар билан ишлашда асосий вазифа - болалар томонидан атроф-муҳит ҳақидаги билимларни эгаллаб олинишига ёрдам бериш, уларда кузатувчанлик ва амалий ўқув фаолияти тажрибасини ҳосил қилиш, мустақил равишда, билимларни эгаллаш ва амалиётда улардан фойдаланиш малакасини шакллантиришдан иборат.

Бундай ўқувчилар индивидуал ёндашишни талаб этадилар. Уларни Коррекцион ўқитиш даволаш-соғломлаштириш тадбирлари билан бирга амалга оширилиши зарур. Ўқув материали ҳамда таълим методи ПРОҚ болаларнинг ривожланиш даражаларига мос ҳолда танланиши зарур.

Ақли заифликнинг психологик-педагогик хусусиятлари, унинг пайдо бўлиши сабаблари. Ақли заифликни ўрганиш билан боғлиқ масалалар коррекцион педагогикада (дефектологияда) энг муҳим масалалар қаторига киради.

Ақлий ривожланиши бузилган болаларни ўқитиш, тарбиялаш, ижтимоий мослаштириш ва ўрганиш муаммолари коррекцион (махсус) педагогиканинг муҳим соҳаси - олигофренопедагогика томонидан ўрганилади. “Олигофрения” (Юнонча *olugos* – кам ва *phren* - ақл) термини XIX асрда машҳур немис психиатри Эмиль Крепелин томонидан қўлланилган.

Олигофрения – бу натал (туғилиш пайти) ёки постнатал (ҳаётий ривожланишнинг эрта босқичи) даврларда марказий нерв тизимининг зарарланиши натижасидаюзага келадиган ақлий ёки психик ривожланмаслик.

Олигофрениянинг сабаблари бош мияни бузилишига олиб келувчи экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) омиллар бўлиши мумкин. Экзоген омиллар сирасига онанинг хомиладорлик даврида турли инфекцион касалликлар билан касалланиши (вирусли касалликлар, қизилча, қизамиқ, кор, Боткин касаллиги ва бошқалар), чақалоқнинг она организмидаги турли паразитлар билан зарарланиши (токсоплазмоз) ҳамда турли туғма шикастлар

(асфиксия) киради. Онанинг Юрак-қон томир тизими, буйрак, жигар касалликлари билан оғриши, хомиладорлик даврида рухсат этилмаган дори-дармонларни қабул қилиши, хомиладорлик даврида турли жисмоний ва психик жароҳатларни олиши, аёлларнинг зарарли ишлаб чиқаришда ишлашлари, атроф-муҳитнинг ёмон шароитлари, чекиш, алкоголизм, ота-оналари гиёҳванд моддаларни исьтемом қилишлари ҳам чақалоқ бош миясининг зарарланишига сабаб бўлиши мумкин.

Ақли заиф шахслар ривожланиш ва нуқсон даражасига кўра турлича бўлади. Уларни қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Она қоринидалиги мияси шикастланган болалар.
2. Туғилиши пайтида ёки туғилгандан кейин уч йил давомида мияси шикастланган болалар.

Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ВОЗ) 1994 йилда ақли заифликнинг қуйидаги тўрт даражасини эътироф этган: сезилмас (кам), ўртача, оғир ва чуқур даражалар.

Кам даражадаги ақли заифлик ўқувчилар мактабни битириш даврида ўзларининг психометрик ва клиник намоён бўлиши билан нормал ривожланаётган одамлардан кам фарқ қиладилар ҳамда муваффақият билан ишга жойлашадилар.

Ақли заифлик тузатиб бўлмайдиган ҳодиса сифатида эътироф этилса ҳам, уни коррекция қилиб бўлмайди деган маънони англатмайди. Аксарият тадқиқотларда махсус (Коррекция) таълим муассасаларида методик жиҳатдан тўғри йўл тутилиши ақли заиф болаларнинг ривожланишида ижобий натижага эришиш мумкинлигини кўрсатмоқда.

Ақли заиф болалар билан олиб бориладиган коррекцион ишлар. Ақли заиф бола билан коррекцион ишларни эрта бошлаш нуқсонни максимал даражада тузатиш ва иккиламчи четланишларнинг олидини олишга имкон беради. Ақлий қолоқликни психологик-педагогик диагностика қилишни ўз вақтида ўтказиш жуда муҳимдир.

Ақли заиф болалар оила ёки соғлиқни сақлаш тизимига қарашли махсус яслиларида тарбияланадилар. Мактабгача ёшдаги болалар билан олиб бориладиган Коррекция ишлар ақли заиф болалар учун махсус болалар боғчаларида амалга оширилади. Ақли заиф бўлган мактабгача ёшдаги болалар оммавий болалар боғчаларидаги махсус гуруҳларга қабул қилинишлари мумкин. Уларда ўқитиш махсус болалар боғчасидаги каби махсус дастур бўйича олиб борилади.

Мактаб ёшидаги ақли заиф болалар махсус (коррекция) мактабларда ўқитиладилар, бу ерда ўқитиш давлат таълим стандарти асосида махсус дастур бўйича олиб борилади. Бундай мактабларда умумий ўрта таълим фанлари (она тили, ўқиш, математика, география, тарих, табиат, физкультура, расм, мусиқа, чизмачилик) билан бирга махсус коррекцион фанларни ҳам ўқитилади. Махсус мактабларда меҳнат таълими муҳим ўрин эгаллайди. Меҳнат таълими IV синфдаёқ профессионал хусусиятга эга бўлиб, болалар ўзлари бажара оладиган касбни ўзлаштирадилар. Тарбиявий ишлар ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, асосий мақсад тарбияланувчиларни ижтимоийлаштириш, болаларда ижобий сифатларини тарбиялаш, атрофдагилар ва ўзларига тўғри баҳо беришга ўргатиладилар. Айни вақтда республикада ақли заиф болалар учун махсус мактабларнинг 90 % ини мактаб-интернатлари ташкил этади.

Гоҳо ақлий ривожланишида нуқсони бўлган боланинг оммавий умумий ўрта таълим мактабига жаоб этилиш ҳолати кўзга ташланади. Бундай ҳолатда боланинг тақдири, уни ўқитиш ва тарбиялаш масъулиятини ота-оналар ўқитувчи-дефектологлар билан келишиб олишлари зарур. Нормал ривожланувчи болалар билан бир синфда ўқийдиган ақли заиф бола алоҳида муносабатни талаб этади. Бола кучи етганича, дарснинг боришига ҳалақит қилмай синф фаолитида иштирок этиши керак. Унга бирор нарсанинг тушунарсиз бўлишига йўл қўйиш мумкин эмас. Бу ҳолат кейин ўқув материалининг мутлақо тушунмаслигига олиб келади. Ақли заиф болани оммавий умумий ўрта таълим мактабига ўқитиш ота-оналарининг бевосита иштирокларини талаб этади,

Нутқида нуқсон бўлган ўқувчиларни коррекцион ўқитиш. Нуткий бузилишлар сабаблари ва уларнинг турлари. Нутқ – фақатгина инсонга хос бўлган муҳим психик функциядир. Нуткий муносабатлар ёрдамида, шахс онгида борликни акс эттирувчи билимлар доимий равишда тўлдирилиб ва бойитиб борилади.

Нуткий бузилишини келтириб чиқарувчи сабаблар орасида экзоген (ташқи) ва эндоген (ички) омиллар асосий рол ўйнайди. Бундан ташқари (анатомик-физиологик, морфологик), функционал (психоген), ижтимоий-психологик (атроф-муҳитнинг салбий таъсири), психоневрологик (психик функцияларининг бузилиши (ақли заифлик, хотира ёки диққатнинг

Нуткий нуқсонларни ўрганиш, олдини олиш ва коррекция билан коррекцион педагогика (дефектология)нинг муҳим соҳаси - логопедия (юнонча *logo* – сўз ва *paideia* - тарбиялаш) шуғулланади. Патоген омил таъсирида Юзага келган нуткий бузилишлар ўз-ўзи билан йўқолмайди ва у махсус ташкил этилган коррекцион-логопедик чораларсиз боланинг кейинги ривожига салбий таъсир кўрсатади.

бузилиши ва бошқалар) сабабларнинг ҳам таъсири сезиларли бўлади.

Экзоген-органик омиллар сирасига: боланинг марказий нерв тизими ва унинг организмига салбий таъсир этувчи омиллар (инфектсия, жароҳатлар, интоксикатсия), турли акушерлик патологиялари (бел торлиги, туғилишнинг чўзилиб кетиши ёки тез содир бўлиши, йўлдошга ўралиб қолиши, боланинг нотўғри жойлашиши ва бошқалар), малакали акушерлик ёрдамнинг кўрсатилмаслиги, чала туғилиш каби ҳолатлар сабаб бўлади.

Ҳозирги кунда логопедияда нутқий бузилишларни икки тури ажратилади:

- 1) тиббий-психологик нутқий бузилиш;
- 2) психологик-педагогик нутқий бузилиш.

Тиббий-психологик турда кўриладиган ҳамма нутқий бузилишларни қуйидаги икки йирик гуруҳга ажратиш мумкин:

- 1) оғзаки нутқнинг бузилиши;
- 2) ёзма нутқнинг бузилиши.

Оғзаки нутқнинг бузилиши ўз навбатида қуйидаги икки турга ажратилади:

- 1) нутқ ифодаланиши фонатсион тузилиши (нутқ талаффузи) нинг бузилиши; фикр структурали-семантик (ички) тузилиши (нутқнинг тизимли ёки полиморф)нинг бузилиши

Психологик-педагогик (педагогик) классификатсиялаш уни педагогик жараёнда қўллашга йўналтирилган бўлиб, болалар жамоаси билан нутқий нуқсонларни тузатишга йўналтирилган Коррекцион-ривожлантирувчи таъсир кўрсатиш методларини ишлаб чиқишга хизмат қилади.

Психологик-педагогик (педагогик) классификатсиялашга кўра нутқнинг бузилиши қуйидаги икки гуруҳга ажратилади:

1. Муомала воситалари (фонетик-фонематик ва нутқнинг умумий ривожланмаганлиги)нинг бузилиши.
2. Муомала воситаларини қўллашдаги бузилишлар.

Мақтаб ўқувчиларида нутқи бузилишини психологик-педагогик тузатиш. Нутқий бузилиши бўлган болаларнинг психологик-педагогик хусусиятлари. Нутқий

Нутқий бузилиш, нутқий бузилишнинг сабаблари, механизмлари, симптоматикаси, бориши ва тузилиши унинг олдини олиш, махсус (коррекцион) ўқитиш ва тарбия масаласи билан **логопедия** шуғулланади. “Логопедия” термини Юнончадан таржимаси “тўғри нутқни тарбиялаш” маъносини англатади. Нутқий бузилиш турли мутахассислар - физиолог, невропатолог, психолог, лингвист ва бошқалар томонидан ўрганилади.

бузилиши бўлган болаларнинг марказий нерв тизими фаолиятида функционал ёки органик четланишлар кўзга ташланади. Миянинг органик зарарланиши сабабли иссиқ, транспортда Юриш, арғимчоқда кўп вақт тебраниш болаларга ёмон таъсир кўрсатади, бошлари оғрийди кўнгиллари озади ва бошлари айланади. Тез чарчаб қоладилар, қаттиқ таъсирланишлари, жаҳллари чиқиш билан ажралиб турадилар. Улар эмотсионал барқарор эмаслар, уларнинг кайфиятлари тез ўзгаради, сержаҳл, агрессив, безовта бўладилар. Шунингдек,

уларда сустлик ва ланжлик кузатилади. Бундай болалар тинч ўтира олмайдилар, бутун дарс давомида ишчанлик ва диққатини сақлаб туриш қийин бўлади. Жуда тез хафа бўладилар, гапга қулоқ солмайдилар. Танаффусдан кейин эса дарсда диққатларини жамлашлари қийин бўлади. Одатда бундай болаларда диққат ва хотира, айниқса, нутқий хотиранинг бўшлиғи, яхши тушунмаслик ҳолатлари кузатилади.

Умумий ўрта таълим мактаблари қошида логопедик пункт фаолият юритади. Ўқувчилар билан логопедик пунктда коррекцион ишлар бутун ўқув йили давомида индивидуал ва гуруҳли шаклда олиб борилади. Нутқи бузилганлик ўта жиддий бўлса ўқитиш махсус таълим муассасаларида олиб борилади. Бунда ўқувчи билан даволаш-соғломлаштириш ва психологик-педагогик ишларни бирга олиб бориш нутқий бузилишни тузатишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Логопедик ёрдам кўрсатиш соғлиқни сақлаш ва аҳолини ижтимоий таъминлаш тизимларида ҳам амалга оширилади. Поликлиникаларда ва психоневрологик диспансерларда логопедик кабинетлари мавжуд бўлиб, бу ерда нутқида бузилиши бўлган болаларга логопедик ёрдами кўрсатилади.

Эшитиш қобилияти бузилган ўқувчиларни коррекцион ўқитиш. Эшитиш қобилиятининг бузилиши сабаблари, уларни турларга ажратиш. Аномал болалар орасида эшитиш қобилияти турли даражада нуқсонли бўлган болалар кўпчиликти ташкил этадилар. Эшитиш – борлиқни товушли ҳодисалар шаклида акс эттирилиши, инсон (тирик жонзод)нинг товушларни англаш ва фарқлаш қобилияти. Эшитиш эшитиш органи ёки товуш анализатори (товуш таъсирини қабул қилувчи ва ажратувчи мураккаб нерв тизими) ёрдамида амалга оширилади.

Эшитиш қобилиятининг бузилиши кўп ҳолларда муддатли бўлади. Масалан, ўрта қулоғнинг ташкил топиши, шамоллаш, олтингугурт тўсиқларининг Юзага келиши, ташқи ва ўрта қулоғининг аномал тузилиши (қулоқ супрасининг бўлмаслиги ёки етарлича ривожланмаганлиги, эшитиш йўллариининг битиб қолиши, қулоқ пардасидаги нуқсонлар ва бошқалар) каби ҳолатларда. Замонавий медицина уларни даволашнинг самарали методларига эга. Улар қаторига консерватив ва оператив методларни киритиш лозим. Одатда самарали даволаш, баъзан узок вақт даволаш тадбири олиб борилганда эшитиш қобилияти тикланади.

Эшитиш қобилиятининг бузилишига юқумли касалликлар билан оғриш, захарланиш, акустик ёки контузияли жароҳатлар ҳам сабаб бўлиши мумкин. Қулоғи оғирлик ёки карлик келиб чиқиш сабабларига кўра: наслий, туғма ва келиб чиққан тарзда турларга ажратилади. Ёшлиқда эшитиш қобилиятининг бузилишига олиб келувчи сабаблар орасида қуйидагилари алоҳида кўрсатилади: ҳомиладорлиқнинг биринчи уч ойида онанинг вирусли касалликлар билан оғриши (қизамиқ, корь, грипп, гепатит вируслари ва бошқалар), ривожланишдаги туғма нуқсонлари (масалан, лаби ва танглайидаги ёриқ), чала туғилиш, кичик вазнли туғилиши (1500 дан кам) ҳамда ёмон туғилиши кабилар. Эшитиш қобилиятининг бузилишига ҳомиладорлик даврида онанинг спиртли ичимлик, гиёҳванд моддалар истеъмол қилиши, антибиотикларни қабул қилиши ҳам сабаб бўлиши мумкин. Карликнинг наслий ўтиши ҳолати жуда кам кузатилади.

Эшитиш қобилиятидаги камчиликларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- 1) Эшитиш қобилиятининг зарарланганлик даражаси;
- 2) Эшитиш қобилияти зарарланганда нутқий ривожланиш даражаси;
- 3) Эшитиш қобилиятида бузилишнинг юзага келиш вақти.

Юқорида кўрсатилган мезонларга кўра эшитиш қобилиятининг бузилиши қулоғи оғирлик ва карлик каби гуруҳларга ажратилади.

Карликбу эшитиш қобилиятининг қаттиқ йўқотилиши бўлиб, бола мустақил равишда нутқни эгаллай олмайди ва қулоғига жуда яқин масофадан гапирилганда ҳам аниқ эшитмайди. Аммо баланд товушлар, яқин масофадан нутқнинг баъзи товушларини қабул қилишга имкон берувчи эшитиш қобилияти сақланиб қолади.

Қулоғи оғирлик – бу эшитиш қобилиятининг қаттиқ пасайиши (80 детсибалдан кам) бўлиб, эшитиш қобилияти қолдиғи ёрдамида қулоғи олдида баланд овоз билан гапирилганда бола нутқни эшита олади. Бола минимал нутқ бойлигини мустақил равишда эгаллай олади.

Карлар ва кулоғи оғирлик (ёмон эшитувчилар) нутқни қабул қилиш усули бўйича фарқ қиладилар. Карлар сўз нутқини кўриб (сухбатдошининг лаблари ва юзига қараб) ва эшитиб кўриш (товушни кучайтириш аппарати ёрдамида) қабул қиладилар.

Эшитиш қобилияти бузилган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш масалалари билан сурдопедагогика шуғулланади. **Сурдопедагогика** (Юнонча «surdus» – кар) - эшитиш қобилияти бузилган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш жараёнини ўрганувчи коррекцион (махсус) педагогиканинг яна бир муҳим соҳаси.

Ёмон эшитадиганлар атрофдагилар билан табиий муносабатлар жараёнида баланд оҳангда сўзлашиш асосида нутқни эшитиб қабул қиладилар.

Эшитиш қобилияти бузилган болаларни оммавий, умумий ўрта таълим мактабларида **Коррекцион ўқитиш**. Эшитиш анализаторининг нормал ишлаши боланинг умумий ривожланиши учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Эшитиш анализатори бузилганда боланинг

нутқи, психологик ривожланиши ёмонлашади, идрок этиш фаолияти, умумий ривожланиши ортда қолади. Статистик маълумотларига қараганда эшитиш органи функцияси бузилган ва эшитмайдиган болалар сони доимий равишда ортиб бормоқда.

Айни вақтда сурдопедагогика олдида қуйидаги вазифалар турибди:

- эшитиш қобилияти бузилган шахслар, уларнинг индивидуал хусусиятлари, шунингдек, эшитиши, нутқи бузилиши хусусиятига кўра уларни ўқитиш қонуниятларини педагогик жиҳатдан ўрганиш;

- эшитиш қобилияти бузилган турли категориядаги болалар учун махсус таълим мазмунини ишлаб чиқиш, уни илмий жиҳатдан асослаш ва амалий амалга ошириш;

- эшитиш қобилияти бузилган шахсларни ўқитишнинг дидактик ва махсус методикаларини яратиш;

- қолдиқ эшитиш қобилиятини ривожлантириш бўйича махсус таълим технологияларини яратиш, педагогик соғломлаштириш тадбирларини ташкил этиш ва бошқалар.

Оммавий умумий ўрта таълим мактабида эшитиш қобилияти бир оз пасайган болалар ўқиши мумкин. Ўқитувчи бола томонидан дарсда билдирилаётган фикрларни яхши эшита олишига эътибор бериши, бунинг учун болани биринчи ёки иккинчи партага, иложи бўлса ўрта қаторга ўтказиш керак. Шунингдек, ўқитувчи бола унинг гапларини тўғри тушуна олганлиги, топшириқни тўғри бажараётганлигини назорат қилиб туриши керак. Баъзида эшитмайдиган ёки ёмон эшитадиган болалар оммавий, умумий ўрта таълим мактабларида эшитадиган тенгдошлари билан бирга муваффақиятли ўқийдилар.

Ўқитувчи эшитмайдиган ёки ёмон эшитадиган бола синфга қабул қилинганда уларнинг психофизиологик ҳамда нутқ ривожланиши хусусиятларини билиши талаб этилади.

Кўриш қобилияти бузилган ўқувчиларни коррекцион ўқитиш. Кўриш қобилияти бузилиши турлари, уларнинг сабаб ва оқибатлари.

Кўриш қобилияти бузилган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш хусусиятлари билан **тифлопедагогика** шуғулланади (Юнонча «typhlos» – кўр) –

Кўриш - кўриш анализатори ёрдамида борлиқни сезиш ва қабул қилишдир. Мия кўриш орқали ташқи дунё ҳақидаги маълумотларни олади.

Боланинг кўриш қобилияти бузилганда уни ривожлантириш, ўқитиш ва тарбиялаш жараёнларида жиддий қийинчиликлар юзага келади.

Болаларда кўриш қобилияти бузилишининг сабаблари турлича бўлиб, улар наслий касалликлар, ҳомила она қоринида ривожланаётганда кўриш органлари патологиясининг юзага келиши, ҳомиладорлик пайтида онанинг токеплазмоз, қизамиқ ва бошқа оғир касалликлар билан оғриши ва ҳоказо омиллардан иборат бўлиши мумкин.

Кўриш қобилиятининг бузилиши туғма ёки орттирилган бўлади.

Туғма кўр бўлиш ҳомиланинг зарарланиши сабабли Юзага келади. Кўриш нуқсонларининг Юзага келишида наслийлик ҳам кўзга ташланади.

Орттирилган кўрлик одатда кўриш органлари – тўр пардаси, шоҳ парда ёки марказий нерв тизимининг касалланиши (менингит, мия шиши, менингоентсифалит), организмнинг умумий касалланишидан кейинги асоратлари (кор, грипп, скорлатина), шунингдек, мия ёки кўзнинг жароҳатли шикастланиши (боши яраланиши, шикастланиши) оқибатида бўлиши мумкин.

Кўриш қобилиятининг бузилган болалар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Кўр туғилганлар.
2. Эрта кўр бўлиб қолганлар.
3. Уч ёшидан кейинги кўр бўлиб қолганлар.

Оммавий мактабларда, таълим олганда ёмон кўрувчи бола жиддий қийинчиликларга дуч келадилар. Идрок этишнинг аниқ эмаслиги, секинлиги, торлиги каби хусусиятлар предметларни таниб олиш, уларнинг шаклини ажратиш, ўзига хос белгиларини билиб олишда маълум қийинчиликларига олиб келади. Болалар сатрлар, ҳарфлар ва рақамларни адаштирадилар. Булар ўқиш техникаси эгаллаб олиш, ўқилганларнинг мазмунини тушунишга ҳалақит беради. Оддий мактабда ёмон кўрувчи болалар доскада нима ёзилганлигини кўрмайдилар, қараб бажариладиган ишларни ташкил этишда ёмон кўрадиган болалар тез чарчайдилар, бу уларнинг иш қобилиятларини пасайтиради. Педагогларнинг олдидаги энг муҳим вазифа - ёмон кўрадиган болани ўз вақтида аниқлаш, унга махсус таълим ва тарбия бериш масаласини ҳал этиш учун ПМПКга Юборишдан иборат. Ёмон кўрадиган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш асосан махсус (Коррекцион) мактабларда амалга оширилади.

Кўриш қобилияти бузилган болаларни оммавий, умумий ўрта таълим мактабларида коррекцион ўқитиш ва тарбиялаш.

Кўриш қобилияти бузилган болалар билан иш олиб бораётган ўқитувчи Коррекцион ишларнинг ўзига хос жиҳатларини билиши зарур.

Рефраксияси аномалияли болалар тузатувчи кўзойнак тақишлари керак. Лекин кўзойнак тақишда болалар педагогнинг уларга диққат билан муносабатда бўлишларига муҳтожлик сезадилар. Мактабда ва уйда ўқув ишларини бажаришда санитар-гигиеник талабларга амал қилиш лозим. Кўришида нуқсони бўлган бола учун иш ўрни тўғри ва етарлича ёритилган бўлиши керак. Бундай бола дераза ёнидаги биринчи ёки иккинчи қаторга ўтказилиши керак. Яқинни кўрадиган бола ҳам доскага яқинроқ биринчи ёки иккинчи партага ўтказилиши зарур. Узоқни кўрадиган бола эса, аксинча, доскадан узоқроққа охириги партага ўтказилиши талаб этилади.

Ўқитувчи ўқувчининг доска, жадвал ва харитадаги ўқув материалларини қабул қилиши ва тушунишини назорат қилиб бориши керак. Аномал рефлексияли болаларда кўзи чарчаши кўп кузатилади. Шунинг учун дарс пайтида уларга кўриш ишларини бошқа турдаги ишлар уйғунлаштириб бериши зарур. Аномал рефлексияли бола 10-15 минут давомида интенсив кўриш ишларини бажаргандан кейин бир неча минут узоққа (доска ёки деразага) қараши керак, бу кўриш чарчоғининг бартараф этилишига ёрдам беради.

Кўриш қобилияти анча оғир бўлган – кўр ва ёмон кўрадиган болаларни ўқитиш махсус таълим муассасаларида амалга оширилади. Баъзан кўриш қобилияти оғир бузилган

болалар оммавий умумий ўрта таълим мактабларига қабул қилинадилар. Бундай вазиятда аномал болалар учун махсус шароитларни яратиш зарурияти Юзага келади.

Ўз синфларида оғир кўриш қобилияти бузилган бола бўлган ўқитувчилар болага дифферентсиал ёндашув асосида муносабатда бўлишлари зарур. Бунинг учун синфдаги ўқувчиларнинг сони 15 нафардан ошмаслиги, синф хонаси яхши ёритилган, кўриш қобилиятида нуқсон бўлган боланинг иш ўрни эса кўшимча ёритилган бўлиши керак. Ўқув-тарбиявий ишлар жараёнида ўқитувчининг нутқи катта аҳамиятга эга бўлади. Унинг нутқи аниқ, тушунарли, ифодали бўлиши зарур. Ўқитувчи ўзининг ҳар бир ҳаракати моҳиятини сўз ёрдамида шарҳлаб бориши,

Синфида кўр ёки ёмон кўрадиган бола бўлган ўқитувчи уларнинг индивидуал хусусиятлари ва имкониятларини билиши, улар нормал кўрадиган тенгдошларидан фарқ қилишларини яхши англаши мақсадга мувофиқдир.

Таянч-ҳаракат аппарати бузилган ўқувчиларни коррекцион ўқитиш. Таянч-ҳаракат аппаратлари бузилишининг турлари ва Юзага келиш сабаблари. Таянч-ҳаракат аппаратидаги турли бузилишлар болаларни ўқитиш ва тарбиялашда муайян муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Таянч-ҳаракат аппарати функцияларининг бузилиши туғма ёки орттирилган бўлиши мумкин. Таянч-ҳаракат аппарати патологияси қуйидаги турларга ажратилади:

1) нерв тизимининг касалланиши (болалар церебрал параличи (БЦП), полиомиелит);

2) таянч-ҳаракат аппаратининг туғма патологияси; соннинг туғма чиққанлиги; бўйин қийшиқлиги; қийшиқ оёқлик ва оёқнинг бошқа нуқсонлари; умуртқа поғонаси ривожланишидаги нуқсонлар (сколиоз); қўл ёки оёқларнинг ривожланмаганлиги ва нуқсонлари; қўли бармоқларининг аномал ривожланиши; артрогрипоз (туғма майиблик);

3) орттирилган касалликлар ва таянч-ҳаракат аппаратининг зарарланиши; орқа мия, бош мия ва қўл-оёқларнинг травматик жароҳатланиши; полиатрит; скелет касалликлари (туберкулез, суяклардаги шишлар, остеомиелит), скелет тизими касалликлари (рахит, хондодистрофия).

Таянч-ҳаракат аппарати патологияси бўлган болаларда асосий бузилиш ҳаракатланишдаги нуқсон ҳисобланади. Бундай нуқсонларга эга болаларнинг 89 % ини церебрал параличли болалар ташкил этадилар. Уларда ҳаракат бузилиши психик ва нутқий бузилишлар билан бирга намоён бўлади. Шу боис бу каби болалар нафақат даволаш ва ижтимоий ёрдамга, балки психологик-педагогик ва логопедик коррекцияга ҳам муҳтож бўладилар.

Ҳаракатланиш бузилишлари ўртача даражада бўлган болалар Юришни ўрганиб олсаларда, бироқ, шонч билан Юра олмайдилар, улар учун махсус мосламалар зарур. Ҳаракатланиш бузилишининг енгил шаклида болалар уйда ва кўчада мустақил, кўркмай Юра оладилар, ўзларига тўла хизмат кўрсатадилар.

§4. Ривожланишида нуқсон бўлган болалар билан ишлашнинг

Глен Доман, Валдорф ва Монтессори усуллари

Боланинг ақлий жиҳатдан тез ва нуқсонларсиз ривожланиш учун қўлланиладиган усуллардан наъмуналар:

1. Қарама қаршиликка бой Глен Доман усули

Кўпгина тортишув ва муҳокамаларга сабаб бўлган усуллардан бири бўлиб, ўтган асрнинг 40 йилларида ўз ибтидосини бошлаган, ҳарбий шифокор, америкалик Глен Доман томонидан ишлаб чиқилган. Глен Доман уруш йилларида оғир мия жароҳати олган болаларни даволайди. Бемор болаларга катта катта қизил ҳарфли сўзлар ёзилган карточкалар кўрсатиларди ва бир вақтнинг ўзида унда ёзилган сўзлар талаффуз қилинарди. Дарслар жуда қисқа бўлиб, 5-10 сония давом этар, аммо кун давомида бир

неча маротаба такрорланарди. Бу шаклда машғулотларда иштирок этган фалаж ҳолатида ётган болалар секин-аста ҳаракат қила бошлайди, кейинчалик эмаклаш, юриш ва ҳатто соғлом болалар каби югуриш қобилиятлари ҳам тикланади. Шу сабабли, Глен Доман бир вақтни ўзида ҳам оддий ҳамда гениал хулосага келади: кўзни доимий равишда стимулятсия қилиш мия фаолиятининг умумий фаоллашишига сабаб бўлади. Шундан сўнгра Домен бу усулни соғлом болаларда ҳам синаб кўради. Бола туғилгандан эътиборан, унга бу каби карточкалар кўрсатилади. Карточкадаги сўзлар турли туман бўлиши мумкин: нукталардан иборат сонлар, қизил ранг билан ёзилган ҳарфлар, ҳайвонлар расми, арбоблар расми, табиат ҳодисалари ва ҳоказо... Бундай карточкаларни Доман: маълумот битлари (бинарй дигит), деб атарди. Карточкалар кун давомида болага бир неча марта, бир неча сонияга кўрсатиларди. Доман ўз усулини қўллаш натижасида даҳоларни тарбия қилишига ишонарди. Бу фикрни кўпгина педагог ва психологлар янги туғилган чақалоқлар учун қараш натижасида юзага келган таассуротлар муҳим эканлигини тан олишлари ҳам тасдиқлайди.

Аммо бу усулнинг ўзига яраша камчиликлари бор: у болаларга тўла ва мукаммал ривожланиш бермайди. Айниқса, бола дунёси талаб қилган фаолликни бу усулда мавжуд эмас, дарс давомида боланинг кўзи ва кўриш қобилиятигина иштирок этади. Бола эса ўз табиатидан келиб чиқиб, уни қизиқтирган нарсани ушлаб кўришни, “мазасини таътиш”ни маъкул кўради. Тили чиқа бошлаган бола эса албатта ўзини қизиқтирган мавзу борасида саволлар ёғдиради, аммо Домен усули эса боладан қимирламай ўтиришни, диққатини карточкаларга қаратишни ва талаффуз қилинганларни эшитишни талаб қилинади. Доман инсон миясини компютерга ўхшатади, унинг фикрича мия муваффақиятли фаолият юритиши учун маълумотлар базасини тўлдириб олиши лозим. Аммо бола компютер эмас, балки тирик мавжудот, уни фақат турли сонлар ва фактлар билан тўлдиришнинг ўзи йетарли бўлмайди, у олган маълумотларини мантиқан тўғри қўллаб, фойдалана олиши лозим. Кичкина бола тажриба, ижодий машғулотлар, суҳбатлашиш, ўйин ва севгига муҳтож. Шу сабабли, Доман усули даҳоларни йетиштириш учун йетарли эмас ҳамда кўп меҳнат талаб қилади. Фақатгина математика билан кунига энг кам 6 маротаба шуғулланиш лозим. Натижада ота-она аксар вақтини бу дарслар билан ўтказиши, кечки соатларда эса янги дарслар учун карточка тайёрланиш лозим. Аммо, бу усулдан умуман бош тортиш ҳам тўғри эмас, балки аксинча унинг самарали томонларидан фойдаланиш мумкин: масалан, боланинг севимли китобини ўқиш билан биргаликда унга турли карточкаларни кўрсатсангиз бўлади.

2. Валдорф педагогикаси.

Бу таълим усули олим ва педагог Р.Штайнер фалсафасига асосланган бўлиб, унинг моҳиятида шахсиятнинг руҳий ва эстетик ривожланишига қаратилган, боланинг ақл-заковати эса унчалик аҳамият касб этмайди. Шу сабабли, усул – табиат, ижод ва касб ҳунарларни кузатишни ўз ичига олган. Валдорф таълими марказларида ўқувчилар ганчкорлик, турли мусиқа асбобларини чалиш, халқ ҳунарамандчилиги, турли саҳна кўринишларида иштирок этиш (актёрлик маҳорати) каби машғулотлар билан шуғулланишлари. Ўқиш учун машғулотларни эса бола 12 ёшга киргандан сўнгра бошлаш тавсия қилинади. Таълим вақтида боланинг асосий билим манбаи ва йўналтирувчиси ўқитувчидир. Дарс ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги суҳбат тарзида ўтказилади. Ўқитувчи дарсни ҳикоя қилиб бергач, ўқувчи ўз тушунганларини ҳиссиётини сўзлаш ва кўрсатиш билан намоиш қилиши лозим.

Албатта, Валдорф усулининг ҳам ўзига яраша камчиликлари бор. Баъзиларнинг фикрига кўра, бу усул реал ҳаётдан узоқ бўлган вазият яратиши эҳтимоли катта. Ундан ташқари, боланинг нормал ривожланишида асоссиз тўсқинлик юзага келади, 12 ёшда ўқишни ўргана бошлаш бола учун жуда кеч. Бу усулда асос қилиб олинган эстетик тарбия

эса мантиқ ва тафаккур ривожланишини чекланишига олиб келади. Валдорф усули гиперактив, асабий, агрессив, ўзига ишончи йўқ ва эътибори паст бўлган болалар учун фойдаланилади.

Аммо ишингиз сабабли вақтингиз кам бўлса, бу усул сизга тўғри келмаслиги мумкин. Чунки фарзандингиз билан биргаликда чеварлик, ганчкорлик каби ҳунарларни бирга қилишингиз лозим. Дарс давомида бутун эътибор болага қаратилади, ота-оналар эса вазиятга мослашади ва фақат ёрдамчи вазифасини бажаради. Валдорф педагогикаси боланинг соғлом ўсишига негатив таъсирининг олдини олиш учун таълим тизимида ҳеч қандай шошилишга йўл қўймайди.

3. Монтессори усули

Мария Монтессорининг усули болаларга ўйин шаклида таълим бериш, машқларни эса мустақил равишда бажаришига асосланган. Ҳар бир болага унинг индивидуал хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ёндошилади. Бола ўзи мустақил равишда материалларни танлайди

ва дарс вақтини белгилайди, яъни индивидуал тарзда шаклланиб боради. Бу усулнинг асосий мақсади, болага ўз индивидуал қобилиятларини намоён қилиш истагини уйғотишдир. Монтессорининг усули бошқа эрта таълим усулларида тубдан фарқ қилади. У болага ўз қилган хатоларини топиб уларни тўғирлаш ҳуқуқини беради. Ўқитувчининг вазифаси эса болани мустақил ҳаракатланишга ундаш, ўқитиш эмас. Усул ёрдамида боланинг мантиқ ва ижодий тафаккури ортади, диққат–эътибори, хотира, нутқ, тасаввур этиш, моторикаси ривожланади. Ундан ташқари, Монтессори услуби коллектив билан ўйин ва машғулотларга ҳам алоҳида эътибор қаратади, бу эса болада бошқалар билан ўзаро муносабатга киришиш, маиший фаолиятини йўлга қўйиш ва шу билан бирга ўз мустақил фикрига эга бўлиш лаёқатини ривожлантиради.

4. Инклюзив таълим

Бу- барча ўрганувчиларни тенг ҳуқуқ асосида улар қобилиятлими ёки қобилиятсизми биргаликда мактабгача таълим муассасаларида, мактабларда ва барча таълим муассасаларида биргаликда таълим олишни англатади. Инклюзив таълим бу - ҳамма ўқий оладиган мактабларда болаларни тенгдошлари билан махсус

таълим эҳтиёжларига қарамасдан биргаликда ўқитиш жараёнидир. Шунга қарамасдан мактабларда шу каби болаларни биргаликда ўқитиш масаласи хали ҳам турли хил миллий ва халқаро форумларда катта баҳс ва мунозараларга сабаб бўлиб келаётган муаммодир. Инклюзив хали ҳам қизгин баҳсларга сабаб бўладиган қийин ва зиддиятли муаммолигича қолиб келяпти. Инклюзив тушунчаси ҳақида жуда катта ноаниқликлар мавжуд. Қарда сиёсат ва амалиёт биринчи бўлиши ҳақида сўз юритувчи ишонарли фактни таъминлаб берувчи илмий асосни топиш қийин. Бу йўлда баъзи бир мактаблар дарсга қатнаша олмакликлари уларнинг умумий натижаларига ёмон таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ўқувчиларни сақлаб қолишга норозилик билдиришяпти. Бир биридан фарқ қилувчи эҳтиёжларга нисбатан таълимда ўсиб келаётган ҳаракат мавжуд ва бу ҳаракат инклюзив таълим фалсафаси билан мос тушмайдиганга ўхшашяпти.

Махсус эҳтиёжлари бор талабалар учун Инклюзив таълимнинг фойдалари

Махсус таълимга эҳтиёж (МТЭ)га эга талабалар учун **Инклюзив таълимнинг фойдалари** қуйидагилардан иборат:

- Бирон нуқсони бор талабаларнинг таълим даргоҳидаги вақтини синфдош(курсдош)лари билан ўтказиши уларни қўплаб ижтимоий муносабатларга киришишини таъминлайди;
- махсус таълим эҳтиёжларига эга болаларнинг мос хулқ-атвор моделлари мавжуд. Улар бемалол МТЭсиз талабаларнинг ижтимоий қабул қилинган хулқ-атвор нормаларини кузата оладилар ва тақлид қила оладилар;
- ўқитувчилар тез-тез МТЭга эга талабалар учун юқори ижро стандартларини ривожлантириб туришади;
- ҳам умумий, ҳам махсус таълим берувчилар ҳамма соҳаларда талабалардан муносиб хатти-ҳаракат кутишади;
- МТЭга эга талабалар ёшга ва ҳеч қачон ўқув режасига киритилмайдиган ажратилган соҳадаги академик мундарижанинг вазифавий компонентлари, масалан, илм-фан, ижтимоий таълим соҳалари ва бошқаларга қараб ўқитилади;
- қўшимча машғулотларга қатнаш МТЭга эга талабаларнинг ҳаётлари давомида умумлашган соҳаларнинг ҳар бирида ўзини кўрсата олиш қобилиятини оширади (Райндек ва Алпер, 1996).

Мактаб шароитида махсус таълимга эҳтиёжи бўлмаган ўқувчилар учун баъзи имкониятлар иловаси.

Махсус таълимга эҳтиёжи бўлмаган талабалар учун баъзи имкониятлар иловаси куйидагилардан иборат:

- Махсус таълимга эҳтиёжи бўлмаган талабалар ўзларининг ёшларидаги махсус таълимга эҳтиёжи бор бўлган тенгқурлари билан ўзаро муносабатда бўлишлари учун турли-туман имкониятларга эга бўладилар.
- Улар таълим жараёнида ўзаро шериклик, синф раҳбарлари сифатида иш олиб боришлари мумкин.
- Улар тушлик вақтида, автобусда ёки ўйингоҳларда махсус таълимга эҳтиёжи бор бўлган болалар учун ўзгача махсус“дўст” ролини ўйнашлари мумкин.
- Махсус таълимга эҳтиёжи бўлмаган болалар махсус таълимга эҳтиёжи бор болалар билан ўзаро муносабатда бўлиш жараёнида иродалилик, индивидуал фарқлилик ҳамда имконияти чекланган инсонлар ҳақида қўплаб нарсаларни ўрганишлари мумкин.
- Махсус таълимга эҳтиёжи бўлмаган болалар махсус таълимга эҳтиёжи бор болаларнинг қўплаб ижобий хусусиятлар ва қобилиятларга эга эканликлари тўғрисида ўрганишлари ҳам мумкин.
- Махсус таълимга эҳтиёжга эга бўлмаган болалар махсус таълим, нутқ муолажаси, психологик муолажа, хордиқ чиқарувчи муолажа ва касбий соғлиқни тикловчи каби қўплаб инсонларга хизмат кўрсатиш соҳалари ҳақида ўрганиш учун имкониятга эга бўладилар. Айримлари учун мана шу йўналишларга дуч келиши кейинчалик уларнинг шу йўналишлардан ҳохлаган бирида иш фаолиятини яратишга олиб боради.
- Махсус таълимга эҳтиёжга эга бўлмаган болалар учун Инклюзив таълим мулоқот қилиш ва яқка шахсларнинг кенг соҳаси билан натижавий шуғулланишни ўргатиш имкониятини беради. Бундан ташқари бу уларни ўсмирлик пайтлариданок кўп миллатли жамиятда тўлиқ иштирок этишларига тайёрлайди (Рйндак ва Алпер, 1996).
- Инклюзив таълим тумандаги ўқувчиларнинг таълимга эҳтиёжларига мактаб жавобгар эканлигини кафолатлайди. Бу эса мактабни жамият билан яқинлашишига олиб келади (Жха, 2002).

Ўқув режаси муаммо ва масалалари

Инклюзив таълимни амалга ошириш учун ва турли хил ўқиш қобилиятлари мавжуд талабаларни яхшироқ мослаша олишлари учун таълим тизими, ўқитишнинг

тузилиши ва ўқитиш амалиётини намойиш этиш кўпроқ мослашадиган ҳамкорлик тарзида бўлиши зарур²³.

ХП.БОБ. ИЛҒОР ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА УЛАРНИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ҚЎЛЛАШ АМАЛИТИЁТИ

§1.Таълимда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш.

Педагогик дастурий воситалар

Технологиянинг ривожланиши билан техник воситалардан фойдаланиб ўқитиш учун биргина компьютернинг мавжудлиги кифоя бўлиб қолди. Авваллари телевизор, видеомагнитофон, кинопроектор, диапроектор ва бошқалар бажарган функцияларни компьютер муваффақият билан ўз зиммасига олди. Қолаверса, ахборотни узатиш, сақлаш, тасвирлаш сифати сезиларли даражада ортди.

Ҳозирги кунга келиб, компьютер саводхонлиги маданиятнинг муҳим белгисига айланиб улгурди, келажакда эса у ҳар бир инсонга қаерда, қайси участкада ишламасин заруратга айланади. Демак, компьютер иши, компьютердан фойдаланишга ўргатиш энг яқин вақт ичида умумий ишга айланиши шубҳасиз.

Замонавий ахборот технологияларининг *воситалари* қаторига: компьютер, сканер, видеоқўз, видеокамера, LCD проектор, интерактив электрон доска, факс модем, телефон, электрон почта, мультимедиа воситалари, Интернет ва Интранет тармоқлари, мобиль алоқа тизимлари, маълумотлар омборини бошқариш тизимлари, сунъий интеллект тизимларини киритиш мумкин.

Ахборот технологияси воситалари муайян амалларни онгли ва режали амалга оширишда ўзлаштирилади. Бу жараён қуйидагиларни ўз ичига олади:

- компьютер, шунингдек, принтер, модем, микрофон ва овоз эшиттириш қурилмаси, сканер, рақамли видеокамера, мультимедиа проектори, чизиш планшети, мусиқали клавиатура кабилар ҳамда уларнинг дастурий таъминоти;
- ускунавий дастурий таъминот;
- виртуал матн конструкторлари, мультипликациялар, мусиқалар, физик моделлар, географик Ҳариталар, экран процессорлари ва х.к.;
- ахборотлар мажмуи — маълумотномалар, энциклопедиялар, виртуал музейлар ва х.к.;
- техник кўникмалар тренажёрлари (тугмачалар мажмуидан тугмачаларга қарамасдан маълумот киритиш, дастурий воситаларни дастлабки ўзлаштириш ва х.к.).

Ахборот технологиялари воситаларининг марказида турувчиси компьютердир.

Ўқув-тарбия жараёнида компьютерлар асосан тўрт тартибда:

Ҳозирги кунда **компьютерлар** таълим тизимида асосан тўрт йўналишда:
ўрганиш объекти сифатида;
ўқитишнинг техник воситалари сифатида;
таълимни бошқаришда;
илмий-педагогик изланишларда фойдаланилмоқда

- *пассив қўллаш* — компьютер оддий ҳисоблагич каби;
- *реактив мулоқат* — компьютер имтиҳон олувчи сифатида;
- *фаол мулоқат* — компьютер талабага йўл — йўриқ бериш ва имтиҳон олишда;
- *интерфаол мулоқат* — компьютер сунъий интеллект сифатида, яъни талаба билан мулоқат қилишда фойдаланилади.

²³(Dr. Smriti Swarup Education of children with special needs National Council of Educational Research and Training, 2006 11-13 бетлар)

Таълимда замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини кенг жорий этилиши:

- фан соҳаларини ахборотлаштиришни;
- ўқув фаолиятни интеллектуаллаштиришни;
- интеграция жараёнларини чуқурлаштиришни;
- таълим тизими инфратузилмаси ва уни бошқариш механизмларини такомиллаштиришга олиб келади.

Педагогик таълим жараёнларини замонавий ахборот технологиялари асосида самарали ташкил этиш:

- масофавий ўқув курсларини ва электрон адабиётларни яратувчи жамоага педагоглар, компьютер дастурчилар, тегишли мутахассисларнинг бирлашувини;
- педагоглар ўртасида вазифаларнинг тақсимланишини;
- таълим жараёнини ташкил қилишни такомиллаштириш ва педагогик фаолиятнинг самарадорлигини мониторинг этишни тақозо этади.

Замонавий ахборот технологияларининг таълим жараёнларига жорий этилиши:

- талабага касбий билимларни эгаллашига;
- ўрганилаётган ҳодиса ва жараёнларни моделлаштириш орқали фан соҳасини чуқур ўзлаштирилишига;
- ўқув фаолиятининг хилма-хил ташкил этилиши ҳисобига талабанинг мустақил фаолияти соҳасининг кенгайишига;
- интерактив мулоқот имкониятларининг жорий этилиши асосида ўқитиш жараёнини индивидуаллаштириш ва дифференциялаштиришга;
- сунъий интеллект тизими имкониятларидан фойдаланиш орқали талабанинг ўқув материалларини ўзлаштириш стратегиясини эгаллашига;
- ахборот жамияти аъзоси сифатида унда ахборот маданиятининг шаклланишига;
- ўрганилаётган жараён ва ҳодисаларни компьютер технологиялари воситасида тақдим этиш, талабаларда фан асосларига қизиқишни ва фаолликни оширишга олиб келиши билан муҳим аҳамият касб этади.

Портал – бу фойдаланувчига ахборотларни оддий навигация ва кенг қўламли қулай интерфейс орқали етказиш учун турли ахборот ресурсларини бирлаштирувчи телекоммуникация тармоғи тугуни бўлиб, у:

- кўп сонли фойдаланувчиларга хизмат кўрсатиши;
- ахборотлар қўламининг кенглиги;
- асосий тармоқ форматларини қўллаши;
- осон ва самарали қидириш тизимининг жорий этилиши;
- ахборот ресурслари интеграцияси;
- ахборот хавфсизлигини таъминлаши;
- ахборотларни табақалаштириши;
- билимларни бошқариш-таҳлил этиши билан тавсифланади.

Педагогик дастурий воситалар тушунчаси. Педагогик дастурий воситалар – компьютер технологиялари ёрдамида ўқув жараёнини қисман ёки тўлиқ автоматлаштириш учун мўлжалланган дидактик восита ҳисобланади. Улар таълим жараёнини самарадорлигини оширишнинг истиқболли шаклларида бири ҳисобланиб, замонавий технологияларнинг ўқитиш воситаси сифатида ишлатилади. Педагогик дастурий воситалар таркибига: ўқув фани бўйича аниқ дидактик мақсадларга эришишга йўналтирилган дастурий маҳсулот (дастурлар мажмуаси), техник ва методик таъминот, қўшимча ёрдамчи воситалар киради.

Педагогик дастурий воситаларни қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- **ўргатувчи дастурлар** – ўқувчиларнинг билим даражаси ва қизиқишларидан келиб чиқиб янги **билимларни ўзлаштиришга йўналтиради**;
- **тест дастурлари** – эгалланган билим, малака ва қўникмаларни текшириш ёки баҳолаш мақсадларида қўлланилади;

- **машқ килдирувчи (тренежёр)лар** - аввал ўзлаштирилган ўқув материални такрорлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилади;
- **ўқитувчи иштирокидаги виртуал ўқув муҳитини шакллантирувчи дастурлар (Виртуал борлиқ тизимлари).**

Виртуал борлиқ (Виртуальная реальность) тушунчасини Jaron Lanier (Ланье) таклиф этган. Виртуал борлиқ **иммерсивлик** ва **интерфаоллик** тушунчалари билан боғлиқ.

Иммерсивлик деганда одамнинг виртуал борлиқда ўзини фараз қилишини тушуниш лозим.

Интерфаоллик фойдаланувчи реал вақтда виртуал борлиқдаги объектлар билан ўзаро мулоқотда бўлиб уларга таъсир кўрсатишга эга бўлади.

Виртуал борлиқ тизими деганда – биз имитацион дастурий ва техник воситалар деб қабул қиламиз. Интерфаолликни таъминлаш учун, виртуал тизим бошқарувчи амалларни қабул қилиши керак. Бу амаллар кўпмодалликга, яъни кўз билан кўрадиган, товуш орқали қабул қиладиган бўлиши керак. Бу амалларни амалиётда бажариш учун замонавий тизимларда турли товуш ва видеотехнологиялардан фойдаланилади. Масалан, катта хажмли товуш ва видеотизимлари, шунингдек одамнинг бош қисмига ўрнатиладиган шлем ва кўзойнак дисплейлар, “ҳид сезадиган” сичқончалар, бошқарувчи кўлқоплар, кибернетик нимчалар симсиз интерфейс биргалигида ишлатилади. Юқоридагилар экзотик курилмаларга тегишли.

Педагогик фаолиятда амалий ва педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш

Педагогик дастурий воситаларни яратиш технологиясини амалга ошириш мақсадида уларнинг анъанавий воситалардан устунлигини тасдиқловчи қатор ижобий омиллар мавжуд. Мазкур омиллар дидактик, психологик, иқтисодий, физиологик гуруҳларга ажратилди.

Педагогик дастурий воситаларга қўйиладиган **дидактик талабларга қуйидагилар киради**: илмийлик, тушунарли, қатъий ва тизимли баён этилиши билан биргаликда (педагогика, психология, информатика, эргономиканинг асосий тамойилларини, замонавий фаннинг фундаментал асосларини ҳисобга олиб, ўқув фаолияти мазмунини қуриш имкониятини таъминлаш), узлуксизлик ва яхлитлик (илгари ўрганилган билимларнинг мантиқий оқибати ҳамда тўлдирувчиси ҳисобланади), изчиллик, муаммолилиқ, кўргазмалилик, фаоллаштириш (ўқитиш мустақиллиги ҳамда фаоллилиқ хусусиятининг мавжудлиги), ўқитиш натижаларини ўзлаштириш мустаҳкамлилиги, мулоқотнинг интерфаоллилиги, ўқитиш, тарбиялаш, ривожлантириш ва амалиётнинг яхлит бирлиги.

Методик талабларга қуйидагилар киради: аниқ ўқув фанининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, маълум бир фанинг ўзига хослигини ҳисобга олиш, ахборотни замонавий методлари ўзаро боғлиқлилиги, ўзаро алоқадорлилиги, турлитуманлиги, амалга оширилиши.

Психологик талабларга идрок этиш (вербал-мантиқий, сенсор-перцептив), тафаккур (тушунчавий-назарий, кўргазмали-амалий), диққати (қатъийлилиги, бошқага кўчиши), мотивация (ишлашда фаол шакллари, юқори даражада кўргазмалилик, ўз вақтида қайта алоқа ёрдамида ўқувчиларнинг юқори даражадаги мотивацияларини доимий равишда рағбатлантириш), хотира, тасаввури, ёши ва индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олиш (эгаллаган билим, кўникма ва малакаларини ҳисобга олиб, ўқув фани мазмуни ҳамда ўқув масалалари мураккаблиқ даражаси ўқувчиларнинг ёш имкониятлари ва индивидуал хусусиятларига мос келиши, ўқув материални ўзлаштиришда ортиқча ҳисҳаяжонли, асабий, ақлий юкламалардан таъсирланишдан ҳимоялаш) киради.

Техник талабларга замонавий универсал шахсий компьютерлар, ташқи курилмалари, тест ўтказиладиган манбалар киради.

Тармоқ талабларига «мижоз-сервер» архитектураси, Интернет-навигаторлар, тармоқ операцион тизимлари, телекоммуникация, бошқарув воситалари (ўқитиш жараёнини индивидуал ва жамоавий ишлари, ташқи қайта алоқа) киради.

Эстетик талабларга қуйидагилар киради: тартиблилик ва ифодалилиқ (элементлари, жойлашиши, ўлчам, ранг), безашнинг функционал вазифаси ва эргономик талабларга мослиги.

Махсус талабларга қуйидагилар киради: интерфаоллик, мақсадга йўналганлик, мустақиллик ва мослашувчанлик, аудиолаштириш, кўргазмалилик, кириш назорати, интеллектуал ривожланиш, дифференциациялаш(табақалаштириш), креативлик, очиқлик, қайта алоқа, функционалилиқ, ишончилиқ.

Эргономик талабларга қуйидагилар киради: дўстоналик, фойдаланувчига мослашиш, экран шакллари ташкил этиш.

Методик талаблар педагогик дастурий воситалар асосида ўқитишга мўлжалланган ўқув фанининг ўзига хос хусусиятларини, унинг қонуниятларини, изланиш методлари, ахборотга ишлов беришнинг замонавий усулларини жорий қилиш имкониятларини ҳисобга олишни кўзда тутди.

Фанлардан яратиладиган педагогик дастурий воситалар қуйидаги методик талабларга жавоб бериши керак:

1. Педагогик дастурий воситалар – ўқув материални тақдим этишнинг тушунчали, образли ва ҳаракатли компонентларининг ўзаро боғлиқлигига таянган ҳолда қурилиши.
2. Педагогик дастурий воситалар ўқув материални юқори тартибли тузилма кўринишида таъминлаши. Фанлараро мантиқий ўзаро боғлиқликнинг ҳисобга олиниши.
3. Педагогик дастурий воситаларда таълим олувчига ўқув материални босқичма-босқич ўзлаштирганлигини турли хилдаги назоратларни амалга ошириш асосида аниқлаш имкониятларининг яратилиши.

§2.Педагогик фаолиятда амалий ва педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш

Электрон таълим муҳотида лаборатория ишларини ташкиллаштиришнинг ўзига хос муаммолари мавжуд

Айнан бу муаммони виртуал лаборатория ишларидан фойдаланган ҳолда ташкиллаштириш мумкин. Бу ўқув модулимизда айнан юқорида келтирилган муаммони ҳал қилишга ҳаракат қиламиз.

Бу модулда келтирилган педагогик дастурий воситалар Тошкент ахборот технологиялари университетининг физика кафедрасида 2005 йилдан буён кенг қўлланилиб келинмоқда ва ўқув жараёнида талабаларнинг фанни ўзлаштиришини ижобий натижаларга олиб келди.

Ўқув жараёнида моделлардан фойдаланиш янги усул эмас. Қадим-қадимдан ўқув-ўрганиш мобайнида моделлардан фойдаланиб келинган. Симуляторлар ўқув жараёнинг қарийб барча жабҳаларида: бошланғич таълимдан бошлаб олий ўқув юртларигача, оддий тил ўрганишдан то механика соҳаларигача қўлланилиши мумкин. Кейинги вақтларда ҳаттоки медицина соҳасида ҳам симуляторлардан фойдаланилмоқда. Аммо биз ушбу маърузада асосий эътиборни компьютер симуляторларига қаратамиз.

Симуляторлардан фойдаланишнинг асосий сабабларидан бири уларнинг реал объектларга нисбатан жуда ҳам арзон алтернатив эканлигидир. Ҳаммага маълумки, ахборот технологиялар ва компьютер соҳасини ўқитишда асосан лексиялардан фойдаланилади, нари борса программалаш тилларини ўқитишда маълум бир дастурлар тузиш бўйича машғулотлар олиб борилади. Аммо компьютер жихозларини яшаш, операциён ва тармоқ тизимларини ўрнатиш ҳамда синовдан ўтказиш қимматбаҳо ускуналарга эҳтиёж туғдиради. Симуляторлар эса шундай ҳақиқий асбоб-ускуна ва

жиҳозларсиз виртуал ҳолатда компьютер ҳамда тармоқ қурилмаларини яшаш ва синовдан ўтказишга имконият яратади. Бу ўз-ўзидан нафақат катта миқдорда маблағлар тежалишига, балки уларга умуман эҳтиёж ҳам туғдирмайди. Симуляторларнинг қарийб ҳеч қандай молиявий маблағлар талаб этмаслиги маълум тадқиқотларни талабалар томонидан юзлаб, керак бўлса минглаб мартаба қайта-қайта амалга оширишга имконият яратади.

Симуляторлардан фойдаланиш жараёнида талабалар маъруза вақтида ўрганган назариявий билимларини виртуал бўлсада ҳаётга тадбиқ қиладилар. Ушбу тадқиқотлар жараёнида билимларини янада мустаҳкамлаш билан бир қаторда назария ҳамда ҳаётий тадқиқотларнинг ривожланишига бевосита хисса қўшадилар. Бундан ташқари ўша симуляторларнинг ҳам янада ривожланишига, янада ҳақиқий ҳаётий тадқиқотларга яқин натижалар берадиган даражага чиқаришда ўз хиссаларини қўшишлари мумкин. Бу ўз ўрнида талабаларни фақатгина “тингловчи” вазифасида қолмасдан, бевосита илмий-тадқиқот ишларида қатнашувчиларга айлантиради ва талабаларда тадқиқотларга бўлган қизиқишларини янада ортишига олиб келади.

Ҳозирги кунда фан-техниканинг катта суръатларда ривожланиши реал-ҳаётий тадқиқот ускуналарини ушбу ривожланиш билан бир қаторда кетишида қийинчилик туғдиради. Симуляторларда эса бундай тўсиқлар мавжуд эмас ва ҳатто ушбу “виртуал тадқиқотхоналар” фан-техника ривожланиш тезлигига қўшимча тезлик қўшади.

Албатта ҳар соҳада бўлгани каби симуляторлардан фойдаланишга нисбатан ҳам қарши фикрлар мавжуд. Улардан энг биринчиси симуляторларнинг ҳақиқий объект ва жараёнларни тўла-тўқис ифода эта олмасликларидир. Бу симуляторлар ёрдамида олинган натижалар билан ҳаётий тажрибалардан ҳосил бўлган натижалар ўртасида тафовутлар пайдо бўлишига олиб келади. Баъзи симуляторлар эса ўйин шаклида ясалган, масалан, учувчилик симуляторлари. Улар фойдаланувчиларда доимий ишқибозлик келиб чиқишига олиб келади ва натижада тадқиқотдан кўра кўпроқ ўйин тарафи устун келади.

Шунга қарамадан симуляторлардан фойдаланишнинг салбий томонлари ижобий томонларига нисбатан анча кучсиз ҳамда уларни бартараф этиш имкониятлари мавжуд. Шунинг учун улар симуляторлардан фойдаланишнинг қандайдир маънода чекланишига асосий сабаб бўла олмайди.

Crocodile Physics дастури. Crocodile Physics дастури физиканинг механика, электр, Оптика ва Тўлқин ҳодисалари бўлимларига оид виртуал лаборатория ишларини яратиш ва кузатиш имкониятини берувчи конструктор ҳисобланади. Бу дастурдан мактаб, академик лицей ва касб ҳунар коллеж ўқувчилари ва олий таълим муассасаларининг талабалари фойдаланишлари мумкин.

Ушбу дастур Crocodile Clips Ltd томонида 1994 йилдан бери такомиллаштирилиб келинмоқда. Дастурдан масала ечишда, виртуал лаборатория ишларини ва намойиш тажрибаларини ташкиллаштиришда кенг фойдаланса бўлади. Бу дастур таълим тизимида тўғри маънода инқилобий ўзгаришларга олиб келди. Ҳозирги кунда дастурдан 35 тадан ортиқ ривожланган давлат таълим муассасаларида кенг фойдаланиб келинмоқда.

Crocodile Technology дастурий. Бу дастур ўрта мактаб ўқувчи ва ўқитувчилар, лицей, коллеж талабалари учун физика фаннини «Электр» қисмини чуқурроқ ўзлаштиришда ҳозирги замон ахборот технологиялари имкониятларидан фойдаланиш имконини беради. Бундан ташқари, Crocodile Technology дастуридан электротехника, электр занжирлар назариясини ўрганиш курсларида ҳам фойдаланиш мумкин.

Дастур электрон конструктор бўлиб, у монитор экранида электр схемаларини йиғиш жараёнини худди ҳақиқий тажрибадаги сингари имитация қилиш, электр катталикларни мультиметрда (3 ўлчовли), амперметр ва вольтметрларда ўлчаш имкониятини беради.

Crocodile Chemistry дастури. Crocodile Chemistry дастури орқали Менделеев жадвалида мавжуд барча элементларнинг кимёвий ва физикавий хусусиятларини ўрганиш мумкин. Одатда кимёвий реакциялар рўй бериш вақтида реакцияга қатнашаётган молекулаларнинг бошқа молекулага айланиш жараёнини (молекуляр даражада) кузатиш иложи йўқ. Лекин,

бу дастур орқали кимёвий моддани бошқа моддалар билан реакцияга киришиш жараёнида молекулаларнинг динамикасини кузатиш мумкин бўлади. Бу дастур орқали кимёвий жараёнларни моделлаштириш, турли реакцияларни ўтказиш ва энг асосийси, буни ҳавфсиз амалга ошириш мумкин.

Crocodile ICT дастури. Crocodile ICT дастури, Европа мамлакатларида Информатика фанини ўқитишда жуда яхши самара бермоқда. Бу дастур ёрдамида информатикада дастурлаш жараёнини, аниқроқ қилиб айтганда алгоритмлаш бўлимини ўқувчига аниқроқ етказиб бериш мумкин.

“Beginnings of Electronics” дастури. Дастур электрон конструктор бўлиб, у монитор экранда электр схемаларини йиғиш жараёнини имитация қилиш имкониятини беради.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида келтирилган дастурлардан фойдаланган ҳолда ўқиш жараёнини ташкиллаштирилса, ўқувчиларнинг (талабаларнинг) фанга қизиқиш билан ёндошадилар ҳамда таълим сифатининг ривожланишига олиб келади.

Таълимда портал технологиялари -Таълим тизимини ислоҳ қилишнинг муҳим йўналишларидан бири ахбороткоммуникация технологиялари билан ўқув жараёнини тизимли интеграциялаш ҳисобланади. Бунда ўқув жараёнини ташкил этиш ва унинг мазмунини тубдан янгилаш, ахборот-коммуникация технологиялари муҳитида ўқитувчининг педагогик фаолияти ва талабанинг таълим олиш жараёнини ташкил этиш стратегик масала сифатида намоён бўлади.

Илмий-техник тараққиётнинг ривожланаётган босқичида ахборотларнинг кескин кўпайиб бораётганлиги ва улардан ўқитиш жараёнида фойдаланиш учун вақтнинг чегараланганлиги таълим тизимида янги технологияларни жорий этишни тақозо этмоқда. Таълим мазмунини такомиллаштиришнинг йўналишларидан бири таълим олувчилар учун мустақил таълим олиш имкониятлари, таълимнинг ахборот манбаларини шакллантириш ва ривожлантириш учун зарур шароитларни яратишдан иборатдир. Таълим-тарбия жараёнларининг асосини юқори сифатли ва юқори технологияли муҳит ташкил этади. Унинг яратилиши ва ривожланиши техник жиҳатдан мураккаб саналсада, аммо бундай муҳит таълим тизимини такомиллаштиришга, таълимда ахборот технологияларини туб маънода жорий этишга хизмат қилади.

Замонавий ахборот технологиялари талабалар учун маълумотларни етказиш, сақлаш, қидириш каби жараёнларда катта имкониятга эга. Ҳозирда таълим муассасаларида электрон шаклда кўплаб ахборот-таълим ресурслари яратилган.

Таълим-тарбия жараёнларини ахборотлаштиришни ривожлантириш йўналиши турли таълим ахборот ресурсларининг бирлаштирилиши орқали ахборот-таълим муҳитларини яратиш билан бевосита боғлиқ. Бундай муҳитни ташкил этишда, аввалом бор, таълим муассасаларида ахборотлаштиришни ташкил этиш, яъни барча ўқув, маъмурий ва хўжалик хизматларни, кутубхона ва бошқарув (ректорат, деканат, ўқув бўлими ва бошқ.) бўлимларини ягона тармоққа бирлаштириш, уларни ИНТЕРНЕТ тизимида чиқиш имкониятларини яратиш, таълим муассасида ўқув жараёнини назорат қилиш, ҳужжатлар электрон алманишувини ташкил этиш, ахборот технологиялари негизида махсус ўқув-методик мажмуаларни яратиш орқали талабаларнинг мустақил таълим фаолиятини ташкил этиш каби вазифаларни амалга ошириш зарур бўлади. Ҳозирда бундай вазифаларни бажаришда портал технологияларини яратиш орқали ахборот-таълим ресурсларидан фойдаланишни ташкил этиш мумкин. Таълим муассасининг ягона ахборот-таълим муҳитини ривожлантиришнинг муҳим йўналиши сифатида ўқув жараёнида ахборот ва телекоммуникация технологияларидан фойдаланиш ҳисобланади. Ахборотларни тизимлаштириш ахборот-таълим ресурсларидан фойдаланишни енгиллаштиради. Ахборот-таълим порталларининг яратилиши ахборотларни мантикий тартиблаш ва тизимлаштиришга ёрдам беради.

Ахборот-таълим порталларини яратиш ва уни ривожлантиришда тизимли ёндашув зарур ҳисобланади. Чунки портал технологиялари асосида таълим муҳитини яратишда таҳлилий

тайёргарликнинг яхши даражада бўлиши, мазмуннинг мақсадга мувофиқлиги, ахборотларнинг тизимлаштирилишини таъминлаш муҳим саналади.

Портал – бу фойдаланувчига ахборотларни оддий навигация ва кенг қўламли қулай интерфейс орқали етказиш учун турли ахборот ресурсларини бирлаштирувчи тармоқ телекоммуникация тугуни ҳисобланади. Бундан келиб чиқиб порталларга қуйидаги талабларни қўйиш мумкин:

- кўп сонли фойдаланувчиларга хизмат кўрсатиши;
- ахборотлар қўламининг кенглиги;
- асосий тармоқ форматларни қўллаши;
- осон ва самарали қидириш тизимини жорий этиши;
- ахборот ресурсларининг интеграцияси;
- ахборот хавфсизлигини таъминлаши;
- ахборотларни табақалаштириши;
- билимларни бошқариш-таҳлил этиши.

Порталларнинг кўрсаткичи унда мужассамлашган ахборотларнинг қўлами, яъни ахборот ресурслари ҳажми билан аниқланади.

Ҳар қандай порталнинг мақсади – фойдаланувчига унга зарур ахборотларни қисқа вақтда ва турли интерфейслар орасидаги ўтишларни ортиқча ҳаттиҳаракатларсиз тақдим этишдан иборат бўлади.

Порталнинг фойдаланувчи интерфейси унда жойлаштирилган ресурсларнинг таркибини кўргазмалар намойиш этиши, бир бўлимдан бошқа саҳифаларга мантикий ва тезкор ўтишни таъминлаши лозим.

Тақдим этилаётган ахборот-таълим ресурслари мустақил таълим учун топшириқларни, ўзлаштирилган билимларни текшириш учун тест синовларини, ижодий тафаккурни ривожлантиришга қаратилган топшириқларни, билимларни мустаҳкамлашга қаратилган машқларни ўзида мужассамлаштирган бўлади.

Портал учун мультимедиа материалларини танлашда уларнинг ахборотмазмуни, тузилма таркиби, узвийлиги ва ахборотларни тақдим этиш шаклларига эътибор қаратиш керак. Мультимедиа материаллари ахборотларни осон ўзлаштириш учун хизмат қилиши: уларнинг мазмунини очиб бериши, яъни ахборотларнинг мустақил манбаи сифатида фойдаланиш имконини бериши лозим.

Технологик жиҳатдан ахборот-таълим порталларига қуйидаги талаблар қўйилади:

- иловаларни бажариш;
- ҳамкорликдаги фаолиятни таъминлаш;
- ўзида мавжуд ресурсларни бошқариш;
- фойдаланувчиларни бошқариш;
- назорат олиб бориш;
- билимларни бошқариш;
- коммуникацияни таъминлаш;
- қидирувни таъминлаш;
- барча ресурсларни рухсат этилмаган киришлардан ҳимоялаши, яъни
- ахборот хавфсизлигини таъминлаш;
- тизимга рухсат бериш, яъни қайддан ўтишни ташкил этиши зарур.

Билим соҳалари ёки фанлар бўйича ахборот-таълим портали фақат таълим муассасалари билан чегараланиб қолмайди. Анъанавий ва электрон шаклдаги ўқув материаллари ягона таълим муҳитининг таркибий қисми сифатида бир-бирларини тўлдириши муҳимдир. Янги ахборот технологияларининг имкониятларидан фойдаланиш айрим педагогик муаммоларни ечишдаги қийинчиликларни бартараф этишга хизмат қилади.

Ахборот-таълим порталларини фан-таълим-ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциясини таъминловчи, унинг ривожланишини, илмий-педагогик салоҳиятдан самарали фойдаланишни ташкил этиш шароитини яратувчи сифатида қараш мумкин. У таълим муассасаларнинг битирувчиларига эҳтиёжлари бўлган буюртмачилар учун ҳам

фойдалидир. Портал битирувчилар бўйича ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. Қолаверса, таълим хизматларини тақдим этувчилар ва унинг истеъмолчилари билан янги шаклдаги ўзаро алоқани йўлга қўяди.

Бундай портални яратиш, уни ривожлантириш учун, аввало, таълим муассасаларини компьютерлаштиришни такомиллаштириш, телекоммуникация тармоқларини янада ривожлантириш, ахборотларни тизимлаштириш ва уларни порталда жойлаштириш талаб этилади. Шу билан бир қаторда, педагогик кадрларни янги ахборот технологияларидан таълим тизимида фойдаланиш бўйича малакаларини шакллантириш, уларни мунтазам тарзда ошириб боришни ривожлантириш муҳимдир. Ягона ахборот-таълим муҳитини ривожлантиришнинг муҳим шarti порталнинг ўқув-методик таъминотини ривожлантириш, электрон ўқув нашрларни яратишни такомиллаштириш саналади.

Ахборотлаштириш жараёнини самарали ривожланишини таъминлаш учун ахборот инфратузилмасини мукамал шакллантиришга эътибор қаратмоқ зарур бўлади.

§3. Интернет технологиялари. Интернет хизматлари билан ишлаш

Интернет ресурсларидан таълим жараёнида фойдаланиш -ўқув жараёнларида Web-сайтлардан фойдаланишнинг кўпгина ютуқлари мавжуд. Шу боис бундай сайтларни яратиш ва мазмунан янгиланган бориш таълим муассасаси фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Шундай экан ўқув муассасалари учун бағишланган сайтларни яратиш ҳар бир таълим муассасаси олдида турган бирламчи вазифалар қаторига киради. Бундай сайтларни яратиш уни ўрганиш мобайнида интернет тизими билан боғлиқ омилларни ҳисобга олиш лозим. Бундай омиллар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- Дунё бўйича интернет хизмати имкониятларининг кенглиги;
- Веб-сайтлар хизматида фойдаланишнинг оддийлиги;
- Web-технологияларни тарқатишдаги қулайлик;
- реал вақт масштабида ахборотларга бўлган талаблар;
- муассаса ва хусусий шахсларнинг ўзлари тўғрисидаги ахборотларни интернетга жойлаштиришга интилиши;
- тармоқ маълумотлар базасида глобал масштабдаги ихтиёрий маълумотларни тўплаш.

Бугунги кунда интернетга жойлаштирилган Web - сайтларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1. Реклама сайти**-ихтиёрий реклама сингари интернет информацион муҳитидаги аниқ маҳсулот ва хизмат ёки брэндни реклама қилиш учун хизмат қилади. Катта миқдордаги график элемент ва мультимедиа воситалари (Flash) саҳифаларида қўлланилиши билан фарқланади.
- 2. Информацион сайт**-мижозларнинг виртуал уюшмасини тузиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишда “информацион тўсиқ” ни олиб ташлаш учун ташриф буюрувчиларни маҳсулот ва хизмат турлари тўғрисидаги маълумотлар билан тўла-тўқис бохабар этиш учун хизмат қилади. Саҳифалар ташқи кўринишининг кўркемлиги (ихчамлиги) билан ажратиб туради, чунки бу Web-сайтдаги барча элементлар кераклиги ахборотларни тез ва қулай усулда қидириб топит учун хизмат қилади.
- 3. Бизнес-сайт**-компаниянинг алоҳида ташқи бизнес-жараёнларни ташкил қилиш учун хизмат қилади, (масалан, таъминотчи ва дилерларнинг омбордаги маҳсулотлар; маҳсулот ёки хизматларга эга бўлишдаги буюртмалари, хизматчи ва дилерларни ўқитиш; суҳбатлар олиб бориш жараёнлари тўғрисида). Бизнесжараёнларни ташкил этиш учун дастурий модулар (интернет-илова) мавжудлиги билан фарқланади.
- 4. Корпоратив портал** компания ички ва ташқи бизнес- жараёнларининг сервисларини ўз ичига олади. Бундан ташқари, корпоратив портал таркибига компаниянинг турли хил бўлимлари ўртасида ахборот алмашуви, бухгалтерия иловалари, омбор, кадрлар бўлими, статистик ва аналитик ахборотлар, справочник, ўқув ахборотлари; таъминотлар, дилерлар, истеъмолчилар билан ишлаш учун автоматлаштирилган

воситалар ва б.қ. киради. Бизнес-жараёнларни ташкил этиш учун интернет- илова, компания (бухгалтерияси, омбор, режалаштирувчилар ва б.қ.) да фойдаланиладиган амалий дастурларга кириш учун интерфейслар мавжудлиги билан фаркланади.

5. Таълим ва тарбияга бағишланган сайтлар. Бундай сайтлар асосан таълим муассасаси ҳақида маълумотлар кенг оммага таништириш, таълим муассасасида фаолият олиб борувчилар ҳамда ўқувчиларни таълим муассасаси билан доимий алоқасини таъминлаб туриш мақсадида яратилади. Шунингдек таълим ва тарбияга бағишланган бир неча сайтлар мазмунан ва мантиқан бирлаштирилиб **таълимий портални** ташкил қилиши мумкин.

Юқоридагидан келиб чиқиб хулоса қилиш мумкинки, ўқув муассасаларида фаолият юритаётган профессор-ўқитувчилар айниқса, информатика ўқитувчилари ҳамда ўқув муассасаси ўқувчилари орасида қизиқиши катта бўлган ўқувчилар биргаликда ушбу ўқув муассасасининг сайтини яратиш, мазмунини янгилаб боришда муҳим иштирокчилар ҳисобланадилар

Ўқув муассасаси учун яратилган сайтларнинг аҳамияти

Интернет технологияларининг имкониятлари кенглиги ва содда эканлиги интернетдан фойдаланувчиларнинг дақиқа сайин ортиб боришига олиб келмоқда. Бу фойдаланувчилар орасида кўпчилик қисмини албатта, талабалар, ўқувчилар, илмий изланиш билан банд бўлган ходимлар ташкил қилади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, таълим жараёнида Интернет технологияларидан, хусусан ўқув муассасаларига бағишланган веб - сайтлардан фойдаланиш таълим сифати ва самарадорлигини сезиларли даражада юқори босқичга олиб чиқишга ёрдам беради.

Янги ахборот технологиялар воситалари такомиллашиб ва ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда ўқув муассасасида таҳсил олаётган ўқувчи ёшларнинг (умуман ҳар қандай соҳада фаолият кўрсатувчиларнинг) зарур ахборотларни Интернет тизимидан мустақил равишда топа олиши, улар дуч келадиган мавжуд мутахассислигига оид муаммоларни тўла ва тўғри ҳал қила олишидаги муҳим шароитлардан бирига айланиб бормоқда.

Таълим жараёнида Интернет сайтларидан фойдаланиш имкониятларини, унинг самарадорлигини аниқлашда аввал Интернет хизматининг турлари ва уларнинг характерини аниқлаб олиш ниҳоятда муҳимдир. Айнан ана шу аниқланган маълумотлар Интернет тармоғида ишлашнинг ташкилий жиҳатдан шакли ва усулларини ажратиб олишга ёрдам беради. Классификациялашга асос қилиб интернетнинг ишлаш услубини олиш мумкин. Бу ҳолда Интернет сервер хизматларини иккига: ахборотли ва коммуникацион хизмат турларига ажратиш керак.

Ахборотли хизматга WWW (маълумотлар мажмуаси) ва FTP (дастурлар мажмуаси) лар киритилади.

Коммуникацион хизматни эса иккига: **бевосита** (РС, чат) ва **билвосита** мулоқот (электрон почта, форум, телеконференция) турларига ажратиш мумкин.

Интернетдаги барча “ўқув муассаса учун яратилган сайт” ларни ўз навбатида бир неча турга ажратиш мумкин:

- ўргатувчи интернет манбалари;
- маслаҳат берувчи интернет манбалари;
- ахборотли интернет манбалари;
- баҳоловчи интернет манбалари;
- тақдимотли интернет манбалари;

Қуйида уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Ўргатувчи интернет манбаларига масофавий таълим, виртуал мактаблар, лабораториялар ва веб синфларни мисол сифатида келтириш мумкин.

Маслаҳат берувчи интернет манбаларига турли телеконференциялар, виртуал педагогик кенгашлар, виртуал услубий, бирлашмалар муаммовий кенгашлар, виртуал кафелар ва ҳоказоларни мисол келтириш мумкин.

Ахборотли интернет манбаларига электрон ўқув қўлланмалар, маълумотномалар, электрон кутубхоналар, луғатлар, каталоглар, виртуал музейларни келтириш мумкин.

Баҳоловчи интернет манбаларга телетестинг, масофавий конкурслар, турли викториналар, олимпиадаларни мисол келтириш мумкин.

Тақдимотли интернет манбаларига таълим муассасаларининг таълим йўналишлари ҳақида атрофлича маълумотлар ёритилган алоҳида саҳифаларни келтириш мумкин.

Ўқув муассасалари учун яратилган сайтлар ёрдамида ўқитувчилар таълим олувчиларга масофадан турган ҳолда билим олишларига имкон яратадилар. Ўқув муассасалари учун яратилган сайтлар айниқса ўқитиш жойларига қатнаши қийин бўлган таълим олувчиларга қулайдир. Булардан ташқари таълим олувчилар ахборот технологиялари билан ишлаш маданияти, кўникма ва малакаларига эга бўладилар. Ўқув муассасалари учун яратилган сайтлардан дарс жараёнида фойдаланиш жуда катта имкониятлар яратади.

Ўқув муассасалари учун яратилган сайтлар ёрдамида ўқитиш, ўқув жараёнини аънанавий ташкил этишнинг асосий шакллари ўз ичига олади. Маъруза, семинар ва амалий машғулотлар, лаборатория амалиёти, назорат тизими, тингловчиларнинг илмий тадқиқот ва мустақил ишлари шулар жумласидандир. Ўқув жараёнини ташкил этишнинг ушбу барча шакллари амалиётда тингловчиларни мустақил билиш фаолияти турли ахборот манбалари билан осонгина бирлаштиришни, курс олиб бораётган ўқитувчи ёки тьютор билан тезкор ва тизимли алоқа қилиш ҳамда тингловчиларнинг гуруҳ бўлиб ишларни амалга ошириш имкониятини беради.

Ўқув жараёнида ўқув муассасалари учун яратилган сайтлардан фойдаланиш ўқитувчиларга:

- интернет тармоғи ёрдамида у ёки бу ўқув фанлардан тўпланган тажриба ва услубларни бошқа касбдошлари билан алмашиш;
- бир вақтнинг ўзида турли тоифадаги талабалар учун ҳар хил ўқитиш услубларини амалга ошириш орқали ўқув жараёнини индивидуallasштириш;
- ўқув муассасалари учун яратилган сайтлардаги назорат топшириқларидан машқ сифатида фойдаланиш натижасида талабаларда фан бўйича эгалланган билимларни кўникма ва малака даражасига етказиш;
- қўлда бажариладиган ишларни камайтириш ҳисобидан талабаларга яқка тартибда ишлаш ва ўз қобилиятларини намоён қилиш имкониятини яратиш;
- талабаларни мустақил билим олиш жараёнини самарали ташкил этиш каби имкониятларни яратади.

Ўқитишда ўқув муассасалари учун яратилган сайтлардан фойдаланиш талабаларда:

- ўз хоҳишларига қараб ўқиш ҳолатларини танлаш;
- тайёргарликлар ва психофизик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзларига мос ўқиш методлари ва баён этиш усулларини танлаш;
- олдин ўрганилган материалларга қайтиш, ўқиш жараёнини тўхтатиб қўйиш ва унга ихтиёрий вақтда мурожаат қилиш;
- турли жараёнларнинг динамикасини ва механизмларни ўзаро таъсирини кузатиш;
- ўрганилаётган объектларни бошқариш ва уларнинг мос натижаларини кўриб бориш;
- компьютерда мулоқот қилиш психологик характердаги тўсиқлардан ҳоли бўлишга (кулгу бўлмаслик, журъат этмаслик, уялмаслик кабилар) олиб келиши;
- тайёргарлик даражалари етарли бўлгунга қадар компьютердан сабр билан фойдаланиш каби имкониятларга эга бўладилар.

Ўқув муассасалари учун яратилган сайтларнинг таълим соҳасидаги қуйидаги афзалликларини санаб ўтиш мумкин:

- фанларни ўзлаштирилишни яхшиланиши;
- тармоқ саводхонлигини ортиши (Компьютер ва Интернет билан мулоқот қилишдаги янгиликлар);
- ўрганишга бўлган муносабатни яхшиланиши;

- мустақил таълим ва тадқиқотлар малакасини такомиллаштириш;
- амалий малака самарадорлигини ошириш.

Интернет тизимида ўқув муассасаси учун яратилган сайтлар - Бугунги кунда тараққиёт жуда тез ривожланмоқда ва жуда тез ўзгармоқда. Деярли ҳар дақиқада сайёрамизнинг турли бурчакларида ўзгаришлар, янгиланишлар ва кутилмаган воқеа-ҳодисалар содир бўлмоқда. Ҳар бир кунимиз кучли ахборот оқими остида кечмоқда. Ахборот оқими бизни уйда, ишхона ва таътилда таъқиб этади. Инсон информация таъсиридан холи нормал фаолият юрита олмайди. Ҳаётни англаш, уни ўрганиш информацияларни йиғиш ва ўзлаштириш орқали кечади. Инсоннинг билимлилик даражаси ҳам маълум давр ичида шахс томонидан ўзлаштирилган информацияларнинг кўп ёки озлиги билан белгиланади. Шунинг учун замонавий билимлар сари кенг йўл очиб, таълимотни такомиллаштиришда янги ахборот технологиялардан унумли фойдаланиш - бугунги куннинг талабига айланди. Ваҳоланки, таълим тизимида сезиларли ўзгаришлар рўй бермоқда.

Таълим тизимида ўқув муассасалари учун яратилган сайтлардан фойдаланиш ўқитиш қўлланилмоқда. Ўқув муассасалари учун яратилган сайтларнинг яна бир афзаллиги шундаки, унда ўқувчи ўзига қулай вақтда ва ҳаттоки ишдан ажралмаган ҳолда ўқиши мумкин.

Ўқув муассасалари учун яратилган сайтларнинг яна бир афзаллик томони унда ўқиш муддатини ўқувчи ўзи белгилайди, яъни талаба ихтиёрий пайтда ўқишни бошлайди, материалларни ўқитувчи назоратида ўзлаштиради. Ўзлаштириш топшириқларни, тестларни бажаришига қараб аниқланади. Ўқувчи берилган программани қанчалик тез ўзлаштиради, шунчалик тез ўқишни тугатади ва гувоҳнома олади. Дастурни ўзлаштира олмаса, унга мустақил ишлаб, ўқишни давом эттиришга имконият берилади.

Ўқув муассасалари учун яратилган сайтлардаги берилган материаллари асосан қуйидагилардан иборат бўлади:

- Дарслик
- Аудио ва видео дарсликлар
- Онлайн дарслар (Интернет саҳифа)
- Электрон кутубхоналар
- Тестлар
- Мультимедиа - электрон дарсликлар

Республикаимиз Олий ва Ўрта Махсус билим юртлирида ўқув муассасалари учун яратилган сайтлар каталоглаштириш, республика таълим муассасаларида тайёрланаётган электрон ўқув адабиётларини барча таълим муассасалари орасида тарғиб қилиш муҳим ва мураккаб вазифа ҳисобланади. Давлатимиз раҳбарияти томонидан ушбу масалани ижобий ечимини топиш ҳамда таълим муассасалари учун яратилган электрон ўқув ресурслари ва таълим муассасалари сайтларини таълим жараёнига татбиқ этишга жиддий эътибор берилмоқда. Бунинг натижаси сифатида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорига биноан ташкил қилинган www.ziyounet.uz ахборот- таълим портали ишга тутирилди ва бу порталда барча таълим муассасалари учун таълим ресурслари жойлаттирилганлиги аҳамиятга моликдир.

Ziyounet ахборот-таълим портали

ZiyoNet жамоат ахборот таълим тармоғи 2005 йил 28 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон Республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида”ги 2005 йил 28 сентябрдаги 191сонли қарорига мувофиқ ташкил топган.

Разработка веб-сайтов и информационных систем для государственных органов

СЕРТИФИЦИРОВАННЫЙ ПАРТНЕР

IS-CERT

Mehmon, xush kelibsiz!

[Zafar](#) | [O'zbekcha](#) | [Русский](#) | [Savi yaratish](#) | [Yordam](#) | [Axborotlash](#) | [Bo'y-xatdan e'tib](#) | [Parolni unutmadingizmi?](#)

ZiyoNet

[Ta'lim](#) | [Abituriyent](#) | [O'yinlar](#) | [Imkoniyatlar](#) | [Kutubxona](#)
[Saytlar](#) | [Arboblar](#) | [Tadbirlar](#) | [Muassasalar](#) | [Chet tillari](#)

[Loz'balari](#)
[Video](#) | [Bloglar](#) | [Forum](#)
[Tanlov va grantlar](#)

Qidiruv

[O'zbekistonning kutubxonalari qidirish](#)

[Targ'ibot materiallari](#)

Prezident asarlari

Ватан саждағоҳ каби муқаддасдир

Hikmatli so'zlar

Нафнинг агар халққа бешақдур
Билки, бу нафъ. Заунига қўнрақдур.
Алишер Навоий

Tanlov va grantlar

- "Камолот" стипендияси танлови
- "Китобхонлик байрами" маданий-маърифий танлови яқиний республика босқичи
- Научно-исследовательская лаборатория Лето 2014 от России, Восточной Европы и Евразии
- Стипендия Erasmus Mundus для студентов из Узбекистана
- Karapın Eurasian Postgraduate Scholarship 2014
- Ўзбекистонлик талабалари учун Erasmus Mundus стипендиялари
- Электронные подготовительные тесты для абитуриентов БУЗов, лицеев и колледжей
- The 10th International Exhibition «Education and Careers»

Fikr da kun mavzusi

Республиканский этап конкурса «Китобхонлар байрами»

24 января этого года совместно с МВССО, Центральным советом молодежного социального движения «Камолот», Национальной Библиотекой Узбекистана, Ассоциацией писателей Узбекистана и центром «Мазнавият ва маърифат» при МВССО в Национальной библиотеке Узбекистана состоялся республиканский этап конкурса...

Муаллим [Rastovard](#)
Blog: [O'qituvchilarning "Ma'naviyat va ma'rifat" mavzusi](#)
Izohlar: [2](#)

O'quvchilarga

- Umumiy o'rta ta'lim
- Xusiyadan videolar
- Qiziqarli saytlar
- Bolalar uchun hikoyatlar
- Maktablar
- Abiturientlar uchun

Talabalarga

- Oliy ta'lim
- Psixologiyadan videolar
- Iqtisodiyot va boshqaruv
- Tanlovlar va grantlar
- Adabiyot arboblari
- Institutlar va universitetlar

O'qituvchilarga

- Pedagogikadan materiallar
- Jamiyat arboblari
- Muzeilar
- O'qituvchi keyingi ta'lim
- Ta'limdagi qonunlar
- Filologiyadan videolar

Ota-onalarga

- Maktabgacha ta'lim
- Badiiy adabiyot
- Foydali video
- Maktabdan tashqari ta'lim
- Tibbiyot va formasevtika

Arboblar

Ta'lim

ZiyoNet тармоғининг асосий мақсади таълим тизимида республика ёшлари ҳамда таълим олувчиларни билим олиш жараёнида ахборот-коммуникация хизматларини кўрсатишдан иборат.

ZiyoNet портали

ZiyoNet ахборот таълим тармоғи ёшларни, мураббийларни, шунингдек аҳолининг турли қатламини керакли ахборот билан таъминлаш, АТ соҳасида керакли маълумотларни бериш, мулоқат қилиш ва тажриба алмашилишлари учун зарур имкониятларни яратиб беришни Ўз зиммасига олади.

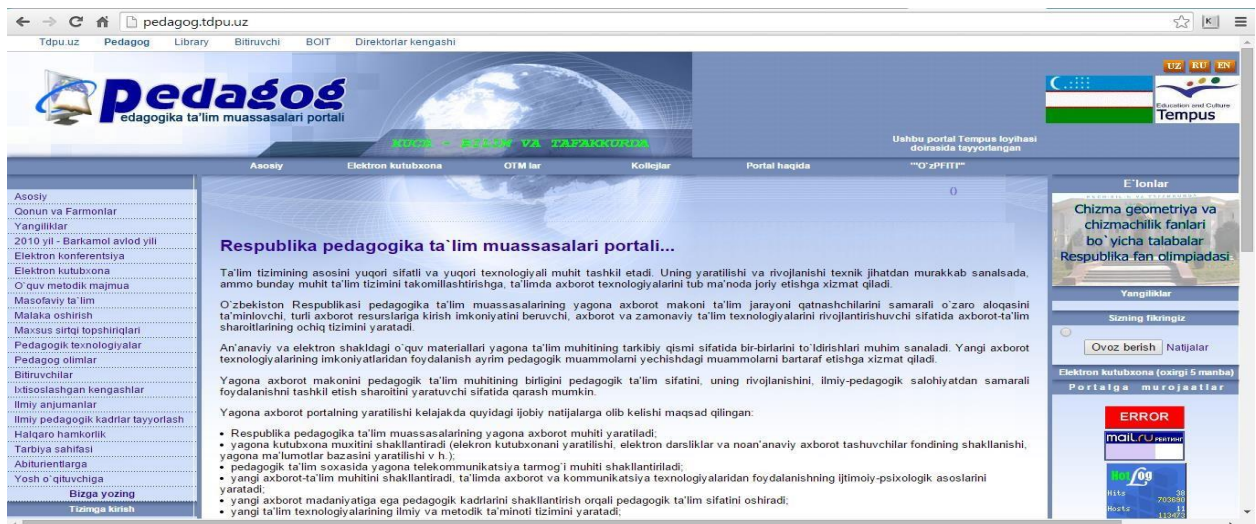
Фойдаланувчилар

ID.UZ тизимидан рўйхатдан ўтган фойдаланувчиларга ZiyoNet портали Ўз имкониятларини намоён қилишлари учун барча шароитларни яратиб беради. Жумладан:

1. ZiyoNet порталининг кутубхонасига ахборот - таълимий маълумотларни жойлаштириш;
2. Учинчи даражали «zn.uz» доменида сайт-сателитларни яратиш;
3. ZiyoNet порталининг ёпиқ бўлимларига кириш ва у эрдан маълумот олиш;
4. ZiyoNet ахборот ресурс тармоғининг турли танловларида қатнашиш.

Анъанавий ва электрон шаклдаги ўқув материаллари ягона таълим муҳитининг таркибий қисми сифатида бир-бирларини тўлдиришлари муҳим саналади. Янги ахборот технологияларининг имкониятларидан фойдаланиш айрим педагогик муаммоларни ечишдаги муаммоларни бартараф этишга хизмат қилади.

Шу мақсадда Темпус лойиҳаси доирасида www.pedagog.tdpu.uz портали ишлаб чиқилган бўлиб, уни таълим муҳитининг бирлигини, педагогик таълим сифатини, унинг ривожланишини, илмий-педагогик салоҳиятдан самарали фойдаланишни ташкил этиш шароитини яратувчи сифатида қараш мумкин.

www.pedagog.tdpu.uz нормали бош саҳифаси

Ягона ахборот порталнинг яратилиши қуйидаги ижобий натижаларга олиб келиши мақсад қилинган:

- Республика педагогика таълим муассасаларининг ягона ахборот муҳити яратилади;
- ягона кутубхона муҳитини шакллантиради (электрон кутубхона яратилиши, электрон дарсликлар ва ноан'анавий ахборот ташувчилар фондининг шаклланиши, ягона маълумотлар базасини яратилиши в.х.);
- педагогик таълим соҳасида ягона телекоммуникация тармоғи муҳити шакллантирилади;
- янги ахборот-таълим муҳитини шакллантиради, таълимда ахборот ва коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг ижтимоий-психологик асосларини яратади;
- янги ахборот маданиятига эга педагогик кадрларини шакллантириш орқали педагогик таълим сифатини оширади;
- янги таълим технологияларининг илмий ва методик таъминоти тизимини яратади;
- таълим ахборотларига, ахборот ресурсларига оммавий ташрифни таъминлаши, ҳужжатларни узатиш, ҳисобга олиш механизмининг тизимлаштириши, республикада педагогик таълимнинг ҳолати бўйича ахборотларни жамоатчилик учун очиклигини амалга оширилади;
- масофавий таълим тизими ривожлантирилади.

Педагогика таълим муассасаларининг ягона ахборот маконини жорий этилиши педагогик таълимнинг сифатини ва ахборот таъминотини ривожланишига яхши шароит яратади. Ҳозирда порталда педагогика таълим йўналишлари бўйича давлат таълим стандартлари, ўқув режалари, ўқув дастурлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, маърузалар матнлари, номзодлик, докторлик диссертациялари, авторефератлар, "Педагогик таълим" журналининг электрон версиялари жойлаштирилган электрон кутубхона ва масофавий курслар ва тестлар, электрон конференциялар, ҳар бир педагогик ОТМ ҳақида маълумотлар ва педагогика ОТМлари битирувчилари, педагогика соҳасидаги янгиликлар ҳақидаги маълумотлар жойлаштирилган.

§4. Педагогнинг электрон портфолиосини шакллантириш

Педагогнинг портфолиоси ҳақида тушунча - Таълим-тарбия жараёнларини модернизациялаштириш ижодий фикрловчи, таълимнинг замонавий метод ва технологияларини, педагогик-психологик диагностика усулларини, аниқ амалий фаолият асосида педагогик жараённи мустақил лойиҳалаш усулларини қўллай оладиган педагоглар таркибини шакллантиришни талаб этади.

Ҳозирги кунда педагогларга нисбатан ўзининг самарали фаолиятини ташкил қилишда ўқув, илмий ҳамда маданий-маърифий тадбирларни тўғри режалаштириши ва амалга ошириши, касбий педагогик маҳоратини узлуксиз ошириб боришда ўзгариб боровчи замонавий талабларга тезкор равишда мослашиб бориш каби талаблар қўйилмоқда. Чунончи, педагог кадрларнинг таълим-тарбия жараёнларидаги рақобатбардошлиги унинг илғор таълим технологияларини ўзлаштириш қобилияти, ўзгарувчан ҳамда ошиб бораётган касбий талабларга мослаша олишига боғлиқ.

Бугунги кунда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини педагогик фаолият ҳамда касбий компетентликнинг ажралмас қисми сифатида шакллантириш устувор йўналиш сифатида қаралмоқда. Шу сабабдан педагогларнинг касбий маълумотлар базаси ва талабалар билан ўқув мулоқотларини электрон ресурслар асосида ташкил этиш педагогик жиҳатдан муҳим вазифалар қаторига киради. Бундай вазифалар педагог кадрларнинг электрон портфолиосини ишлаб чиқишни тақозо этади.

“Портфолио” тушунчаси XV-XVI асрларда Ғарбий Европадан кириб келган бўлиб, уйғониш даврида архитекторлар ўз буюртмачиларига қурилиш лойиҳаларини тайёр ва ҳомаки вариантларини “портфолио” деб номланган алоҳида папкада тақдим этишган. Ушбу папкада тақдим этилган ҳужжатлар талабгорда қурилиш лойиҳасининг касбий сифатлари ҳақида таассурот ҳосил қилган. Ҳозирги вақтда эса бизнес оламида портфолио фирманинг ютуқларини кўрсатиш, фотосуратчи ва фотомоделлар соҳасида эса – суратлар албому сифатида ишлатилади.

Портфолиони таълим соҳасида қўллаш ғояси, 80-йилларнинг ўрталарида АҚШда пайдо бўлди. АҚШ ва Канададан сўнг, портфолио ғояси Европа ва Японияда оммалашди, XXI асрнинг бошларида эса бу ғоя Россияда кенг тарқалди ва ҳозирги кунда бу ғоя Ўзбекистонда ҳам кенг ёйилмоқда.

Портфолио (ингл. – портфел, зарур ишлар ва ҳужжатлар учун папка. **франс.** – баён қилмоқ, ифода этмоқ, ташимоқ. **итал.** –ҳужжатлар солинган папка) – бу ҳужжатлар, иш намуналари, фотосуратлар, тақдим этилаётган имкониятларни тасаввур эта олиш имкониятини берувчи материаллар, мутахассис хизматлари тўпламидан иборат.

Педагогнинг портфолиоси куйидаги имкониятларга эга:

- педагогнинг маълум бир вақт оралиғида эришган касбий ютуқлари ва фаолият натижаларини қайд этиш *усули*;
- фаолияти давомида касбий соҳадаги эришилган ютуқларини намоёйиш этувчи *мажмуа*;
- педагогнинг дарс бераётган фани бўйича ўқув материалларини талабаларга етказиб берувчи *восита*;
- педагог ва талабалар ўртасидаги ўқув мулоқотини таъминлашга хизмат қилувчи *тизим*;
- талабалар билан тескари алоқани ўрнатишга хизмат қилувчи ҳамда билимларни ўзлаштириш жараёнини мониторинг қилиш *тизими*.

Педагогнинг портфолиоси таълим муассасалари раҳбарияти учун ўқитувчиларнинг иш фаолияти унумдорлигини мониторингини олиб бориш ва яна ҳам муҳим томони ўқитувчиларни ўз-ўзини кузатиш ва ўз устида ишлаши учун муҳим восита ҳисобланади. Турли манбалардаги маълумотларга кўра педагог портфолиоси – бу ўқитувчининг аниқ фактлар асосида ёзилган педагогик сифати ва ютуқлари ҳисобланади. Бундан ташқари портфолиога ўқитувчининг индивидуал ютуқлари, турли лойиҳаларда қатнашганликлари, талабаларининг фан олимпиадалари, танловлар, мусобақаларда ғолиб бўлганликлари қайд этиб борилади. Шу билан бирга педагог портфолиоси педагогик-психологик диагностика натижалари, талабалар учун фанлар бўйича назорат қилиш топшириқ ва тестларини қамраб олади.

Портфолио жорий этилиши билан педагогик фаолиятни баҳолашнинг ва ўзўзига баҳо беришнинг кўп функцияли воситаси шаклланади. Бунда портфолио қатор педагогик масалаларни ечишда ёрдам беради[3]:

- таълим беришда юқори мотивацияни ривожлантириш;
- талабаларнинг мустақил таълими ва ўз устида ишлашга интилишни ошириш;
- узлуксиз ривожланишни рағбатлантирувчи омилни жорий этиш;
- билимларнинг самарали ўзлаштирилишига интилиш;
- педагогик фаолият натижаларини ташхис қилиш.

Портфолио қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- портфолио сайти (сайт кўринишидаги портфолио);
- веб саҳифа (бирор сайт таркибидаги шахсий саҳифа);
- электрон тақдимот;
- натижалар папкаси.

Электрон портфолио кўргазмаллиги, қулайлиги, ресурсларининг аниқ тузилишига эгаллиги билан бир қаторда яна бир қанча ўзига хос хусусиятлар ва афзалликларга эга:

- замонавийлиги;
- тезкорлиги (керакли ўзгаришни тезда киритиш имконияти);
- функционаллиги (катта сондаги экспертларга, ҳамкасб-мутахассисларга, қизиқувчиларга ўз тажрибасини намойиш этиш имконияти) ҳамда ўз муваффақиятларини қайд этиб бориш, бир вақтнинг ўзида доимий равишда тўлдириб бориш мумкин бўлган рақамли таълим ресурсларининг тизимлаштирилган медиатекасини яратиш имкониятининг мавжудлиги;
- эффективлиги (ўқитувчини ўз-ўзини баҳолаши, бошқарувчи ҳамда талабаларга ижобий таъсир кўрсатиш);

Портфолионинг тақдимот шакли маълумотларни кўргазмалли тарзда намойиш этишни амалга оширса, сайт-портфолио шакли эса кўпроқ маълумот олиш ва излаш имкониятини

беради. Интернет изимининг ўқув жараёнига кенг жорий этиш бўйича яратилган имкониятлар портфолионинг сайт-портфолио шаклида яратиш ва унинг ресурсларини доимий янгиланиб боришини марказлашган ҳолда тизимли йўлга қўйиш орқали самара бериши мумкин. Шунинг учун портфолиони тармоқда сайтпортфолио сифатида жойлаштирилиши мақсадга мувофиқ.

Портфолионинг муҳим жиҳати – педагогнинг касбий компетентлигини баҳолаш учун амалий фаолиятдаги натижаларини (бажарган лойиҳалари, талабаларининг олимпиада ва танловларда қатнашганлиги, олиб борган илмий изланишлари кабиларни) намойиш этишдан иборат. Портфолио ўқитувчига ўз ишлари натижаларини таҳлил этиш, умумлаштириш, тизимлаштириш, ўз имкониятларини объектив баҳолаш ва қийинчиликларни бартараф этишни режалаштириш ҳамда юқори натижаларга эришиш имкониятини беради.

Портфолио ресурсларини шакллантиришда қуйидаги жиҳатларга аҳамият бериш мақсадга мувофиқ:

- тизимлилиқ;
- тақдимотлилиқ;
- ютуқларни ҳаққоний, тўғри баҳолаш;
- тақдим этилаётган ахборотларнинг тўлиқлиги, аниқлиги ва ишончилиги; □маълумотларнинг объективлиги.

Шундай қилиб, портфолио педагогик фаолиятнинг турли хил кўринишларида (ўқув, тарбиявий, ижодий, методик, тадқиқот) ўқитувчи томонидан эришилган ютуқларини юзага чиқариш имконини беради.

Бир қанча муаллифлар ўз мақолаларида электрон портфолиони бир нечта вариантларини таклиф этишган[4]:

- ютуқлар портфолиоси – ушбу портфолиода аҳамият фаолиятдаги ютуқларни тасдиқловчи ҳужжатларга қаратилади;
- тақдимот портфолиоси – ўқитувчининг энг яхши ишлари тўплами, ушбу портфолио янги ишга кираётганда, суҳбатдан ўтиш учун ёки турли танловларда қатнашиш учун керак бўлади;
- ҳисобот кўринишидаги портфолио – бирор-бир лойиҳа ишини тугатаётган вақтда бажарилган ишлар ва эришилган ютуқлар ҳақида маълумот беради;
- мажмуавий портфолио – юқорида кўрсатилган портфолио кўринишларини қамраб олади ва ўқитувчи портфолиосини намойиш этишга хизмат қилади.

ХШ.БОБ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

§1.Педагогик технология тушунчаси ва унинг моҳияти

XXIаср глобаллашув, ахборот-коммуникация технологиялари ва интернет асри, илғор педагогик технологиялар ҳамда барча соҳаларда рақобат асри ҳисобланади. Шу боис, XX асрнинг охирига қадар педагог, методист олимлар кимни, нимани ва қандай ўқитамиз деган саволлар доирасида тадқиқот ишлари олиб борган бўлсалар, XXI асрдаги шиддатли ижтимоий-иқтисодий, фан-техника тараққиёти таълим тизимини шаклан ва мазмунан модернизация қилишни тақозо этди. Таълим-тарбия жараёни самарадорлигини оширишнинг муҳим омили сифатида замонавий педагогик технология ҳамда ахборот-коммуникация тенологияларидан унумли фойдаланишга эҳтиёж пайдо бўлди.

Дарҳақиқат технология- (юнонча "techne"- маҳорат санъат, "logos"-тушунча, таълимот) ишлаб чиқаришнинг бирор соҳасида хомашё материал, ярим фабрикат ва шу кабиларга ишлов бериш ёки қайта ишлаш уларнинг ҳолати, хоссалари ва шаклини ўзгартиришда қўлланиладиган усуллар (методлар) мажмуи демакдир.¹ Жумладан, қишлоқ хўжалиги, саноат ишлаб чиқаришда янги техника ва технологияларни қўллаш натижасида юқори сифат ва миқдор ўзгаришида самарали натижага эга бўлинади.

Педагогик технологиялар ғоясининг асосчилари АҚШнинг педагог, психолог олимлари Б.Блум, Л.Ларсен, Б.Скиннер, Д.Финн, Д.Кратвал хисобланади. Уларнинг бу соҳага қўшган улушлари: ўқув мақсадлари таксаномияси (1956й. Б.Блум) аудиовизуал таълим (1946 й. Л.Ларсен), дастурли ўқитиш тизими (1954 й. Б.Скиннер), ўқитиш технологиялари (1961й. Д.Финн), дастурлаштирилган таълим (ЛОГО), 1968й. С.Пейперт), тарбия технологиялари (---Д.Кратвал) нинг назарий асосларини яратдилар.

60-70 йилларда педагогик технологиялар соҳасидаги турли илмий-назарий ғояларнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва амалиётга тадбиқ этилишининг географияси янада кенгайди. АҚШ, Италия, Англия, Франция, Япония, Канада, Корея, Россия, Венгрия ва бошқа мамлакатларда махсус педагогик нашрлар, марказлар, Ассоциациялар, илмий тадқиқот институтлари ва уларда бўлимлар ташкил этилди.

80-йиллардан бошлаб Россияда ҳам педагог олимлар томонидан педагогик технологияларнинг илмий-назарий асослари кенг тадқиқ этила бошланди. Жумладан, В.П.Беспалько (Шахсга йўналтирилган таълим), В.М.Монахов (Аксиоматик ёндашув), М.А.Чошанов (Муаммоли-

(Ўқув

Педагогик технология я нима ўзи

Ж.Йўлдошев, Р.Жўраев, У.Нишоналиев, Б.Л.Фарберман, Н.Азизхўжаева, У.Толипов, А.Абдуқодиров, А.Пардаев, Р.Ишмухаммедов ва бошқалар томонидан тадқиқ этиб келинмоқда. Республикамизда “Инновацион технологиялар марказлари”, “Замонавий таълим”, “Фан ва технологиялар” журналлари ташкил этилган.

Ушбу атаманинг моҳияти турли олимлар томонидан турлича изоҳланади. Лекин у турлича изоҳлансада бири иккинчисини инкор этмайди, балки бир бирини маъқуллайди, тўлдиради, унинг янги-янги қирраларини асослайди.

Педагог олимларнинг фикрларига кўра (Н.Сайидахмедов, У.Толипов, Т.Мадумаров, М.Камолдинов) **педагогик технологияларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш босқичлари 4 босқичга бўлинади:**

I босқич - XX асрнинг 30 йилларида педагогика соҳасида дастлаб “Педагогик техника” тушунчасининг пайдо бўлиши;

II босқич - XX асрнинг 40-60 йиллари ўқитишнинг техник воситаларини пайдо бўлиши ва ундан фойдаланиш;

III босқич - XX асрнинг 70-80 йиллари ўқитиш технологиялари янги авлодининг яратилиши; педагогик технологиянинг илмий асосларини вужудга келиши;

IV босқич - XX асрнинг 90 йиллари XXI аср бошлари-педагогик технологияларининг илмий-назарий асосларининг яратилиши, янги тадқиқот йўналишининг пайдо бўлиши, илмий мактабларнинг шаклланиши.

модулли ўқитиш технологияси), В.Ф.Шаталов материалнинг белгили моделлари асосида таълимни жадаллаштириш технологияси), И.П.Волков (Режалаштирилган ўқитиш), Г.К.Селевко (Педагогик технологиялар таснифи), Н.Ф.Гализина илмий педагогик жихатдан тадқиқ қилинди.

90- йиллардан бошлаб Ўзбекистонда ҳам педагогик технологияларга оид дастлабки илмий тадқиқот ишлари пайдо бўлди.

Шундан буён педагогик технологияларнинг илмий-назарий жихатлари Н.С.Саидахмедов,

Ж.Йўлдошев, Р.Жўраев, У.Нишоналиев, Б.Л.Фарберман,

Н.Азизхўжаева, У.Толипов, А.Абдуқодиров, А.Пардаев, Р.Ишмухаммедов ва бошқалар томонидан тадқиқ этиб келинмоқда. Республикамизда “Инновацион технологиялар марказлари”, “Замонавий таълим”, “Фан ва технологиялар” журналлари ташкил этилган.

Ушбу атаманинг моҳияти турли олимлар томонидан турлича изоҳланади. Лекин у турлича изоҳлансада бири иккинчисини инкор этмайди, балки бир бирини маъқуллайди, тўлдиради, унинг янги-янги қирраларини асослайди.

Беспальконинг фикрича педагогик технология-ўқув жараёнини амалга оширишнинг мазмунли техникаси. Бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган педагогик муваффақиятларини кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнини ифодалаш-лойиҳалашдир.

Шунингдек,

Педагогик технология- педагогик мақсадларга эришишда фойдаланиладиган шахсий имкониятлар, жиҳозлар ва методологик воситаларда амалда бўлишнинг тизимли йиғиндиси ва тартибини билдиради.
(М.В.Кларин)

Педагогик технология- зарур шароит яратиш орқали ўқувчи ва ўқитувчининг ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ва ўтказиш бўйича педагогик фаолиятнинг ҳар томонлама ўйлаган моделидир. (В.М.Монахов).

Педагогик технология- ўзида турли муаллифлар (манбалар)нинг барча таърифлари мазмунини қамраб олган мазмуний умумлашма ҳисобланади.
(Г.К.Слевко).

Педагогик технология- таълим мақсадларига ва шахснинг ривожланишига қаратилган педагогик фаолиятни муттасил равишда ривожлантириш тизимини лойиҳалашдир. (Н.Азизхўжаева)

Педагогик технология- дунё фан-техника тараққиёти талаблари асосида кадрлар тайёрлаш сифат самарадорлигини таъминлаш мақсадида ўқитувчи ва ўқувчининг интеллектуал имкониятлари, маҳорати илғор педагогик тажрибалар, фан ютуқларидан унумли фойдаланган ҳолда ўқув-тарбия жараёнини модернизация қилиш, лойиҳалаштириш, олдиндан режалаштирилган, юқори натижага эришиш кафолатидир. (О.Мусурманова)

тасвирланган дастурлаштирилган, олдиндан аниқ белгиланган натижага олиб келувчи, педагогик жараёнларга оид компонентларнинг барчасини бирдек ишга сола олувчи тизимдир. (Р.Жўраев)

Педагогик технология- таълим шакллари ва таълимлаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва бошқаларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида, уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари воситасида яратиш, татбиқ этиш ва аниқлашнинг изчил методи демакдир. **(ЮНЕСКО)**

Педагогик технология атамасига берилган юқоридаги таърифлар “ЮНЕСКО” таърифидан келиб чиққан ҳолда шакллантирилган бўлиб, барчасининг негизида ўқув ва тарбия жараёнининг натижаларини аниқ башорат қилган ҳолда уни лойиҳалаштириш ва юқори самарадорликка эришишнинг кафолати ётади.

Таълим тизими истеъмолида “Педагогик технологиялар”, “Замонавий педагогик технологиялар”, “Илғор педагогик технологиялар” каби атамалардан фойдаланилмоқда. Ушбу тушунчаларнинг мақсад ва мазмуни бир хил бўлсада, уларнинг хусусий ишлатилиш жараёни турлича бўлиши мумкин.

Педагогик технологиялар таълимни ташкил этишнинг анъанавий шакллариغا нисбатан қуйидаги концептул ижтимоий характердаги имкониятларни яратилиши билан характерланади:

- Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ҳамда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида ҳукуратимиз ва давлатимизнинг маънавий, жисмоний камол топган, эркин ва мустақил фикрлайдиган, республикаимизни жаҳон ҳамжамиятига янада интеграциялашувига муносиб ҳисса қўшадиган, илғор техника ва технологияга оид билим, кўникма ва малакага эга бир нечта касб сирларини эгаллаган чет тилларда эркин сўзлаша оладиган, рақобатбардош мутахассисларни тарбиялаш бўйича олиб борилаётган муҳим чоратadbирлар муваффақиятли амалга оширилади.
- замонавий педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланган ҳолда ўқитишнинг илғор услубларини амалиётга жорий этиш учун шарт-шароит имкониятлар яратилади;
- замонавий ўқув-услубий материаллардан фойдаланиш замирида таълим-тарбия жараёни пухта режалаштирилади, башоратланади, лойиҳалаштирилади, натижа кафолатланади;
- таълим-тарбия жараёни субъектлари мавжуд илмий-назарий, методик захиралариданоқилона фойдаланадилар, вақтни унумли сарфлайдилар, педагогик ижодий фаолият вужудга келади, коммуникатив компетентлиги намоён бўлади;
- жамоада иқтисодий-маънавий муҳит барқарор бўлади, уни инновацион бошқаришга эришилади;
- “Ўқитувчи глобал интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларидан фойдаланган ҳолда, замонавий инновацион педагогика, ахборот коммуникация технологияларини эгаллаш ва уларни ўқув жараёнига фаол татбиқ этиш” бўйича ўз касб маҳоратини, илмий-педагогик фаолиятини доимий ошириб боришга маъсулият билан ёндошади.

Педагогик технологияни ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборатдир:

- дарс жараёнида бериладиган материалларнинг илмий-назарий қимматга эгаллиги;
- ўқув тарбия жараёнини пухта лойиҳалаштирилиши, дастурланиши;
- ўқитувчи ва ўқувчида субъект-субъект сифатидаги коммуникатив қобилиятининг тўлиқ сафарбар этилиши;

- ўқув тарбия жараёнида ўқитувчи ижодкорлиги, касбий компетентлиги, ташаббускорлиги, наваторлигининг яхлит намоён этиши юзасидан умумпедагогик, психологик ҳамда ўқув фани чуқур билимга, амалий тайёргарлик бўйича билим, кўникма вамалакаларга эга бўлиши;
- таълим-тарбия жараёнини ташкил этишга инновацион ёндошув, АКТдан унумли фойдаланиш, янги ва замонавий таълим технологияларнинг амалиётда татбиқ этилиши;
- таълим-тарбия жараёнини инновацион бошқариш ва унга раҳбарлик;
- таълим-тарбия мақсадига етиш, юқори натижани кўлга киритиш учун инсон имкониятлари билан техник қувватнинг яқдил ҳаракатга келтирилиши;

Илмий - назарий фаолият жараёнида ўқитувчи илмий, назарий, методик характердаги манбаларни ўрганади ва ўз фаолияти жараёнида ундан ижодий фойдаланади. Ўқувчи эса янги илмий-назарий билим эгаллайди. Ўз тажрибалари асосида илмий-методик материаллар (тезис, маъруза, мақола, услубий қўлланма, ўқув қўлланмаси, дарслик ва б.к) тайёрлаши ва чоп этилиши мумкин. В.Е.Писарев ва Т.Е.Писареваларнинг фикрича илмий педагогик фаолият назарий ва тажриба-синов кўринишларидан иборатдир.

Педагогик фаолиятнинг амалий жиҳати эса ўқитувчининг илмий-назарий, методик билимни ўқув-тарбия жараёнида ўқувчи билан бўладиган коммуникатив фаолиятида ижодкорлик ва маҳорат билан намоён этишдир. Ҳар иккала субъектнинг ҳам ўқув фани бўйича самарадорликка эришиш мезонлари айнан шу босқичда ўзини намоён этади.

Рухий-коммуникатив жараён ўқитувчи ва ўқувчининг ички руҳияти, дунёқараши, маънавий дунёси, ҳатти-ҳаракати, онги, тафаккури билан боғлиқ.

Ўқитувчи ҳам ўқувчи ҳам дарс жараёнига айнан руҳий-коммуникатив ҳолатда ижодий ёндошади. Яъни, фанга муносабат, дарсга тайёргарлик, унда фаолликни намоён этиш, ижодий ёндошиш, изланиш, янгиликларни маъқуллаш, прогрессив ғояларни тезкор қабул қилиш, маъсулиятлилиқ, ташаббускорлик ва бошқа педагогик ва психологик ҳолатлар айнан руҳий-коммуникатив вазият билан боғлиқдир.

Ижодий педагогик фаолият мазмунан таълим бериш, тарбиялаш, ривожлантириш, бошқариш натижани анализ ва синтез қилиш, мониторинг олиб бориш, хулоса ва тавсиялар яратиш ва баҳолаш каби таркибий қисмлардан иборатдир.

Педагогик фаолиятни яхлит қамраб олишга қаратилган педагогик технологияни вертикал тузулмасини 4 гуруҳга ажратиш мумкин.

(Г.К.Селевко)

Метатехнология- моҳиятан ижтимоий-сиёсий, таълим-тарбиявий жараённинг географиясини кенглиги билан характерланади. Яъни мамалакат, минтақа, таълим муассаси миқёсида татбиқ этиладиган ривожлантирувчи таълим технологияси, минтақавий таълим сифатини бошқариш технологияси, таълим муассасида ташкил этиладиган тарбиявий ишлар технологияси тарзида бўлиши мумкин.

Макротехнология- маълум бир ўқув тармоғи, таълим-тарбия йўналиши, ўқув фанларига хос бўлган педагогик технологиялар демакдир. Масалан у ёки бу ўқув фанини ўқитиш технологияси, тўлдирувчи таълим технологияси.

Мезотехнология модули- локал технологиялар таълим-тарбия жараёнини маълум бир қисмининг дидактик, тарбиявий, методик вазифаларини ҳал этишга йўналтирилади. Масалан, субъект ва объектнинг алоҳида фаолият турлари, билимларни ўзлаштириш, материалларини такрорлаш, ўқувчилар билимини, тарбияланганлик даражасини назорат қилиш технологияси.

Микротехнология- кичик ҳажм, доирадаги тезкор вазифаларни бажаришга субъектларнинг индивидуал ва ўзаро мақсадли ҳаракатини самарали ташкил этишга қаратилади. Масалан, ёзув кўникмаларини шакллантириш технологияси, шахснинг у ёки бу сифатларини шакллантиришга қаратилган технология.

Педагогик технологиянинг горизонтал тузилмаси эса моҳиятан бир-бири билан алоқадор уч асосий жиҳатдан иборатдир:

1. Илмийлик - у ёки бу технологиянинг педагогика ва бошқа турдош фанларнинг илмий-назарий ғоялари асосида ифодаланишидир.
2. Расмий тавсифий-технология олдиндан башорат қилинган натижага эришиш учун мақсад, вазифа мазмун, шакл, метод ва воситалар, фаолият алгоритми, қўлланилган моделлар мажмуаси ифодаланишидир.
3. Жараёнли фаолият- таълим-тарбия мақсадига эришиш фаолият жараёнида амалга ошади. Ўқувчи ва ўқитувчининг коммуникатив муносабатлари, таълим-тарбиявий фаолиятни пухта режалаштириш, ташкил этиш, якуний ҳулоса чиқариш. Бошқариш, натижани таҳлил этиш ва баҳолаш айнан амалий фаолият жараёнида намоён бўлади.

Шундай қилиб, педагогик технологияларнинг фанга ва таълим-тарбия амалиётига кириб келиши давр талаби, педагогика ва методика фанларининг ривож, кадрлар тайёрлаш борасида босқичма-босқич амалга оширилаётган чора-тадбирларнинг маҳсулидир.

§2. Педагогик технологиянинг қонуниятлари, тамойиллари ва турлари

Педагогик технологиянинг ўзига хос қонуниятлари ҳам мавжуд бўлиб, уларга ўқув-тарбия жараёнида амал қилиниши замирида педагогик фаолият натижаларида ижобий сифат ўзгариши кафолатланади. “Таълим қонуниятлари таълим жараёнида рўй берадиган ходисалар ўртасидаги ўзаро боғланишлар, уларнинг моҳиятини ифодаловчи шарт-шароит, асосдир”²⁴

Педагогик технологиянинг қонуниятлари қуйидагилардан иборат:

- ўқув-тарбия жараёнини пухта лойиҳалаштириш, башоратлаш, дастурлаштириш замирида ўқитувчи ва ўқувчи билими, имкониятлари, қобилиятини методик-техник воситалар билан бирлаштирган ҳолда сифат ва самарадорликка эришиш;
- ўқув-тарбия жараёнини жамият тараққиёти талаблари, асосида ташкил этиш, вақтдан унумли фойдаланиш, натижанинг кафолатланганлиги;
- ўқув-тарбия жараёнида фан-техника тараққиёти ютуқларидан самарали фойдаланишда субъект-субъект фаоллиги наваторлиги, ижодкорлигининг устуворлиги, педагогик ҳамкорлиги;
- таълим-тарбия мазмуни, шакли, метод ва воситаларининг прогрессив характерга эгалиги;
- таълим-тарбия жараёнини бошқаришнинг инновацион характердалиги;
- ўзлаштиришнинг пухталиги, натижанинг амалий характердалиги;
- ўтиладиган мавзу мазмунининг моҳияти технологик воситалар (интерфаол методлар, АКТ, технологиялар) асосида ўқувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини инобатга олган ҳолда танланиши..

Таълим-тарбия жараёнини лойиҳалашга ва уни амалга оширишга, технологик ёндашув бир неча босқичдан иборатдир.

I босқич- таълим-тарбия жараёнининг умумий ва хусусий мақсад, вазифаларини белгилаб олиш.

II босқич- натижани башоратлаш, педагогик психологик, методик тасхишлаш.

III босқич- таълим-тарбия жараёнини лойиҳалаштириш.

IV босқич- пухта режа, лойиҳалаштириш асосида ўқув-тарбиявий жараённи ташкил этиш.

V босқич- натижани баҳолаш, умумлаштириш, хулосалаш, қарор қабул қилиш, фаолиятнинг келгуси янги йўналишларини белгилаб олиш.

²⁴Иноятлов У.И.ва бошқалар, Педагогика: 1000та саволга 1000та жавоб.-Т.: ТДПУ,2012.-147 бет.

Педагогик технологиянинг методологик асоси бўлиб, умуминсоний ва миллий

Методология (юнонча
 ""methodos-йўл, усул,
 "logos"- таълимот)- шахснинг
 амалий ва назарий
 фаолиятини тўғри
 уюштириш, тузиш
 тўғрисидаги таълимот: илмий
 билиш ва дидактик
 тараққиёт моҳиятини
 ёритувчи устувор ғоя, етакчи
 тамойил, муҳим
 қонуниятлар, назарий ҳамда
 амалий ёндошувлар

кадриятларда, Ўзбекистон Республикасининг ёшлар таълими ва тарбиясига оид қонуниятларида, ратификация қилинган халқаро қонун ҳужжатларида, Ўзбекистон Президентининг маърузалари, асарлари, Фармон, қарор ва фармойишларида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ҳукуқий-меъёрий ҳужжатларида, Давлат дастурларида, мамалакатимиз ҳамда дунё миқёсида таълим технологияларига оид ихтиролар, новаторлик ғоялари, мутахассис олимларнинг ушбу соҳа юзасидан олға сурган илмий-назарий ғоялари, қарашлари, ҳулоса ва тавсиялари хизмат қилади.

Методологик асос эса- муайян назария ва таълимотларнинг етарлича илмий асосланиши, шахс фаолиятини тўғри уюштириш учун асос (негиз) бўлиб хизмат қиладиган муҳим, етакчи ғоялардир.²⁵

Демак, педагогик технологиянинг ижтимоий ҳаёт тараққиётига таъсири, жамият талаблари асосида инсон капиталини яратишдаги ўрни унга методологик ёндошувга боғлиқдир. Чунки таълим муассасалари кадрлар тайёрлашда жамият ва давлат буюртмасини бажаради.

Педагогик технологиянинг моҳиятини таълим-тарбия жараёнини технологик ёндошув яъни, қўйилган мақсадни амалга ошириш учун

ўқув воситаларидан аниқ ва самарали фойдаланиш, мавжуд техник ҳамда методик имкониятларни тўлиқ сафарбар этишдан иборатдир. Технологик ёндашув жараёни лойиҳалашнинг методик муваффақияти гаровидир.

Ушбу босқичлар мантиқан бир - бирини давом эттиради, шаклан ва мазмунан тўлдиради. Бундай ёндашув таълим-тарбия самарадорлигини оширишда изчиллик ва систематикликни таъминлайди.

Таълим-тарбия жараёнини технологик ёндашув асосида лойиҳалаштириш ва уни амалиётга татбиқ этишда бир қатор таълимий-тарбиявий вазифалар ўз-ўзидан ҳал этилади. Жумладан, умумий ва хусусий мақсадлар, таълим-тарбия тамойиллари, қонуниятлари аниқланади, жараён лойиҳалаштирилади (шакл, метод, восита, мазмун, вақт меъёрлари, билим, малака, кўникма мезонлари, илғор тажриба, фан-техниканинг замонавий ютуқлари, халқаро таълим-тарбия натижаларига қўйиладиган талаблар, педагогик ижодий ҳамкорлик ва б.қ), ташхисланади, таълим-тарбиянинг мазмунан ва тематик янги йўналишлари белгиланади, жараёни бошқаришнинг инновацион шакли аниқланади, натижалар стандартлаштирилади, таълим-тарбия жараёнининг ҳам объекти ҳам субъекти ҳисобланган ўқитувчи ва ўқувчининг коммуникатив фаолиятининг шакли ва мазмуни режалаштирилади. Ўқитувчи ва ўқувчининг ички ва ташқи ресурсларидан оқилона фойдаланилади. Таълим-тарбия жараёнининг муваффақиятини кафолатловчи педагогик омиллардан бири тамойиллар ҳисобланади.

²⁵Иноятлов У.И. ва бошқалар, Педагогика: 1000та саволга 1000та жавоб.-Т.: ТДПУ, 2012.-62 бет.

“Таълим тамойиллари- таълим назариясининг асосий етакчи қоидалари бўлиб, ўқитиш асосидаги таълим ва уни ташкил этиш жараёнини ташкил этиш мазмуни, шакли, методи, воситалари танлаишини белгилайдиган бошланғич асослар ҳисобланади”²⁶

Дарҳақиқат, педагогик технологиянинг умумпедагогик (дидактик, тарбия, бошқариш) тамойиллари билан бир қаторда айнан ўзига хос бўлган хусусий тамойиллари ҳам мавжуд. (1-шакл)

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ТАМОЙИЛЛАРИ

Умумпедагогик тамойиллар

- илмийлик;
- изчиллик;
- системалик;
- ижтимоий-ғоявийлик;
- кўргазмалик;
- таълим-тарбия бирлиги;
- назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги;
- инсонпарварлик;
- таълим-тарбиянинг ўқувчилар ёш психологик хусусиятларига мослиги;
- бола шахсини ҳурмат қилиш;
- педагогик ҳамкорлик;
- коммуникативлик;
- фанлараро алоқадорлик;
- интерфаол шакл, метод яхлитлиги, устуворлиги.

Хусусий тамойиллар

- ижодкорлик, ташаббускорлик;
- таълим-тарбия жараёнига дастурий муносабат;
- ўвув-тарбия жараёнини олдиндан лойиҳалаш;
- узвийлик ва узвийсизлик;
- технологик ёндашувнинг устуворлиги;
- субъект-субъект муносабатларнинг устунлиги;
- илмий-техник ютуқлар, илғор тажрибалар, педагогик ғоялар яхлитлиги;
- қизиқарлилиқ, фаоллик;
- натижанинг устуворлиги, кафолатлилиги;
- мотивациянинг юқорилиги.

Таълим-тарбия жараёнида фойдаланиладиган тамойиллар лойиҳалаштирилган дарс мавзусининг характери, ўқувчи шахси ҳамда синф жамоасининг ўқув фанга бўлган қизиқиши, қобилияти, эҳтиёжи, дунёқараши, психологик хусусиятлари, мотивацияси, фаоллиги ва бошқа хусусиятларига қараб танланади. Бир ўқув-тарбиявий машғулот жараёнида бир неча тамойиллардан фойдаланилади.

Педагог олимларнинг таснифига кўра педагогик технологияларни мазмун, моҳият, йўналишига қараб 12 та турга ажратилади.²⁷

1. Қўлланиш даражаси бўйича (умумий педагогик; хусусий предметли; локалли, модулли, тор педагогик).

²⁶Иноятлов У.И.ва бошқалар, Педагогика: 1000та саволга 1000та жавоб.-Т.: ТДПУ,2012.-125 бет.

²⁷Г.К.Селевко, Современные образовательные технологии, М.1988.

2. Фалсафий асос бўйича (материализм, идеализм, диалектик, метафизик, инсонпарвар, ноинсонпарвар, антропософия, теософия, прагматизм, экзистенциализм, сионизм).

3. Руҳий ривожланишнинг етакчи омиллари бўйича (биогенли, социогенли, психогенли, идеалистик).

4. Ўзлаштириш концепцияси бўйича (ассоциатив-рефлекторли, ривожлантирувчи, бихевиористик, гештальттехнология, суггестив, нейролингвистик).

5. Шахс тузилмасига йўналтирилганлик бўйича (информацион, операцион, ҳаяжонли-ахлоқий, ўз-ўзини ривожлантирувчи, эвристик ва амалий).

6. Мазмунли ва тузилиш характери бўйича (таълимий ва тарбиявий, дунёвий вадиний, умумтаълим ва касбга йўналтирилган, гуманитар ва технокартик, турлича соҳавий технологиялар, хусусий предметли ҳамда монотехнологиялар ва политехнологиялар).

7. Ташкилий шакллар бўйича (синф-дарс, муқобилли, академик, яқка тартибли, гуруҳли, жамоа бўлиб ўқиш усуллари, табақалаштирилган таълим).

8. Билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш тури бўйича (маърузали классик ўқитиш; аудиовизуал техник воситалар ёрдамида ўқиш; “маслаҳатчи тизим”; китоб ёрдамида ўқитиш; “репетитор” тизими; “дастурли таълим” В.П.Беспалько).

9. Болага ёндашиш бўйича (авторитар, дидактоцентрик, шахсга йўналган технологиялар, ҳамкорлик технологияси, эркин тарбиялаш технологияси, эзотерик технологиялар).

10. Устувор методлар бўйича (репродуктив, тушунтириш-кўрсатиш, ривожлантирувчи таълим, муаммоли таълим, ижодий; дастурли таълим, диалогли, ўйинли таълим, ўз-ўзини ўқитиш таълими, билан ишлаш информацион таълим).

11. Мавжуд анъанавий тизимларни янгилаш йўналишлари бўйича (муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш асосида; болалар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосида; ташкиллаштириш ва бошқариш самарадорлиги асосида; ўқув материалларини методик ва дидактик реконструкциялаш асосида; табиатан монандлик, муқобиллик технологиялари; муаллифлик мактабининг ягона технологияси).

12. Таҳсил олувчилар тоифаси бўйича (оммавий технология, олға одимловчи таълим, тўлдирвчи; ўзлаштирмовчилар билан ишлаш технологиялари, иқтидорлилар билан ишлаш технологиялари).

2.Инновацион технологиялар ва интерфаол услублар.

Инновацион технологиялар- таълим-тарбия жараёнига янгилик киритиш замирида унинг сифат самарадорлигини таъминлашга эришиш демакдир. Инновацион технологиялар интерфаол услублар орқали амалга оширилади.

Инновацион таълим тушунчаси илк бор 1979 йилда Рим клубида “Таълим олишнинг чегараси йўқ” (“Нет пределов обучению”) мавзусида ўқилган маърузада илгари сурилган бўлиб, у таълим соҳасидаги илғор ғояларни амалиётга татбиқ этиш, рағбатлантириш, саралаш, мукамаллиги таъминлаш, оммалаштириш имконини беради.

Интерфаол (“inter” бу ўзаро, - “akt”- ҳаракат қилмоқ)- ўзаро ҳаракат қилиш, ўзаро коммуникатив алоқа, мотавация, (таълим мотивацияси, тарбия мотивацияси) асосида таълим-тарбия жараёнини ташкил этишнинг самарали услубидир. Ушбу жараёнда таълим-тарбия мотивацияси- илмий-назарий билим эгаллаш, қонуниятларни ўрганиши ҳамда

ўргатиш бўйича субъектлар мақсадлари яқдиллиги, қизиқиши, эҳтиёжи, истак ва ҳоҳиши муҳим аҳамиятга эгадир.

У таълим-тарбия жараёни субъектлари ўртасидаги ижодий ҳамкорлик, яқдил қарор қабул қилиш, эркин фикрлаш, жамоада маънавий дўстона муҳит вужудга келтириш, ягона мақсадга қаратилган коммуникатив ҳамкорликни таъминлайди.

Таълим-тарбия жараёни интерфаол усуллар воситасида технологиялаштирилишида коммуникатив ҳаракат қуйидаги занжир асосида бўлиши мумкин:

Ўқитувчи (ўқитувчи)- ўқувчи (талаба); ўқувчи (талаба)- ўқитувчи (ўқитувчи); ўқитувчи (ўқитувчи); синф жамоаси (гуруҳ); синф жамоаси (гуруҳ)- ўқитувчи (ўқитувчи);

- ўқувчи (талаба)- таълим муассаси жамоаси- ўқитувчи (талаба);
- ўқувчи (талаба)- ўқувчи (талаба);
- ўқувчи, ўқитувчи, синф жамоаси (талаба, ўқитувчи, гуруҳ жамоаси)- фуқаролик жамияти институтлари;
- ўқувчи (талаба); ўқитувчи (ўқитувчи) - ота-оналар; ота-оналар- ўқитувчи (талаба), ўқитувчи (ўқитувчи);
- мактаб (ОЎЮ) жамоаси – кенг жамоатчилик; жамоатчилик- мактаб (ОЎЮ).

Интерфаол услублар хилма-хил бўлиб, улардан амалиётда кўп қўлланиладигани қуйидагилардир:

“Ажурли арра”, “Кейс-стади”, “Кластер”, “Ақлий ҳужум”, “Занжир”, “Марказда талаба”, “Марказда мураббий”, “Кичик гуруҳларда ишлаш”, “Алгоритмларни қўллаш”, “Таҳлил қилиш”, “Тақдирот”, “Блиц сўров”, “Дебат”, “Қора кути”, “Қарорлар шажараси”, “Зиг-заг” ва б.қ

Бизнинг назаримизда инновацион педагогик технологиялар атамаси энг замонавий, энг самарали, энг натижали, энг таъсирли ноёб имкониятларга эга педагогик технологияларга нисбатан ишлатилади.

Педагог олимларнинг таснифиг кўра таълим-тарбия амалиётда педагогик технологияларнинг жуда кўплаб турларидан фойдаланилади.

Педагогик технологиялардан илмий-техник ресурслар базаси, ўқув фани характери, мақсад ва вазифалари, мазмуни, дидактик жараённинг моҳияти, субъектлар имконияти, мотивацияси, муҳит ва шароит инobatга олинади.

Уларнинг баъзилари:

- мунозара технологияси;
- педагогик ўйин технологияси;
- дастурли таълим технологияси;
- муаммоли ўқитиш технологияси;
- компьютерли- ахборот технологияси;
- бошқарув технологияси технологияси;
- масофадан ўқитиш технологияси;
- “бумеранг” технологияси;
- мустақил таълим технологияси;
- табақалаштирилган таълим технология ;
- модулли технология;
- “3X4” технологияси;
- “муаммо” технологияси;
- ФСМУ технологияси;
- “Мулоқот” технологияси;
- “Муносабат” технологияси;
- “Танишув” технологияси;
- “Зинама-зина” технологияси;
- “Мастер класс” технологияси;

- “Дастурий” таълим технологияси;
- Индивидуал таълим технологияси;
- Тренинг технологияси ва бошқалардан иборатдир.

§3. Ўқув мақсадларини технологик лойиҳалаш

Таълим технологиясида ўқув мақсадларини лойиҳалаш, унинг босқичлари сифатини таъминлаш, таълим субъектларини когнитив жараёнга тайёрлаш, инновацион дидактик материаллар яратиш, таълимни ташкил этиш ва унинг самарали натижасини таъминлаш, ўқувчининг чуқур билим, кўникма ва малакасини эгаллашига эришишига алоҳида эътибор қаратилади. Бунинг учун эса таълим технологияси таркибий тузилмасининг изчиллиги, муҳим аҳамиятга эгадир. К.Ишматовнинг таснифига кўра у қуйидаги таркибий қирралардан иборатдир.

- ўқув мақсадларини кетма-кетлик қаторини ишлаб чиқиш ёки педагогик мақсадлар таксаномияси тизимини яратиш;
- ўқув мақсадларини назорат топшириқларига айлантириш;
- мақсадларга эришиш йўллари

1956 йилда ЮНЕСКО томонидан Б.Блум таксаномиясининг 40 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди. Бутун дунё педагог-психолог олимлари томонидан яна қатор таксаномиялар ишлаб чиқилган бўлиб, амалиётда фвқат Б.Блум таксаномиясидан фойдаланилади.

Б.Блум таксаномияси ўқитувчи учун учта соҳада ёрдам беради.

1. Когнитив (билишга оид) соҳа.
2. Аффектив (ҳиссиётли-қадриятли) соҳа.
3. Психомотор (ҳаракатга оид) соҳа.

қўллаш;
коррекция (тузатиш);
натижани баҳолаш;²⁸

Таксаномия (грекча-тартиб билан жойлашиш) асосан биология фанида объектларни табиий ўзаро боғлиқлигига асосланиб, тобора мураккаблашиб борадиган кетма-кетликда туркумлаш, системалаштириш деган маънода ишлатилиб келинади. Айнан шу мазмундан келиб чиққан ҳолда педагогика фанлари туркумида ҳам таксаномия атамаси таълим мақсадларини туркумлаш, системалаштириш ва уларнинг кетма-кетлигини таъминлаш мақсадида ишлатилади.

Таълим мақсадларини туркумлаш муаммоси илк бор АҚШ психолог олими Б.Блум томонидан 1956 йил **“Таксаномия”** илмий асарида истеъмолга киритилган. У ўқув мақсадларини когнитив соҳасини тртибли тизимини илмий-назарий асослади, унинг бу тизими дунё педагог ва психолог олимлари шунингдек, ЮНЕСКО томонидан ҳам тан олинди.

Когнитив (билишга оид) соҳа. Бу ўқитувчининг билим, кўникма малакани эгаллашгача

бўлган педагогик-психологик талабларни ўз ичига олади. Яъни, янги билимларни ўзлаштириш, унинг мазмун ва моҳиятини чуқур англаш, ҳаётда қўллай билиш, турли назарий ғояларни қиёсий таҳлил этиш замирида хулосалар чиқариш, ахборотларни тўғри

²⁸Ишматов К. Илғор педагогик технологиялар. Наманган, 2000 й. 58-бет.

қабул қилиш ва баҳолаш кабиларни ўзида намоён этади. Билиш фалсафий нуқтаи назардан “маънавий-руҳий ҳодиса” инсоннинг оламини англаш қобилияти, сараланган, тартибга солинган, муайян усул (метод) ёрдамида олинган, маълум мезонарга (меъёрларга) мувофиқ тартибга солинган, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган, одамлар ва бутун жамият томонидан айнан билиш сифатида тан олинадиган ахборот. У амал қилиниш даражасига кўра кундалик ёки одатдаги ва махсус; соҳаларга кўра касбий ва амалий; шахсга доир ақлий билиш ва ҳиссий билиш турларига бўлиниши мумкин.²⁹

ДТС, дарсликлар, дастурлар, ўқув методик қўлланмалар, илмий-назарий адабиётлар, АКТ янгиликлари, илғор амалий тажриба натижалари билиш учун воситадир. Когнитив мақсадларга асосан дарс жараёнида эришилади.

Аффектив (ҳиссиётли-қадриятли) соҳа. Бунга, илмий-назарий билимларни оддий идрок этиш, уларни чуқур ўзлаштириш ва ўз муносабатларини баён этиш босқичларидан то ўқитувчининг атроф-муҳитга, бўлаётган воқеа-ходисаларга нисбатан ҳиссий-шахсий нуқтаи-назарини шакллантирувчи мақсадлар мажмуаси киради. Ўқувчининг у ёки бу нуқтаи назарга, воқеа-ходисага қизиқиш, ўз муносабатини билдириши, моҳиятан англаб етиши, хулоса чиқариши, қарор қабул қилишини шакллантириш каби мақсадлар шулар жумласидандир.

Бу ўринда ҳиссиётни ижобий натижа учун йўналтириш, уни жиловлай билиш, қўйилган мақсадга етиш учун заминдир. Аффектив мақсадлар шахснинг ички ҳиссий ҳолати, ривожланиш даражаси билан боғлиқ. Бу таксаномия асосан тарбия натижасини ташхислашда қўлланилади.

Психомотор (ҳаракатга оид) соҳа. Бу ўқитувчининг психологик, маънавий ҳатти-ҳаракатини мақсад сари йўналтириш билан боғлиқ ҳолатдир. Яъни, унга ҳаракат йўналишини онгли равишда бошқариш, ҳаракатларнинг ўз ўрнида, ўқитувчи-ўқувчи этекети доирасида бўлишини таъминлаш, чаққонлик, актёрлик маҳоратини намоён этиш, тартибли, эстетик ҳаракатни мувофиқлаштириш шакллантиришга оид мақсадлар киради. Психомотор соҳа ўқув мақсадлари аниқ намоён бўладиган ҳатти-ҳаракатлар билан характерланади. Б.Блум таксаномиясининг таркибий қисмлари: билиш, тушуниш, қўллаш, анализ, синтез, баҳолаш кабилардан иборатдир.

Билиш-илмий-назарий билимларни ғоялар, аниқ далиллар, хулоса ва тавсиялар, амалий тажриба асосида хотирада сақлаб қолишдан иборатдир. Эгалланган билим такрор алаш замирида мустаҳкамланади, дарсликдан ташқари услубий, ўқув қўлланмалар, ОАВ, интернет материаллари воситасида тўлдирилади, бойитилади. Билиш маънавий қомиллик пойдеворидир. Б.Блум таксаномияси бўйича когнитив соҳада қуйидаги талабларга алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир:

- илмий-назарий далиллар, атамаларни билиш;
- далилларни танлаш ва англаш усулини билиш;
- воқеа-ходисаларнинг тараққиёт динамикасини билиш;
- гуруҳлаш, табақалаш, туркумлашни билиш;
- назорат қилиш, хулосалаш, баҳолаш мезонларини билиш;
- қўлланиладиган усул ва йўлларни билиш;
- воқеа-ходисалар бориши, натижаси, моҳиятини олдиндан башоратлашни билиш;
- эгалланган назарий билимларни амалий фаолиятда қандай жараён ва ҳолатда қўллашни билиш.

Тушуниш- дарс жараёнида ўрганиладиган назарий тушунчаларни мазмун ва моҳиятини онгли равишда англаш, уларга нисбатан ўз муносабатини шакллантиришдир. Шунингдек, ўқувчи томонидан эгалланган назарий билимларни оғзаки ёки ёзма равишда тушунтириб бериш, баён этиши, воқеа ва ходисаларнинг бориши натижаси, оқибатини олдиндан тасаввур этиш, шунга қараб ўз-ўзининг фаолиятини алгоритмлаштиришдан иборатдир.

²⁹Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати.-Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009 й. 79-бет.

Ўқув мақсадлари аниқ белгилангач унга монанд назорат топшириқлари ҳам ишлаб чиқишли мақсадга мувофиқ бўлиб, унинг шакллари хилма-хилдир.

Жумладан улар:

- **оғзаки назорат;**
- **ёзма назорат;**

Қўллаш- ўрганилган материалларни зарур вазият бўлган вақтда қўллашдан иборатдир. Бунга ғоялар, тушунчалар, қонун-қоидалар, атамалар, методлар, қонуниятлар, тамойиллар, ҳулоса ва тавсиялар амалда қўллаш назарда тутилади. Бу ўқув мақсадлари таксаномиясининг материални билиш, тушунишга нисбатан материални юқори даражада эгалланганлигини амалда намоён этувчи маъсулиятли босқич ҳисобланади.

Таҳлил-Бу материални яхлит ёки қисмларга бўлиб билишни англатади. Бу жараён мантикий тафаккурни талаб этади. Ўқувчининг билим даражаси, материални мазмун ва моҳиятан чуқур англаб етиши, тушуниши, амалиётда қўллай олиши таҳлилни асосли ва ишончли бўлиши учун заминдир. Таҳлиллар асосида ҳулоса ва тавсиялар ишланади, ўқув мақсадларининг фан

ёки алоҳида бўлим, мавзулар бўйича келгуси фаолият учун мақсадлар белгилаб олинади.

Синтез- ушбу тоифа ўқув материални алоҳида қисмларга ажратилган таҳлиллари асосида яхлит мақсадли натижани ифодалайди.

Баҳолаш- Ўқувчи томонидан у ёки бу материал (бадий асар, қонуният ва қонунлар, илмий изланиш натижалари, эгалланган билим даражалари) нинг ўзлаштириш натижаларини индекс ва индикаторларига қараб аниқ мақсад нуқтаи назаридан баҳо беришдан, муносабат билдиришдан, ўлчашдан иборатдир.

Баҳолаш жараёни билиш натижаларини баҳолаш мезонларига асосланилишдан иборатдир.

§4. Ўқув мақсадларини топшириқларга айлантириш.

Ўқув жараёнини технологиялаштиришда ўқув мақсадларини аниқлаштириш, унинг натижасини белгиловчи назорат топшириқларини ҳам ишлаб чиқишни тақозо этади.

Оғзаки назорат- ўқув мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ўқувчининг у ёки бу фан модул, мавзу бўйича ўзлаштирган билими, кўникмаси, малакаси ўқувчи-ўқувчи; ўқитувчи-синф жамоаси тарзида савол-жавоб, жонли коммуникатив мулоқот, вербал муносабатлар тарзида баҳоланади.

Оғзаки назоратда ўқувчи ўзининг билим савияси, тайёргарлик даражаси, фанга қизиқиши, иқтидорини намоён қилиш имкониятига эга бўлади. Ўқитувчи ўқувчига берган савол ва қўшимча саволлар орқали унинг илмий билиш қобилиятининг психологик жиҳатларини, педагогик шарт-шароитларини билиб олади. Шунинг билан бир қаторда ўзининг меҳнати натижалари самарадорлигига баҳо беради.

Оғзаки назоратнинг камчилиги вақтнинг чегараланганлиги; битта мавзу бўйича синфдаги барча ўқувчилар билимини бир вақтнинг ўзида баҳолаш имконининг йўқлиги; кўп меҳнат сарфланиши; бутун бир жамоанинг фаоллигини таъминлай олмаслик шулар жумласидандир.

Ёзма назорат-ўқув мақсадини, унда қўйилган вазифаларнинг ўзлаштириш даражасини турли шакллардаги ёзма назорат ишлари орқали баҳолашдан иборатдир. Ёзма назорат турлари баён, диктант, иншо, ижодий иш, реферат, тақдимот, тест ва бошқалардан иборат бўлиб, ўқувчининг мавжуд ўзлаштириш даражаси, дунёқараши, шахсий муносабатлари, нуқтаи-назари тўлиқ ифода этилади. Ёзма назорат ўқувчининг билими, кўникма ва малакаларини ҳаққоний, адолатли баҳолашнинг самарали усули ҳисобланади.

Тестлар фанларнинг характери, мақсаднинг қўйилишига қараб хилма-хилдир. Педагогика фанида эса тестларни 3 гуруҳга ажратиб туркумлаш мумкин:

1. Ўқувчининг интеллектуал ривожланиш даражасини аниқловчи тестлар.

2. Педагогик тестлар.

3. Муайян касбга яроқлилиқни аниқловчи тестлар.

4. Мутахассислик фанларида эса:

- ёпиқ тест топшириқлари;
- очик тест топшириқлари;
- лаёқатни аниқлаш тестлари;
- тўғри кетма-кетликни аниқлаш тестлари кенг қўлланилади.

Лекин, ушбу назорат шаклида ўқитувчи ва ўқувчининг субъект-субъект тарзидаги коммуникатив мулоқоти бўлмайди; баъзи ҳолларда ўқувчидаги иқтидор ўзини намоён эта олмайди; ёзма назорат натижалари ҳақида бирдан ўқувчига маълумот берилмайди; ўқитувчидан кўп вақт ва меҳнат талаб этади; ўқувчининг педагогик-психологик хусусиятлари, ҳолати яққол жонли намоён бўлмайди.

Тест(инглизча “test” –синаш, текшириш, ўрганиш) - аниқ мақсад асосида муайян ҳолат даражасини сифат ва миқдорий кўрсаткичларда имкон берувчи синов воситаси саналади.³⁰

Тест илк бор 1864 йилда Буюк Британиялик психолог олим Ж.Фишер томонидан ўқувчилар билим даражасини текшириш учун қўлланилган бўлиб, унинг назарий асосларини инглиз психологи Ф.Гамелтон ишлаб чиққан. Психологик тестлар эса илк мартта америкалик психологик Э.Торндаик томонидан ишлаб чиқилган.

XIX аср охири XX аср бошларида тест синовлари ўқувчиларнинг ўқув-билими қобилиятларини баҳолаш мақсадида кенг фойдаланила бошланди. 1992 йилда Ўзбекистон МДХ мамлакатлари ичида биринчи бўлиб, олий ўқув юртига кирувчилар учун педагогик тестларни амалиётга жорий этди.

Ёпиқ тест топшириқлари бир нечта жавоблардан иборат бўлиб, барча жавоблар тўғрига ўхшайди, лекин улардан биттаси тўғри бўлади. Ёпиқ тест топшириқлари жавоблари сон жиҳатидан 2-5 тагача

бўлиши мумкин.

Иккита жавоби бўлган (“тўғри”, “нотўғри”) ёпиқ тест шаклидаги топшириқлар ўқитувчи томонидан дастлабки тезкор маълумотларни олиш мақсадида фойдаланилади. Яъни, ўқув фани бўйича ўқувчининг дастлабки умумий тайёргарлиги, қизиқиши, билим даражаси ва бошқа мақсадларда фойдаланилади. Масалан:

1. Ким сизда инглиз тили ўқитувчиси бўлишга қизиқиш уйғотди?

А) Инглиз тили ўқитувчим

Б) Ўзимнинг қизиқишим кучли.

Очик тест топшириқларида ўқувчининг бир-икки сўздан иборат қисқа ва аниқ жавоблари талаб этилади. Тест сўровномасида фактларга асосланган жавоб учун махсус жой қолдирилади. Масалан:

1. Педагогик технология атамаси-----йилда, -----лик педагог олим томонидан илк бор фанга киритилган.

³⁰У.Иноятов ва б.қ. 157-бет

Очиқ тестларда битта ёки бир нечта сўз матндан тушиб қолдирилади.

Ўқувчилар билимини баҳолашда тест топшириқларининг шакллари ва мазмуни ўқитуви томонидан мақсаднинг қўйилишига қараб танланади. Педагог олимлар томонидан педагогик тест топшириқлари шакллари илмий асосланган. Улар қуйидагича тасниф этилган:

- бирдан-бир тўғри жавоби бўлган ёпиқ топшириқлар;
- бир неча тўғри жавоблари назарда тутилган ёпиқ топшириқлар;
- битта сўз (ёки сўзлар) тушириб қолдирилган гапдан ташкил топган очик топшириқлар;

- тўғри кетма-кетликни аниқлаш учун топшириқлар (уларни бажаришда бетартиб ҳолдаги сўзлардан гап тузиш зарур);
- ўзаро боғланишни (мувофиқликни) аниқлаш учун топшириқлар;
- айрим фанлар бўйича билимларнинг чуқурлигини аниқлаш бўйича топшириқлар;
- сонни тўлдиришга мўлжалланган топшириқлар, бунда сонлар сериясини топиш усулини аниқлаш

тестлари;

- масалалар ечишга қаратилган (математик, физик ва б.қ) топшириқлар;
- чизмалар ва схемаларни тушунишга қаратилган топшириқлар;
- олинган ахборотни ўзлаштириш даражасини аниқлаш учун топшириқлар;
- синонимлар ва антонимларни фарқлашга топшириқлар;
- аналогия (айнан ўхшашлик)га оид топшириқлар;
- ўқилган матнни тушунишга оид топшириқлар;
- кўрсатмаларни бажаришга оид топшириқлар;
- билимдонликни аниқлашга оид топшириқлар;
- тафаккурни аниқловчи тестлар;
- орфографик тестлар;
- тил масалаларига доир топшириқлар ва бошқалар;

Тест назоратининг бошқа назорат турларига нисбатан ўзига хос афзалликлари мавжуд бўлиб. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- имтиҳон билетлари 3 та савол билан чегараланади, лекин 5 баллик баҳо тизимидан бутун ўқув фани бўйича фойдаланилади, лекин тест ёки бўлими мазмуни бўйича билиш ўқувчи даражани аниқловчи саволларга жавоб берилади;
 - ўқувчининг билим даражаси объектив, адолатли баҳоланади;
 - вақтдан унумли фойдаланилади;
 - барча ўқувчилар учун бир хил шароит яратилади;
 - тест натижаларининг баҳолаш мезонлари, бериладиган жавоблар олдиндан аниқлиги;
 - тест назорати АКТ лар воситасида автоматлаштирилади;
- тест топшириқларининг баъзи камчиликлари ҳам мавжуд.
1. Тест назоратида ўқувчининг ҳиссий-эмоционал ҳолати, қобилияти, коммуникатив фаолияти намоён бўлмайди.
 2. Ўқувчи томонидан тест жавобларини тўлиқ, эркин ёзма ёки оғзаки баён этиш чегараланган.

Рейтинг тизими.

— муайян ходисани олдиндан белгилайдиган шкала бўйича баҳолаш саналади. Рейтинг тизими ўқувчиларнинг билим сифатини назорат қилиш тури, методи ва шакли ҳисобланади.³¹

³¹У.Иноятов. 157-бет.

Рейтинг тизими ўзига хос хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборатдир:

- назоратнинг уч босқичлилиги яъни, жорий, оралик, якуний;
- назорат топшириқларининг оғзаки. Ёзма, тест тарзида доимийлиги, ялпилиги, изчиллиги;
- назорат топшириқлари натижаларини инobatга олишнинг яхлитлиги;
- билим, кўникма, малакаларни баҳолашнинг узксизлиги, ҳаққонийлиги, хослилиги, адолатлилиги;
- ўқувчини доимий ўз устида ишлашга ундаши (5 баллик баҳо мезони асосида билетли назоратда ўқувчи фақат имтиҳон жараёнида тайёрланади);
- ўқувчиларга эркин, мустақил, ижодий ишлаш, билимларни ихтиёрий ўзлаштиришлари учун шарт-шароит яратилиши;

Ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакалари 4 та ўзлаштириш даражасига биноан рейтинг фоизлари мезонларига асосланиб ўзлаштириш кўрсаткичлари қуйидагича аниқланади:

0-54- қониқарсиз

55-70- қониқарли

71-85- яхши

86-100- аъло

Ушбу рейтинг тизими ўқув мақсадлари натижасини баҳолаш учун қўлланилади. Тарбия натижалари, ўқувчиларнинг тарбияланганлик натижасини баҳолашда эса тарбия технологияси мақсадларидан келиб чиққан ҳолда алоҳида дастурий мезонлар асосида баҳоланади.

§ 5. Технологик харита

Дарснинг муваффақияти уни ўқитувчи томонидан пухта режалаштиришга, лойиҳалаштиришга боғлиқ. Бунда ўқитувчидан ўқув фанининг, ўтиладиган мавзунинг хусусиятларидан, ўз имкониятларидан, ўқувчиларнинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир дарснинг технологик харитасини яратиши тақозо этилади.

Технологик харита тузишда шаклан ва мазмунан қуйидаги талаблар инobatга олинади: ўқитувчи ўтиладиган дарс мавзунинг ўқувчи томонидан пухта ўзлаштирилишини таъминлашни қандай самарали ташкил этади?

Мақсадни амалга оширишда ўқитувчининг ўз устида ишлаши, методик базага эга бўлиши; ўқувчиларнинг билим даражаси, интеллектуал салоҳияти, фанга бўлган қизиқиши, мавжуд муҳит; ёш ва психологик хусусиятлари; дарсга ажратилган вақтни унинг босқичлари бўйича тўғри тақсимланиши; дарснинг интерфаол усуллари, инновацион шакллари ўз ўрнида танлаш; дарс мазмунидан келиб чиққан ҳолда технологик воситаларни аниқлаш; кутиладиган натижани олдиндан ташхислаш.

Дарснинг технологик харитаси ранг-баранглиги, пухталиги, қизиқарлилиги, ўқувчилар фаоллигини таъминлаши ўқувчилар билим, кўникма ва малакаларининг кафолати омилидир.

Технологик харита дарснинг паспорти ҳисобланади. Унда дарсга ажратилган вақт муддатидан унумли фойдаланиш, мақсад ва вазифанинг аниқ белгиланиши, натижанинг кафолати асосий мезон ҳисобланади. Ўқитувчи ҳар бир дарснинг технологик харитасини тайёрлашда алоҳида ижодий ёндошади, шунинг учун технологик фаолият жараёни ўқувчидан ҳам, ўқитувчидан ҳам ижодкорликни, ташаббускорликни, фаолликни талаб этади.

Масалан, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети магистратура 1-босқичида ўтиладиган “Педагогик технология ва педагогик маҳорат” фани мисолида тузилган технологик харита қуйидагича бўлиши мумкин.

Мавзу: Таълим самарадорлигини оширишда интерфаол усуллар ва уларга қўйиладиган дидактик талаблар.

Мавзуга ажратилган вақт – 2 соат	Магистрлар сони – 50
----------------------------------	----------------------

Ўқув машғулотининг шакли – маъруза - тақдимот		
Ўқув машғулотининг технологик тузилмаси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқитиладиган мавзунинг моҳиятини долзарблигини илмий-назарий асослаш 2. Таълим самарадорлигини оширишда интерфаол усулларнинг ўзига хос ижобий томонлари, уларга қўйиладиган дидактик талаблар ҳақида магистрларга маълумот бериш 3. Маъруза асосида тайёрланган тарқатма материалларни бериш 4. Маърузани тақдимот технологияси асосида ёритиш 5. Мавзуга оид интерфаол усулларни аниқлаш 6. Магистрларни қизиқтирган саволларга жавоблар асосида дарсни мустаҳкамлаш 7. Маърузани якунлаш 	
Ўқув машғулотининг мақсади	Магистрларни инновацион таълим технологияси самарадорлигини таъминлашда интерфаол усулларнинг аҳамияти, турлари ва уларга қўйиладиган дидактик талаблар ҳақида илмий-назарий билимлар билан куроллантириш замирида уларни инновацион педагогик жараёнга тайёрлаш	
Педагогик вазифалар 1. Таълим самарадорлигини оширишда интерфаол усулларнинг аҳамиятини очиқ бериш. 2. Интерфаол усулларга қўйиладиган дидактик талаблар ҳақида маълумот бериш. 3. Интерфаол усуллардан таълим жараёнида фойдаланишдан кутиладиган натижалар борасида тушунча бериш. 4. “Ақлий ҳужум”, “Кейс-стади”, “Кластер”, “Видео-топишмоқ”, “Қора кути”, “Зиг-заг”, “Думалок стол атрофида”, “Пирамида” ва бошқа интерфаол усулларнинг тузилиши ва аҳамиятини ёритиш.	Ўқув фаолияти натижалари 1. Магистрлар таълим жараёнининг натижаси кафолати интерфаол усуллар эканлиги англаб етадилар. 2. Интерфаол усулларнинг таълимий, тарбиявий аҳамиятини билиб оладилар. 3. Интерфаол усулларнинг дарс мазмунини ўзлаштиришдаги ижобий роли ҳақида маълумотга эга бўладилар. 4. Мазкур интерфаол усулларнинг қўлланиш жараёни, мазмуни, моҳияти, амалий аҳамияти ҳақида етарлича хабардор бўладилар.	
Таълим методи.	Маъруза, кузатиш, тушунтириш, савол-жавоб, намойиш, баён этиш, кластер	
Таълимни ташкил этиш шакли	Маъруза-тақдимот	
Дидактик воситалар	Мавзуга оид илмий-назарий, методик адабиётлар, слайд-тақдимот, маъруза матни ва тарқатма материаллар	
Таълимни ташкил этиш учун шароит	АКТ билан жиҳозланган, магистрлар билим олиши учун барча шароитлар мавжуд “Педагогик технология” хонаси	
Назорат тури	Жорий назорат	
Машғулот босқичлари ва вақт меъёрлари	Фаолият мазмуни	
	Ўқитувчи фаолияти	Магистр фаолияти

1 босқич: Ташкилий-тайёргарлик босқичи (5 дақиқа)	Маърузага магистрларнинг тайёргарлиги, аудиториянинг, АКТнинг тайёргарлиги, ўқув жихозларининг мавжудлигини назорат қилади. Маъруза мавзуси эълон қилинадиган мақсад ва вазифалар, кутиладиган натижа баён этилади.	Маърузага зарур бўлган барча техник жихозларни тайёрлайди, муҳит яратади, диққатни жамлайди. Маъруза мавзуси режасида кутиладиган илмий-назарий ғояларни ўзлаштиришга ўзини психологик-педагогик тайёрлайди.
II босқич: Асосий - янги билимларни баён этиш ва ўзлаштириш босқичи (60 дақиқа)	Магистрлар тақдирот воситасида ўқув материали билан изчил, системали равишда таништирилади. Уларга илмий-назарий билим берилади. Тақдиротдан фойдаланади. Магистрлар фаоллигини таъминлайди. Магистрлар билан коммуникатив ҳамкорлик асосида янги материални яхлит ўзлаштирилишини таъминлайди.	Тақдиротда келтирилган илмий-назарий билимларни ўзлаштирадilar. Асосий тушунча ва маълумотларни ёзиб оладилар. Тақдирот материалари бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини баён этадилар. Слайдлар билан танишадилар. Ўзларини қизиқтирган саволларни тайёрлайдилар.
III-босқич Билимларни мустаҳкамлаш, фикрлар коррекцияси босқичи (10 дақиқа)	Янги материал баёни асосида магистрлар билан ижодий фикр алмашади. “Кластер” усулидан фойдаланиб, янги дарсни мустаҳкамлайди. Саволларга жавоб беради. Ҳамкорликда муаммолар ечимини топади.	
IV-босқич Якуний, хулосалаш, келгуси режаларни аниқлаш босқичи (5 дақиқа)	Магистрларнинг ўқув машғулотиغا иштирокини жорий баҳолайди, хулосалайди, уйга топшириқ беради. Дарснинг ташкилий,	Ҳар бир магистр ўқув машғулоти бўйича ўз-ўзини баҳолайди. Уйга берилган топшириқларни

	таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчилик, магистрларнинг фаоллиги юзасидан умумий хулосалар чиқаради.	ёзиб олади.
--	--	-------------

Шундай қилиб, технологик харита ўқитувчи фаолиятини лойиҳалаш, самарали ташкил этиш учун методик пойдевор ҳисобланса, ўқувчи учун эса чуқур билим эгаллашида замин яратади.

XIV. БОБ. ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИКА. ТАЪЛИМ ИННОВАЦИЯЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ, НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

§1. Инновацион педагогика ва таълим инновациялари Таълим инновацияларининг турлари

Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиянинг жадал ривожланиши жамият ҳаётининг барча соҳаларида тараққиётининг янги истиқболларини очиб берди. Инсониятнинг давлат ва жамият қурилишига доир асрий тажрибалари ижтимоий муносабатларни янгича ёндашувлар асосида тартибга солиш борасидаги илғор ёндашувларнинг қарор топтирилишига олиб келди. Мазкур ёндашувларнинг моҳияти сўнгги йилларда умумий тарзда “модернизациялаш” тушунчаси ёрдамида ифодаланиб келинмоқда. Хўш, “модернизация” тушунчаси луғавий жиҳатдан қандай маънони англатади? Ушбу тушунча негизида қандай ҳолат тавсифланади?

Модернизация (ингл. “modern” – замонавий, илғор, янгиланган) – объектнинг янги талаблар ва меъёрлар, техник кўрсатмалар, сифат кўрсаткичларига мос равишда янгиланиши саналади.

Таълим тизимининг модернизациялашда қуйидаги устувор вазифалар ҳал қилинади:

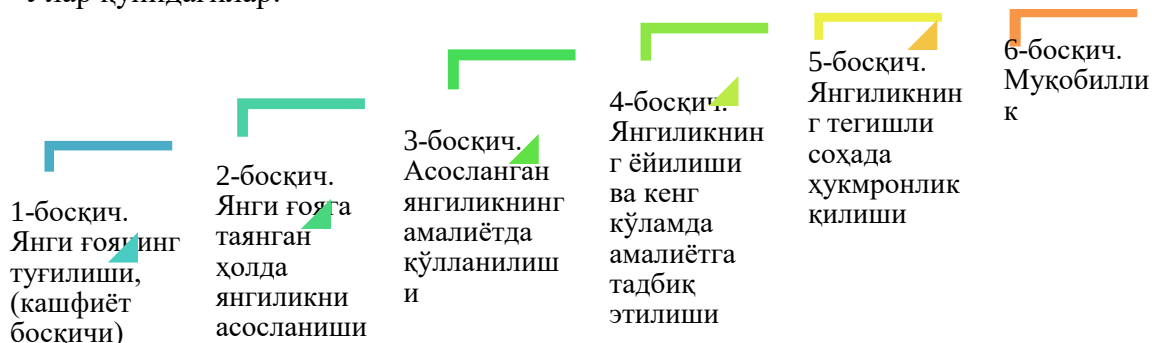
- ҳар бир шахснинг тўлақонли таълим олишида бошқалар билан тенг ҳуқуқлилиги ва таълим олишнинг очиқлигини таъминлаш;
- узлуксиз таълим тизимида янги сифат кўрсаткичларига эришиш;
- янги таълим ресурсларини жалб қилиш ва улардан самарали фойдаланиш асосида узлуксиз таълим тизимида самарали меъёрий-ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий механизмларни шакллантириш;
- давлат ва жамиятнинг қўллаб-қувватлаши негизида таълим тизими ходимларининг ижтимоий мақоми ва касбий компетентлигини ривожлантириш;
- таълим тизимининг давлат ва жамоатчилик бошқарувига асосланганлик тамойилига мувофиқ таълим жараёни иштирокчилари – талабалар, педагоглар, ота-оналар ва таълим муассасаларининг ролини оширишдан иборат. Таълимни модернизациялаш жараёни ўз-ўзидан инновацияларга боғлиқ бўлади.

“Инновация ... таълимда “миқдор”нинг “сифат”га ўзгариши яъни кучли даражадаги сифат бу-синфда ўзаро интерфаол ҳаракатлар, фикрни ифодалаш учун имкониятлар яратиш, ҳаётий тажрибаларни ўрганиш каби янги ва самарали ёндашув ва стратегиялар орқали ифодаланадиган атамаларнинг жамланмасидир”³² (Алекс Муур. 40-бет).

³²Алекс Муур. Таълим бериш ва таълим олиш: педагогика, таълим дастури ва тарбия. Рутледж. Иккинчи нашр. 2012. 40-бет.

Педагогик инновациялар тегишли соҳада ижобий ўзгаришларни содир этиш, сифат жиҳатдан юқори натижаларга эришиш мақсадида қўлланилади. Бу турдаги инновацияларни асослаш муайян босқичларда амалга ошади.

Улар қуйидагилар:

Педагогик инновациялар ўз хусусиятига кўра қуйидаги таркибий тузилишга эга бўлади:

1. Соҳада намоён бўлаётган янгиликни ажратиб кўрсатувчи блок (унда педагогикадаги янги ғоялар, педагогик янгиликларнинг таснифи, уларни асослашга хизмат қиладиган шарт-шароитлар, янгилик даражасини белгиловчи меъёрлар, педагогларнинг янгиликларни ўзлаштириш ва ундан амалиётда самарали фойдаланишга тайёрликлари, анъаналар ва новаторлик ташаббуслари, соҳада янгиликларни яратиш босқичлари акс этади).

2. Педагоглар томонидан янгиликнинг идрок қилиниши, ўзлаштирилиши ва баҳоланиши ифодаловчи блок (унда педагогик жамоалар томонидан янгиликларнинг баҳоланиши ва ўзлаштирилиши – турли инновацион жараёнлар, консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамоаларнинг янгиликни идрок этиш ва баҳолашга тайёрликлари акс этади).

3. Янгиликдан фойдаланиш ва уни жорий этиш блоки (унда янгиликни амалиётга тадбиқ этиш ва улардан самарали фойдаланиш ҳодисаси рўй беради).

§2. Новация (янгилик). Новация ва инновациянинг фарқли жиҳатлари

Луғавий жиҳатдан “**инновация**” тушунчаси инглиз тилидан таржима қилинганда

Инновация – муайян тизимнинг ички тузилишини ўзгартиришга қаратилган фаолият

(“innovation”) “янгилик киритиш” деган маънони англатади. “Инновация” тушунчаси мазмунан аниқ ҳолатни ифодалайди.

“Ўзбекистон Миллий энциклопедияси”да кўрсатилишича, инновация қуйидагича мазмун ва тушунчаларга эга: “Инновация (ингл. “innovations” – киритилган янгилик, ихтиро) – 1) техника ва технология авлодларини алмаштиришни таъминлаш учун иқтисодиётга сарфланган маблағлар; 2) илмий-техника ютуқлари ва илғор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқариш ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек, уларнинг турли соҳалар ва фаолият доираларида қўлланилиши”³³.

А.И.Пригожиннинг фикрига кўра, инновация мақсадга мувофиқ равишда муайян ижтимоий бирлик – ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга нисбатан муносабатга янгича

³³Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 11 том.

ёндашиш, бу муносабатни бир қадар турғун элементлар билан бойитиб бориш тушунилиши лозим. Бу ўринда англанадики, муаллифнинг қарашлари бевосита ижтимоий муносабатлар, уларга нисбатан инновацион ёндашиш моҳиятини ифодалайди. Шундан келиб чиққан ҳолда ҳар бир шахс фуқаро, мутахассис, раҳбар, ходим, қолаверса, турли ижтимоий муносабатлар жараёнининг иштирокчиси сифатида ўзига хос инновацион фаолиятни ташкил этади.

Америкалик психолог Э.Роджерс ўз тадқиқотларида инновацион характерга эга ижтимоий муносабатларнинг ижтимоий-психологик жиҳатлари, ижтимоий муносабатларга янгилик киритиш, бу жараёнда иштирок этувчи шахсларнинг тоифалари, уларнинг янгиликка бўлган муносабатлари, янгиликни қабул қилиш, моҳиятини англашга бўлган тайёрлик даражаси ҳамда муайян шахслар тоифалари ўртасидаги инновацион характерга эга ижтимоий муносабатларнинг таснифи масалаларини ўрганган.

Инновацион таълим (ингл. “innovation” – янгилик киритиш, ихтиро) – таълим олувчида янги ғоя, меъёр, қоидаларни яратиш, ўзга шахслар томонидан яратилган илғор ғоялар, меъёр, қоидаларни табиий қабул қилишга оид сифатлар, малакаларни шакллантириш имкониятини яратадиган таълим.

“Инновацион таълим” тушунчаси биринчи бор 1979 йилда “Рим клуби”да қўлланилган.

Инновацион таълим жараёнида қўлланиладиган технологиялар инновацион таълим технологиялари ёки таълим инновациялари деб номланади. Инновациялар турли кўринишга эга.

Таълим инновациялари – таълим соҳаси ёки ўқув жараёнида мавжуд муаммони янгича ёндашув асосида ечиш мақсадида қўлланилиб, аввалгидан анча самарали натижани кафолатлай оладиган шакл, метод ва технологиялар

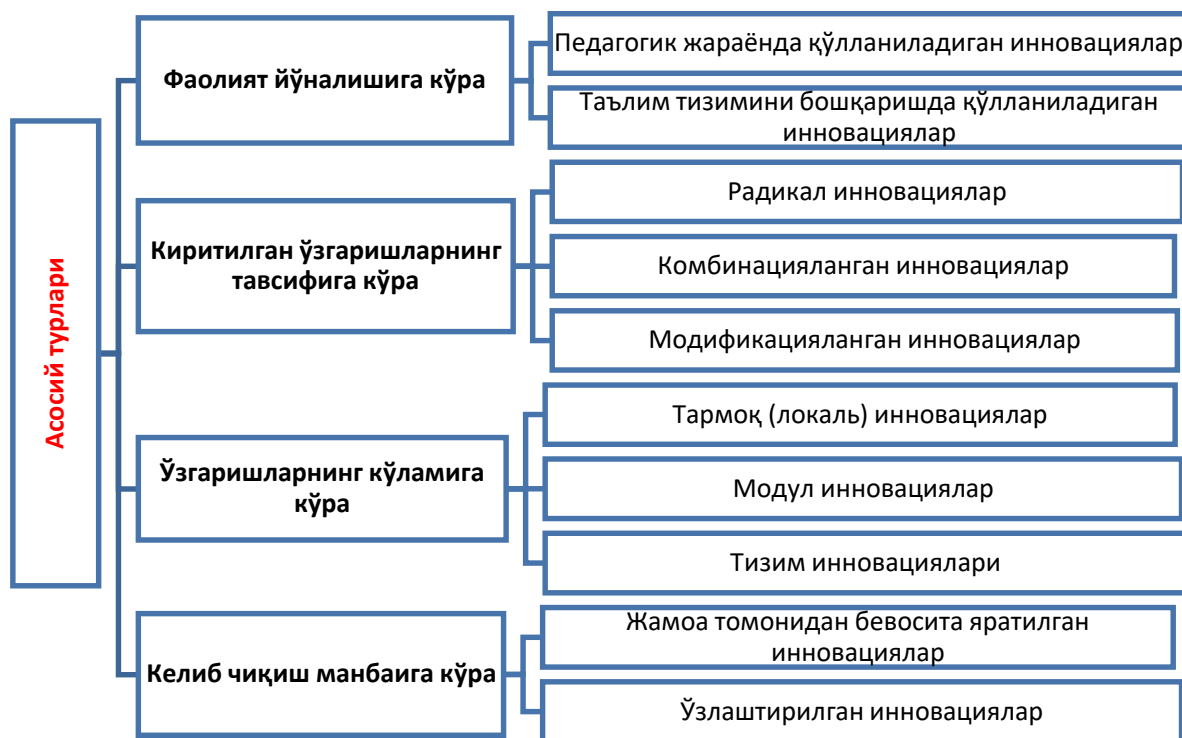
Инновацияларнинг асосий кўринишлари:

- янги ғоялар;
- тизим ёки фаолият йўналишини ўзгатиришга қаратилган аниқ мақсадлар;
- ноанъанавий ёндашувлар;
- одатий бўлмаган ташаббуслар;
- илғор иш услублари;

Таълим тизимида ёки ўқув фаолиятида инновацияларни қўллашда сарфланган маблағ ва кучдан имкон қадар энг юқори натижани олиш **мақсади** кўзланади. Инновацияларнинг ҳар қандай янгиликдан фарқи шундаки, у бошқариш ва назорат қилишга имкон берадиган ўзгарувчан механизмга эга бўлиши зарур. Моҳиятига кўра инновациялар муносабат ёки жараёнга янгилик киритишнинг динамик тизими саналади. Ўз-ўзидан тизим сифатида янгилик киритириш муносабат ёки жараённинг, биринчидан, ички мантиғини, иккинчидан, киритилаётган янгиликнинг муайян вақт оралиғида изчил ривожланиши ва атроф-муҳитга кўрсатадиган ўзаро таъсирини ифодалайди.

Таълим инновациялари бир неча турга ажратилади.

Улар:

Барча соҳаларда бўлгани каби таълимда ҳам “новация”, “инновация” ҳамда уларнинг моҳиятини ифодаловчи фаолият тўғрисида сўз юритилади.

Агар фаолият қисқа муддатли, яхлит тизим хусусиятига эга бўлиб, фақатгина тизимдаги айрим элементларни ўзгартиришга хизмат қилса у **новация (янгиладилар)** деб юритилади

Борди-ю, фаолият маълум концептуал ёндашув асосида амалга оширилиб, унинг натижаси муайян тизимнинг ривожланишига ёки уни тубдан ўзгартиришга хизмат қилса, у **инновация (янгилик киритиш)** деб аталади.

Илмий адабиётларда “новация” (янгилашиш, янгилик) ҳамда “инновация” (янгилик киритиш) тушунчаларининг бир-биридан фарқланишига алоҳида эътибор қаратилади. Мисол учун, В.И. Загвязинскийнинг эътирофи эътишча, “янги”, “янгилик” тушунчаси нафақат муайян ҳояни, балки ҳали амалиётда фойдаланилмаган ёндашув, метод ҳамда технологияларни ифодалайди. Аммо бунда жараён элементлари яхлит ёки алоҳида олинган элементларан иборат бўлиб, ўзгариб турувчи шароит ва вазиятда таълим ва тарбия вазифаларини самарали ҳал этиш ҳояларини ўзида акс эттиради.

Дарҳақиқат, янгилик – восита саналиб, у аксарият ҳолатларда янги метод, методика, технология ва б. кўринишида намоён бўлади.

Моҳиятига кўра новация ва инновация ўртасида муайян фарқлар мавжуд. Улар қуйидагилардир:

Новация	Инновация
1) амалдаги назария доирасида қўлланилади; 2) кўлам ва вақт бўйича чегараланади; 3) методлар янгиланади; 4) натижа аввалги тизимни такомиллаштиради	1) тизимли, яхлит ва давомли бўлади; 2) маълум амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди; 3) субъектларнинг фаолияти тўла янгиланади; 4) янги технологиялар яратилади; 5) фаолиятда янги сифат натижаларига эришилади; 6) амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади

И.П.Подласыйнинг фикрига кўра, таълим инновационлари қуйидаги ўзгаришларга олиб келади:

- педагогик тизимнинг тамомила ўзгариши;
- ўқув жараёнининг ўзгариши;
- педагогик назариянинг ўзгариши;
- ўқитувчи фаолиятининг ўзгариши;
- талаба фаолиятининг янгиланиши;
- педагогик технологиянинг ўзгариши;
- таълим мазмунининг янгиланиши;
- ўқитиш шакл, метод ва воситаларининг ўзгариши;
- таълим тизими бошқарувнинг ўзгариши;

- таълим мақсади ва натижаларнинг ўзгариши³⁴

Бу ўринда М.М.Поташник томонидан эътироф этилган инновация жараёнлар моҳиятини ифодаловчи талқин алоҳида аҳамиятли эканлигини кўрсатиш ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Мазкур талқинга кўра инновацион жараён қуйидаги тузилмаларга эга:

Инновация жараёни таркибий тузилмалардан иборат бўлиш билан бирга муайян қонуниятларга ҳам бўйсунди. Мазкур жараён учун қуйидаги тўртта қонуният характерли саналади.

1- қонуният. Педагогик инновацион муҳитининг кескин бекарорлик

2-қонуният. Амалга ошиш

3-қонуният. Қолиплаштириш

4-қонуният. (стереотиплаштириш) Педагогик инновацияларнинг даврий такрорланиши

³⁴И.П.Подласый.

Кескин беқарорлик қонуниятига кўра педагогик жараён ва ҳодисалар тўғрисидаги яхлит тасаввурлар ўзгаради, шаклланган педагогик янгилик баҳоланади ва бу янгиликнинг аҳамияти, қиймати эътироф этилади.

Амалга ошиш қонуниятини янгиликнинг ҳаётийлигини ифодалайди, унга кўра янги педагогик инновациялар стихияли ёки онгли равишда ўта тезкор ёки тезкор равишда амалиётга татбиқ этилаи.

Қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуниятини аксарият педагогларда янги тафаккурнинг қарор топганлигини ва уларнинг инновацияларни амалиётга татбиқ этиш йўлида фаоллик кўрсатишларини тавсифлайди. Бу жараёнда дастлаб инновацион характер касб этган ғоялар янада илғор янгиликларни амалга ошириш йўлида тўсиқ бўла бошлайди.

Педагогик инновацияларнинг даврий такрорланиши ва қайтарилиши қонуниятини янгиликларнинг янги, янада қулай шароитларда қайта тикланишини ифодалайди.

Одатда педагогик инновацияларнинг амалиётга татбиқ этилиши икки хил кечади:

1. Педагогик инновацияларнинг амалиётга татбиқи стихияли кечади, яъни, инновацион жараёнда педагогик янгиликларга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайди, уларни амалиётга татбиқ этишда мавжуд шарт-шароитлар, усул ва йўлларига онгли муносабат билдирилмайди.

2. Педагогик инновацияларнинг амалиётга татбиқи тизимли кечади, яъни, педагогик янгиликлар инновацион жараёнда онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсули сифатида амалиётга жорий этилади.

§3. Инновацион фаолият мазмуни. Педагогнинг инновацион фаолияти

Педагогик инновацион жараён моҳияти. Замонавий таълимга хос муҳим жиҳатлардан бири – педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш саналади. Ривожланган хорижий мамлакатларда педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш масаласи ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб жиддий ўрганила бошлаган. Хусусан, Х.Барнет, Ж.Бассет, Д.Гамильтон, Н.Гросс, Р.Карлсон, М. Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем, Ф.Н. Гоноволин, С.М. Годнин, В.И.Загвязинский, В.А.Кан-Калик, Н.В.Кузьмина ҳамда В.А.Сластенин каби тадқиқотчилар томонидан олиб борилган ишларда инновацион фаолият, педагогик фаолиятга инновацион ёндашиш, инновацион ғояларни асослаш ва уларни амалиётга самарали татбиқ этиш, хорижий мамлакатлар ҳамда республикада яратилган педагогик инновациялардан хабарор билиш орқали педагог фаолиятида улардан фаол фойдаланиш борасидаги амалий ҳаракатлар мазмунини ёритилган.

В.А.Сластенин инновацияни янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланишга қаратилган мақсадга мувофиқ, йўналтирилган жараёни мажмуи деб билади. Муаллифнинг фикрига кўра ҳар қандай инновация янги воситалар ёрдамида ижтимоий субъектларнинг эҳтиёжини қондириш ва интилишларини рағбатлантириш мақсадини кўзлайди.

Ҳар қандай инновацияда “янги”, “янгилик” тушунчалари муҳим аҳамиятга эга. Турли муносабат ва жараёнларга киритилаётган янгилик мазмунан хусусий, субъектив, маҳаллий ва шартли ғоялар тарзида намоён бўлади.

Хусусий янгилик муносабат, объект ёки жараёнга тегишли элементлардан бирини ўзгартириш, янгиланиш назарида тутати.

Субъектив янгилик маълум объектнинг ўзини янгиланиш заруриятини ифодалайди.

Маҳаллий янгилик алоҳида олинган объект учун киритилаётган янгиликнинг амалий аҳамиятини тавсифлаш учун хизмат қилади.

Шартли янгилик эса муносабат, объект ёки жараёнда мураккаб, прогрессив янгиланишнинг содир этилишини таъминловчи маълум элементларнинг йигиндисини ёритишга хизмат қилади.

Россиялик олимлар – А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С.Толстой, Н.П.Степанов ва б. эса инновацион жараён ҳамда унинг таркибий қисмларини ўрганишга эътиборни қаратган. Бу ўринда улар инновацион жараённинг ташкил этилишига нисбатан қуйидаги икки ёндашув мавжуд эканлигини эътироф этади:

1) янгиликнинг индивидуал микро даражаси (унга кўра қандайдир янги ғоя амалиётга жорий этилади);

2) алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсирини ифодаловчи макро даража (бу ўринда алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсирланиши, бирлиги, рақобати ва бирининг ўрнини иккинчиси томонидан эгалланиши аҳамиятли саналади).

А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов ва В.С.Толстойлар ўз тадқиқотларида янгилик киритишнинг тизимли концепцияни асослашга уринган. Бу ўринда муаллифлар инновацион жараёнларнинг қуйидаги икки муҳим босқичини бир-биридан ажратиб кўрсатишади:

1. Янгилик сифатида намоён бўладиган ғояларни ишлаб чиқиш (м: корхона, ташкилот томонидан муайян турдаги маҳсулотни ишлаб чиқишнинг режалаштирилиши).

2. Янгилик (муайян маҳсулот)ни кенгкўламда ишлаб чиқиш.

Олий таълим муассасаларида инновацион жараёнларни ташкил этишда ўзига хос ёндашувлар кузатилади. Улар:

1. Гностик-динамик ёндашув (унга кўра педагоглар педагогик инновациялар, уларнинг турлари, яратилиши, амалиётга татбиқ этилиши, хориж мамлакатларида яратилган илғор педагогик (таълимий) инновациялар ва уларни ўрганиш, маҳаллий шарт-шароитларни инобатга олган ҳолда амалиётда улардан фойдаланишга доир билим, кўникма, малакаларни изчил ўзлаштирадilar, ўз

2. Индивидуал фаолиятли ёндашув (бунда педагоглар ўзларининг индивидуал имкониятлари, қобилиятлари, тажрибаларига таянган ҳола амалиё фаолиятда педагогик инновацияларни қўллашда муайян изчилликка эришадilar).

3. Кўп субъектли (диалогик) ёндашув (мазкур ёндашув педагогик жараёнда инновацияларни ҳамкасбларнинг ўзаро, хусусан, кўп йиллик иш тажрибаси, касбий маҳорат ва тажрибага эга педагогларнинг фаолиятлари билан танишиш, уларнинг таълим инновацияларини самарали, мақсадли ва узлуксиз қўллашга доир тавсия ҳамда кўрсатмаларидан фойдаланишларини ифодалайди).

4. Инсонпарварлик ёндашуви (ушбу ёндашув педагогик жараёнда инновацияларни қўллашда таълим олувчиларнинг имкониятлари, хоҳиш-истаклари, қизиқишлари, билим, кўникма ва малакалари даражасини инобатга олиш мақсадга мувофиқлигини ёритишга хизмат қилади).

5. Индивидуал-ижодий ёндашув (унга кўра ҳар бир педагог фаолиятини ўрганилаётган мавзу, ўқув материалнинг моҳияти, шунингдек, ўз имкониятлари, салоҳияти, маҳорати, иш тажрибасидан келиб чиққан ҳолда таълим ва тарбия жараёнларини ижодий ишланмалар асосида ташкил этади).

«Инновацион фаолият – бу янги ижтимоий талаблар билан анъанавий меъёрларнинг мос келмаслиги, ёхуд амалиётнинг янги шаклланаётган меъёрининг мавжуд меъёр билан тўқнашуви натижасида вужудга келган муаммоларни ечишга қаратилган фаолиятдир», - деб таъкидлайди В.И.Слободчиков³⁵.

Инсон фаолияти ўз олдида қўйган мақсадларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Масалан, ижодий фаолият, илмий фаолият, педагогик фаолият, тадбиркорлик фаолияти, ўқув-билув фаолияти, бошқарув фаолияти ва инновацион фаолият кабилар. Фаолиятнинг мазмуни, шарт-шароитлари, воситалари ўзгариб бориши натижасида инсоннинг ахлоқий маданияти такомиллашиб боради.

«Педагогик фаолият - жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни ёш авлодни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият», - дея таърифлайди Б.Зиёмуҳаммедов³⁶.

Бугунги кунда педагогика соҳасида янги илмий йўналиш - педагогик инновация ва таълим жараёнини янгилаш ғояларининг пайдо бўлиши натижасида ўқитувчининг педагогик фаолиятида ҳам янги йўналиш «ўқитувчининг инновацион фаолияти» тушунчаси пайдо бўлди.

Таълим тизимидаги инновациялар, уларни амалиётга киритиш, инновацион жараёнларни бошқаришни таҳлил қилиш орқали инновацион фаолият тушунчасини таърифлаш имконияти пайдо бўлди. Инновацион фаолият - педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға бошловчи, тараққий эттирувчи кучдир. Инновацион фаолият бу амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини яхшилашга қаратилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизими бўлиб, у маълум доирадаги муаммоларни ечиш қобилиятигига эмас, балки ҳар қандай вазиятдаги муаммоларни ечиш учун мотивацион тайёргарликка эга бўлишдир. Ўқитувчи инновацион фаолиятининг марказий масаласи ўқув жараёнини самарали ташкил этишдан иборат.

“Барча амалиётдаги ўқитувчилар билганидек, ўқитувчининг энг асосий вазифаси ўқувчиларнинг ўқишга бўлган иштиёқи пасайганда уни кўтариш ва мавжуд бўлган мотивацияни ўқитишнинг ўзи орқали (масалан, танқидий қараш

³⁵В.И.Слободчиков. Учитель и инновации. Москва. 2006. 215 ст.

³⁶

ўқитувчи томонидан бериладиган вазифа ва материалларга) заифлаштирмаслик ёки бузмасликдан иборат”³⁷.

Инновацион фаолиятни маълум бир ижтимоий амалиёт майдонида кўриб чиқиш зарур. Бу амалиётнинг конкрет субъект нуктаи назаридан, амалдаги анъанага нисбатан жиддий ўзгаришларга олиб келадиган янги фаолиятни инновацион деб ҳисоблаш мумкин.

Инновацион фаолиятнинг инфратузилмасини инновацион фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган хизматларни инновацион фаолият субъектларига таклиф этувчи ташкилотлар ташкил этади. Демак, малака ошириш институтлари, туман (шаҳар) методика кенгашлари, мактаб метод бирлашмалари ўқитувчилар инновацион фаолият юритишлари учун зарур бўладиган хизматларни ташкил этишлари керак.

Шунга кўра «инновацион ўзгаришларни сезиш, англаш ҳар қандай ўқитувчига ҳам хос бўлавермайди,-деб ёзади У.Нишоналиев,- бу ерда энг асосийси ўқитувчининг ўзи янгиликни сезишга психологик жиҳатдан тайёр бўлишидир».

Инновацион фаолият -узлуксиз равишда янгиликлар асосида ишлаш бўлиб, у узок вақт давомида шаклланади ва такомиллашиб боради.

Ўқитувчи инновацион фаолияти хусусиятларини ўрганиб чиққан педагог олимлар фикрларига таянган ҳолда, қуйидагиларни **инновацион фаолиятнинг асосий белгилари** деб ҳисоблаш мумкин:

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш муаммосига мурожаат этиш жамиятда инновацион жараёнлар динамикасининг ўсиб бораётганлигини тушуниш натижасида вужудга келди. Унинг таҳлили фақат фан ва техника эришган замонавий ютуқлардан фойдаланишни ўз ичига олмасдан, балки янгиликларни излаш, яратиш, мослаштириш, татбиқ этиш ва олинган натижаларни қайта текшириш каби жараёнларни ҳам қамраб олади.

Инновацион фаолиятнинг тузилишини ўрганиб чиққан олимлардан бири В.Сластенин уни қуйидагича тузилишга эга деб кўрсатиб ўтади: «Инновацион фаолиятнинг тузилиши-иждодий ёндашув, иждодий фаоллик, янгиликни киритишга технологик ва методологик тайёргарлик, янгича фикрлаш, муомала маданияти. Инновацион фаолиятнинг даражалари: репродуктив, эвристик, креатив бўлиши мумкин».

³⁷Алекс Муур. Таълим бериш ва таълим олиш: педагогика, таълим дастури ва тарбия. Рутледж. Иккинчи нашр. 2012. 25-бет

Инновацион фаолият даврида янгиликлар, инновациялар, том маънода таълим жараёнига кириб келади.

Инновацион фаолиятга тайёрлашдан мақсад-ўқитувчининг янгиликка интилувчанлигини, мустақил ўз устида ишлаш кўникмаси ва малакасини шакллантириш, янги педагогик технологиялар, интерфаол методлардан фойдаланиб, дарс ва дарсдан ташқари машғулотларни ўтказиш малакасини такомиллаштиришдан иборат.

«Инновацион фаолият ўқитувчининг ўз фаолиятидан қониқмаслигидан келиб чиқади. У ўқитувчи томонидан у ёки бу педагогик вазифани ҳал қилишда қандайдир тўсиққа дуч келиниб, уни муваффақиятли ҳал этишга интилиш асосида юзага келади».

Инновацион фаолият янги ғояни излашдан бошланади. Педагогик инновация таълим-тарбия жараёнидаги муҳим ва мураккаб масала ечимига йўналитирилганлиги сабабли ўқитувчидан янгича ёндашувни талаб қилади.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлашда бир қатор психологик тўсиқлар мавжуд. Буларнинг биринчиси ўқитувчининг ўзи кўниккан фаолият чегарасидан ташқарига чиқиши жуда қийинлиги, яъни ўқитувчиларда ижодкорликнинг етарли эмаслиги бўлса, яна бир сабаб янги ва номаълум нарсалар ҳар доим одамларда чўчиш ва хавфсирашни келтириб чиқаришидир.

А.М. Хон ўқитувчиларда инновацион фаолиятни шакллантиришда учрайдиган психологик тўсиқларнинг икки турини ажратади: когнитив психологик тўсиқлар ва мунтазам пайдо бўладиган тўсиқлар. Когнитив психологик тўсиқлар янгилик ҳақидаги билимларнинг етишмаслиги, янгиликни ҳис қилмаслик ва нофаол хатти-ҳаракатлар ҳисобланса, мунтазам психологик тўсиқлар янгиликка нисбатан ишончсизлик, раҳбариятга ишонмаслик, ташаббускорларни қўллаб-қувватламаслик ва одатда янгилик қиритувчиларга қарши курашиш каби кўринишларда намоён бўлади.

§4. Таълим инновацияларини педагогик жараёнга татбиқ этиш босқичлари

Одатда педагогик инновацияларнинг амалиётга татбиқ этилиши икки хил кечади:

1. Педагогик инновацияларнинг амалиётга татбиқи стихияли кечади, яъни, инновацион жараёнда педагогик янгиликларга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайди, уларни амалиётга татбиқ этишда мавжуд шарт-шароитлар, усул ва йўлларига онгли муносабат билдирилмайди.

2. Педагогик инновацияларнинг амалиётга татбиқи стихияли кечади, яъни, педагогик янгиликлар инновацион жараёнда онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсули сифатида амалиётга жорий этилади

Таълим инновацияларини педагогик жараёнга татбиқ этиш бир неча **босқичларда** кечади. Улар қуйидагилардир:

Бугунги кунда педагогларнинг инновацион фаолият кўникма, малакаларига эга бўлишлари муҳим аҳамиятга эга. Педагоглар томонидан инновацион фаолият кўникма, малакаларини ўзлаштири олишларида уларнинг инновацион ёндашувга эга бўлишлари талаб этилади. Ўз моҳиятига кўра педагоглар томонидан инновацион фаолият кўникма, малакаларининг ўзлаштирилиши уларда инновацион ёндашувни қарор топиши асосида кечади. Педагогларда инновацион ёндашувнинг қарор топиши ҳам мураккаб жараён бўлиб, у бир неча босқичда кечади

Демак, илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиянинг ривожланиши таълим тизимида ҳам туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келади. Таълим тизимининг модернизацияси давлат ва жамият малакали кадрларга, шахснинг эса сифатли таълим олишга бўлган эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда рўй беради.

Таълим амалиётида педагогик технологияларнинг қўлланилиши таълим тизими модернизациясининг таркибий элементи ҳисобланади. Замонавий шароитда таълим-тарбия жараёнларини технологиялаштириш кам куч ва вақт сарфлаган ҳолда кутилаётган натижани қўлга киритишга имкон беради, ўқитиш сифатини яхшилаб, самарадорлигини оширади.

Педагогик инновациялар педагогик фаолиятга янгиликларнинг изчил олиб кирилишини тавсифлайди. Педагогик инновацияларнинг дидактик имкониятларига кўра таълим тизими ва жараёни ривожланиб боради. Ўқитувчининг инновацион фаолияти педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға ундовчи, бунёдкорликка рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлиб, таълим жараёнининг сифатини кафолатлайди. Шу сабабли ҳар бир ўқитувчи инновацияларнинг моҳиятини тўла тушунган ҳолда ўз фаолиятига изчил татбиқ эта олиши зарур.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг мезонлари ва уни шаклланиш босқичлари. Инновацион фаолият ўқитувчининг ҳамма муваффақиятини белгиловчи асосий фаолият бўлиб, у шахснинг касбий, методик маҳоратини сифатли қайта куриш демакдир. Ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятга тайёргарлигини таҳлил қилишни 3 босқичда амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Янгиликни педагогик фаолиятда қўллашдан олдинги даврдаги ўқитувчи фаолиятини таҳлил қилиш.
2. Инновацион фаолиятнинг фаол шаклланиш даврини таҳлил қилиш.
3. Педагогик жараёнга янгилик киритилиб бўлгандан кейинги даврдаги фаолиятни таҳлил қилиш.

Маълумки, шахснинг ҳислат ва фазилатлари фаолият кўрсатиш жараёнида шаклланади ва фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Шу сабабли ўқитувчиларда янгиликка интилувчанлик ва мустақил мутолаа қилишга доимо зарурият сезиш психологиясини сингдириш лозим. Чунки янгилик - инсонга улуғворликдан кўра кўпроқ завқ бағишлайди.

Инновацион фаолиятнинг асл мазмуни амалда янги технологияни пайдо бўлиши демакдир.

Ўқитувчи инновацион фаолиятининг шаклланиш босқичлари қуйидагилар:

Скиннернинг ғояларига кўра бугунги кунда ижтимоий, таълим олишнинг ўзаро табиатида ўқувчиларга фақат қабул қилишдан кўра кўпроқ тажриба орқали билим беришни ишлаб чиқиш кераклигига эътибор қаратиш лозим³⁸.

Ҳозирги кунда таълим жараёнида интерактив методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини қўллашга бўлган эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бунинг сабабларидан бири шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчилар фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар улар эгаллаётган билимларни ўзлари қидириб топишларига, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишларига, ҳатто хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Ўқитувчи бу жараёнда шахснинг ривожланиши, шаклланиши ва билим олиш орқали тарбияланишига шароит яратади ва шу билан бирга бошқарувчилик ва йўналтирувчилик вазифасини бажаради.

Инновацион технологияларнинг асосий негизи-бу ўқитувчи ва ўқувчининг белгиланган мақсаддан кафолатланган натижага ҳамкорликда эришишлари учун олдиндан таълим жараёнини лойиҳалашдир. Демак, инновация ўқув жараёнига янгилик олиб кириш, ўқув жараёнини ўқувчи эҳтиёжи, ҳоҳоши ва истакларига мослаштириш, ўқувчини мустақил мутолаага ўргатиш, билимларни тайёр ҳолда бериш эмас, ўқувчиларнинг билим олиш малакаларини шакллантиришга ҳаракат қилиш демакдир.

Таълим тизимидаги ислохотларнинг тақдири ДТС ишлаб чиқилиб, янги дарсликлар авлоди яратилган, дастур ва методик қўлланмалар, тавсиялар ишлаб чиқилган бугунги кунда асосан ўқитувчи фаолиятига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Чунки ўқитувчи фаолияти янгиланмаса таълимда самарадорликка эришиб бўлмайди.

Маълумки педагогик фаолият туғма талант эмас, ёки наслдан-наслга ўтувчи хусусият эмас, балки унинг асосида изланиш, ижодий меҳнат ётади.

Таълим-тарбия жараёнидаги инновациялар, илғор педагогик технологиялар, янгиликлар, дарс ўтишнинг интерфаол усуллари ўз-ўзидан ёки юқоридан буйруқ, курсатма билан таълим жараёнига кириб келмайди, бу ўқитувчи фаолияти ва унинг мотивациясига боғлиқ бўлган жараёндир.

³⁸Алекс Муур. Таълим бериш ва таълим олиш: педагогика, таълим дастури ва тарбия. Рутледж. Иккинчи нашр. 2012. 5-бет.

«Инновацион фаолият» бу —маълум доирадаги муаммоларни ечиш учун янгиликни киритишга йўналтирилган ҳаракатгина эмас, балки ҳар қандай вазиятдаги муаммоларни ечиш учун мотивацион тайёргарликка эга бўлиш ҳамдир».

“Мотивациянинг турли хил қўшимча мукамаллигида Скот Бармен 4 та асосий категорияни аниқлайди:

1. Фаолиятнинг ўзидаги қизиқишдан келиб чиқадиган ҳолат— ички мотивация.

2. Бошқа одамларни ҳурсанд қиладиган ҳолат ёки вазифа — ижтимоий мотивация.

3. Ютуқ мотивацияси — бунда бошқалар билан рақобатлашиш мақсадида вазифаларни яхши бажариш.

4. Қўмакчи мотивация — бунда мотивация рағбатлантириш ёки жазолаш орқали пайдо қилинади”³⁹.

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш бир неча босқичда, узлуксиз малака ошириш орқали амалга оширилади.

Дастлаб ўқитувчиларни инновацион фаолиятга психологик жиҳатдан тайёрлигини шакллантириш керак. Бунда ўқитувчи етакчи дидактик принциплардан қуйидагиларни билиши керак: педагогик кўникмаларни эгаллашга эҳтиёж билан ўз фаолиятини ўзгартиришга эҳтиёж ўртасидаги мутаносиблик, педагогик жараёнда субъект ва объектнинг биргаликдаги ижодиёти, янги, шу давргача маълум бўлмаган вазиятлардан чиқиб кета олишлик принциплари.

Иккинчи босқичда психологик-педагогик билимлар ва педагогик маҳорат шакллантирилади.

Демак, илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиянинг ривожланиши таълим тизимида ҳам туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келади. Таълим тизимининг модернизацияси давлат ва жамият малакали кадрларга, шахснинг эса сифатли таълим олишга бўлган эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда рўй беради.

Таълим амалиётида педагогик технологияларнинг қўлланилиши таълим тизими модернизациясининг таркибий элементи ҳисобланади. Замонавий шароитда таълим-тарбия жараёнларини технологиялаштириш кам куч ва вақт сарфлаган ҳолда кутилаётган натижани қўлга киритишга имкон беради, ўқитиш сифатини яхшилаб, самарадорлигини оширади.

Педагогик инновациялар педагогик фаолиятга янгиликларнинг изчил олиб кирилишини тавсифлайди. Педагогик инновацияларнинг дидактик имкониятларига кўра таълим тизими ва жараёни ривожланиб боради. Ўқитувчининг инновацион фаолияти педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға ундовчи, бунёдкорликка рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлиб, таълим жараёнининг сифатини кафолатлайди. Шу сабабли ҳар бир ўқитувчи инновацияларнинг моҳиятини тўла тушунган ҳолда ўз фаолиятига изчил татбиқ эта олиши зарур.

XV. БОБ. ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ. РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ВА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

§1.Шахсга йўналтирилган таълим технологияларининг мазмун-моҳияти

³⁹Алекс Муур. Таълим бериш ва таълим олиш: педагогика, таълим дастури ва тарбия. Рутледж. Иккинчи нашр. 2012. 26-бет

Мамлакатимизнинг таълим соҳасидаги асосий ҳужжатларида педагогик технологияларни яратиш ва жорий этиш кадрлар тайёрлаш тизимида фаннинг асосий вазифаси этиб белгиланган. Ўқитиш жараёни ўқув жараёни технологик тайёргарлигининг ўзаги бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун «технология»ни ўқитиш жараёнига жорий этиш

педагогик технологиянинг вазифасидан бири ҳисобланади. Ўқитишнинг замонавий технологияларини қўллаш, ўқитиш жараёнини ягона шаклга келтириш ва юқори самарадорликка эришишга имкон яратади. Олий таълимда анаъанавий ўқитиш технологияси ўзининг қатор хусусиятларига кўра замонавий таълим эҳтиёжларига тобора зид бўлиб бормоқда. Чунки мазкур ўқитиш технологиясида педагогнинг талабага муносабати авторитар характерга эга, яъни таълим жараёнида у ягона субъект

сифатида намоён бўлади, талабалар эса фақатгина объект вазифасини бажаради, ҳолос. Бошқача қилиб айтганда, авторитар ўқитиш технологиясида талабанинг ташаббуси ва мустақиллиги деярли йўқолади, ўқитиш мажбурий йўсинда амалга оширилади. Бундан фарқли ўлароқ шахсга йўналтирилган технологияларда талаба таълимнинг миллий модели моҳиятига кўра педагогик жараён марказига қўйилади, унинг ривожланишига ва табиий имкониятларини рўёбга чиқаришга қулай шарт-шароитлар яратиб берилади.

Ўқувчининг ўз-ўзини билиши, шахсининг ўзига ҳослиги, унинг ривожланиш даражаси, келгусидаги орзу-мақсадларига эришиш учун қилаётган ҳатти-ҳаракатлари замирида пухта билим олиш, таълимнинг кейинги босқичига тайёрланиш мужассам. Унинг қизиқишлари, фантазияси аниқ мақсад сари йўналтирилган бўлиб, ўз манфаатларини фанлардан Давлат таълим стандартлари талаблари асосида нафақат минимал даражадаги балки, максимал даражадаги билимларни эгаллаш билан ҳимоя қилишга қодир бўлиши мумкин. Бунинг учун эса, ўқитувчилар томонидан уларнинг интилиш ва қизиқишларини рағбатлантириб бориш катта аҳамият касб этади. Бундай ёндашув орқали таълим жараёнини амалга оширишда ўқувчининг билим олиш жараёнини ўз ичига олган, ўқитувчи – ўқувчи – ўқитувчи муносабати ҳамкорлиги ва эркин танлаш принципи уни танлаган соҳаси билан шуғулланишдан зериктирмайди, билимларини такомиллаштириш сари ундайди.

Педагог олимлар томонидан таълим жараёнида шахсга йўналтирилган ёндашувнинг асосланган педагогик технологиялари ишлаб чиқилган бўлиб, у қуйидагилардан иборат: шахсга йўналтирилган таълим; ҳамкорлик педагогикаси; – адаптив мулоқот педагогик технологияси; ўйин технологияси; ривожланган ўқитиш технологияси; муаммоли ўқитиш технологияси; дифференциал ўқитиш; индивидуал ўқитиш технологияси.

Ушбу йўналишларнинг ҳар бирида таълим ўқувчи шахсининг қизиқиши, қобилияти, имконияти ва шарт-шароитлари эътиборга олиниб ташкил этилади. Айниқса, шахсга

Шахсга йўналтирилган таълим деганда, биз кўпроқ ўқувчиларнинг шахсий манфаатлари, эҳтиёжларини назарда тутамиз. Бунда таълимнинг мазмуни ўқувчи шахсининг қизиқишларига мос равишда йўналтирилиши, унинг қизиқишлари ва лаёқатини қўллаб-қувватлаш бош мақсад қилиб олинади.

йўналтирилган таълимда ўқувчида мустақил фикрлаш орқали муаммоли вазиятлардан чиқишга интилиш малакасини шакллантиришга алоҳида урғу берилади.

Ўқитиш жараёнида, педагогик технологиялар талаблари асосида ифода этилган, ўқув мақсадларига эришилади. Илмий-техник тараққиёт жадаллашган даврда ўқитиш самарадорлиги, асосан, ўқувчининг ўқитиш жараёнидаги ўрни, педагогнинг унга бўлган муносабатига боғлиқ бўлади. Бу ерда ўқитиш технологиясининг икки турини ажратиб кўрсатиш мумкин: авторитар ва шахсга йўналтирилган.

Авторитар технологияда, педагог ягона субъект сифатда намоён бўлади, ўқувчилар эса фақатгина «объект» вазифасини бажаради холос. Бунда ўқувчининг ташаббуси ва мустақиллиги йўқолади, ўқитиш мажбурий тарзда амалга оширилади. Одатдаги анъанавий ўқитиш, авторитар технологияга тааллуқлидир. Бунда, аввало Я.А.Коменский томонидан ифода этилган, дидактика тамойилларига асосланган ўқитишнинг «синф-дарс» тизимида ташкил этиш назарда тутилади. Ханузгача дунёда энг кўп тарқалган ўқитишнинг «синф-дарс» тизими ҳисобланади, у қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

Ёши ва тайёргарлик даражаси тахминан бир хил бўлган ўқувчилар синфни (гурухни) ташкил этади:

Синф (гурух, оқим) ягона ўқув режа, ягона ўқув дастурлар ва ягона машғулотлар жадвали билан шуғулланади;

Машғулотларнинг асосий бирлиги дарс бўлиб, у битта фаннинг битта мавзусига бағишланади ва ўқитувчи томонидан бошқарилади;

Ўқув китоблари асосан уй ишлари учун қўлланилади.

Анъанавий ўқитиш асосан билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга қаратилган бўлиб, шахснинг ривожланишини кўзда тутмайди.

Анъанавий ўқитиш асосини, Я.А.Коменский томонидан тузилган педагогика тамойиллари ташкил этади:

илмийлик;

табиатга монандлик (ўқитиш ривожланиш билан белгиланади ва шаклланмайди);

узвийлик ва тизимлилик;

ўзлаштирувчанлик (маълумдан номаълумга, соддадан мураккабга);

мустаҳкамлаш (такрорлаш, такрорлаш ...)

онглилик ва фаоллик;

назариянинг амалиёт билан боғлиқлиги;

ёши ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш.

Анъанавий ўқитиш қуйидаги хусусиятларга эга: зўравонлик педагогикаси, ўқитишнинг тушунтирув-кўргазмали усули, оммавий ўқитиш. Анъанавий ўқитишда авторитарлик қуйидаги шаклда намоён бўлади: ўқувчи бу ҳали тўла шаклланмаган шахс, у фақат бажариши зарур, педагог эса - бу сардор ҳакам, ягона ташаббускор шахс.

Мумтоз анъанавий «синф-дарс» тизими - бу баён этишнинг маърузавий усули ва китоб билан мустақил ишлашни ўз ичига олади (дидахография).

Замонавий анъанавий ўқитишэса, ўқитишнинг техник воситаларини қўллаб, дидахографиядан фойдаланишдан иборат бўлади. Шахсга йўналтирилган технологияларда, ўқувчи шахси педагогик жараён марказига қўйилади, унинг ривожланишига ва табиий имкониятларини рўёбга чиқаришга қулай шарт-шароитлар яратилади.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида Ўзбекистон Республикасидаги таълим тизимининг миллий моделига алоҳида эътибор қаратилган. Бу модел 5 таркибий қисмдан иборат: шахс, давлат ва жамият, узлуксиз таълим, фан, ишлаб чиқариш. Бу ерда таълим миллий моделининг асосий таркибий қисми - «шахс» биринчи ўринда туради. Бошқача айтганда, бутун таълим тизими, шу жумладан, ўқитиш шахсга йўналтирилган бўлиши лозим.

Шунинг учун замонавий технологияларда педагогик жараён, ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологиялари асосида амалга оширилиши лозим.

Ҳаёт диалектикаси шундан иборатки, доимо янги авлод, олдинги авлоддан кўра ривожланганроқ бўлади. Илмий техник тараққиётнинг кескин юксалиш давригача (XX асрнинг биринчи ярмигача), фан, техника ва технологиялар ривож эволюцион, паст суръатларда амалга ошар эди.

Шунинг учун кетма-кет келувчи авлодларнинг ривожланиш даражаси деярли фарқ қилмас эди. Бундай шароитларда Я.А.Коменскийнинг ўқитишнинг авторитар технологияси, анъанавий «синф-дарс» тизими дунёга келди.

Илмий техник тараққиётнинг кескин юксалиш даврида (XX асрнинг иккинчи ярми), фан, техника, технологиялар юқори суръатларда ривожланаётган даврда, бир авлод ҳаёти давомида фаннинг ривож имсониятнинг бутун тарихидагидан кўра кўпроқ бўлган бу даврда, ўқитишнинг анъанавий тизими (шу жумладан замонавий анъанавий ўқитиш) ўз умрини охирига етди. Ҳозирги замон авлодининг ривожланиш суръати олдингилардан кўра анча юқори бўлганлиги сабабли, ўқитишнинг анъанавий тизими, ривожланишга тўсқинлик қила бошлади. Бундай шароитларда тараққиёт, фақат ҳар бир шахснинг мавжуд имкониятларини тўла рўёбга чиқариш асосида амалга оширилиши мумкин. Ахборотнинг ҳажми, хилма-хиллиги, эгаллашга мойиллиги ва воситаларининг етарлилиги самарали индивидуал ва мустақил ўқитишни ташкил этиш учун зарурий шарт-шароитлар яратади. Ўқитишни жадаллаштириш мақсадида, педагогнинг ўқувчига бўлган муносабати «сардор»ликдан, унинг «шериги»га айланиши зарур.

Ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияларига қуйидаги асосий тамойиллар хос бўлади:

инсонпарварлик, яъни инсонга ҳар томонлама ҳурмат ва муҳаббат кўрсатиш, унга ёрдамлашиш, унинг ижодий қобилиятига ишонч билан қараш, зўрлашдан тўла воз кечиш;

ҳамкорлик, яъни педагог ва ўқувчилар муносабатидаги демократизм, тенглик, шериклик;

эркин тарбиялаш, яъни шахсга унинг ҳаёт фаолиятини кенг ёки тор доирасида танлаб олиш эркинлиги ва мустақилликни бериш, натижаларни ташқи таъсирдан эмас, ички ҳиссиётлардан келтириб чиқариш. Шахсга йўналтирилган технологияларнинг коммуникатив асоси - педагогик жараёнда ўқувчига инсоний-шахсий ёндашув ҳисобланади.

Шахсга янгича қараш қуйидагилардан иборат бўлади:

- педагогик жараёнда шахс объект эмас, субъект ҳисобланади;
- ҳар бир ўқувчи қобилият эгаси, кўпчилиги эса истеъдод эгаси ҳисобланади;
- юқори этик қадриятлар (сахийлик, муҳаббат, меҳнатсеварлик, виждон ва бошқалар) шахснинг устивор хислатлари ҳисобланади.

Муносабатларни демократлаштириш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўқувчи ва педагог ҳуқуқларини тенглаштириш,
- ўқувчининг эркин танлаб олиш ҳуқуқи;
- хатога йўл қўйиш ҳуқуқи;
- ўз нуқтаи назарига эга бўлиш ҳуқуқи
- педагог ва ўқувчилар муносабати зайли: таққилмаслик; бошқариш эмас, биргаликда бошқариш; мажбурлаш эмас, ишонтириш; буюриш эмас, ташкил этиш; чегаралаш эмас, эркин танлаб олишга имкон бериш.

Янги муносабатларнинг асосий мазмуни, ҳозирги замон шароитида самарали натижа бермайдиган ва ғайри инсоний ҳисобланадиган зўравонлик педагогикасидан воз кечишдир. Муаммо бу тамойилни мутлақлаштиришда эмас, балки унинг оқилона мезонларини аниқлашдир. Умуман олганда тарбия жараёнида зўравонлик мумкин эмас, аммо жазолаш инсонни камситади, эзади, ривожланишини сусайтиради, унда қулчилик хусусиятларини шакллантиради.

Эркин ўқитиш қуйидагилар билан белгиланади:

- ишончга асосланган эркин талабчанлик;
- ўқув материалига қизиқиш уйғотиш, билишга ва фаол ижодий фикрлашга рағбатлантириш;
- ўқувчиларнинг мустақиллиги ва ташаббусига таяниш;
- жамоа орқали билвосита усуллар билан талабларни амалга оширишни таъминлаш.

Янги индивидуал ёндашувнинг моҳияти шундаки, у таълим тизимида ўқув фанидан ўқувчига эмас, ўқувчидан ўқув фани томонга ҳаракатланишни тақозо этади, ўқувчиларнинг мавжуд имкониятларни инобатга олиб, уларни ривожлантириш, такомиллаштириш ва бойитишга қаратилган бўлади.

Индивидуал ёндашувнинг замонавий янги талқини қуйидагилардан иборат:

ўртача ўқувчига йўналтиришдан воз кечиш;

шахснинг яхши хислатларини излаш;

-

шахс ривожланишининг индивидуал дастурларини тузиш.
Шахсий ёндашишда биринчи навбатда қуйидагилар зарур бўлади:

хар бир ўқувчи қиёфасида ноёб шахсни кўриш, уни ҳурмат қилиш, тушуниш, қабул қилиш, унга ишониш. Педагогда барча ўқувчилар истеъдодли деган ишонч бўлиши керак.

бевосита мажбурлашга йўл қўймаслик, қолоқликка ва бошқа камчиликларга урғу бермаслик, унинг нафсониятига тегмаслик.

педагогик жараёнда, ўқувчиларга ўзқобилиятларини рўёбга чиқаришга имконият яратиш ва қўмаклашиш.

Олий, ўрта махсус ва касбий таълим тизими учун, ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

ишбилармонлик ўйинлари;

муаммоли ўқитиш;

табақалаштирилган ўқитиш;

дастурлаштирилган ўқитиш

компьютерлаштирилган ўқитиш

модулли ўқитиш.

Шахсга йўналтирилган ўқитиш технологиялари илмий-техникавий тараққиёти жадаллаштирилган даврида ривожланган давлатларда шакллантирилганлигини инобатга олган ҳолда улар чуқур илдизларга эга эканлигини таъкидлаш тўғри бўлар эди.

§2. Шарқ ва ғарб педагог-олимларининг шахсга йўналтирилган таълим ҳақидаги фикрлари

Қадимий файласуф Сукрот ўз чиқишларида савол ва жавоб усулини ишлатар эди. Бу усул ҳақиқатни билиб олиш учун ёрдам берар эди.

Қадимий Рим педагоги М.Ф.Квантилиан ҳар бир шогирдга эътибор ва диққат билан ёндашишни тавсия берган эди.

Ўрта аср Шарқининг буюк олим-мутафаккирлари томонидан йирик педагогик мерос қолдирилган. Асрлар, мингйиллар давомида шахсга муҳаббат ва ҳурмат, унга ёрдамлашиш хислатлари асосида цивилизация шаклланиб келди.

Миллатимиз шаклланиши билан биргаликда халқимизнинг менталитети инсонга муҳаббат ва ҳурмат кўрсатиш, унга ёрдамлашиш хислатлари асосида юзага чиқди. Энг аввало, ёшларимизга нисбатан муҳаббат яққол намоён бўлади. Халқимиз болаларга «сиз» деб муносабат қилур, катталар уларга биринчи бўлиб «салом» берур.

Япониянинг замонавий педагог-олимлари болани кунига 200 мартагача эркалатишни тавсия берадилар. Бу замонавий ғояларнинг дебочаси, буюк аждодимиз Ал-Бухорийнинг «Ҳадис» китобида «Боллага раҳмдиллик қилмоқ, уни ўпиб кучоқламоқ ҳақида» бобида ёритилган. Шахсга йўналтирилган ўқитиш технологияларнинг ўзаги шахслар ўртасидаги юқори қадриятларга, тенг ҳуқуқлилика асосланган муносабат ҳисобланади. Бу қадриятлар Ал-Бухорийнинг «Ҳадис» китобида «Ширин сўз одам ҳақида», «Сўқмоқ ва лаънатламоқ таъқиқланганлиги ҳақида» бобларида намоён этилган. Унда шахсни сўқиш уни ўлдириш билан тенглаштирилган.

Муаммоли ўқитиш технологияси.

**problem
based
learning**

Муаммоли ўқитиш америкалик файласуф, психолог ва педагог Дж.Дьюининг назарий қоидаларига асосланади ва XX асрнинг 20-30-йилларида тарқала бошлади. Дж.Дьюи ўқитиш учун қуйидагиларни асос қилиб белгилади: ижтимоий, конструкциялаш, бадий ифодалаш, илмий-тадқиқий. Бу асосларни амалга ошириш учун қуйидагилар тавсия этилади: сўз, санъат асарлари, техник қурилмалар, ўйинлар ва меҳнат.

Бугунги кунда, муаммоли ўқитиш деганда машғулотларда педагог томонидан яратиладиган муаммоли вазиятлар ва уларни ечишга қаратилган ўқувчиларнинг фаол мустақил фаолияти тушунилади. Бунинг натижасида ўқувчилар касбий билимларга, кўникмаларга, малакаларга эга бўладилар ва фикрлаш қобилиятлари ривожланади.

Муаммоли ўқитиш, ўқитишнинг энг табиий самарали усулидир, чунки илмий билимлар мантиқи ўзида муаммоли вазиятлар мантиқини намоёниш этади.

Муаммоли ўқитиш, ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияларга тааллуқли, чунки бу ерда шахс субъект сифатида қаралади, муаммоли вазиятларнинг мақсади - педагогик жараёнда ўзига хос кизиқиш уйғотишдир.

Муаммоли вазиятлар киритилиб, анъанавий, баён этиш ўқув материалнинг энг оптимал таркиби ҳисобланади. Педагог муаммоли вазият яратади, ўқувчини уни ечишга йўналтиради, ечимни излашни ташкил этади. Муаммоли ўқитишни бошқариш, педагогик маҳоратни талаб этади, чунки муаммоли вазиятнинг пайдо бўлиши

индивидуал ҳолат бўлиб, табақалаштирилган ва индивидуаллаштирилган ёндашувни талаб этади.

Муаммоли ўқитиш, ижодий жараёндан ностандарт илмий-ўқув масалаларни ностандарт усуллар билан ечишни тақозо этади. Талабаларга машқ учун бериладиган масалалар, олинган билимларни мустаҳкамлаш ва малакалар ҳосил қилиш учун хизмат қилса, муаммоли масалалар эса фақат янги ечимлар излашга қаратилади.

Ўқув материални муаммоли тақдим этилишининг моҳияти шундаки, унда ўқитувчи билимларни тайёр ҳолда тақдим этмасдан, ўқувчилар олдида муаммоли масалалар қўяди, уларни ечимининг йўллари ва воситаларини излашга ундайди. Муаммо, янги билимлар ва ҳаракат усуллар сари, ўзи йўлга бошлайди.

Шуни қатъиятлик билан таъкидлаш лозимки, бу ерда янги билимлар маълумот учун эмас, балки муаммо ёки муаммоларни ечими учун берилади. Анъанавий педагогик усулдаги – билимлардан муаммога қараб – ўқувчилар мустақил илмий изланиш кўникма ва малакаларини ҳосил қила олмайди, чунки уларга ўзлаштириш учун тайёр натижалар тақдим этилади. Муаммонинг ечими ижодий фикрлашни тақозо этади. Ўзлаштирилган билимлар шаблонларини такрорлаш билан боғлиқ бўлган репродуктив психик жараёнлар, муаммоли вазиятларда ҳеч қандай самара бермайди.

Агар инсон мунтазам тайёр билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ўргатилган бўлса, унинг табиий ижодий қобилиятини сўндириш ҳам мумкин; у мустақил фикрлашни «эсдан чиқаради» Фикрлаш жараёни муаммоли масалаларни ечишда аъло даражада намоён бўлади ва ривожланади.

Муаммоли ўқитишда кечадиган жараёнларнинг психологик механизми қуйидагича бўлади: инсон зиддиятли, янги, номаълум муаммога (муаммо – мураккаб назарий ёки амалий масала бўлиб, яширин зиддиятларни қамраб олади, унинг ечими турли, ҳатто муқобил вазиятларни талаб этади) дуч келади, унда ҳайратланиш, ажабланиш ҳолати пайдо бўлади, «гап нимада?» деган савол туғилади.

Ўқувчи номаълум ечимни топиш учун мустақил ёки ўқитувчи ёрдамида изланади. Муаммони жамоавий ҳал этишда пайдо бўлувчи, субъект-объект-субъект муносабатлари ижодий фикрлашни фаоллаштиришга олиб келади.

Муаммоли ўқитишнинг учта асосий шакли мавжуд:

Ўқув муаммоли баён этиш – маърузавий машғулотларда монолог тарзда, семинар машғулотларида эса диалог тарзда олиб борилади.	Қисман изланиш фаолияти тажрибалар лаборатория ишларини бажаришда муаммоли семинарлар, эвристик суҳбатлар давомида намоён бўлади. Ўқитувчи муаммоли саволлар тизимини	Мустақил тадқиқот фаолиятида талабалар мустақил равишда муаммони ифода этадилар ва уни ечадилар (курс
---	--	--

Ўқитувчи маъруза пайтида ўқув материални баён этаётганида муаммоли масалалар тузади ва уларни ўзи ечади, ўқувчилар эса ечимларни излаш жараёнига фақат ҳаёлан кўшиладилар. Масалан, «Ўсимликлар ҳаёти ҳақида» мавзусидаги маърузанинг бошида «Нега илдиз ва тана қарама-қарши томонларга ўсади?» деган муаммо кўйилади, аммо маърузачи тайёр жавобни бермайди, у фаннинг бу ҳақиқатга қандай етиб келгани, бу ҳодиса сабаблари ҳақидаги фаразларни текшириш бўйича ўтказилган тажриблар ҳақида ҳикоя қилади.	тузади, бу саволларга жавоблар олинган билимлар базасига таянади, аммо улар олдинги билимларда мавжуд эмас, яъни саволлар талабаларга интеллектуал қийинчиликлар туғдиради ва мақсадга йўналтирилган ижодий изланишга ундайди. Ўқитувчи имкони борида «бошқача жавоблар» йўналтирувчи саволларни тайёрлаб қўйиши лозим, у ўқувчилар жавоблариги таяниб, якуний хулоса қилади. Қисман изланиш усули, 3 ва 4-даражали маҳсулдорлик фаолиятини (фойдаланиш, ижод) ва билимларни 3 ва 4-даражасини билим-кўникма, билим-трансформация (қайта шаклланиш) таъминлайди. Анъанавий тушунтириш ва репродуктив ўқитишга эса, билим-таниши ва билим-нусха шаклланади, холос.	ёки битирув ишларида, илмий тадқиқот ишларида) ва ўқитувчи назорати билан якунланади, бу эса 4-даражали маҳсулдорлик фаолиятини (ижод) ва 4-даражали энг самарали, мустаҳкам билимни (билим-қайта шаклланиш) эгаллашни таъминлайди.
--	---	---

Табақалаштирилган ўқитиш технологияси

Табақалаштирилган ўқитиш ўқув жараёнининг ташкил этишни бу шакли умумий дидактика тизимига асосланган бўлиб, махсус ташкил этирилган талабаларнинг гомоген гуруҳларида, ўқув жараёнини махсуслаштиришни таъминлайди.

Ўқитишни табақалаш (бу тушунча ўқитиш жараёнини ўзи билан боғлиқ) – услубий, психологик-педагогик ва ташкилий-бошқарув тадбирлар мажмуаси асосида тузилган турли хилдаги гомоген гуруҳларда ўқитиш учун турли хил шарт-шароитларни яратиш демакдир.

Ўқитишнинг энг юқори олий поғонаси индивидуал ўқитиш ҳисобланади.

Ўқитишни табақалаштириш		
А. Бошланғич поғона	В. Ўрта поғона	С. Олий поғона
Оқимларда ва академик гуруҳларда ўқитиш	Гомоген гуруҳларда ўқитиш (ГГЎ)	Индивидуал ўқитиш (ИЎ)
О	ГГЎ	ИЎ
М		ИЎ
М		ИЎ
А		ИЎ
В		ИЎ
И		ИЎ
Й	ГГЎ	ИЎ
		ИЎ
		ИЎ

Ўқитишнинг табақалаштириш поғоналари.

Олий, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълим тизимида гомоген гуруҳлар, талабаларнинг индивидуал-психологик хусусиятлари, аввало ақлий ривожланиш даражаси асосида тузилади.

Умумтаълим мактабларида, академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида талабаларнинг ақлий ривожланиш даражаси бўйича табақалашнинг ижобий томонлари билан бир қаторда салбий томонлари ҳам мавжуд бўлади. Олий мактаб учун эса бу ўқитиш тизимида ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Ҳозирги пайтда олий ўқув юртларига кирувчиларнинг билимларни ўзлаштириш даражаси 100 % дан 25 % гача ташкил этади. Бундай шароитда давлат таълим стандартлари талабига мос олий малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида ўқитишни табақалаштириш давр тақозосидир.

Индивидуаллаштирилган ўқитиш технологияси

Талабанинг мавжуд шахсий имкониятларни рўёбга чиқаришини таъминлаш, замонавий ўқув жараёнига қўйиладиган жадаллашган илмий-техникавий тараққиётининг талабидир. Бунга индивидуал ва индивидуаллаштирилган ўқитиш орқали эришиш мумкин.

Personalized Learning

Индивидуал ўқитиш – бу ўқув жараёнининг ташкил этишнинг шакли бўлиб, бунда педагог талабалар билан яккама-якка шуғулланади, талаба ўқув воситалари (китоблар, компьютер ва ҳ.к.) ёрдамида узлуксиз мустақил таълим олади.

Индивидуал ўқитишнинг афзалликлари: педагогик жараённинг талаба қобилиятларига

мослашувчанлиги имкониятидир. Бунда талабанинг билим олиш даражаси доимий мониторингини амалга ошириш ва зарурий тузатишлар киритиш натижасида оптимал педагогик жараёни ташкил этилади

Индивидуал ёндашиш – бупедагогик тамойилга кўра, педагогик жараёнда педагогнинг талабалар билан ўзаро муносабати, уларнинг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда курилади ва бутун гуруҳ ҳамда ҳар бир алоҳида талабанинг ривожини учун психологик-педагогик муҳит яратилади.

Узлуксиз тескари алоқа ва ўқув мақсадларга эришилганлигини баҳолашни таъминлаш мажбурий ҳисобланади.

Индивидуаллаштирилган ўқитиш бундай ўқув жараёнини ташкил этишда индивидуал ёндашиш асосида ўқитиш йўллари, усуллари, суръати танланади ва турли ўқув-услубий психологик-педагогик ҳамда ташкилий бошқарув тадбирлари орқали таъминланади.

Индивидуаллаштирилган ўқитиш технологияси– бунда ўқув жараёнини ташкил этишда индивидуал ёндашиш ва ўқитишнинг индивидуал шакли устивор ҳисобланади. Ўқитишнинг барча шахсга йўналтирилган технологияларида у ёки бу даражада индивидуал ёндашиш қўлланилади, аммо индивидуаллаштирилган ўқитишда, индивидуаллаштириш, ўқув мақсадларига эришишнинг асосий воситаси ҳисобланади. Индивидуаллаштирилган ўқитишнинг асоси, талабанинг индивидуал-педагогик хусусиятларини ўрнатиш ҳисобланади. Олинган натижалар асосида, ўқитиш усули танланади. Қабул қилинган технологиялар, қоидалар ва тамойилларга кўра ўқитиш жараёни амалга оширилади.

Компьютерли ўқитиш технологияси

Ўқитишнинг компьютер технологияси, компьютернинг инсон индивидуал қобилиятларига мослигига таянади. Ўқитиш жараёнини оптимал даражада тезкор бошқариш имконияти мавжудлиги, бу ўқитишнинг турининг универсал мулоқоти кўринишида эканлиги, психологик қулайликлари, ўқитишнинг чекланмаганлиги билан

Компьютерлаштирилган ўқитиш технологияси – бу компьютердан фойдаланишга асосланган ўқитишдир. Ўқитишнинг компьютер технологияси янги ахборот технологияларнинг бир туридир. Ахборот технологияларда бундан ташқари бошқа ахборот воситалари (телевидение, видео ва бошқалар) ишлатилиши мумкин. Компьютер технологиялари дастурлаштирилган ўқитиш ғояларини ривожлантиради, замонавий компьютерлар ва телекоммуникацияларнинг йирик имкониятлари билан боғлиқ бўлган ўқитишнинг мутлақо янги ҳали тадқиқ қилинмаган технологик вариантларини очиб беради. Телекоммуникацион тизимлар, шу жумладан компьютерлар ҳозирги замон илмий-техник тараққиётнинг маҳсули ҳисобланади. Илмий-техник тараққиёт илмий-техник ахборотнинг кўчкисимон ўсиши билан белгиланади. Талабаларнинг индивидуал табиий қобилиятларини ҳисобга олиб, имкони борича максимал даражадаги ахборотни

Ўзлаштириш фақат компьютерлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Яъни ўқитишнинг компьютер технологияси асосида ўқув жараёнини жадаллаштириш ва самарадорлигини максимал даражада оширишга эришиш мумкин.

Компьютерли ўқитиш технологияси мазмун жиҳатдан компьютер хотирасига киритилган педагогик дастурий воситалар билан фарқланади. Дастурий воситалар мавзу, бўлим ёки бутун ўқув фани бўйича тузилиши мумкин ва у ўқув материали ўзлаштирилиши диагностикаси баҳолашни ва мониторингини ҳам ўз ичига олади. Компьютерли ўқитиш технологиясининг самарадорлиги дастурий воситаларнинг ишлаб чиқилиш даражаси билан бир қаторда ўқув жараёнини ва ишчи ўринларини тўғри ташкил этилганига боғлиқ бўлади.

Компьютерли ўқитиш технологиясида қуйидагилар зарур ҳисобланади: индивидуал ўқитиш; мунтазам равишда компьютер ёрдамида диагностик тестлар ўтказиш; ўқув мақсадларига эришилганлигини баҳолаш.

Компьютерли ўқитиш технологиясида ўқитиш циклининг қайта такрорланиши энг самарали таъминланади.

Бу ўқитиш технологиясида педагогнинг функцияси қуйидагилардан иборат бўлади: дастурий воситаларни тайёрлаш; ўқув жараёнининг (ўқув жараёни графиги, диагностика, назорат) гуруҳ, фан миқёсидаташкил этиш; ишчи ўринларини ташкил этиш, йўл-йўриқлар бериш, тармоқни бошқариш; талабалар билан мулоқотда бўлиш, индивидуал ўқитишни таъминлаш.

Ишбилармонлик ўйинлари технологияси

Ўйиннинг ажойиб хусусияти шундаки, у бир вақтнинг ўзида ҳам ривожланиш ҳам ўрганиш ҳисобланади.

Таълим жараёнидаги ўқувчининг фаоллиги, дидактиканинг асосий тамойилларидаги бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Ўқувчининг фаоллиги, мақсадли йўналтирилган бошқарувчи педагогик таъсирлар ва педагогик муҳитнинг ташкил этилиши натижасидир. Ўқувчиларнинг фаоллигини таъминловчи, ўқитиш технологияларидан бири

- педагогик ишбилармонлик ўйини ҳисобланади. Ўйин фаолиятига қизиқиш, ўқувчиларнинг ўз-ўзини ифода этиш, рўёбга чиқариш каби эҳтиёжларини қондирувчи, мусобақалаштириш элементлари орқали таъминланади.

Педагогик ўйин, ўқитишнинг аниқ қўйилган мақсади ва унга тегишли педагогик натижа билан белгиланади. Бу натижалар асосланган ва ўқув тайёргарлик фаолиятига эга бўлади. Педагогик ўйинлар ўйин услубига кўра қуйидагича тавсифланади: фанлар бўйича; сюжетли; ишбилармонлик, имитацион, драмалаштирилган ўйинлар. Олий, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълим тизимида фойдаланадиган барча педагогик ўйинлар ўз мазмунига кўра ишбилармонлик ўйини ҳисобланади. Чунки улар, одатда маълум ўқув фани доирасида ишлаб чиқилади: роллар ва сюжетлар мавжуд бўлади, турли вазиятлар имитация қилинади. Яъни, олий ва ўрта махсус касб-ҳунар таълим тизимида қўлланиладиган ишбилармонлик ўйинлари педагогик ўйинларнинг барча таркибий қисмларини ўз ичига олади.

Олий, ўрта махсус ва касб-ҳунар таълим тизимидаги педагогик ўйинлар янги ўқув материални ўзлаштиришга ва мустаҳкамлашга, ўқувчининг ижодий қobiliятини ривожлантирувчи, умумилмий қўникмаларини шакллантирувчи масалалар мажмуаларини ечишга қаратилади, ўқувчиларга турли ҳолатлардан ўқув материални тушуниб етиш ва ўрганиш имконини беради. Ўқув жараёнида ишбилармонлар ўйинларни турли хил шакллари ишлатилади: имитацион, операцион, ролли ўйинлар, ишчи театр, психо ва социодрамалар.

Ишбилармонлик ўйини (ИЎ) ўзида мутахассиснинг келажакдаги касбий фаолиятининг предмети ва ижтимоий мазмунини тиклаш шаклини мужассамлаштиради, фаолият яхлитлигини белгиловчи шундай муносабатлар тизимини моделлаштиради.

Белгили воситалар (тил, нутқ, графиклар, жадваллар, ҳужжатлар) ёрдамида, ишбилармонлик ўйинида асосий муҳим белгиларига кўра ҳақиқий вазиятга ўхшаш касбий вазият вужудга келтирилади. Шу билан бирга ишбилармонлик ўйинида, қисқа вақт ичида фақат турдош умумий вазиятлар қайта тикланади.

Ишбилармонлик ўйини келажакдаги касбий фаолиятнинг предметли жиҳатини (шартли амалиёт) талабаларнинг бошқа ролли ҳолатдаги вакиллар билан ўзаро мулоқотда бўлувчи ижтимоий жиҳатини вужудга келтиради. Шундай қилиб, ишбилармонлик ўйинида жамоавий ўқув фаолиятнинг яхлит шакли – ишлаб чиқариш, касбий фаолияти шароити моделида яхлит объектда амалга оширилади.

Ишбилармонлик ўйинида талаба ўзида ўқув ва касбий элементларни уйғунлаштирган ўхшаш касбий фаолият бажаради. Билим ва қўникмаларни ўзлаштирилиши абстракт даражада эмас, балки касбий меҳнат контекстида амалга ошади. Контекстли ўқитишда билимлар келажак учун бекорга эмас, балки ўқувчининг реал ўйин жараёнидаги ҳаракатини таъминлайди. Бир вақтнинг ўзида, ўқувчи касбий билимлар билан қаторда махсус хислатга – одамлар билан мулоқотда бўлиш ва бошқариш, жамоавий қарорлар қабул қилиш малакалари, раҳбарлик қилиш ва бўйсунтириш қўникмаларига эга бўлади. Яъни, ишбилармонлик ўйини шахсий сифатларни тарбиялайди, ижтимоийлашув жараёнини жадаллаштиради. Аммо бу «жиддий» касбий фаолият ўйин шаклида рўёбга чиқарилганлиги сабабли, ўқувчи ақлий ва ҳиссий жиҳатдан эркинлашади, ижодий ташаббусини намоён этади.

Ўйин жараёнида қуйидагилар ўзлаштирилади:

- касбий ҳаракатлар меъёрлари;
- ижтимоий ҳаракатлар меъёрлари - ишлаб чиқариш жамоасидаги муносабатлар.

Бунда ўйиннинг ҳар бир иштирокчиси фаол ҳолатда бўлади, шериклари билан ўзаро муносабатда бўлади, ўз қарашларини шериклариники билан таққослайди ва шунинг натижасида жамоа билан муносабати орқали ўзини ўзи ўрганади.

1. Ривожлантирувчи таълим технологиялари ва танқидий фикрлашга йўналтирилган технологиялар ҳақида тушунча.
2. Ривожлантирувчи таълим технологиялари ва усулларининг қўлланилиши.
3. Танқидий фикрлашнинг ривожланиш муҳитини яратиш, унинг шарт –шароитлари.
4. Танқидий фикрлашнинг босқичлари ва стратегиялари.

Ўз келажагини ўйлаган ҳар бир давлат жамият ҳаётидаги шахсга тааллуқли барча ижтимоий таъсирларни инсоннинг ривожланиши учун, унинг ўзлигини англаши ва намоён қила олиши учун мақсадли равишда йўналтира олган бўлиши керак. Ривожлантирувчи таълим технологиялар қўлланганда, ўқувчилар қизиқишининг ортишига, билимларнинг кўникмага айланишига, билим сифат-самарадорлигининг ошишига сабаб бўлмоқда. Маълумки, бошланғич таълим ўқувчиларнинг ақлий ривожланишлари, маънавий фазилатларини ривожлантириб боришга асос яратади. Бу даврда болага бериладиган билимлар воситасида шахснинг онги, тафаккури, дунёқараши ва маънавий дунёсини ўстириб ривожлантириб бориш-таълимда боланинг ривожланиш жараёнини ташкил этишнинг асосий кўринишларидан биридир. Бошланғич таълимда амалий фаолият ва турли қизиқарли воситалар асосида керакли билимлар сингдирилиб борилади. Бу фаолият жараёнида ўқувчи бирон бир натижага эришиши, образлар орқали тасаввур қилиши, ўз қўли билан бирон нарсаларни яратиши, ижод қилиши орқали ривожлантирилиб борилган бола ўз менини англай бошлайди.

Ривожлантирувчи таълим маълум бир вақтда, ўқувчининг таълимий, тарбиявий, маънавий, руҳий ва жисмоний ривожлантириш ҳамда уни тез ўзгарувчан дунёда жамиятга, ҳаётга мослашувини таъминловчи таълим назариясили

Ривожлантирувчи таълимнинг мақсади-Ўқувчиларда мантиқий, танқидий, таҳлилий, ижодий фикрлашни ривожлантириш орқали баркамол шахсни шакллантиришдан иборатдир.

Ривожлантирувчи таълимнинг вазифаси-шахснинг индивидуал камол топиши учун зарур бўладиган ҳаётий кўникма ва малакаларини ривожлантириш саналади. Ривожлантирувчи таълимнинг ўзига хос хусусиятлари- ўқувчиларда топшириқларни ечишга оид назарий

тушунча ва амалий кўникма, малакаларни шакллантиради. Ўқувчиларнинг ижодий қобилиятларини рўёбга чиқаришга хизмат қилади.

Ривожлантирувчи таълимнинг асосий йўналишлари:

Муаммоли таълим	Эвристик таълим	Тадқиқотчилик таълим	ИМЕН (ТРИЗ) (ихтирочилик Масалаларини ечиш назарияси)
-----------------	-----------------	----------------------	---

Ривожлантирувчи таълим технологиясининг етакчи тамойиллари:

- инкорпорация(тизимли фаолият кўрсатиш)-турли фанларга оид билимларни умумлаштириш;
- мосланувчанлик-таълим шакли, усули ва усулларининг турли таълим муассасаларида қўлланувчанлиги;
- уйғунлик-муаян ўқув предметиға оид ўқув материали мазмунининг шахсини ривожлантириш шакл, усули ва усуллар билан уйғунлиги;
- яратувчанлик-турли таълим муассасалари педагогларининг педагогик технологияларини яратиш имкониятлари;
- табиийликка асосланиш- генетик ва ижтимоий жиҳатларга мувофиқ ўқувчиларнинг ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олишдан иборатдир.

Ривожлантирувчи таълимнинг айрим технология ва усуллари:				
Бумеранг	“Венн” диаграммаси	Елпиғич	6х6х6	Икки ёқлама кундалик
Ақлий ҳужум	Ролли ўйин	Тақдимот	Т жадвал	Мини лекция
ФСМУ	Балиқ склети	Зинама-зина	Дидактик ўйин	Нилуфар гули
Гуруҳларда ишлаш	Ишбилармонлик ўйини	Галерея	“SWOT” таҳлил	Резюме

ТЕХНОЛОГИЯ ВА УСУЛЛАРНИНГ ҚўЛЛАНИЛИШИ

“ФСМУ” ТЕХНОЛОГИЯСИ- мунозарали масалаларни ҳал этишда, баҳс-мунозаралар ўтказишда ёки ўқув-семинари якунида (ўқувчиларнинг ўқув-семинари ҳақидаги фикрларини билиш мақсадида), ёки ўқув режаси асосида бирон бўлим ўрганиб бўлингач қўлланилиши мумкин, чунки бу технология ўқувчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очиқ ҳолда баҳслашишга, шу билан қаторда ўқувчиларни ўқув жараёнида эгаллаган билимларини таҳлил этишда, қай даражада эгаллаганликлари баҳолаш ва баҳслашиш маданиятига ўргатади.

Мақсад- Ушбу технология ўқувчиларга тарқатилган оддий қоғозга ўз фикрларини аниқ ва қисқа ҳолатда ифода этиб, тасдиқловчи далиллар ёки инкор этувчи фикрларини баён этишга ёрдам беради.

Ўтказиш технологияси:

1-босқич

- тренер ўқувчилар билан бирга баҳс мавзусини ёки муҳокама этилиши керак бўлган муаммони, ёки ўрганилган бўлимни белгилаб олади;
- тренер ўқув машғулотида аввал ҳар бир ўқувчи якка тартибда ишлаши, кейин эса кичик гуруҳларда иш олиб борилиши ва ниҳоят дарс охирида жамоа бўлиб ишланиши ҳақида ўқувчиларга маълумот беради;
- машғулот давомида ҳар бир ўқувчи ўз фикрини эркин ҳолда тўлиқ баён этиши мумкин эканлиги эслатиб ўтилади.

2- босқич

Ҳар бир ўқувчига ФСМУ технологиясининг 4-босқичи ёзилган қоғозлар тарқатилган:

Ф- фикрингизни баён этинг.

С- фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг.

М- кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол (далил) келтиринг.

У- фикрингизни умумлаштиринг.

Тарқатма материалнинг тахминий нусхаси.

Ҳар бир ўқувчи якка тартибда қоғоздаги ФСМУ-нинг 4-босқичини ўз фикрларини ёзма баён этган ҳолда тўлдиради.

3- босқич

Ҳар бир ўқувчи ўз қоғозларини тўлдириб бўлгач, тренер уларни кичик гуруҳларга бўлинишларини илтимос қилади ёки ўзи турли гуруҳларга бўлиш усулларида фойдаланган ҳолда ўқувчиларни кичик гуруҳларга бўлиб юборади;

тренер ҳар бир гуруҳга ФСМУ технологиясининг

4-босқич ёзилган катта форматдаги қоғозларни тарқатади;

тренер кичик гуруҳларга ҳар бирлари ёзган қоғозлардаги фикр ва далилларни катта форматда умумлаштирган ҳолда

4-босқич бўйича ёзишларини таклиф этади.

4- босқич

-кичик гуруҳларда аввал ҳар бир ўқувчи ўзи ёзган ҳар бир босқичдаги фикрлари билан гуруҳ аъзоларини таништириб ўтади. Гуруҳ аъзоларининг барча фикрлари ўрганилгач, кичик гуруҳ аъзолари уларни умумлаштиришга киришади;

- гуруҳ аъзолари ФСМУ нинг 4-босқичини ҳар бири бўйича умумлаштириб, уни ҳимоя қилишга тайёргарлик кўрадилар;

- Фикрларни умумлаштириш вақтида ҳар бир ўқувчи ўз фикрларини ҳимоя этиши, исботланиши мумкин.

5- босқич

- кичик гуруҳлар умумлаштирилган фикрларини ҳимоя қиладилар: гуруҳ вакили ҳар бир босқични алоҳида ўқийди иложи борида изоҳ бермаган ҳолда. Баъзи бўлимларни исботлаши, яъни гуруҳларнинг айнан нима учун, шу фикрга келганини айтиб ўтиши мумкин.

6- босқич

- тренер машғулотга якун ясайди, билдирилган фикрларга ўз муносабатини билдиради;

-қуйидаги саволлар билан ўқувчиларга мурожат қилади:

-ушбу тренинг ёрдамида нималарни билиб олдингиз ва нималарга ўргандингиз?

-ушбу технологияни ўқув жараёнида қўлланилиши қандай самара берди?

“ИККИ ҚИСМЛИ КУНДАЛИК” ТЕХНОЛОГИЯСИ- бу педагогик технология бўлиб, ёзма нутқни ривожлантиради. Бу услуб ўқиб чиқилган мавзу бўйича тушунчаларни шахсий тажриба билан боғлашга имкон беради.

Мақсад: ўрганилаётган мавзуга қизиқиш уйғотиш, ёзма нутқни ривожлантириш.

Ўтказиш босқичлари:

1-босқич. Ўқувчиларга олдиндан тайёрлаб қўйилган матн ўқиш учун таклиф этилади

2-босқич. Ҳамма матн билан танишганига ишонч ҳосил қилиб, дафтарни вертикал чизик билан иккига бўлиш сўралади.

3-босқич. Ўқувчиларга, дафтарни чап томонига муаллиф цитаталар (ғоялари, фикрлари)ни ёққанларини (ёки ёқмаганларини) ёзишлари айтилади.

4-босқич. Ўнг томонга ўқувчи мазкур цитатага берилган ўзини изоҳини ёзади, яъни ўқилган матн ҳақидаги тушунчасини умумлаштириб беради.

5-босқич. Топшириқни шу қисми тугагандан кейин ўқувчиларга (ўз хоҳишига кўра)

биттадан цитаталарни ва уларга ёзилган изоҳни ўқиш таклиф этилади. Цитата ва уларнинг изоҳи ўқиладиганда савол бериш ёки мазкур цитатага ўз изоҳини беришга рухсат этилади.

6-босқич. Ўқувчилар шерик (учликлар ёки кичик гуруҳлар) бўлиб ҳам ишлашлари мумкин.

“ЗИНАМА-ЗИНА” ТЕХНОЛОГИЯСИ- бу технологияни ўтказиш учун ўқитувчи ўқувчиларга рангли карточкалар ёрдамида тенг сонли кичик гуруҳларга ажратади. Ҳар бир кичик гуруҳ учун сардорлар тайёрланади. Сардорлар мавзу саволларини олиб, ўқувчиларга бирма-бир бериб боради. Агар гуруҳ 6 та ўқувчидан ташкил топган бўлса, ҳар бир ўқувчи саволга жавоб бериши лозим. Саволлар гуруҳ сардорлари томонидан ўқувчиларнинг жавобларини назорат қилинади. Ўқувчилар ҳар бир тўғри жавоб учун бир баллдан тўплаб жами 5 баллгача балл тўплаши мумкин. Шундан сўнг, ўқитувчи ўқувчиларнинг тўплаган балига қараб қайта гуруҳлайди. Ҳар бир гуруҳ ўзларининг иқтидорига қараб турли хилдаги топшириқларни беради. Ўқувчилар бу топшириқларни бажариб бўлгандан сўнг, ўзаро савол жавоб ўтказадилар ҳар бир гуруҳ ўз топшириқларини кўргазмалар қуроллар асосида баён этади. Топшириқни мукамал бажарган кичик гуруҳларда ғолиблар аниқланади ва рағбатлантирилади.

“БУМЕРАНГ” ТЕХНОЛОГИЯСИ-бу технология ўқувчи (ёки ўқувчи)ларни дарс жараёнида, дарсдан ташқарида турли адабиётлар, матнлар билан ишлаш, ўрганилган материални ёдида сақлаб қолиш, сўзлаб бериш, фикрини эркин ҳолда баён эта олиш, қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлиш ҳамда дарс мобайнида ўқитувчи томонидан барча ўқувчиларни баҳолай олишга қаратилган.

Мақсад-ўқув жараёни мобайнида тарқатилган материалларни ўқувчилар томонидан яқка ва гуруҳ ҳолатида ўзлаштириб олишлари ҳамда суҳбат-мунозара ва турли саволлар орқали тарқатма материаллардаги матнлар қай даражада ўзлаштирилганлигини назорат қилиш ва баҳолаш ҳамда ўқув жараёни мобайнида ҳар бир ўқувчи томонидан ўз баҳо (балл) ларини эгаллашга имконият яратишдан иборатдир.

Технологиянинг қўлланиши- амалий машғулотлар, семинар ёки лаборатория машғулотлари ҳамда суҳбат-мунозара шаклидаги дарсларда яқка тартибда, кичик гуруҳ ва жамоа шаклида фойдаланиши мумкин.

Машғулотда фойдаланиладиган воситалар. Ўқувчи дарс жараёнида мустақил ўқишлари, ўрганишлари ва ўзлаштириб олишлари учун мўлжалланган тарқатма материаллар (ўтилган мавзу ёки янги мавзу бўйича қисқа матнлар, суратлар, маълумотлар).

Машғулотни ўтказиш тартиби:

Ушбу технология бир неча босқичда ўтказилади:

- ўқувчилар кичик гуруҳларга ажратилади;
- ўқувчилар дарс (машғулот)нинг мақсади ва тартиби билан таништирилади;
- ўқувчиларга мустақил ўрганиш учун мавзу бўйича матнлар тарқатилади;
- берилган матнлар ўқувчилар томонидан яқка тартибда мустақил ўрганилади;
- ҳар бир гуруҳ аъзоларидан янги гуруҳ ташкил этилади;
- янги гуруҳ аъзоларининг ҳар бири гуруҳ ичида навбати билан мустақил ўрганган матнлари билан ахборот алмашадилар, яъни бир-бирларига сўзлаб берадилар, матнни ўзлаштириб олишларишга эришадилар;

берилган маълумотларни ўзлаштирилганлик даражасини аниқлаш учун гуруҳ ичида ички назорат ўтказилади, яъни гуруҳ аъзолари бир-бирлари билан савол-жавоб қиладилар;

янги гуруҳ аъзолари дастлабки ҳолатдаги гуруҳларига қайтадилар;
дарсинг қолган жараёнида ўқувчилар билимларини баҳолаш ёки тўплаган балларини ҳисоблаб бориш учун ҳар бир гуруҳда “гуруҳ ҳисобчиси” тайинланади;

- ўқувчилар томонидан барча матнлар қай даражада ўзлаштирилганлигини аниқлаш мақсадида ўқитувчи ўқувчиларга саволлар билан мурожаат этадилар, оғзаки сўров ўтказадилар;
- ҳар бир гуруҳ аъзоси томонидан гуруҳдаги матннинг мазмунини ҳаётга боғлаган ҳолда биттадан савол тузилади;
- гуруҳлар томонидан тайёрланган саволлар орқали савол-жавоб ташкил этилади (“гуруҳ ҳисобчилари” берилган жавоблар бўйича балларни ҳисоблаб борадилар);
- гуруҳ аъзолари томонидан тўпланган умумий баллар йиғиндиси асосида ғолиб гуруҳ аниқланади.

Намуна: Форобийнинг "Фозил одамлар шаҳри" номли машҳур асарида халқ раҳбари қуйидаги 12 та фазилят(соғлик, фаросатли, зеҳнли, пок ниятли, ҳақгўй бўлиши каби)га эга бўлиши тилга олинган. Шу фазилятларнинг қайси бири ҳақида асосли фикр айта оласиз? Саволлар берилгач, гуруҳ аъзолари ўқиган билганлари асосида баҳслашадилар. Ўқитувчи савол-жавоб давомида яхши қатнашган ўқувчи қайси гуруҳдалигини кузатади ва унинг билимини баҳолайди.

“НУҚТАИ НАЗАРИНГ БЎЛСИН” ТЕХНОЛОГИЯСИ.

Мақсади:

-ўқувчилар муайян муаммога ўз нуқтаи назарини асосли далиллаб, химоя қилишга ўрганадилар;

-ўқувчига муаммо муҳокамаси жараёнида ўз фикрини ўзгартириш имконини бериш;

-ўқитувчи барча ўқувчиларни мунозарага жалб этиш ва синфдаги ҳамма ўқувчилар ўртасида мунозара жонланишини юзага келтириши мумкин.

“Нуқтаи назаринг бўлсин” усули ўқувчилар ўртасида мунозара юзага келиши ва улар мунозара жараёнида ўз фикрларини ўз синфдошларидан уларнинг нуқтаи назарини ўзгартиришга ишонтирадиган ғояларни эшитиб ўзгартириш ёки аввалгисини мустаҳкамлаш имконини бериш мақсадида қўлланади. Ўқувчилар шунингдек, мактаб, минтақа, республика ва жумла инсоният учун характерли бўлган энг долзарб муаммолар ўз нуқтаи назарларини асосли далиллаш ва химоя қилишга ўрганадилар.

Ўқувчи очиқдан-очиқ саволлар усули билан одатда дарс жараёнида фаол бўлмаган ўқувчиларни мунозарада иштирок этишга мажбур қилади.

Машқни ўтказиш услубияти

Тайёргарлик: ўқитувчи синфнинг тўрт бурчагига ёки синфнинг маълум очиқ маконига тўртта табличка осиб қўяди.

Синф ўлчам ёки ўқувчилар сонига боғлиқ ҳолда олти ёки саккиз кўнгиллини чақиради. Борди-ю, ўйинда синф ўқувчиларнинг бир қисми иштирок этса, унда қолганлари ўз жойларида ўтираверадилар.

Ўйин пайтида банд бўлиши учун иштирок этмаётган ўқувчиларга ҳам топшириқ бериш зарур.

Ўйиннинг ўзини бошлашдан аввал ўқитувчи дарсга йўл-йўриқлар бериши зарур, жумладан:

1. Такидлов ўқиб берилганидан кейин ўз фикрингизга мувофиқ табличкалар ёнидан жой эгалланг.

2. Ўз нуқтаи назарингизни асосли далиллаб беришга шай тулинг.

3. Агар муаммога нуқтаи назарингизни ўзгартиришга ундовчи асосли далилни эшитсангиз, ўз ўрнингизни алмаштиришингиз мумкин.
4. Синфдошларингиз такидларига ўз фикрингизни баён этишга шай тулинг.

Ўқитувчи ўйинда иштирок этмаётган ўқувчиларга топшириқлар беради, масалан: уларнинг фикрича энг аҳамиятли таъкидловларни ёзиб бориш;
-ўйин жараёнида ўз ўрнини ўзгартирмаган ўқувчиларни ёзиб бориш;
-энг асосли далиллаб берилган жавобларни ёзиб бориш.

“Нуқтаи назаринг бўлсин” усулининг мақсади шуки, ўқувчини бевосита адибнинг ижодий ишлари, маънавий меросимизга қўшган улкан ҳиссалари тўғрисида (адибнинг ўзидан, ёру-дўстлари томонидан баён этилган) видео- лавҳаларда кўсатиш, асардаги сўзларни ўқувчи томонидан ўқитилмай, балки асар қаҳрамонлари томонидан видео-лавҳалар орқали етказишни таъминлашдан иборатдир. Маълумки, инсон маълумотнинг кўп қисмини кўриш ва эшитиш органлари орқали қабул қилади. Бу технологиялар орқали дарсни ташкил этиш ўқувчиларни бир вақтда кўрганлари асосида ишлашга, бу улардаги тафаккурнинг ривожланишига ёрдам беради. Ўқитувчи тайёрланган бу лавҳаларни кўрсатиш билангина мақсадга эришмайди, уни изоҳлаши, тўлдириб бориши, ўқувчиларни жалб қила олиши, танқидий-мушоҳадали фикрларини эшитиши, изоҳлаб, хулосалаб бориши лозим.

“Нуқтаи назаринг бўлсин”
усули орқали ўқитувчи
ўқувчиларнинг кураш жараёнини
баҳолай олиши, курашда ғолиб
бўлиш йўллари топиши, савол
юзасидан ҳар ким ўзининг
мустақил (ўрнида
танқидий) фикрини билдиришга
имконият яратиб берилган.

Ўқитувчи фикрларни умумлаштиради, хулосалайди, берилган саволларнинг жавобини ўқувчининг билдирган фикрларида эканлигини таъкидлайди, баҳолайди.

АРРА УСУЛИ- Ушбу усул 1978 йилда Э.Аронсон томонидан ишлаб чиқилган. Педагогик амалиётда мазкур усулда кичик гуруҳлар 6-8 нафар ўқувчидан ташкил топади. Методнинг мақсади шуки, кичик гуҳда ишлаши билан бирга жамоа ва кичик гуруҳлар фаолияти узвий олиб борилади, барча ўқувчилар тўлиқ жалб этилади, ўйлаган фикрларини ёзмада баён этиш кўникмаларини ривожлантиради. Дарс давомида ўрганиладиган мавзу (ёзилган матн) мантиқан тугалланган қисмларга ажратилади. Ҳар бир қисм юзасидан ўқувчилар бажарилиши лозим бўлган ўқув топшириқлари тузилади. Ҳар бир ўқувчилар гуруҳи мазкур топшириқларнинг биттасини бажаради ва шу қисм бўйича «мутахассис»га айланади. Сўнгра гуруҳлар қайта ташкил этилади. Бу гуруҳларда ҳар бир қисм (блок ёки модул) «мутахассис» бўлиши шарт, мазкур «мутахассис»лар ўзлари эгаллаган билимларни худди «арра» тишлари кетма-кет келганидек навбат билан ўртоқларига баён қилишади. Мазкур гуруҳларда ўқув материали мантиқий кетма-кетликда қайта ишлаб чиқилади. 1986 йили Р.Славин “Арра” усулини қисман ўзгартириб, “Арра-2” усулини яратди. Мазкур усулга кўра кичик гуруҳ 4-5 ўқувчидан ташкил топади. Барча гуруҳ аъзолари ўқув материали юзасидан тузилган ягона топшириқ устида ишлайди. Гуруҳ ичида ўқувчилар топшириқларни қисмларга ажратиб, бўлиб оладилар. Ҳар бир ўқувчи ўзига тегишли қисмини пухта ўзлаштириб «мутахассис»га айланади. Дарс охирида ҳар бир кичик гуруҳдаги «мутахассис»лар учрашуви қайта ташкил этилган гуруҳларда ўтказилади. Ўқувчилар билими тест саволлари ёрдамида индивидуал тарзда ўтқазилиб

назорат қилинади ва баҳоланади. Гуруҳ аъзоларининг баллари жамланади, энг юқори балл тўплаган гуруҳ ғолиб саналади.

“КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ” УСУЛИ- бу таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материални ўрганиш ёки берилган топшириқни бажаришга қаратилган дарсдаги ижодий ишни ривожлантиришдир. Ушбу усул қўлланилганда таълим олувчи кичик гуруҳларда ишлаб, дарсда фаол иштирок этиш имконига, бошловчи ролида бўлиш, бир-биридан ўрганиш ва турли фикрларни кадрлаш имконига эга бўлади. "Кичик гуруҳларда ишлаш" усули қўлланилганда бошқа интерфаол усулларга қараганда вақтни тежаш имконияти мавжуд бўлади. Чунки таълим берувчи бир вақтнинг ўзида барча таълим олувчиларни мавзуга жалб этади ва баҳолай олади. Қуйида "Кичик гуруҳларда ишлаш" усулининг босқичи келтирилган.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” усулининг босқичлари:
1. Фаолият йўналиши аниқланади. Мавзу бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.
2. Кичик гуруҳлар белгиланади. Таълим олувчилар гуруҳларга 3-6 кишидан бўлинишлари мумкин.
3. Кичик гуруҳлар топшириқни бажаришга киришадилар.
4. Таълим берувчи томонидан аниқ кўрсатмалар берилади ва йўналтириб турилади.
5. Кичик гуруҳлар тақдимот қиладилар.
6. Бажарилган топшириқлар муҳокама ва таҳлил қилинади.
7. Кичик гуруҳлар баҳоланади.

“ДАВРА СУҲБАТИ” УСУЛИ.

"Давра суҳбати усули - айлана стол атрофида берилган муаммо ёки саволлар юзасидан таълим олувчилар томонидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш орқали олиб бориладиган ўқитиш усулидир. "Давра суҳбати" усули қўлланилганда стол-стулларни доира шаклида жойлаштириш керак. Бу ҳар бир таълим олувчининг бир-бири билан "кўз алоқаси"ни ўрнатиб туришига ёрдам беради. Давра суҳбатининг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуддир. Оғзаки давра суҳбатида таълим берувчи мавзунини бошлаб беради ва таълим олувчилардан ушбу савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришларини сўрайди. Таълим олувчилар эса ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён этадилар. Сўзлаётган таълим олувчини барча диққат билан тинглайди. Агар муҳокама қилиш лозим бўлса, барча фикр-мулоҳазалар тингланиб бўлингандан сўнг муҳокама қилинади. Бу эса таълим олувчиларнинг мустақил фикрлашига ва нутқ маданиятининг ривожланишига ёрдам беради.

Белгилари: 1-таълим олувчилар, 2-айлана стол

Ёзма давра суҳбатида ҳам стол-стуллар айлана шаклида жойлаштирилиб, ҳар бир таълим олувчига конверт қоғози берилади. Ҳар бир таълим олувчи конверт устига маълум бир мавзу бўйича ўз саволини беради ва "Жавоб варақаси"нинг бирига ўз жавобини ёзиб,

конверт ичига солиб қўяди. Шундан сўнг конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади. Конвертни олган таълим олувчи ўз жавобини "Жавоблар варақаси"нинг бирига ёзиб, конверт ичига солиб қўяди ва ёнидаги таълим олувчига узатади. Барча конвертлар айлана бўйлаб ҳаракатланади. Якуний қисмда барча конвертлар йиғиб олиниб, таҳлил қилинади.

“Давра суҳбати” усулининг босқичлари:

1. Машғулот мавзуси эълон қилинади. Таълим берувчи таълим олувчиларни машғулотни ўтказиш тартиби билан таништиради. Ҳар бир таълим олувчига биттадан конверт ва жавоблар ёзиш учун гуруҳда нечта таълим олувчи бўлса, шунчадан "Жавоблар варақалари"ни тарқатилиб, ҳар бир жавобни ёзиш учун ажратилган вақт белгилаб қўйилади. Таълим олувчи конвертга ва "Жавоблар варақалари"га ўз исми-шарифини ёзади.
2. Таълим олувчи конверт устига мавзу бўйича ўз саволини ёзади ва "Жавоблар варақаси"га ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди.
3. Конвертга савол ёзган таълим олувчи конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади.
4. Конвертни олган таълим олувчи конверт устидаги саволга "Жавоблар варақалари"дан бирига жавоб ёзади ва конверт ичига солиб қўяди, ҳамда ёнидаги таълим олувчига узатади.
5. Конверт давра столи бўйлаб айланиб, яна савол ёзган таълим олувчининг ўзига қайтиб келади. Савол ёзган таълим олувчи конвертдаги "Жавоблар варақалари"ни баҳолайди.
6. Барча конвертлар йиғиб олинади ва таҳлил қилинади.

Ушбу усул орқали таълим олувчилар берилган мавзу бўйича ўзларининг билимларини қисқа ва аниқ ифода эта оладилар. Бундан ташқари ушбу усул орқали таълим олувчиларни муайян мавзу бўйича баҳолаш имконияти яратилади. Бунда таълим олувчилар ўзлари берган саволларига гуруҳдаги бошқа таълим олувчилар берган жавобларини баҳолашлари ва таълим берувчи ҳам таълим олувчиларни объектив баҳолаши мумкин.

Танқидий фикрлаш нима?

“Танқидий фикрлаш” тушунчаси:

Танқидий фикрлаш – ахборотларни ўзлаштиришдан бошланадиган ва хулоса чиқариш билан тугалланадиган мураккаб ўйлаш жараёни. Бироқ танқидий фикрлаш – билиш фаолиятининг юқори даражаси сифатида талабаларда матн билан ишлаш кўникмасини ривожлантиришга, оғзаки ва ёзма нутқни эгаллашга, мазкур матн бўйича курсдошлари билан биргаликда ҳаракатда бўлишига қаратилган педагогик технология... Танқидий фикрлаш – ўқув аудиториясидаги руҳиятни ўзгартира оладиган стратегиялар мажмуидир, яъни машғулот ўқитувчи ва талабаларнинг ижодхонасига айланади.

Фикрлаш – ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва эшитишга ўхшаш жараён. У фаол, мувофиқлаштирувчи шундай жараёнки, унда ўзида бирор ҳақиқат тўғрисидаги фикрларни камраб олади

§3. Танқидий фикрлашни ривожлантиришга таъсир этувчи ақлий фаолият кўникмалари

- Ø **Эсда сақлаш** – энг муҳим фикрлаш жараёни бўлиб, бусиз ўқув жараёнини амалга ошириб бўлмайди, лекин у танқидий фикрлашдан тубдан фарқ қилади. Компьютернинг хотираси ҳар биримизникидан анчагина яхшироқ, лекин эсда сақлаш танқидий фикрлашни билдирмайди.
- Ø Ўқув жараёнини усиз амалга ошириб бўлмайдиган «нотанқидий фикрлаш» турларидан яна бири – **мураккаб ғояларни тушуниш** билан боғлиқ.
- Ø «Танқидий фикрлаш» тушунчасига мос келмайдиган яна бир фикрлаш тури бу – **ижодий ёки ички ҳис билан (интуитив) сезиб фикрлашдир**. Спортчи, рассом, мусиқачилар миясида ҳам мураккаб фикрлаш жараёни содир бўлади, лекин улар буни ҳатто сезмайдилар ҳам.

Танқидий фикрлашнинг элементлари:

- Ø танқидий фикрлаш – бу мустақил фикрлашдир;
- Ø ахборот – танқидий фикрлашнинг бошланишидир;
- Ø танқидий фикрлаш саволнинг қўйилиши ва ҳал қилиниши зарур бўлганмуаммони аниқлашдан бошланади;
- Ø танқидий фикрлаш ишончли далилларга интилади;
- Ø танқидий фикрлаш – ижтимоий фикрлашдир.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш босқичлари:

Чақирик (Даъват)	Англаш	Фикрлаш
1. Янги маълумотларни маълум бўлганлар билан боғлаш. 2. Талабаларни фаоллаштириш. 3. Таклиф этилган мавзунини кўриб чиқишга қизиқиш туғдирилади ва мақсад аниқланади	1. Чақирик босқичида яратилган қизиқиш ва ҳаракатланиш инерциясини, фаолликни қўллаб-қўвватлаш. 2. Талабаларда ўз тушунишини куза-тишга доир интилиш-ларини қўллаш. 3. Янги ўқув материалининг тушунилишига эришиш	1. Талабалар янги фикр ва ахборотларни ўз сўзлари билан ифодалашга ҳаракат қилиб кўришлари керак. 2. Тушунганларни ўз сўзлари билан ифодалаб, қайта тузганда шахсий анланган контекст юзага келади. 3. Жонли фикрлар алмашинувиға эришилади.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш стратегиялари:

Даъват босқичида қўлланиладиган стратегиялар	Англаш босқичида қўлланиладиган стратегиялар	Фикрлаш босқичида қўлланиладиган стратегиялар

Эркин ёзиш. Кластер. Аклий ҳужум. Б-Б-Б чизмаси. Чалкаштирилган мантикий занжирлар кетма-кетлиги. Семантик хусусиятлар таҳлили.	Семантик хусусиятлар таҳлили. Б-Б-Б чизмаси. Ўқитиш бўйича қўлланма. Бир-бирига ўргатиш. Бир-биридан сўраш. Икки қисмли кундаликлар.	Энг асосий тушунчалар, такрорлаш. Т-чизма. Концептуал жадвал. Венн диаграммаси. Нилуфар гули. Беш минутлик эссе. Ўн минутлик эссе.
---	--	---

Танқидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекстидан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳодиса ҳам эмас. Браун (1989) таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларидан ажратилган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллай олмайдилар. Рихер таъбири бўйича ўрганиш ва фикрлашнинг таърифи когнитив психология, фалсафа ва мультимедиа маданияти таълими соҳасидаги тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу тадқиқотларнинг асосий натижалари:

1. Самарали ва муттасил ўрганиш асосида талабаларнинг ахборотларни ўзлаштириши, синтезлаш ва уларни тўла эгаллаш фаоллиги ётади (Андерсон ва унга ҳаммуаллифлар, 1985).

2. Ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятини ривожлантиришининг турли туман стратегияларидан фойдалангандагина муваффақиятлироқ бўлади. Бундай стратегия ўрганиш жараёнини янада онглилаштиради (Палинскар ва Браун, 1989).

3. Ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг аниқ вазифаларга нисбатан янги билимларни қўллаш имкониятларига эга бўлган тақдирда ривожланади (Ресник, 1987).

4. Ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, тажрибаларига таянгандагина мустаҳкамланади. Булар талабаларнинг билган билимларини янги ахборотлар билан боғлаш имкониятини беради (Рос, 1990).

5. Танқидий фикрлаш ва ўрганиш зоя ва тажрибаларнинг турли-туманлигини педагоглар тушунган ва қадрлаган вақтдагина амалга ошади. Танқидий фикрлаш «яккаю ягона тўғри жавоб»ни қабул қиладиган менталитет жараёнида юз бермайди.

Танқидий фикрлашнинг ривожланиш муҳитини яратиш

Танқидий фикрлашни ривожлантириш осон иш эмас. Бу муайян ёш даврида тугалланган ва эсдан чиқарилган вазифа ҳам эмас. Шу билан бирга танқидий фикрлашга олиб борадиган тугалланган йўл ҳам йўқ.

Лекин танқидий фикрловчиларнинг шаклланишига ёрдам берувчи муайян ўқув шароитлари тўплами мавжуд. Унинг учун:

- талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш;
- турли-туман зоя ва фикрларни қабул қилиш;
- талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини таъминлаш;
- талабаларни қулгига қолмасликка ишонтириш керак;
- ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишига қодир эканлигига ўзларида ишонч ҳиссини уйғотиш;

- *танқидий фикрлашнинг юзага келишини қадрлаш лозим.*

Шу муносабат билан талабалар:

- *ўзига ишончни орттириш ва ўз фикри ҳамда гояларининг қадрини тушуниш;*
- *ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;*
- *турлича фикрларни эътибор билан тинглаш;*
- *ўз ҳукмларини шакллантиришга ҳамда ундан қайтишга тайёр туриши лозим.*

Вақт. Танқидий фикрлаш вақт талаб қилади.

Пирсон, Хансен, Гордон (1979)лар таъкидлашадики, ўз фикрларини ижод қилиш гўё аввалги гоя, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шунинг учун ҳам:

- *фикрларини ўз сўзлари билан ифодалаш;*
- *ўзаро танқидий фикрлар алмашиш;*
- *ўз гояларини ифодалай олиш ва конструктив таклифларга жавоб ола билиш;*
- *фикрларни муайян гоялар қиёфасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз гояларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.*

Изн. Танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун руҳсат олишлари лозим. Талабалар йўл қўйиладиган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар.

Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳаддан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн фикрлаш учун чинакам мақсад бўлган ва дўстона ҳамда самарали шароитда берилади.

Ранг-баранглик. Талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва гоялар пайдо бўлади.

Ранг-баранг фикр ва гоялар яккаю-ягона жавоб мавжудлиги ҳақидаги тасаввур бартараф қилинган чоғдагина юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек қўйилади. Фақат биргина жавоб мавжуд бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олсин.

Фаоллик. Танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита боғланган. Одатда, талабалар сусткаш тингловчилар бўлишади, чунки уларда ўқитувчи билимли ёки матнда унинг бу билимлари акс этган, шу туфайли уларнинг билимлари ўқитувчи масъул деган ишонч шаклланиб қолган. Ўқув жараёнидаги талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишларига ўзларининг масъул эканлигига тайёрлиги танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз гоялари ва фикрлари билан ўзаро ўртоқлашишга даъват этиш каби педагогик ёндошув уларнинг фаоллигини ўстиради. Михали Чикжентмихалий (1975) таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок этишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

Таваккалчилик Эркин фикрлилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида кўркмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида «аҳмоқона гоялар» ақл билан тузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи уни ўқув жараёнини табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтириши лозим. Талабаларни таваккалдан ҳоли бўлган, яъни гоялар қадрланган, талабаларнинг фикрлаш фаолиятида фаол иштирокини юқори мотивациялаш имкони бўлган муҳитда ўйлаш лозимлигини уларда ишонч ҳосил қилиш зарур.

Қадрлаш. Танкидий фикрлашнинг омилларидан бири талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашдир. Ташкил этилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасаввурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган чоғдагина чуқур масъулият ва эътиборга яраша жавоб қайтарадилар. Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намойиш қилишга ҳаракат қиладилар, унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилиқ. Фикрлаш жараёнини ташкил этиш давомида талаба уларнинг фикрлари, ўз танкидий таҳлили натижалари қимматли эканлигини уларнинг онгига сингдириш зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунчаки қайта ишлашни талаб қилганда тайёр қолиплардан, андозалардан ҳоли бўлиши лозим. Бу эса талабаларда ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта ишлаб чиқиш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишга олиб келади. Аслида талабаларга ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасаввурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабаларнинг ўзлари ҳам ўз фикрларининг қимматбаҳо эканлигига ишонч ҳосил қила олишлари зарур. Улар ўз фикрининг тушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим, шунингдек, катта ҳисса бўлиб ҳисобланишини тан олишлари керак.

Ўзаро фикр олишув. Фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр олишувини кўзда тутаяди. Талабаларнинг ўзаро фикр олишиши уларнинг бир-биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан фикрловчи сифатида ўзларида бўлган йирик фикр ва оддий хатога бўлган қобилиятларини бошқаларга очиб бериш талаб этилади.

Ўзаро фикр олишишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлар тизимини сўзловчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчиларни тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд. Улар:

- *ўзига ишонч ҳосил қилиш;*
- *ишда фаол иштирок этиш;*
- *ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр олишиш;*

XVI. БОБ. МУАММОЛИ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИНING МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

§1. Муаммоли талим ва унинг ўзига хосликлари: муаммоли вазиятларни

**яратиш, фаол билиш фаолияти,
мураккаб масалаларин
мустақил излаш ва ҳал этиш**

Ҳозирги олий мактабдаги самарадор ўқитиш технологияси – бу муаммоли ўқитишдир. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига ундаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли

ўқитиш ижодий фаол шахс тарбияси мақсадларига мос келади.

Муаммоли ўқитиш жараёнида талабанинг мустақиллиги ўқитишнинг репродуктив шаклларига нисбатан тобора ўсиб боради.

Муаммоли таълим соҳасида иш олиб борган олимлардан скаткин м.н, матюшкин а.м, лернер и.я. Каби олимлар хулосасига кўра қуйидаги методларни келтириш мумкин:

- Тушунтириш, намоёниш этиш;
- Репродуктив;
- Муаммоли баён қилиш;
- Илмий – изланишли методлари мавжуд. Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, таълим сифати ва самарадорлигини оширишда муаммоли ўқитиш методлари жуда зарур.

М.Н.Скаткин муаммоли таълимнинг қуйидаги учта асосий турини ифодалаган;

1.билимларни муаммоли баён қилиш. Бундай баён қилишда ўқитувчи ўқувчиларга у ёки бу қоидаларни фақат гапириб бермайди,балки оғзаки фикр юритиб, муаммони ҳам айтади, ҳам ҳал қилиш жараёнини кўрсатади.

2.баённинг айрим босқичларида ўқувчиларни изланишга жалб этиш, бунда ўқитувчи муаммони кўяди,ўқув материални тушунтиради,лекин ана шу жараёнда ўқувчиларга улардан изланиш жараёнида мустақил ҳолда ва у ёки бу вазифани ҳал этишни талаб қиладиган саволларни беради.

3.таълимнинг тадқиқий методи.ўқувчилар билиш муаммосини англаб, ўзлари изланиш режасини белгилайдилар,тахминни тузадилар,уни текшириш йўлини муҳокама қиладилар, тажриба ва далилларни таққослайдилар,умумлаштирадилар.

(краевский в.в. Три измерения педагогики (к сто летию со дня рождения м.н.скаткина) интернет журнал “эйдос” – 2003 г)

Ҳозирги педагогикага оид адабиётларда муаммоли ўқитишнинг турли таъриф ва тавсифлари бор. Бизнингча, нисбатан тўлиқ ва аниқ таъриф м.и.махмутова томонидан берилган бўлиб, унда муаммоли ўқитиш мантикий фикрлар тадбирлари (таҳлил, умумлаштириш) ҳисобга олинган ўргатиш ва дарс бериш усуллари қўллаш қоидалари ва талабаларнинг тадқиқот фаолиятлари қонуниятлари (муаммоли вазият, билишга бўлган қизиқиш ва талаб...) Тизими сифатида изоҳланади.

Муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташкил этади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий-тадқиқот усулини юзага келтиради.

Маълумки, ўқитишнинг ҳар қандай асосида инсон фаолиятининг муайян қонуниятлари, шахс ривож ва улар негизида шаклланган педагогик фаннинг тамойиллари ва қоидалари ётади. Инсоннинг билиш фаолияти жараёни мантикий билиш зиддиятларини ҳал қилишда обектив қонуниятлари дидактик тамойил – муаммолилиқка таянади.

Ўқитишнинг ҳозирги жараёни таҳлили психолог ва педагогларнинг фикрлаш муаммоли вазият, кутилмаган хайрат ва маҳлиё бўлишдан бошланади, деган хулосалари ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади. Ўқитиш шароитида инсоннинг ўша психик, эмотсионал ва ҳиссий ҳолати унга фикрлаш ва ақлий изланиш учун ўзига хос туртки вазифасини бажаради.

муаммоли вазият муайян педагогик воситаларда мақсадга мувофиқ ташкил этиладиган ўзига хос ўқитиш шароитида юзага келади. Шунингдек, ўрганилган мавзулар хусусиятларидан келиб чиқиб, бундай вазиятларни яратишнинг махсус усуллари ишлаб чиқиш зарур. Шундай қилиб, ўқитишда муаммоли вазият шунчаки «фикр йўлидаги кутилмаган тўсиқ» билан боғланган ақлий машаққат ҳолати эмас. У билиш мақсадлари махсус тақозо қилган ақлий таранглик ҳолатидир. Бундай вазият негизида аввал ўзлаштирилган билим излари ва янги юзага келган вазифани ҳал қилиш учун ақлий ва амалий ҳаракат усуллари ётади. Бунда ҳар қандай машаққат муаммоли

вазият билан боғлиқ бўла бермаслигини таъкидлаш ўринли бўлади. Янги билимлар аввалги билимлар билан боғланмаса, ақлий машаққат муаммоли бўлмайди. Бундай машаққат ақлий изланишни кафолатламайди. Муаммоли вазият ҳар қандай фикрлаш машаққатларидан фарқ қилиб, унда талаба машаққат талаб қилган объект (тушунча, факт)нинг унга аввал ва айна вақтда маълум бўлган вазифа, масала бўйича ички, яширин алоқаларини англаб етади.

Шундай қилиб, муаммоли вазият моҳияти шуки, у талаба таниш бўлган маълумотлар ва янги фактлар, ҳодисалар (қайсики, уларни тушуниш ва тушунтириш учун аввалги билимлар камлик қилади) ўртасидаги зиддиятдир. Бу зиддият билимларни ижодий ўзлаштириш учун ҳаракатлантирувчи кучдир.

Муаммоли вазиятдан чиқа олиш ҳамма вақт муаммони, яъни нима номаълум эканлигини, унинг нутқий ифодаси ва ечимини англаш билан боғланган.

Муаммоли вазиятнинг фикрий таҳлил қиладиган бўлсак, у авваломбор талабаларнинг мустақил ақлий фаолиятидир. У талабани интеллектуал машаққат келтириб чиқарган сабабларни тушунишга, унга кириш, муаммони сўз билан ифодалаш, яъни фаол фикр юритишни белгилашга олиб келади. Бу ўринда изчиллик ёрқин кўринади: аввало муаммоли вазият юзага келади, сўнг ўқув муаммоси шаклланади.

Ўқитиш амалиётида бошқа вариант – ўша муаммо ташқи кўринишда муаммоли вазият юзага келишига мувофиқ келгандай бўладиган вариант ҳам учрайди. Фактлар, ҳукмлар назарий қоидалар зиддиятлари мазмунидаги саволлар кўринишидаги муаммонинг ифодаси одатда «нимага» саволига жавоб бўладиган муаммоли вазиятнинг мавжудлигини акс эттиради.

Муаммо уч таркибий қисмдан иборат: маълум (берилган вазифа асосида), номаълум (уларни топиш янги билимларни шакллантиришга олиб келади) ва аввалги билимлар (талабалар тажрибаси). Улар номаълумни топишга йўналган қидирув ишларини амалга ошириш учун зарурдир. Аввало талабага номаълум бўлган ўқув муаммоси вазифаси белгиланади ва бунда унинг бажарилиш усуллари ҳамда натижаси ҳам номаълум бўлади, лекин талабалар ўзларидаги аввал эгалланган билим ва кўникмаларга асосланиб туриб кутилган натижа ёки ечилиш йўлини излашга тушади.

Шундай қилиб, талабалар биладиган вазифа ва уни мустақил ҳал қилиниш усули ўқув муаммоси бўла олмайди, иккинчидан, бирор вазифанинг ечилиш усуллари ва уни излаш воситаларини билишмаса ҳам ўқув муаммоси бўла олмайди.

Ўқув муаммосининг муҳим белгилари қуйидагилар:

- Янги билимларни шакллантиришга олиб келадиган номаълумнинг қўйилиши;
- талабаларда номаълумни топиш йўлида изланишни амалга ошириш учун зарур бўлган муайян билим заҳирасининг бўлиши.

Ўқув муаммосини ечиш жараёнида талабалар ақлий фаолиятининг муҳим босқичи унинг ечилиш усулини ўйлаб топиш ёки гипотеза қўйиш ҳамда гипотезани асослашдир.

Ўқув муаммоси муаммоли саволлар билан изчил ривожлантириб борилади ва бунда ҳар бир савол унинг ҳал қилинишида бир босқич бўлиб хизмат қилади.

Муаммонинг таркибий қисмлари, маълум ва номаълумнинг ўзаро муносабати характери билимга бўлган эҳтиёжни келтириб чиқаради ва фаол билишга бўлган изланишга ундайди.

Таъкидлаш жоизки, муаммоли ўқитишнинг зарурий шарт талабаларда ҳақиқатни ва унинг натижасини излаш жараёнига бўлган ижобий муносабатни вужудга келтириш ҳисобланади.

Талабаларнинг муаммоли ўқитишдаги ижодий ва қидирув билиш фаолияти муаммоли вазият пайдо қилинганда талабалар машғулотда муаммони ифодалаб беришдан иборат бўлади, яъни билишдаги қийинчиликларнинг пайдо бўлиши моҳиятини (яъни ушбу дамда унга нима маълум бўлса) сўз билан ифодалаб беради, сўнгра муаммонинг ечилиш усуллари қидиради ва бунда турли тахминларни олға суради, талабалар ҳақиқий деб топган тахминлардан бирини гипотеза сифатида асос қилиб олади ва уни исботлайди, изланиш муаммо ёки вазифа бажарилгандан сўнг тугалланади.

Шахс билиш фаолиятининг изланиш даврини махсус схемаларда ифодалаш мумкин: муаммоли вазият – ўқув муаммоси – ўқув муаммосини ечиш учун изланиш – муаммонинг ечилиши.

§2. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчи унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб қилинади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр ҳақиқатни (ечимни) бериши керак эмас, балки уларга билимларни олишга туртки бериши, машғулотларда ва ҳаёт фаолиятларида зарур бўлган ахборот, воқеа, вақт ва ҳодисаларни онгида қайта ишлашларига ёрдам бериши лозим бўлади.

Муаммоли ўқитиш билимларни онгли ва мустақкам ўзлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишда талабалар билиш фаолиятини жонлантиришда катта имкониятларга эга.

Муаммоли ўқитишда ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этади, шундагина талабалар фанларни таҳлил қилиш асосида мустақил равишда интеллектуал машаққатларни ҳал қилиш, хулоса чиқариш ва умумлаштириш, қонуниятларни шакллантириш, қўлга киритилган билимларни янги вазиятга татбиқ этишга интилади.

айрим ҳолларда ўқитувчи талабаларда нафақат қизиқиш уйғотиши керак, балки ўқув муаммосини ўзи ҳал қилиб қўймаслиги ва бошқа ҳолларда талабаларнинг ўқув муаммосини ечишдаги мустақил ишларига раҳбарлик қилиш лозим, натижада талабаларда билимларга мустақил эришиш қобилияти шаклланади ҳамда гипотеза қўйиш ва уни исботлаш орқали янги ақлий ҳаракат усуллари топади, билимларни бир муаммодан иккинчисига кўчириш кўникмасини ҳосил қилади, диққат ва тасаввурлари ривожланади. Талабалар муаммоли ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятда ўқув материалларини идрок қилиш орқали билим ва ақлий ҳаракат усуллари ўзлаштирар экан, ўрганилганларни мустақил таҳлил қилар экан, гипотезалар қўйиш ва уларни исботлаш орқали ўқув муаммоларини шакллантирар ва ечар экан, унда талабаларнинг интеллектуал фаоллиги таъминланади.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитишнинг вазифаси талабалар томонидан билимлар тизими ва ақлий ҳамда амалий фаолиятлари усуллари самарали ўзлаштиришга ҳамкорлик қилиш, уларда янги вазиятда олинган билимларни ижодий қўллаш малакасини ҳосил қилиш, билиш мустақиллиги ўқув ва тарбия муаммоларини ҳал қилишдир.

Ўқув жараёнининг амалий таҳлили муаммоси ўқитишнинг ўзига хослигини белгилаш имкониятини очади. Муаммоли ўқитишнинг моҳияти таълим олувчи томонидан ўзлаштирилиши лозим бўлган ахборотларни ўқитувчининг махсус ташкил қилишидан иборатдир.

Муаммоли ўқитишни ташкил этишнинг биринчи шarti ўқув ахборотларининг такомиллашиб бориши тизимидир.

Муаммоли ўқитишнинг иккинчи шartiда муаммоли ўқитиш амалга оширилади ва унда ахборотнинг ўқув вазифасига ўтказилиши вақтида уни ечиш усулини танлаш имконияти кўзда тутилади.

Муаммоли ўқитишнинг учинчи шarti таълим олувчининг субъектив мавқеи, уларнинг билиш мақсадларини англаб етиши ва қарор қабул қилиши, масалани ҳал қилиш ва натижани қўлга киритиш учун ўзларининг ихтиёрида бўлган воситаларни баҳолай билишидир.

Муаммоли ўқитишга асосланган ўқув машғулотларини ўтказиш методикаси унда қўлланадиган методларни асослаб беришни талаб қилади. Бунда: ижодий, қисман-ижодий ёки эвристик, ахборотларни муаммоли баён қилиш, ахборотни муаммоли бошлаш орқали баён қилиш асосий методлар ҳисобланади.

Ижодий метод таълим олувчининг ижодий мустақиллигини тўла амалга оширади. Унда талаба ўқитувчининг берган вазифасини бажаради, аynи вақтда ўзлари ҳам ўқув муаммосини шакллантиради, ўзлари мустақил гипотезани ечишга ҳаракат қиладилар, изланишни амалга оширади ва провард натижага эришадилар. Шу тариқа ижод методи қўллаш билан талабалар фаолияти олимларнинг илмий-тадқиқот фаолиятига яқинлашади. Ўқитувчи фақат талабаларнинг илмий изланишларига умумий раҳбарлик қилади, вазифалар эса уларнинг мустақил ўқув-билиш хатти-ҳаракатларининг тўла даврийлигини кўзда тутди: ё таҳлилгача ахборотлар йиғилади ёки ечилишига қадар ўқув муаммоси қўйилади ҳамда ечимлар текшириб кўрилади ва янги билимлар жорий қилинади.

Ижодий методдан ўрганилаётган курснинг умумий асосларини қамраб олган энг муҳим мавзуларни ўтишда фойдаланиш тавсия этилади. Бу эса бошқа барча материалларнинг тобора онгли ўзлаштирилишига олиб келиши лозим. Шунингдек, бундай методда машғулот ўтказиш учун ўқитувчи танланган бўлим ёки мавзу талабаларнинг идрок қилишларига қулай бўлишини назарда тутиши лозим бўлади.

Ижодий метод таълим олувчидаги узоқ вақтни ва махсус шароит яратилишини талаб қилади.

Талабаларнинг ижодий ишлари шаклий жиҳатдан ранг-барангдир. Улар маъруза матнини тайёрлаш ва семинарга тайёргарлик кўриш, у ёки бу масаланинг назарий ҳолатини (адабиётлар билан бирма-бир ишлаш, ҳужжатларни архивда ўрганиш) ўрганиш, кўргазмали куроллар, дидактик материаллар тайёрлаш ва бошқалардир.

Қисман ижодий метод мураккаб муаммони бўлакларга ажратиб, унинг қулай масалаларини босқичма-босқич аниқлаб олишда қўлланади ва унда ҳал қилинган ҳар бир босқич (қадам) масаланинг кейинги босқичини ечишда асос бўлиб хизмат қилади. Бунда талабалар бунда ўқув муммосининг қўйилишида, гипотезани тахмин қилиш ва исботлашда фаол қатнашдилар. Уларнинг фаолияти репродуктив ва ижодий унсурларини ўзида қамраб олади. Бунда ўқитишнинг қидирув (изланиш) суҳбати, талабаларнинг жавоблари ва тўлдиришларига қўшимча қилган ҳолда ўқитувчининг баёни, фактларни кузатиш ва умумлаштириш усуллари қўлланади. Бу ҳолларда талабаларнинг репродуктив ва қидирув (изланиш) фаолиятининг мувофиқлигига муҳим аҳамият касб этади. Улар бирор босқичдаги ўқув муаммосининг мустақил ҳал қилинишидан то улардан аксарияти ечилгунга қадар кучли ўзгариб туриши мумкин.

Машғулотларда ижодий суҳбатни қўллаш мақсадга мувофиқ топилади. Талабалар бундай суҳбат жараёнида ўзларида аввалдан мавжуд бўлган билимлари, ижодий фаолияти тажрибасига асосланган ҳолда ўқитувчи раҳбарлигида муаммони излайди ва

мустақил равишда унинг ечимини топади. Талабалар ўз ташаббуслари билан саволларга жавоб берадилар ёки ўз чиқишларида турли мулоҳазаларни билдирадилар, муаммонинг ечилишидаги ўз вариантларини илгари сурадилар, ҳодисалар ўртасидаги ранг-баранг алоқаларни қайд қиладилар, баҳслашадилар, бошқаларнинг фикрига танқидий муносабат билдирадилар. Бу жараёнда ўқитувчининг талабаларга ёрдам бериш даражаси уларнинг машғулотларга тайёргарлик кўриш даражасига боғлиқ бўлади.

Ижодий суҳбатга тайёрлашда ўқитувчининг унга ўта масъулият билан ёндошиши талаб қилинади. Ўқитувчи бундай суҳбатга олдиндан жиддий тайёргарлик кўриши лозим: аввалдан шундай саволлар ўйлаб топиши керакки, улар талабанинг у ёки бу ҳодисанинг моҳиятини ўйлашга мажбур этсин, суҳбат йўналиши ва гипотезанинг эҳтимол кўрилган вариантлари ва унинг ечилиш йўллари башорат қила олсин. Ўқитувчи талабаларнинг умуман муаммони ечиш учун етарли даражада тайёргарлик кўриб келмаслигини ҳам кўзда тутиши ва бундай вақтда содда ва мураккаблаштириб борувчи қўшимча саволларни тайёрлаб қўйиши лозим, бундай саволлар орқали талабалар ижодий ҳал қилиши шарт бўлган вазифаларни қисмларга ажратиш ҳам зарур бўлади, яъни муаммо кичик муаммоларга бўлинади ва муаммоли вазифа ечилади. Ўқитувчи бундай вазиятда вазминлигини сақлаши, талабаларга тезроқ ёрдам бериш, камчилигини тузатиш ва янглиш фикр билдирганларга танбеҳ беришга шошилмаслиги, балки қўшимча саволлар билан ўзларининг хатосини англашга ва тўғри қарор қабул қилишга эришиш мақсадга мувофиқдир. Ижодий суҳбат давомида камроқ тайёргарлик кўрган, жонли фикр олишувларда, шунингдек, индамасликни хуш кўрадиган талабаларга алоҳида аҳамият бериш лозим. Бундай талабаларнинг ҳулқларини кўзда тутган ҳолда улардан ҳам «нидо чиқиши»га эришиш мақсадида улар учун ҳам аввалдан саволлар тайёрлаб қўйиш маъқул бўлади.

Ижодий характердаги суҳбат ўқув-тадқиқот ишларининг зарурий босқичи ҳисобланади. Унда талабалардан ўзида тадқиқот ишлари унсурлари мавжуд бўлган қисман-ижодий фаолиятнинг бажарилишини талаб қиладиган муаммоли характердаги мантикий масалалар диққатни жалб қилади.

§3.Муаммоли вазият белгилари ва ўқув муаммоси

Материални муаммоли баён қилиш. Бунда ижод ўқитувчи томонидан амалга оширилади ва тобора фаоллаштириб борилади. Ўқитувчи янги материални баён қилишда унинг ечилишини ўзи таъминлайди. Бунда ўқитувчи зиддиятларни таъкидлайди, уни барчага эшиттириб муҳокама қилади, ўз мулоҳазаларини билдиради, ҳақиқатни фактлар, мантикий исботлар тизими ёрдамида асослайди. Ўқитувчи бу тадбирларни муваффақиятли амалга ошира олса, талабалар унинг фикрлари боришига диққат билан қўшилиб боради, муаммоларнинг ечилиш оқимига қўшилиб кетади, бирга фикр юритади, бирга ҳаяжонланади, шу тариқа машғулотнинг қатнашчисига айланади. Бунда ўқитувчи талабанинг билиш жараёнини саволлар бериш, саволга савол бериш йўли билан бошқаради ва шу орқали аудиториядаги ўрганилаётган материаллар бўйича зиддиятларга диққатни жалб қилади ва талабаларни ўйлаб фикр юритишга мажбур қилади. Ўқитувчи тушунилмаган саволни ҳал қилишидан олдиноқ талабалар ўзларича ўз жавобларини

тайёрлаб қўядилар ва уни маълум муддат ўтгач ўқитувчининг фикри ва хулосаси билан таққослайдилар.

материални муаммоли баён қилиш ахборотни баён қилишдан тубдан фарқ қилади, чунки унда у ёки бу ҳодисанинг белгилари, хоссалари, тушунчалари, қоидалари шунчаки тасвирлаб берилади, тайёр хулосалар баён қилинади.

Ўқув ахборотларининг муаммоли баёни методидан фойдаланишнинг бошқа варианты фан тараққиёти тарихидаги у ёки бу қонуннинг олимлар томонидан кашф этилиши йўлини ёритиб бериш бўлиши ҳам мумкин.

Ўқув жараёнида кенг тарқалган методлардан бири – шартли равишда ўқув ахборотларининг баённи муаммоли бошлаш деб номланадиган методдир. Материални муаммоли баён қилиш методидан бу метод муаммоли вазият фақат материални баён қилиш бошидагина яратилиши билангина фарқланади. Кейинчалик материал ахборот усулида баён қилинади. Албатта, бу метод юқорида талабанинг ижодий изланиш фаолияти, айниқса, ижодий методида кўринган кўникмаларни ҳосил қилишга имконият бермайди, лекин талабаларнинг машғулоти ибтидосида олган илҳомлари барча материални фаол идрок қилишга, унга юқори қизиқиш уйғотишга бевосита туртки беради. Юқоридаги барча методлар орасида бу метод ўзининг оддийлиги билан ажралиб туради.

Муаммоли вазиятни ташкил қилишда қуйидаги эҳтимол кўринган дидактик мақсадларни ҳисобга олиш зарур: ўқув материалга талабалар диққатини жалб қилиш, уларнинг билишга бўлган қизиқишини уйғотиш, талабаларнинг билиш фаолиятини жонлантириш, уларни интеллектуал зўриқиш машаққатларига олиб келиш, талабалар томонидан эгалланган ҳозирги билим, малака ва кўникмалар келажақда юзага келадиган билишга бўлган талабларини қондира олмаслигини кўрсата билиш, талабаларга ўқув муаммоларини таҳлил қилишга, унинг ечилишидаги энг ратсионал йўлларни аниқлашда ёрдам бериш керак.

Ўқув жараёнидаги муаммоли вазиятнинг бир неча типлари фарқланади:

1. Талабалар қўйилган вазифанинг ечилиш усулини билмайдилар, муаммоли саволга жавоб беролмайдилар.

2. Талабалар аввал олган билимларини янги шароитда, ҳолатда фойдаланиш заруриятига дуч келадилар.

3. Вазифанинг назарий жиҳатдан ечилиши мумкин бўлган йўли ва танланган усулнинг амалий жиҳатдан қўллаш қийинлиги орасида зиддият юз беради.

4. Вазифанинг бажарилишида натижага амалий эришиш ва талабаларда уни назарий жиҳатдан асослашга билим етишмаслиги ўртасида зиддият юз беради.

Адабиётларда муаммоли вазият яратишнинг қуйидаги кўп учрайдиган усуллари қайд қилинади:

- Ҳодисалар, ўрганилаётган тушунчалар моҳиятини тушунтириш учун муаммоли вазифалар қўйиш;

- Олинган билимларнинг амалий татбиқи усулларини топиш учун муаммоли вазифа қўйиш;

- Талабаларни ҳодисалар ва фактлар орасидаги зиддиятлар ва номувофиқликларни тушунтириб беришларига ундаш;

- Илмий тушунчалари ва ҳаётий тасаввурлари орасидаги зиддиятни келтириб чиқарадиган факт ва ҳодисаларни таҳлил қилишга ундаш;

- Талабаларни факт, ҳодиса, хатти-ҳаракатлар, хулосаларни чоғиштириш, қиёс қилишга ундаш;

- Талабаларни гўё тушуниб бўлмайдиган характердаги ва фан тарихида илмий муаммонинг қўйилишига сабаб бўлган фактлар билан таништириш.

Муаммоли вазиятни вужудга келтиришнинг юқорида келтирилган усуллари унинг бошқа вариантларига чек қўймайди. Ҳар бир ўқитувчи ўзининг амалий фаолиятида ўқув

материаллари билан ижодий ишлаш жараёнида уни ташкил қилишнинг турли имкониятларини қидириши ва топиши мумкин.

Талабаларнинг фикрлари тобора қиёмига ета бориб, муаммоли вазият уларда маълум хиссий ҳозирликни вужудга келтиради, мустақил амалга оширилган билиш жараёнидан, кашфиётлардан қониқиш ҳосил қилади. Хайратга тушиш, тушқунлик ёки шодлик хиссиётлари муаммоли вазиятни тўғри ташкил қилиш белгилари бўлиб хизмат қилади. Маълумки, юқори кўтаринкилик билимларни самарали ўзлаштириш, ҳақиқатни қидириш ва унга эришишнинг муҳим омили ҳисобланади.

Муаммонинг мураккаблиги, талабаларнинг билим савияси ва малакаси, уларнинг ижодий фаолияти кўникмалари, дидактик мақсадга йўналганлигига қараб муаммоли ўқитишда талаба ва ўқитувчи ўзаро муносабатларининг турли вариантлари бўлиши мумкин, яъни муаммолилиқнинг турли сатҳлари амалда бўлиши мумкин.

Педагогикага оид адабиётларда асосан муаммолилиқнинг уч сатҳи ҳақида фикр юритилади:

Биринчи сатҳда ўқитувчи ўзи муаммони қўяди, уни шакллантиради ва талабаларни мустақил равишда унинг ечилиш йўлини қидиришга йўналтиради.

Иккинчи сатҳда ўқитувчи фақат муаммоли вазиятни вужудга келтиради, талабалар эса муаммони мустақил шакллантирадилар ва ечадилар.

Учинчи сатҳ – олий сатҳ бўлиб, унда ўқитувчи шундай қондани кўзда тутди: муайян муаммони кўрсатиб бермайди, балки унга талабаларни «рўбарў» қилади ҳамда уларни мустақил ижодий фаолиятга йўналтиради, уларни бошқаради ва натижани баҳолайди. Талабалар эса муаммони мустақил англайдилар, уни шакллантирадилар, унинг ечилиш усулларини тадқиқ қиладилар.

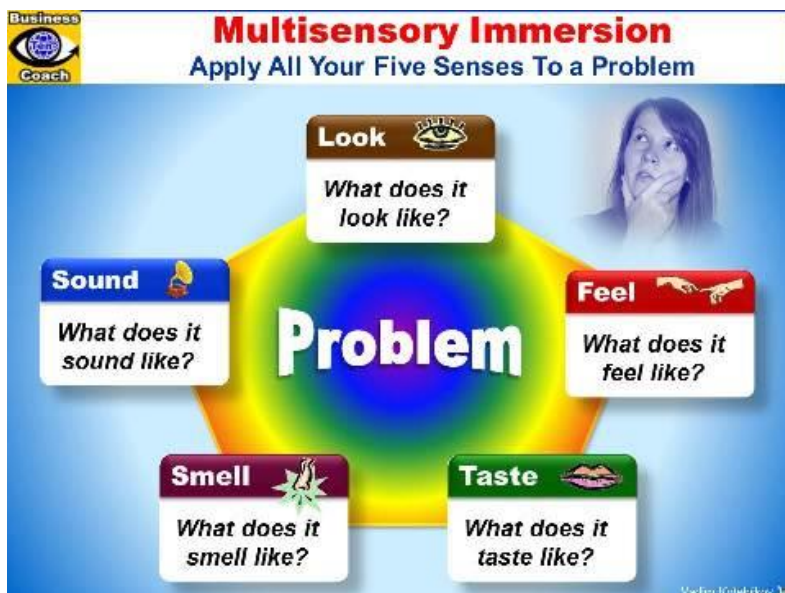
Ўқув муаммосининг қўйилиш жараёнини осонлаштириш учун муайян тартибга риоя қилиш лозим бўлади. Ечилиш лозим бўлган ҳамда янги тушунчалар билан бевосита боғлиқ бўлган аввалги ўзлаштирилган билимлар доирасини фаоллаштирмасдан туриб, муаммони қўйиб бўлмайди. Муаммоли вазифаларни ташкил қилишдан олдин талабаларнинг сабаб-оқибат алоқаларини ўрната олиш усулларини эгаллаганлигига ишонч ҳосил қилиш, талабаларнинг муаммоли вазиятни таҳлил қила олиш даражасини ўрганиш шартдир. Шунингдек, ўқитувчи талабалар эътиборига фақат улар учун қулай бўлган муаммоларни қўймаслиги ҳам мумкиндир. Шу билан биргаликда муаммонинг ечилиши уни тўғри қўя билишга кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини унутмаслик зарур.

Бу қондаларни амалга ошириш аввало ўқув материалининг мазмун хусусияти билан боғлиқдир. Унинг таркиби ва тузилмасига қатор талабаларни қўйиш мумкин.

Ўқув материали қуйидаги мазмунни қамраб олади:

- Янгилик унсурлари (янги тушунчалар, янги белгилар, хусусиятлар, номаълум тушунчаларнинг жиҳатлари, янги алоқалар, ҳаракатланишнинг янги усуллари);
- Фактлар, билиш вазифалари ва масалалари, зиддиятлари кўринишидаги материалларни қамраб олган маълум ва янги билим ўртасидаги зиддият;
- Умумпедагогик ва дидактик тамойилларни ҳисобга олган педагогик назариянинг методологик асослари материални мантиққа мувофиқ баён қилиш.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўқитиш жараёни фақат «муаммоли» ёки «номуаммоли» методлар ёрдамидагина амалга ошмайди, балки унинг самарали бориши учун хилма хил методларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ўқитувчи машғулотнинг мақсади, ўқув материалларининг мазмунини тўплаш, аудиторияда катнашган талабаларнинг характери, уларнинг тайёргарлик даражасини ҳисобга олган ҳолда уларни тинглаш ҳамда бирини иккинчиси билан боғлашни амалга оширади. Шундагина ўқув жараёнининг юқори самарадорлиги таъминланади. Шунингдек, муаммоли ўқитишнинг самарадорлиги кўп жиҳатлардан талабаларнинг ижодий фаолиятга, муаммони ифодалаш ва ечишга бўлган тайёргарлигига боғлиқ бўлади. Уларни ижодий фаолиятга жалб қилишда муаммоли бошлаш баёнидан аста-секин тадқиқот ишларигача ўтиш, муаммоли ўқитишнинг барча методлари занжирида аста-секин оддийдан мураккабга ўтиш тавсия этилади.

олмайди.

Демак, муаммоли ўқитиш етарли даражада самарали бўлиши учун у яхлит ўқув-тарбия жараёнининг узвий қисми бўлиши керак.

Муаммоли лексиялар ўтказиш жараёнида талабаларда ижодий фаолиятга зарур бўлган мотивлар, қимматли йўл-йўриқлар ва йўлланмаларнинг шаклланганлиги муҳим ўрин эгаллайди.

Таъкидалаш жоизки, ўқув фаолияти мотивларининг доираси жуда кўп мотивлар йиғиндиси бўлса-да, улардан икки гуруҳи белгиловчи ҳисобланади.

Биринчи гуруҳга махсус мотивлар тааллуқли. Улар талабалар томонидан барча ҳаётий эҳтиёжларни чуқур англаш, мутахассис бўлиб етишиши учун билимларни эгаллашнинг ижтимоий зарурлигини тушунишни қамраб олади. Бу гуруҳ мотивларини ўқитувчи курснинг амалий характери ва касбий йўналганлигини намоиш қилиш орқали талабаларнинг тушунчаларини амалда қўллаш орқали кучайтириш мумкин.

Иккинчи гуруҳ мотивлари ўқув фанлари ва билишга бўлган қизиқиш билан боғланган. Бу гуруҳ мотивлари моҳиятини ўқитувчи талабалардаги ўқув фанларига бўлган қизиқишни билиш тўғрисидаги билимларни шакллантириш орқали кучайтириш мумкин. Бунинг учун лексия жараёнида хатти-ҳаракатларнинг намунавий усуллари, тушунчалар тизимининг мантикий усуллари, аниқланмалар, ҳислатлар ва бошқа исботловчи қурилмаларининг «тушунчалар асосида хулосалар» хатти-ҳаракатлари шаклланишининг дидактик қимматини белгиловчи ўқув материалига урғу берилади.

Талабаларда юқорида баён қилинган малакаларни шакллантириш учун лексияни ўтказиш учун шундай тайёргарлик кўриш кўзда тутилиши керакки, улар тайёр билимларни чаққонлик билан ҳаракат усулларига айлантира олсин. Бу дидактик мақсадга эришиш учун талабаларнинг ечимларни қандай шакллантиришларига, тушунчалар ечимининг қандай усуллари борлигига, у ёки бу ифода қайси талаблар асосида қониқтирилаётганига, дастлабки омил, аргументлар, хулосаларга диққатни жалб қилиш лозим.

Ўқитишнинг бу методини лексия ўқишнинг ахборот – тасвирий ёндашувдан қисман ижодий ва ижодий методга ўтиш орқали амалга ошириш мумкин, улар талабаларда лексиянинг турли босқичларида ва шароитларида муайян билиш машаққатларини туғдирадики, улар ўқитиш жараёнида аввал шаклланган билим ва кўникмаларни жорий этиш ҳамда қайта ишлаш асосида муваффақиятли ҳал қилинади.

Талабаларни ижодий фаолиятга тайёрлаш тизимида ўқитувчининг лексия жараёнида уларга эътибор қаратиш, ўқув-билиш фаолиятига мос кўрсатмаларни бера олиши муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда лексияда ўқув фани мазмунининг умумий-таълимий қимматини исботлаш билан бирга унинг шахс интеллект, дунёқараши, билимларни

педагогикага оид адабиётларда талабаларнинг ижодий фаолияти репродуктив, қайта ишлаб чиқиш методларини шакллантирмасдан аввал амалда бўла олмаслиги таъкидланади. Агар ўрганилаётган курснинг (бўлим, мавзунинг) моҳиятини, улардан фойдаланишнинг зарур методик материаллари ва қоидаларини талабалар билмаса ва англамаса, ўқитувчи уларнинг ижодий фаолиятини ташкил эта

таснифлаш ва қўллаш усуллари, улардан тежамли фойдаланиш ҳамда тўғри баҳолай олиш тарбиясига таъсир этишни ҳам исботлаш лозим бўлади.

Шунингдек, бундай эксперимент (амалиёт), эгалланган билимлар, фикрларни (хукмларни) куриш усуллариининг ҳақиқийлигини тасдиқлашга қаратилганлиги таъкидланиши лозим. Ўқув машғулотларининг бундай бориши талабаларда илмий-назарий тадқиқот ва эксперимент ўтказиш малакасини шакллантиради, бу билан улар илмий ижод кенглигига, ишчанлик мулоқотига чиқади, тадқиқотнинг босқичларини режалаштиради, унинг мақсад ва вазифаларини ифодалайди, методика ишлаб чиқади.

Муаммоли ўқитишнинг талаблар даражасидаги сифатини таъминлаш, талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотлар бўйича билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш мақсадида семинарлар ўтказиш мумкин.

Маълумки, бундай семинар ўтказишнинг дастлабки мақсади маъруза ёки ахборотни жамоа бўлиб муҳокама қилишдир. Семинарнинг самарадорлиги албатта талабаларни унга тайёрлаш сифатига боғлиқ. Айниқса, маъруза ва ахборот тайёрлаётган талабалар билан ишлаш муҳим аҳамиятга эга.

§4.Муаммоли семинарлар. Муаммоли амалий машғулотлар

Талабаларни семинарга тайёрлаш босқичма-босқич ташкил этилади.

Биринчи босқичда ўқитувчи талабанинг семинар мавзусини аниқлаб беради. Мавзунини танлаш ва бўлғуси маъруза ёки ахборотни тайёрлашда уларга нисбатан шунчаки ўқитувчи, талаба деб қарамаслик керак, балки уларни семинарда муҳокама қилинадиган мавзунинг аҳамиятини, долзарблигини фикрлашга, ўқув фанини кейинчалик муваффақиятли эгаллаш учун уни чуқур ўрганиши лозимлигини англашга, бўлғуси касбий фаолиятининг ҳозирги ижтимоий, илмий муаммоларини режалаштира олиш даражасига олиб келиш зарур. Бунда вақтни тежаш, ташкилий ишларни этишни жадаллаштириш учун талабаларга мавзу бўйича адабиётларни, имкони борича, мавзулари, параграфлари ва саҳифаларини кўрсатган ҳолда тавсия этиш лозим. Талабаларни маъруза ва ахборотларга тайёрлашнинг биринчи босқичида унинг мавзуси бўйича рефератнинг батафсил режасини тузиш вазифаси юкланади.

Иккинчи босқичда талабаларни маъруза қилишга тайёрлашда ўқитувчи у билан бирга реферат режасини муҳокама қилади, унинг айрим ўринларини тузатади. Бу ўз навбатида дастлабки фикрларни тезликда тузатиш, аниқлик киритиш, тўлдириш имконини беради ва у провард натижада бўлғуси маърузанинг сифатини оширади.

Учинчи босқичда ўқитувчи талаба тайёрлаб келган рефератнинг мазмунини билан танишади. Зарурият туғилганда, унга саволлар қўйиш, талаба эса бу суҳбатдан сўнг тегишли тузатишлар қилиш лозим бўлади. Шунингдек, шундай саволларни ҳам бериш керакки, талаба бу саволларга ўз чиқишида жавоб берсин. Айни ўринда талабанинг семинарда маъруза қилиш услуби ҳам муҳокама қилингани маъқул.

Шуни эсдан чиқармаслик керакки, фақат маъруза билан қатнашадиган талабалар билан ишлаб, бошқа талабалар назардан четда қолмасин, балки гуруҳдаги барча талабалар олдиндан муҳокама қилинадиган мавзулар билан таниш бўлиши, семинар мавзуси билан алоқадор лексия ва қўшимча материаллар мазмунини устида ишлаган бўлиши, мавзуга мувофиқ равишда олинаётган билимларни назорат қилишга ва мавзунини муҳокама қилишга тайёр бўлишлари лозим. Бундай семинар машғулоти одатда муҳокама қилинадиган мавзунинг моҳияти ва долзарблиги лексия материали билан боғлашни эслатиш билан бошланади. Шундан сўнг талабалар ўрганилаётган масалани муҳокама қилишга фаоллаштирилади, билимларини намоиш қила олиши аниқланади. Бу икки йўл билан амалга оширилади: ё қисқача жавоблар талаб қилувчи ва олдиндан тайёрлаб қўйилган саволлар бўйича суҳбат шаклида ёки тузатиш (коррекция) тест саволлари асосида назорат қилиш орқали. Таҷрибалар шуни кўрсатадики, бу ҳар иккала билимларни юзага чиқариш усули тезкор усул бўлиб, семинарнинг ушбу босқичини ўтказишнинг муҳим самарали

шарти ҳисобланади. Талабалар билимларини юзага чиқариш жараёнида уларнинг эгаллаган билими кейинги семинарларда ва муҳокамаalarda қатнашишлари учун етарли эканлиги аниқланади. Талабаларда муҳокамадан сўнг ҳам билимлар етарли бўлмаса, ўқитувчининг баёни орқали ёки талаба билан индивидуал суҳбат шаклида тушунтирилади. Улардан қай бири самара берса, шунисидан фойдаланилгани маъқул, кейинги вариант нисбатан самарали бўлиши мумкин.

Билимлар юзага чиқарилган ва айрим тузатишлар қилингандан сўнг талабаларнинг маъруза ва ахборотлар билан чиқишлари ташкил этилади. Ўқитувчи талабанинг материални мантиқий баён қила олишини, уни баён қилиш усулини, талабаларнинг унга бўлган эътиборини кузатиб боради. Маърузанинг мазмунини баён қилиш ёки муҳокаманинг бориш жараёни талабаларни зериктириб қўйганда ёки, аксинча, ундаги айрим масалаларга қизиқиш кучли бўлганда ҳамда уни муҳокама қилиш зарурияти туғилганда, ҳурматини сақлаган ҳолда маърузачини бироз тўхтатиб, семинарни жамоа муҳокамасига айлантириш мақсадга мувофиқдир.

маърузани гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш педагогик аспектда семинарнинг энг аҳамиятли қисми ҳисобланади, бинобарин, семинарда талабалар жонли билиш фаолиятига жалб қилинадилар. Ўқитувчи аввало маъруза ва ахборот мазмунини муҳокама қилишга ўтар экан, бу мазмун қанчалик талабалар даражасида эканлигини баҳолай олиши лозим. Маъруза мазмунининг тушунилиши маърузачига шу семинар қатнашчиларининг берган саволлари ва талабаларнинг ўқитувчи томонидан қўйилган саволларга (ўқитувчи одатда уларнинг ўзлари савол бермаган тақдирда ёки уларнинг саволлари мавзу мазмунининг бир томонигагина алоқадор бўлганда талабаларга савол билан мурожаат қилади) жавоб беришлари чоғида баҳоланади.

Маъруза мазмуни бўйича бериладиган саволларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: мазмунни ойдинлаштирадиган саволлар ва мазмунни ривожлантиришга қаратилган саволлар. Мазмунни ойдинлаштирадиган саволларга жавоблар маъруза баёнидаги айрим ўринларни такрорлашни талаб қилади, мазмунни ривожлантиришга қаратилган саволлар эса маърузани янада тўлдиришни талаб қилади. Ўқитувчи аввало биринчи гуруҳ

саволларни ташкил этади, ундан сўнг иккинчи гуруҳ саволларга жамоа бўлиб жавоб қидиради. Мазмунни ривожлантиришга қаратилган саволларни муҳокама қилиш кўпинча талабаларда турли, муқобил жавобларни ҳам юзага келтиради. Бундай жавобларнинг бўлиши хилма –хил нуктаи назарларнинг тўқнашувига сабаб бўлади ва у семинарнинг мунозарага айланишига олиб келади. Семинарни мунозара шаклида ташкил этиш ўқитувчининг муҳим вазифаси ҳисобланади. Мунозара

шаклида семинар ўтказиш талабанинг фикрлаш ва мулоқот қобилиятларининг шаклланиши учун тезкор омил сифатида катта аҳамиятга моликдир.

Семинардаги мунозара куйидагиларни кўзда тутати:

- *Семинар жараёнида қўйилган саволларга жавоб беришда талабаларнинг эркин фикр билдириши ва асослай олишларини таъминлаш;*
- *Тааллуқли жавобларнинг бошқа талабалар томонидан тушунилишини ҳам таъминлаш;*
- *Нуктаи назарларга танқидий мулоҳазалар билдиришни ташкил этиш, уларни ойдинлаштириш, тўлдириш, ўзгартириш;*
- *Ойдинлаштирилган, тўлдирилган, ўзгартирилган фикрларнинг тушунилишини таъминлаш;*

- *Қўйилган саволларга яқдил исботлар асосида жавоблар беришга кўникма ҳосил қилиш.*

Мунозарани шу жараёнда қўйилган саволларга берилган жавоблардан иборат хулосаларни шакллантириш ва шундай муаммоларни белгилаш орқали яқунлаш керакки, улар кейинги семинарлар ёки талабаларнинг мустақил ишларида ҳал қилинадиган бўлсин.

Ҳар бир маъруза муҳокамаси унинг асосий қоидалари ва муҳокама (мунозара) натижаларини қайд қилган ҳолда қисқача умумлаштириш билан яқунланиши лозим. Семинар мавзусининг мазмунини хулосалаш, маърузачилар ва семинар қатнашчиларининг тайёргарлик даражасини, уларнинг семинар давомидаги фаоллигини баҳолаш, семинар самарадорлигининг умумий баҳоси ва кейинги семинар машғулотиغا мақсад қўйиш билан тугалланади.

Шундай қилиб, билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлар қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. *Семинар мавзусининг долзарблигини асословчи ўқитувчининг кириш суҳбати.*
2. *Семинар мавзуси мазмунини тушуниш учун зарур бўлган билимларни юзага чиқариш.*
3. *Тайёрланган маърузаси бўйича талабаларнинг чиқишларини ташкил этиш ва уларнинг кўтарган масалаларини семинар қатнашчиларининг тушуниб олишларини таъминлаш.*
4. *Семинарга қўйилган талабалар маърузаларининг муҳокамасини ташкил этиш.*
5. *Семинарни яқунлаш.*

Талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этишни шакллантириш ва ривожлантиришга эса билимларни эгаллаш, мақсад ва вазифаларни қўйиш малакасини ҳосил қилиш, ўз фаолиятини режалаштириш, назорат қилиш ва баҳолашни кўзда тутган семинарлар катта ёрдам беради, бундай малакаларни шакллантириш, одатда, ўқув ишлари мазмунини ташкил этувчи материаллар, лексия, илмий ва ўқув-методик адабиётларни конспект қилиш, маъруза ва рефератларни ёзиш, ўқув ва илмий ахборотлар мазмунини тушуниш ва эслаб қолиш асосида амалга оширилади.

Бу типдаги семинарга тайёргарлик кўришда ўқитувчи талабалар мутолаа қиладиган материаллар асосида бажариладиган ишларнинг тамойилларини, ўзига хослигини, методикасини ўрганади, ишларнинг бажарилиш муваффақиятлари (натижалари)ни баҳолаш меёрларини тўлалигича ёки айрим қисмлари бўйича белгилаб чиқади ва провард натижада талабалар даражасига етказди.

Ўз фаолиятларини ташкил этиш малакаларини шакллантиришда талабалар қуйидаги изчилликдаги блоклар ҳаракатларини бажариши лозим бўлади:

- *Берилган ўқув материаллари асосида муайян ўқув ишлари турларини бажариш, конспектлаштириш, реферат ёзиш;*
- *Бажарилган ишлар натижаларини намунага қиёс қилиш ва фаолият натижаларини муваффақият меёрларига кўра баҳолаш;*
- *Бу турдаги ишларни самарали бажариш методикаси билан танишиш;*
- *Танланган методикага мослигини аниқлаш орқали бажарилган ишлардан фойдаланиш усулларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*
- *Ўз фаолиятига баҳо берган ҳолда ишларни самарали бажариш методикасини ойдинлаштириш ва янги материал асосида ишнинг бажарилиш режасини тузиш;*
- *Белгиланган режа асосида ишларни бажариш, юз берадиган қийинчиликларни аниқлаш, уларнинг сабабларини таҳлил қилиш ва унинг олдини олиш усулларини қидириб топиш (ўқитувчининг ёрдамида);*
- *Фаолиятнинг муваффақият меёрлари асосида бажарилган ишлар натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш;*
- *Ўз ишларини такомиллаштириш бўйича вазифа қўйиш.*

Семинарнинг бу турига тайёргарлик кўришда талабалар ўқитувчининг топшириғига кўра ўқув ишларининг у қадар катта бўлмаган конкрет материал тарзидаги муайян турини (масалан, конспектлаштириш) мустақил бажарадилар ва унинг натижасини семинар сифатида тавсия этадилар.

Ўқитувчи семинарни бошлар экан, талабаларни унинг мақсади ва вазифаси билан таништиради ва улар томонидан бажарилган вазифаларни текширади. Сўнг ўқитувчи талабаларга олдиндан тайёрлаб қўйган вазифаларни бажариш намуналарини кўрсатади ва талабалар бажарган иш натижалари билан қиёслашни ташкил этади. Талабалар ўз ишларини намунага қиёслаш орқали бевосита улар орасидаги фарқларнинг мавжудлигига ишонч ҳосил қилади ва ўз малакаларини такомиллаштириш зарурлигини англаб оладилар. Бажарилган ишлар натижаларини баҳолашга аниқлик киритиш мақсадида талабаларнинг намунага жавоб бериш меёрларини англашига эришиш лозим. Талабалар бажарган иш натижалари белгиланган меёрлар тизимига мослигига қараб баҳоланишга ишонч ҳосил қилишлари керак. Талабалар тавсия этилган меёрлардан фойдаланган ҳолда ўқитувчи раҳбарлигида аввалгига нисбатан яна ҳам жиддийроқ равишда бажарилган иш натижаларини баҳолайдилар. Шу тариқа талабаларда ўз фаолияти натижаларини назорат қилиш ва баҳолай олиш малакаси пойдевори яратилади. Бунда талабаларга ўз ўқув (фақат ўқув бўлмаслиги ҳам мумкин) ишларининг натижаларини ялпи ва қисмма-қисм меёрлар тизимига мос равишда назорат қилиш мумкин ва лозим эканлигини тушунишлари таъминланиши керак. Бу ўз навбатида ўтказилган ишлар натижаларининг қай даражада намунага мос ёки мос эмаслигини ва ўз фаолиятини такомиллаштириш йўналишларини белгилаб олиш имкониятини беради.

Ўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишларни баҳолаб бўлгач, уларни муайян ишларни самарали бажариш методикаси билан таништиради. Бу методиканинг ҳар бири кутилган натижаларни олиш нуктаи назардан зарур бўлган, асосланган хатти-ҳаракатлар изчиллигини тавсифлашни тақозо қилади. Шу методика таркибига кирган ҳар бир хатти-ҳаракатнинг бажарилиш сифатини баҳолашга асос бўладиган меёрлари берилади.

Ишни бажариш методикаси билимларига эга бўлган талабалар ўқитувчининг топшириғига биноан уларнинг изчиллигини, аввал амалга оширилган хатти-ҳаракатларини таҳлил қиладилар ва унинг ишлаб чиқилган методикага мувофиқлигини аниқлайдилар. Натижада ҳар бир талаба ўз фаолиятининг самарадорлигини ошириш мақсадида зарур бўлган хатти-ҳаракатларни белгилаб оладилар.

Шундан сўнг талабаларга семинар аввалгидаги, лекин бошқа мазмундаги ўқув ишлари топшириғи берилади. Талабалар топшириқни бажариб бўлгач, ўқитувчи бажарилган бир неча ишлар намунасида олинган натижаларни гуруҳда муҳокама қилишни ташкил этади. Муҳокамада семинар аввалида таклиф этилган баҳолар меёридан фойдаланилади. Ҳар бир талаба ишидаги кучли ва кучсиз ўринларни қайд қилган ҳамда шу меёрларни қўллаган ҳолда ўзи қўлга киритган натижаларни баҳолайди.

Семинар машғулоти унга яқун яшаш билан тугайди. Ўқитувчи талабалар томонидан бажарилган ишлар натижасини баҳолаб ушда муваффақиятли қатнашганларни алоҳида таъкидлаб ўтади, шунингдек, айрим камчиликларга йўл қўйганларни ҳам қайд қилади ва ишлаш усуллари келгусида такомиллаштириш, яъни кейинги машғулотларда қандай вазифалар қўйилишини белгилаб беради.

Умуман, семинарда талабаларнинг ўз фаолиятларини ташкил этиш малакаларини жонлантириш қуйидаги босқичларни кўзда тутаяди:

1. *Семинарнинг мақсад ва вазифаларини шакллантириш;*
2. *Талабаларнинг дастлаб бажарган ишлари натижаларини ўзлари баҳолашлари ва таҳлил қилишларини ташкил этиш;*
3. *Ишни бажариш методикаси билан таништириш;*
4. *Талабалар томонидан амалга оширилган дастлабки ишларнинг бажарилиш усуллари таҳлилин ташкил этиш;*
5. *Янги мазмундаги ишнинг режасини тузишни ташкил этиш;*

6. *Белгиланган режа асосида ишнинг бажарилишини таъкил этиш;*
7. *Бажарилган иш натижаларини таҳлил қилиш ва баҳолашни таъкил этиш;*
8. *Машғулотга яқун яш.*

Таъкидлаш жоизки, кўриб чиқилган семинар типлари талабаларни муаммоли ўқитишга тайёрлаш учун зарур бўлган ва бир қанча педагогик вазифаларни бажаришга қаратилган машғулотлар тизимини билдиради. Бундай ўқитиш бевосита муаммоли типдаги семинарларда амалга оширилиши мумкин.

Семинар машғулотининг мавзуси зудлик билан ҳал қилиниши мумкин бўлмаган муаммо шаклида берилиши мумкин. Фикрлаш усуллари ривожлантиришга қаратилган семинар машғулотларига тайёргарлик кўришда ўқитувчи қуйидаги масалаларни қамраб олган ва жиддий ўйланган сценарийсини ишлаб чиқади:

- *Талабаларнинг муаммони ечишда қатнашиши учун етарли бўлган билимларини юзага чиқариш қобилиятини ҳамда билимларни юзага чиқариш учун зарур бўлган вазифаларни тавсифлаш;*
- *Талабалардаги билимларни юзага чиқариш асосида муаммога ва муаммони ифодалашга киришиши;*
- *Муаммони тўғри ҳал қилишнинг сўнгги хулосаси (қарори) – натижасини шакллантириш;*
- *Масалани тўлалигича ечишни таъминлайдиган муаммони шакллантириш;*
- *Муаммо таркибидаги муаммоларга жавоблардан иборат оралиқ хулосаларни шакллантириш;*
- *Муаммо таркибидаги муаммоларнинг ечилишида тўғри жавобларни таъминловчи муаммо саволларини шакллантириш.*

Муаммоли саволлар тизимини ишлаб чиқишда талабаларни ўйлашга мажбур қилиш ҳамда уларнинг жавоблари эҳтимоли назарда тутилади. Шу билан боғлиқ равишда машғулот сценарийси машғулотнинг бирор (эҳтимол кўрилган) вариантини акс эттириши лозим бўлади, унинг реаллиги эса ўқитувчининг талабалардаги бошланғич фикрлаш қобилияти даражаси ҳақидаги қай даражада билимга эга бўлишига боғлиқ. Шу билан бирга, ҳатто яхши ишлаб чиқилган сценарий бўлса-да, семинарнинг боришида аввал ўйланган режадан четга чиқишлар бўлади, чунки талабаларнинг индивидуал хислатлари, билимларининг даражаси ва кенглиги ҳар хил бўлади, шу туфайли ўқитувчи семинарни самарали ўтказиш учун темага мувофиқ материал мазмунини ўзи юксак даражада эгаллаган бўлиши шарт.

Семинар аввалида ўқитувчи тайёрлаб келган саволлари ёки вазифаларидан фойдаланган ҳолда талабаларда семинарда қатнашиш учун етарли бўлган билимларни юзага чиқаради.

Билимларни юзага чиқариш билимларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш бўйича семинарлардаги усуллар асосида амалга оширилади. Сўнг юзага чиқарилган билимлар асосида ўқитувчи машғулотда ҳал қилинадиган муаммони талабаларга билдиради ва уни ифодалаб беради. Аввал бошданок қўйилган муаммонинг талабалар томонидан қабул қилинишини таъминлаш учун муаммони қўйишда уни ечиш учун уриниб кўришни ташкил этиш тавсия этилади. Бу билан ўқитувчи кутилаётган ечимни талабалар билан таҳлил қилади, уларда кўринган қийинчиликларни аниқлайди. Муаммони ечишдаги дастлабки уриниш натижасида талабалар уни енгилгина ечиш мумкин эмаслигини аниқлайдилар. Бунда муаммоли вазият талабалар учун муаммони ечиш усуллариининг кейинги изланишини авж олдириш зарурлигининг ички рухий асосланиши бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчи муаммони ечиш усуллариини излашни ташкил этишга ўтар экан, аввало биринчи муаммони ифода қилади, сўнг муаммоли саволларни қўяди ва жавобларни муҳокама қилиб, талабаларнинг бу муаммони ечиш усулини излашга, яъни биринчи оралиқ хулосани қидиришга ундайди. Сўнгра шу таҳлитда яхлитлигича муаммони ечиш

ва хотима хулосаларни ифодалаш билан тугалланиши лозим бўлган кейинги муаммоларнинг ечилиш усулини излашни ташкил этади.

Ўқитувчи муаммони қўйишда унинг мазмунини ойдинлаштирувчи муаммоли саволларни беришдан олдин муаммони тўлалигича ечишга уриниш ташкил этилганидек, талабаларнинг муаммо қисмларини ечишга уринишларини ташкил этиши мумкин. Бу уриниш муаммони ечишда иккинчи машаққатни вужудга келтиради, унинг талабалар томонидан англаб етилиши муаммонинг ечилиш усулини қидиришда фаол иштирок этишининг қўшимча мотиви бўлишига олиб келади.

Ўқитувчи муаммоли савол қўйиб, унга жавоб олиши биланок тўғри ва нотўғри жавобларни баҳоламаслиги, балки талабалардан саволларга ҳар томонлама кенг жавоб талаб қилиши керак. Агар талаба кутилган муайян жавобни тайинли асослай олмаса, бу жавобга хайрихоҳ бўлган бошқа талабаларни ҳам аниқлаб, уларга биргаликда шу жавобни асослашни таклиф этади. Агар талабалар у ёки бу саволга турли жавоблар таклиф этсалар, ўқитувчи талабаларнинг жавобларни қиёслашга қаратилган фикрлашга уринтириши лозим бўлади. Бундай фикрлаш иши мураккаб бўлиб, у барча билдирилган нуктаи назарларни тушуниш, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини аниқлаш, тўғри жавобни қидириш мақсадида танқидларни ҳисобга олган ҳолда турли карашларни ўзаро нисбатлашни кўзда тутати.

Шундай қилиб, муаммоли саволга жавоб топишни қидиришни ташкил этиш ўзида мунтазам қўйилган қадамлар модулини бирлаштирди. Улар қуйидагилар:

- Муаммоли саволни қўйиш;
- Қўйилган саволларга жавоб топиш ва асослаш бўйича талабаларнинг фикрлашга уринишларини ташкил этиш;
- Жавобларнинг танқидий таҳлилини ташкил этиш, уларнинг кучли ва кучсиз жиҳатларини аниқлаш;
- Келишилган мавқе (позитсия)ни ишлаб чиқиш — энг тўғри жавобни конструкциялаш мақсадида жавобларни ўзаро қиёс қилишни ташкил этиш;
- Кейинги муаммоли саволни қўйишга ўтиш.

Ўқитувчи ташкил этган бундай мужассамланган ҳаракатларни бажариш жараёнида талабаларнинг тафаккурларида ривожланиш юз беради.

Талабаларга муаммоли саволлар қўйишда муаммоли саволларнинг узлуксизлигини, уларнинг бажарган ижодий иш натижалари билан алоқасини таъминлаш зарур.

Умуман, талабаларнинг фикрлаш қобилиятларини ўстиришга бағишланган семинар қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Ўқув муаммосини ечиш бўйича ижодий фаолиятда фаол иштирок этиш учун зарур бўлган билимларни юзага чиқариш;
2. Муаммога киришиш ва уни ифодалаш;
3. Талабаларнинг аввал эгалланган билимлари негизида муаммони ечишга уринишни ташкил этиш;
4. Муаммони ечиш бўйича талабаларнинг кенг ижодий фаолиятини ташкил этиш (муаммони ва муаммоли саволни қўйиш, муаммоли саволга жавоб топишни ташкил этиш, оралиқ ва якуний хулосаларни ифодалаш);
5. Машғулотга якун яшаш.

Муаммоли ўқитиш шароитидаги ўқув жараёнининг мустақкам асоси талабаларни мустақил фикрлашга мунтазам тайёрлаш, шахсий фазилат сифатида улардаги баҳоланадиган мустақилликни шакллантириш ва ривожлантириш ҳисобланади. Бу ўқитишдаги мустақил ишнинг алоҳида муҳим аҳамияти, уни ўқув юрти педагогик тизими марказига қўйилишининг қонунийлиги, унинг ўз тизими бўлиши заруриятини ташкил этиш демакдир. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, бу масала ханузгача амалиётда тўла ҳал қилинган эмас.

Амалий машғулотлар бир неча босқичда ўтказилади. Биринчи босқичда билимлар назорат қилинадигани, уларнинг мавжудлиги машғулотларда ишлаб чиқиладиган вазифаларнинг ечилиш методикасини тушунишга ёрдам беради. Ўқитувчи билимлар ўзлаштирилишининг назоратини ўтказиб бўлгач, талабаларни муайян тоифадаги вазифаларни ечиш методикаси билан таништиради. Бу жараёнда ўқитувчи методика таркибига кирадиган барча ҳаракатларни талабаларга тушунтириши лозим. Ўрганилган методикага мувофиқ равишда барча ҳаракатларни амалий эгаллашни ташкил этиш учун ўқитувчи талабаларга индивидуал топшириқлар беради. Бу топшириқларни бажариш жараёнида юзага келган қийинчиликларни ўз вақтида енгил мақсадида ўқитувчи талабаларга йўл-йўриқлар беради. Бунда ўқитувчининг вазифаси ҳар бир талабанинг ўз топширигини онгли равишда бажаришини таъминлашдан иборат бўлади.

Топшириқни бажариш якунлангач, ўқитувчи унинг боришини ва талабалар ишлари натижаларини таҳлил қилади, гуруҳ билан биргаликда типик қийинчиликларни муҳокама қилади, уларни енгил усулларини кўрсатиб беради, шаклланган малакаларни келгусида такомиллаштириш бўйича вазифалар қўяди.

Шундай қилиб, алгоритмик типдаги амалий машғулотларни ўтказиш қуйидаги босқичларни кўзда тутлади:

1. Муайян тоифадаги вазифаларни ечиш методикасини тушуниб олишга ёрдам берадиган билимлар ўзлаштирилишини назорат қилиш;
2. Ўзлаштирилиш объекти бўлган вазифаларнинг ечилиш методикаси билан танилиш;
3. Конкрет вазифа материаллари асосида ўрганилган методикага мувофиқ равишда талабаларнинг индивидуал фаолиятни ташкил этиш;
4. Типик қийинчиликлар ва уларни енгил йўллари гуруҳ бўлиб муҳокама қилишни ташкил этишнинг талабалар томонидан бажарилишининг бориши ва натижаларини таҳлил қилиш, келгусида эгалланиши мумкин бўлган малакаларни такомиллаштириш бўйича вазифа қўйиш.

Муаммоли типдаги амалий машғулотларни ташкил этиш қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

1. Муайян тоифадаги вазифаларнинг ечилиш методикасини ишлаб чиқиш учун зарур бўлган билимларнинг талабалар томонидан ўзлаштирилишини назорат қилиш;
2. Ечилиш методикасини ишлаб чиқишни кўзда тутган янги вазифаларни қўйиш;
3. Қўйилган вазифанинг ечилиш методикасини ишлаб чиқишга қаратилган талабаларнинг фикрлашга урилишларини ташкил этиш;
4. Талабалар ишларининг натижаларини таҳлил қилиш, методикани ишлаб чиқиш жараёнида юзага келган қийинчиликларни гуруҳ бўлиб муҳокама қилиш, унинг сабаблари ва уни енгил усулларини аниқлаш.

Амалий вазифа ва муаммоларни ечишдаги талабаларнинг умумий фаолиятини ташкил этишнинг самарали шакли тадбиркорлик ўйинларидир. Маълумки, тадбиркорлик ўйинлари талабаларнинг коллектив фаолиятини ташкил этишни билдирадигани, бу жараёнда унинг бўлғуси касбий фаолиятининг ашёвий ва ижтимоий мазмуни яратилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг педагогик самарадорлиги натижаси кўп жиҳатлардан ўйиннинг сценарийсини ишлаб чиқиш унинг тайёрланиш сифати билан белгиланади. Тадбиркорлик ўйинлари талабани амалий тайёрлашнинг педагогик вазифалари тизимини ечишга қаратилган бўлиши лозим. Буларга биринчи навбатда: реал касбий фаолият шароитида қўлланадиган амалий малака ва кўникмаларни шакллантириш; амалий вазиятлар ва шунга мос ҳаракат усулларини ишлаб чиқишни таҳлил қиладиган фикрлаш қобилиятларини шакллантириш; гуруҳ (жамоа) фаолиятида фаол иштирок этишини таъминлайдиган қобилиятларни шакллантириш тааллуқлидир.

Ўйиннинг мазмуни ва тузилмаси шундай шаклланиши ва шундай тузилиши керакки, шунга мос малака ва қобилиятлар ҳар бир иштирокчида бутун ўйин давомида шакллансин. Ўйиннинг педагогик вазифалари сценарийда аниқ акс этиши шарт.

Ўқув вазиятини моделлаштириш бўйича тадбиркорлик ўйинларини тайёрлашда мураккаб амалий вазифаларни (муаммоларни) ечишга қаратилган касбий фаолият мазмуни танланади. Бунда мос вазифаларни таҳлил қилиб чиқиш, уни ечишда иштирок этадиган раҳбарлар ва ижрочиларни, уларнинг вазифалари, ўзаро муносабатлари тартиби, вазифани самарали ечишнинг ибтидоси, босқичлари ва меёрлари, унга керак бўладиган техник воситалар, меёрий, эҳтиёж (справочник), методик ва бошқа манбаларни аниқлаш зарур.

Ўқув жараёнини такомиллаштириш методлари муаммоли ўқитиш жараёнида самарадорлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Улардан талаба ижодий шахсни – бўлғуси мутахассисни шакллантириш нуктаи назардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бундай ўқитишда талабаларнинг билиш мустақиллигини шакллантириш ва ривожлантириш катта аҳамиятга эга, чунки у талабаларда билимгабўлган барқарор қизиқишнинг шаклланганлигини, ташаббус ва мустақил фаолиятнинг мунтазамлигини, муайян ақлий ҳаракатлар ва ақлий сифатлар тизимини кўзда тутди.

Маълумки, билиш талабаларнинг тушуниши учун бўлган конкрет фан сатҳида бошланар ва бу босқичга унинг ривожланиши, қобилияти мос келиши, табиат жараёнлари ва ҳодисаларининг ички моҳияти ва ҳақиқий мазмунига етиш ва шу тариқа асл илмий билимлар ўзлаштирилар экан, бу ўринда ўқитишнинг фаол, муаммоли-ижодий методларини қўллаш зарур. Вазифа илмий билимларни эгаллаш жараёнида ўз-ўзидан ҳал бўлмайди. Унинг ечилиши тафаккурни махсус машқ қилдиришга жалб этади. Шу маънода гап ўқув материални ўрганишнинг муайян образи, ташкилий, педагогик мақсадга мувофиқлиги жараёни, фикрлашнинг фаол тараққий этиб бориши, билиш фаоллиги ва талабаларнинг мустақиллиги ҳақида боради.

Демак, муаммоли ўқитиш бу ўқитишнинг педагогик технологияси бўлиб, ўзининг мазмуни ва тузилмаси бўйича ўқитувчи ва талабанинг ижодий жараёнларини синтезлайди.

Муаммоли ўқитишда педагогик фаолиятнинг хусусиятлари ўқув ахборотлари мазмунини муаммоли вазифалар ва муаммоли вазиятларга кўчириш орқали мақсадларни ойдинлаштириш жараёнидан иборат бўлади.

Ижодий ўқув фаолияти муаммоли ўқитишнинг асосий қондасини сақлаган ҳолда – маълум даражада ҳаракатларга эркинлик бериш ва бу ҳаракатларни билиш жараёнининг бутун тузилмаси тизимида тартибга тушириш билан бошқарилади.

Муаммоли ўқитишдан фойдаланган ҳолдагина талабаларда ўқув муаммолари ва касбий вазифаларини ечишда илмий текшириш жиҳатдан ёндашувни тарбиялаш, мустақил билиш малакаси ва методларини шакллантириш мумкин. Муаммоли ўқитишни қўллаш, билишни тушунишни шакллантиришга ёрдам беради, педагогик ижод ва касбий маҳоратни ривожлантиришга психологик ва касбий тайёрлигини шакллантиради.

Муаммоли ўқитиш ўқув ахборотларининг махсус тузилмасини ишлаб чиқишни тақозо қилади. Муаммоли лексия технологияси саволлар, гипотезалар тизими, унинг ечими, назорат ва тузатувларни амалга ошириш тизими орқали мазмунни мунтазам очиб боришни кўзда тутди.

Шунингдек, муаммоли лексияда муаммоли вазият ва уни муаммоли ҳал қилиш тизими ҳам киради. Ўқув жараёнида бундай технологияни жорий қилиш қизиқишни уйғотади, ақлни ривожлантиради, билиш қаршиликларини енгиш учун йўл-йўриқлар беришни талаб қилади, мантиқий тадқиқ қилишга йўллайди ва уни босқичлар бўйича ўргатади, тафаккурнинг назарий услубларини тарбиялайди.

Муаммоли лексияни ўтказишда ўқув ахборотлари тузилмаси шундай тасвирланиши мумкин, яъни лексия «Ўзбекистон республикасида халқ таълими

тараққийнинг ҳозирги замон концепсияси» каби муаммоларга бағишланиши мумкин. Булексияни ташкил этишда муаммоли вазият таклифлар бўйича ечилиш усулини танлаш, қўйилган муаммо ечими бўйича танланган усулларни муҳокама қилиш, янги ахборотни олиб кириш тарзида яратилади.

Муаммоли вазиятни яратиш учун талабаларга икки назарий қоида таклиф этилади: бу халқ таълимини башорат қилиш ва халқ таълими мақсади. Уларга бу муаммолардан бирини танлаш ёки муаммоли вазият аниқлаб бериши лозим бўлган ўзларининг янги назарий қоидани тузиш таклиф этилади.

Кейинги босқичда танланган вазифани муҳокама қилиш ташкил этилади, унинг ҳал қилиниш жараёни кузатилади, ахборотлар таҳлил қилинади, танланган ечимнинг тўғрилиги текшириб қўрилади. Ундан сўнг янги назарий нуқтаи назарни тузишга ўтилади.

Муаммоли лексия талабаларнинг фақат тингловчи эмас, балки фаол иштирокчи бўлишини тақозо қилади. У илмий тафаккур услубини ривожлантиради. Муаммоли вазифалар ўзида оператсион-протсессуал таркибларни бирлаштиради. Улар ахборот мазмунини янгилаш ва янги билимлар олиш орқали таҳлилга, тушуниш ва изоҳлашга, ўрганилаётган илмий муаммоларни назарий жиҳатдан фикрлашга диққатни жалб қилади. Муаммоли лексия давомида талабаларда мавжуд бўлган билимлардан фойдаланилади, уларни янги ахборотлар билан боғлиқ равишда янгиланишини амалга оширади.

Муаммоли лексия билиш фаолиятини самарали бошқаришни таъминлайди.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитиш ўқув жараёнини ташкил этишнинг шундай шаклики, унда ўқитувчи бошчилигида муаммоли вазият ва бу вазиятнинг ечилишидаги талабаларнинг самарали мустақил фаолияти юзага келтирилади.

Муаммоли ўқитишни ташкил этиш натижасида талабаларда касбий билим, малака ва кўникмалар ҳамда фикрлаш қобилиятларини ўстиришнинг ижодий имкониятлари юзага келади.

Муаммоли технологияни амалга ошириш учун:

- Энг долзарб, аҳамиятли вазифаларни танлаш;
- Ўқув ишларининг барча турларида муаммоли ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаш;
- Муаммоли ўқитишнинг энг мақбул тизимини ишлаб чиқиш, дарслик, ўқув ва методик қўлланмалар, тавсияномалар яратиш;
- Шахсий ёндашув ва ўқитувчи маҳорати зарурдир.

ХVII.БОБ. ТАЪЛИМНИНГ ИНТЕРФАОЛ СТРАТЕГИЯЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ

§1.Интерфаол таълим самарадорлигини таъминловчи асосий омиллар

Мантиқий нуқтаи назардан эса интерфаоллик, энг аввало, ижтимоий субъектларнинг суҳбат (диалог), ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракат, фаолиятни олиб боришларини ифодалайди.

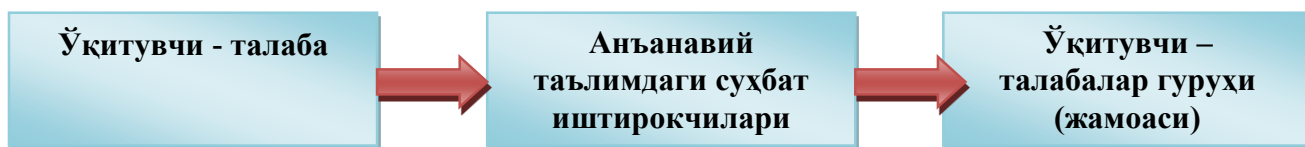
Интерфаол таълим (ингл. “interact”, рус. “интерактив”; “inter” – ўзаро, “act” – ҳаракат қилмоқ) – талабаларнинг билим, кўникма, малака ва муайян ахлоқий сифатларни ўзлаштириш йўлидаги ўзаро ҳаракатини ташкил этишга асосланувчи таълим

Замонавий шароитда таълим самарадорлигини оширишнинг энг мақбул йўли – бу машғулотларнинг интерфаол методлар ёрдамида ташкил этиш деб ҳисобланмоқда. Хўш интерфаол методларнинг ўзи нима? Улар қандай дидактик имкониятларга эга? Таълим

жараёнида интерфаол методларнинг ўринли, мақсадга мувофиқ қўлланилиши қандай самараларни кафолатлайди?⁴⁰

Интерфаол таълим таълим самарадорлигини оширишнинг энг мақбул йўли сифатида эътироф этилаётган таълим тури ва ўқитиш шакли саналади. Моҳиятига кўра интерфаоллик талабаларнинг билим, кўникма, малака ва муайян ахлокий сифатларни ўзлаштириш йўлида биргаликда, ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракатни ташкил этиш лаёқатига эгаликларини англатади.

Таълим соҳасида фаолият юритаётган ҳар бир мутахассис яхши биладики, анъанавий таълим ҳам суҳбат (диалог)га асосланган ва бу суҳбат куйидаги ўзаро муносабат шаклларида ташкил этилади :

Анъанавий таълимга асосланган суҳбат

Пиагет: фаол таълим олиш (ўрганиш). Когнитив тараққиёт ҳақидаги баҳс мунозараларга улкан ҳиссасини қўшувчи Жин Пиагетнинг таъсирчан ғоялари ҳамон давом этмоқда. Скиннерга ўхшамаган ҳолда Пиагет гўёки ўқитувчининг ўқувчини устида ишлаш керак материал сифатида қарашидек баҳо беради. Ижтимоий ва жисмоний муҳитнинг уйғунлигини Пиагет ассимиляция ва аккомодация деб баҳолайди. Ассимиляцияда Пиагет фикрича бола жисмоний ҳолатни мантиқан боғлаган ҳолда ўрганиш, яъни худди кундалик ҳаётидаги оддий шиппак ёки бўшаган идишлар билан ўйинчоқ сифатида ўйнаб кетганидек каби қарайди. Бўш кўзани ўйнаб, унга бола ўхшатиш орқали ғор, ёки тароқ орқали бола шу буюм билан боғланган нарсаларни мантиқан ўрганиб боради.

Шундай қилиб ассоциация, яъни боғлиқлик орқали бола дунё тараққиётида ўзини тутишни ўрганиб боради. Аккомодацияда Пиагет жисмоний ва ижтимоий дунёнинг ҳақиқатлари ва қарама-қаршиликлари инсон адаптация орқали тушуниб боради. Шундай қилиб аккомодация ассимиляцияни тўлдириб боровчи усул ҳисобланади. 7-бет.

Ёш болаларни ўрганишнинг асосий (марказий) қисмида кузатилиши мумкин бўлган ҳолатларда уларнинг маълум бир ҳаракатлардан кейин тушуниш ёки англаб етиш даражалари ривожланиб боради. Мисол учун улар рўзғор буюмларини емоқчи бўлганда, яъни еб бўлмайдиган нарсаларни ейишга ҳаракат қилса, улар қийинчилик ёки оғриқга дуч келади. Аккомодациянинг ассимиляцияга нисбатан пассив натижа беришидан кўришимиз мумкинки, ўзига ишонмаган ўрганувчи таваккал қилишга иккиланади.

Пиагет таъкидлашича эффектив ўрганувчи ассимиляция ва аккомодациядан маълум бир балансга келиш учун эквиграция процессини бошдан кечиради. (Пиагет 1975,pp30ff). Р7. Пиагет яна таъкидлайдики, ўрганиш ассимиляциянинг актив процесси бўлиб, у ёши катталардан масалан ўқитувчидан келиб чиқмайди. Фаолият - болага ёки талаба ёки ўрганувчига -марказлашган фаолият турига айланади. Яъни ўқитиш жараёнида талаба ёки ўрганувчи фаоллашади. Бу яна Брунернинг асос солган “ўрганиш услуги”га мос келади. (Брунер 1967). Бу ҳолатда ўқитувчининг асосий роли болани ўрганишига тайёрлик даражасини назорат қилади ва боланинг очилмаган қирраларини бола фаоллигига марказлашган ҳолатда очилишини аниқлайди⁴¹.

Интерфаол таълим ўқитиш жараёнининг асосий иштирокчилари – ўқитувчи, талаба ва талабалар гуруҳи ўртасида юзага келадиган ҳамкорлик, қизғин баҳс-мунозалар, ўзаро фикр алмашиш имкониятига эгалик асосида ташкил этилади, уларда эркин фикрлаш,

⁴⁰Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. -108 b. – B. 4.

⁴¹Алекс Муур. Таълим бериш ва Таълим олиш: Педагогика, Таълим дастури ва тарбия. Боулинг Грин штати Университети кутубхоналари, 2012. – Б. 6-7.

шахсий қарашларини иккиланмай баён этиш, муаммоли вазиятларда ечимларни биргаликда излаш, ўқув материалларини ўзлаштиришда талабаларнинг ўзаро яқинликларини юзага келтириш, “ўқитувчи – талаба – талабалар гуруҳи”нинг ўзаро бир-бирларини ҳурмат қилишлари, тушунишлари ва қўллаб-қувватлашлари, самимий муносабатда бўлишлари, руҳий бирликка эришишлари кабилар билан тавсифланади⁴². Интерфаол таълимда суҳбат қуйидаги шахслар ўртасида ташкил этилади:

Интерфаол таълимда ташкил этиладиган суҳбат (диалог)

Интерфаол таълим моҳиятига кўра суҳбатнинг “талаба – ахборот- коммуникацион технологиялар” шаклида ташкил этилиши талабалар томонидан мустақил равишда ёки ўқитувчи раҳбарлигида ахборот технологиялари ёрдамида билим, кўникма, малакаларнинг ўзлаштирилишини англатади. Ўқитувчи интерфаол таълим ёрдамида талабаларнинг қобилиятларини ривожлантириш, мустақиллик, ўз-ўзини назорат, ўз-ўзини бошқариш, самарали суҳбат олиб бориш, тенгдошлари билан ишлаш, уларнинг фикрларини тинглаш ва тушуниш, мустақил, ижодий, танқидий фикрлаш, муқобил таклифларни илгари суриш, фикр-мулоҳазаларини эркин баён қилиш, ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилиш, муаммонинг ечимини топишга интилиш, мураккаб вазиятлардан чиқа олиш каби сифатларни шакллантиришга муваффақ бўлади. Энг муҳими, интерфаол таълимни қўллаш орқали ўқитувчи талабаларнинг аниқ таълимий мақсадга эришиш йўлида ўзаро ҳамкорликка асосланган ҳаракатларини ташкил этиш, йўналтириш, бошқариш, назорат ва таҳлил қилиш орқали ҳолис баҳолаш имкониятини қўлга киритади. Ўқув жараёнининг интерфаол таълимга асосланиши бир қарашда ниҳоятда оддий, содда, ҳатто “болалар ўйини” каби таассурот уйғотади⁴³.

Ҳозирда таълим методларини такомиллаштириш соҳасидаги асосий йўналишлардан бири интерфаол таълим ва тарбия усулларини жорий қилишдан иборат. Интерфаол усулларни қўллаш натижасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, таҳлил қилиш, ҳулосалар чиқариш, ўз фикрини баён қилиш, уни асослаган ҳолда ҳимоя қила билиш, соғлом мулоқот, мунозара, баҳс олиб бориш кўникмалари шаклланиб, ривожланиб боради⁴⁴.

Бу масалада америкалик психолог ва педагог Б.Блум билиш ва эмоционал соҳалардаги педагогик мақсадларнинг таксономиясини яратган. Уни **Блум таксономияси** деб номланади. (Таксономия-борлиқнинг мураккаб тузилган соҳаларини таснифлаш ва системалаштириш назарияси). Унга кўра тафаккурнинг ривожланиши **билиш, тушуниш,**

⁴²Муслимов Н., Усмонбоева М., МирсолиеваМ. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент, 2016. - Б. 70-71.

⁴³Ro‘ziyeva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo‘llanilishi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. -108 b. – B. 5.

⁴⁴Муслимов Н., Усмонбоева М., МирсолиеваМ. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент, 2016. - Б. 70-71.

қўллаш, таҳлил, умумлаштириш, баҳолаш даражаларида бўлади. Булар қуйидаги белгилар ҳамда ҳар бир даражага мувофиқ феъллар намуналари билан ҳам ифодаланади, жумладан:

Билиш дастлабки тафаккур даражаси бўлиб, бунда ўқувчи атамаларни айта олади, аниқ қоидалар, тушунчалар, фактлар ва шу кабиларни билади. Бу тафаккур даражасига мувофиқ феъллар намуналари: қайтара билиш, мустаҳкамлай олиш, ахборотни етказа олиш, айтиб бера олиш, ёзиш, ифодалай олиш, фарқлаш, таний олиш, гапириб бериш, такорлаш.

Тушуниш даражасидаги тафаккурда эга бўлганда эса, ўқувчи фактлар, қоидалар, схема, жадвалларни тушунади. Мавжуд маълумотлар асосида келгуси оқибатларни тахминий тафсифлай олади. Бу тафаккур даражасига мувофиқ феъллар намуналари: асослаш, алмаштириш, яққолаштириш, белгилаш, тушунтириш, таржима қилиш, қайта тузиш, ёритиб бериш, шарҳлаш, ойдинлаштириш.

Қўллаш даражасидаги тафаккурда ўқувчи олган билимларидан фақат анъанавий эмас, ноанъанавий ҳолатларда ҳам фойдалана олади ва уларни тўғри қўллайди. Бу тафаккур даражасига мувофиқ феъллар намуналари: жорий қилиш, ҳисоблаб чиқиш, намойиш қилиш, фойдаланиш, ўргатиш, аниқлаш, амалга ошириш, ҳисоб-китоб қилиш, татбиқ қилиш, ҳал этиш.

Таҳлил даражасидаги тафаккурда ўқувчи яхлитнинг қисмларини ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликларни ажрата олади, фикрлаш мантикидаги хатоларни кўради, фактлар ва оқибатлар орасидаги фарқларни ажратади, маълумотларнинг аҳамиятини баҳолайди. Бу тафаккур даражасига мувофиқ феъллар намуналари: келтириб чиқариш, ажратиш, табақалаштириш, таснифлаш, тахмин қилиш, башорат қилиш, ёйиш, тақсимлаш, текшириш, гуруҳлаш.

Умумлаштириш даражасидаги тафаккурда ўқувчи ижодий иш бажаради, бирор тажриба ўтказиш режасини тузади, бир нечта соҳалардаги билимлардан фойдаланади. Маълумотни янгилик яратиш учун ижодий қайта ишлайди. Бу тафаккур даражасига мувофиқ феъллар намуналари: янгилик яратиш, умумлаштириш, бирлаштириш, режалаштириш, ишлаб чиқиш, тизимлаштириш, комбинациялаштириш, яратиш, тузиш, лойиҳалаш.

Баҳолаш даражасидаги тафаккурда ўқувчи мезонларни ажрата олади, уларга риоя қила олади, мезонларнинг хилма-хиллигини кўради, хулосаларнинг мавжуд маълумотларга мослигини баҳолайди, фактлар ва баҳоловчи фикрлар орасидаги фарқларни ажратади. Бу тафаккур даражасига мувофиқ феъллар намуналари: ташхислаш, исботлаш, ўлчаш, назорат қилиш, асослаш, маъқуллаш, баҳолаш, текшириш, солиштириш, қиёслаш.

Бунда анъанавий ҳамда интерфаол дарс орасидаги фарқларни билиш керак (1-жадвал).

1-жадвал

Анъанавий ҳамда интерфаол дарс орасидаги айрим фарқлар

№	Асосий тушунчалар	Анъанавий дарс	Интерфаол дарс
---	-------------------	----------------	----------------

1.	Қўлланиш даражаси	Барча мавзулар бўйича улар учун қулай бўлган дарс турлари шаклида қўлланилади	Айрим мавзулар бўйича интерфаол дарснинг қулай бўлган турлари шаклида қўлланилади. Бошқа мавзулар учун анъанавий дарс қўлланилади
2.	Дарс мақсади	Дарс билим, кўникма, малакаларни шакллантириш, мустаҳкамлаш	Дарс мавзуси бўйича мустақил фикрлаш, хулосага келиш, уларни баён қилиш, ҳимоялашга ўргатиш
3.	Ўқитувчининг вазифалари ва иш усуллари	Янги мавзунини тушунтириш, мустаҳкамлаш, назорат, топшириқлар бериш	Ўқувчиларнинг мустақил ишлашларини ва тақдимотларини ташкил қилиш, бошқариш, назорат, якуний хулосаларни асослаб бериш
4.	Дарсга тайёргарликка талаблар	Дарс режаси, конспект ва дидактик воситаларни тайёрлаш	Интерфаол дарс ишланмаси, мустақил ишлар учун топшириқлар, таркатма материаллар, бошқа зарур воситаларни тайёрлаш
5.	Ўқувчилар тайёргарлигига талаблар	Олдинги дарс бўйича вазифаларни бажариб келиш	Янги дарс мавзуси бўйича асосий тушунчаларни ва дастлабки маълумотларни билиш
6.	Ўқувчининг вазифалари ва иш усуллари	Ўқитувчининг тинглаш ва ўзлаштириш, берилган топшириқларни бажариш	Ўқитувчи берган топшириқларни бажариш бўйича мустақил фикрлаш, ўз фикр, хулосаларини бошқаларга солиштириш ва якуний хулосага келиш
7.	Вақт тақсимоти	Дарс вақтининг кўп қисми ўқитувчининг янги мавзунини тушунтириши, таҳлил қилиши, топшириқларни тушунтириши, ўзлаштиришни назорат қилишига сарфланади	Дарс вақтининг кўп қисми ўқувчиларнинг мустақил топшириқларни бажариши, фикр алмашиши, мушоада қилиши, ўз хулосаларини баён қилиши ва ҳимоялашига сарфланади
8.	Дарснинг модули ва алгоритми	Дарснинг модули ва алгоритмларидан ҳар бир ўқитувчи ўзи қўллаётган методга мувофиқ фойдаланади	Ҳар бир дарс олдиндан тайёрланган модуллар ва алгоритмларга, лойиҳаларга мувофиқ ўтказилади

9.	Ўқувчиларнинг фаоллик даражаси	Ўқитувчи ҳар томонлама фаол, ўқувчилар диққатни жамлаш, тушуниш, фикрлаш, топшириқларни бажариш бўйича фаол	Ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам ҳар томонлама фаол. шакллари: ўқитувчи-ўқувчи; ўқувчи-ўқувчи; ўқувчи-кичик гуруҳ; кичик гуруҳ-кичик гуруҳ; ўқувчи-ўқитувчи; кичик гуруҳ-ўқитувчи; гуруҳ-ўқитувчи
10.	Кутиладиган натижа	Мавзу бўйича ўқувчиларнинг билим, кўникма, малакаларни ўзлаштиришлари	Мавзу бўйича ўқувчиларнинг ўз фикр, хулосаларини шакллантириш, уларни мустақил билим олишга ўргатиш

Интерфаол машғулотнинг ушбу жадвалда кўрсатилган айрим жиҳатларини таҳлил қилиш асосида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

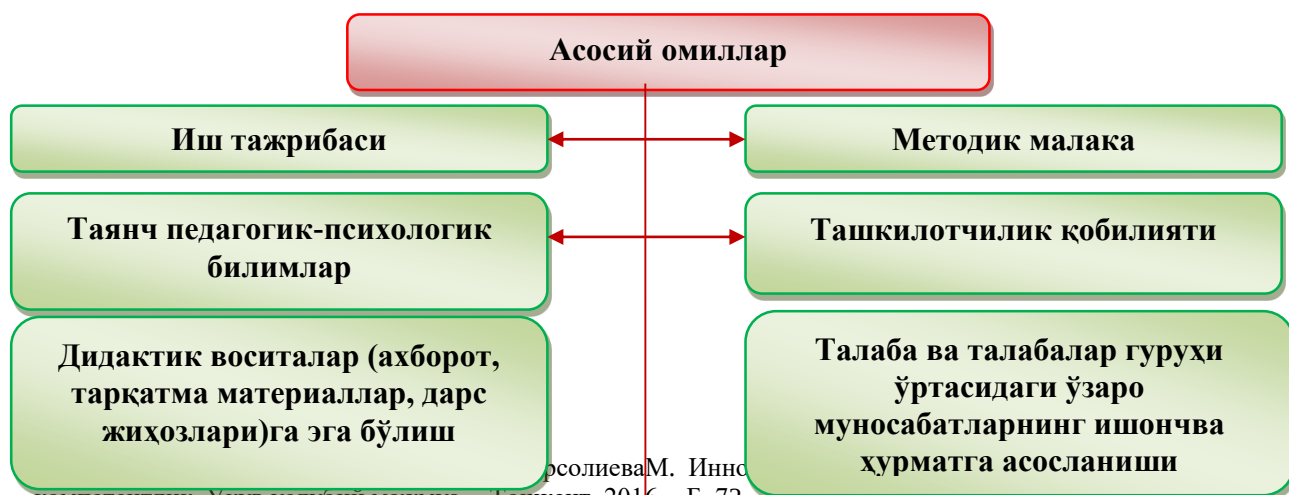
1. Ўқув режадаги фанларни ўқитишда қайси мавзулар бўйича интерфаол дарслар ташкил қилиш мақсадга мувофиқлигини ҳисобга олиш зарур. Бунда бир мавзу бўйича машғулотнинг мақсадига тўлиқ эришишни таъминлайдиган интерфаол ёки анъанавий машғулот турларидан фойдаланиш кўзда тутилади.

2. Интерфаол машғулотнинг самарали бўлиши учун ўқувчилар янги машғулотдан олдин унинг мавзуси бўйича асосий тушунчаларни ва дастлабки маълумотларни билишларини таъминлаш зарур.

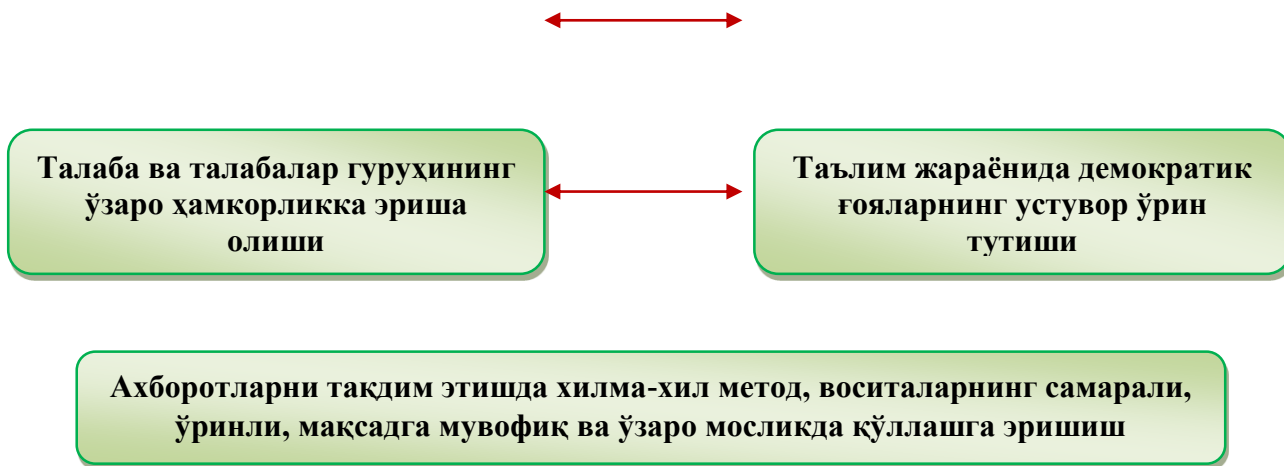
3. Интерфаол машғулотда ўқувчиларнинг мустақил ишлашлари учун анъанавий машғулотга нисбатан кўп вақт сарфланишини ҳисобга олиш зарур.

Интерфаол таълим усули – ҳар бир ўқитувчи томонидан мавжуд воситалар ва ўз имкониятлари даражасида амалга оширилади. Интерфаол машғулотларни амалда қўллаш бўйича айрим тажрибаларни ўрганиш асосида бу машғулотларнинг сифат ва самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омилларни кўрсатишимиз мумкин. Уларни шартли равишда ташкилий-педагогик, илмий-методик ҳамда ўқитувчига, ўқувчиларга, таълим воситаларига боғлиқ омиллар деб аташ мумкин. Улар ўз моҳиятига кўра ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишини назарда тутишимиз лозим.

Бироқ, бунда ўқитувчининг маълум даражада қуйидаги омилларга эга бўлиши талаб қилинади⁴⁵:

Тошкент, 2016. - Б. 72.

Интерфаол таълим самарадорлигини таъминловчи асосий омиллар.

Ташкилий-педагогик омилларга қуйидагилар киради:

- 1) ўқитувчилардан интерфаол машғулотлар олиб боровчи тренерлар гуруҳини тайёрлаш;
- 2) ўқитувчиларга интерфаол усулларни ўргатишни ташкил қилиш;
- 3) ўқув хонасида интерфаол машғулот учун зарур шароитларни яратиш;
- 4) маърузачининг ҳамда иштирокчиларнинг иш жойи қулай бўлишини таъминлаш;
- 5) санитария-гигиена меъёрлари бузилишининг олдини олиш;
- 6) хавфсизлик қоидаларига риоя қилишни таъминлаш;
- 7) давоматни ва интизомни сақлаш;
- 8) назорат олиб боришни ташкил қилиш ва бошқалар.

Илмий-методик омилларга қуйидагилар киради:

- 1) ДТС талабларининг бажарилишини ҳамда дарсдан кўзда тутилган мақсадга тўлиқ эришишни таъминлаш учун мақсадга мувофиқ бўлган интерфаол усулларни тўғри танлаш;
- 2) интерфаол машғулот ишланмасини сифатли тайёрлаш;
- 3) интерфаол машғулотнинг ҳар бир элементи ўрганилаётган мавзу билан боғлиқ бўлишини таъминлаш;
- 4) машғулотлар мавзуси ва мазмунини сўнгги илмий-назарий маълумотлар асосида белгилаш;
- 5) ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини олдиндан аниқлаш ва шунга мос даражадаги интерфаол машғулотларни ўтказиш;
- 6) интерфаол машғулот учун етарлича вақт ажрата билиш ва бошқалар.

Шу билан бирга интерфаол ТТни қўллаш самарадорлиги қуйидаги иккиламчи омилларга ҳам боғлиқ⁴⁶:

⁴⁶ Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент, 2016. - Б. 72.

Интерфаол таълим самарадорлигини таъминловчи иккиламчи омиллар.

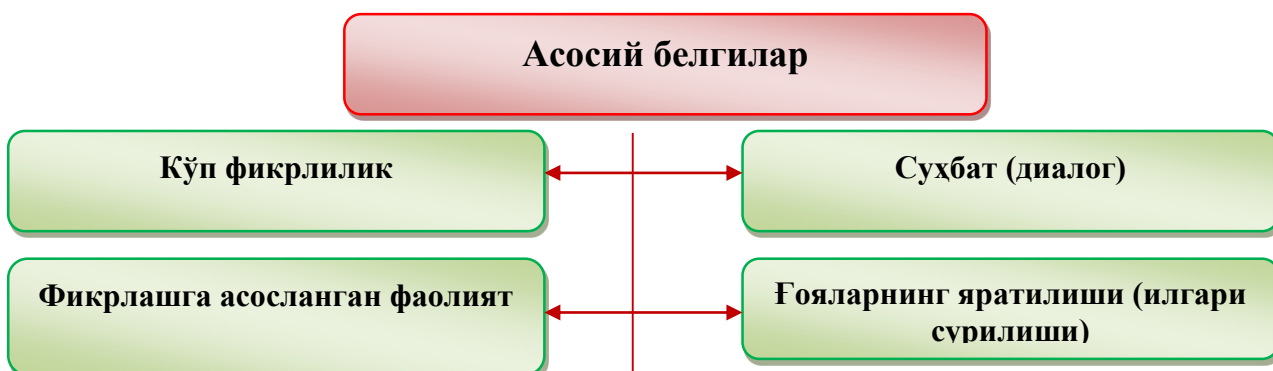
Одатда интерфаол таълимга асосланган таълимий ҳаракатлар қуйидаги шаклларда таъкил этилади:

- индивидуал;
- жуфтлик;
- гуруҳ;
- жамоа билан ишлаш

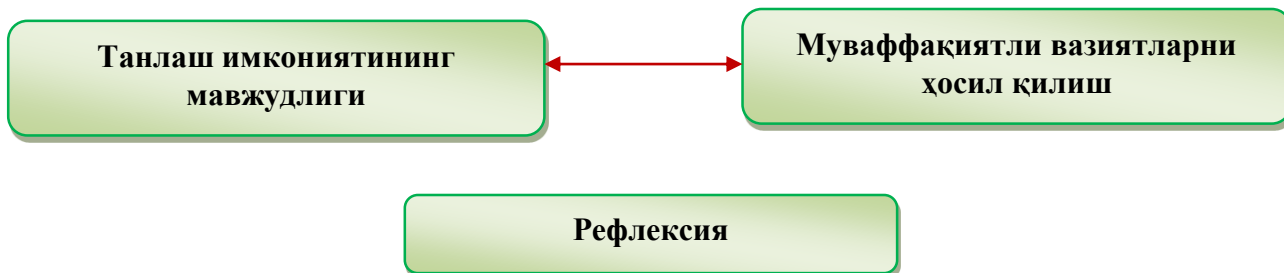
Интерфаол таълимни қўллаш жараёнида талабалар қуйидаги имкониятларга эга бўлади:

- гуруҳ ёки жамоа билан ҳамкорликда ишлаш;
- тенгдошлари орасида ўз ғояларини эркин баён қилиш, билимларини ҳеч қандай руҳий тўсиқларсиз намойиш этиш;
- муаммони ҳал қилишга ижодий ёндашиш;
- гуруҳ ёки жамоадошлари билан руҳий яқинликка эришиш;
- ўз ички имконият ва қобилиятларини тўлиқ намоён қила олиш;
- фикрлаш, фикрларни умумлаштириш, энг муҳимларини саралаш;
- ўз фаолиятини назорат қилиш ва мустақил баҳолаш;
- ўз имкониятлари ва кучига ишонч ҳосил қилиш;
- турли вазиятларда ҳаракатланиш ва мураккаб вазиятлардан чиқа олиш кўникмаларини ўзлаштириш

Интерфаол таълим муайян белгиларга эга. Қуйидагилар интерфаол таълимга хос асосий белгилар саналади⁴⁷

⁴⁷Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент, 2016. - Б. 72-73.

Интерфаол таълимнинг асосий белгилари.

Изоҳ: Рефлексия (лот. “reflexio” – ортга қайтиш, акс этиш): кишининг ўз хатти-ҳаракатлари, уларнинг асосларини тушуниб етиши, фаҳмлашига қаратилган назарий фаолияти; билишнинг алоҳида фаолияти; шахсий кечинмалари, ҳис-туйғулари ва ўй-хаёллари моҳиятини фикрлаш орқали англаш), ўз-ўзини таҳлил қилиши.

§2.Интерфаол таълим устувор тамойиллари ва имкониятлари

Барча таълим турлари каби интерфаол таълим ҳам устувор тамойилларга эга:

1. Машғулот – маъруза эмас, балки жамоанинг умумий иши.
2. Гуруҳнинг тажрибаси педагогнинг тажрибасидан кўп.
3. Талабалар ёш, ижтимоий мавқе ва тажрибага кўра ўзаро тенг.
4. Ҳар бир талаба ўрганилаётган муаммо юзасидан ўз фикрини айтиш ҳуқуқига эга.
5. Машғулотда талаба шахси танқид қилинмайди (фикр танқид қилиниши мумкин).
6. Билдирилган ғоялар талабаларнинг фаолиятини бошқармайди, балки фикрлаш учун ахборот (маълумот) бўлиб хизмат қилади.

Интерфаол таълим қуйидаги имкониятларга эга:

- талабаларда билимларни ўзлаштиришга бўлган қизиқишни уйғотади;
- таълим жараёнининг ҳар бир иштирокчисини рағбатлантиради;
- ҳар бир талабанинг руҳиятига ижобий таъсир кўрсатади;
- ўқув материалининг пухта ўзлаштирилиши учун қулай шароит яратади;
- талабаларга кўп томонлама таъсир кўрсатади;
- талабаларда мавзулар бўйича фикр ҳамда муносабатни уйғотади;
- талабаларда ҳаётий зарур кўникма, малакаларни шакллантиради;
- талабаларнинг ҳулқ-атворини ижобий томонга ўзгартирилишини таъминлайди.

Таълимни ташкил этишга интерфаол ёндашувни қарор топтириш учун ўқитувчилар бир қатор шартларга риоя этишлари зарур. Улар:

- таълим жараёнига жамоадаги барча ўқувчиларнинг тўла қамраб олиниши;
- ўқувчиларнинг машғулотларга руҳан тайёргарликларини инобатга олиш;
- ўқувчилар сонининг кўп бўмаслиги;
- ўқув хонасининг жиҳозланиши;
- топшириқни бажариш, материални тақдим этиш, гуруҳларнинг ишланмаларини муҳокама қилиш учун вақтнинг аниқ белгиланиши;
- ўқувчиларнинг кичик гуруҳларга моҳирона бириктирилиши⁴⁸.

Изоҳ: Стуллар кичик ва катта доира шаклида жойлаштирилганда кичик доирада талабалар, катта доирада эксперт гуруҳи жойлашади.

Бугунги кунда жаҳон таълим тизимида интерфаол таълимнинг қуйидаги шаклларда амалга оширилаётганлиги барчага маълум⁴⁹ (6-расм):

⁴⁸Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент, 2016. - Б. 74.

⁴⁹ Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент, 2016. - Б. 74.

Интерфаол таълимнинг асосий шакллари.

Таълим жараёнида интерфаол методларни қўллашнинг аҳамияти ва зарурати

Интерфаол таълим асосини интерфаол методлар ташкил этади. Ўқитишнинг интерфаол методлари:

1. Когнитив (cognito – лотинча сўз, «билим», «билиш» маъносини англатади) – энг аввало, ўқувчи-талабаларни тафаккурини шакллантиришга йўналтирилган, у ёки бу шаклда жамоа муҳокамасини ташкил этиш билан боғлиқ бўлган методдир.

2. Экспериментал ўқувчи-талабаларнинг «жонли», шахсий тажриба орттиришга йўналтирилган.

3. Ролли ўйинлар, моделлаштириш ҳаётий вазиятларни модел-лаштириш ҳамда маълум ролларни ижро этиш орқали уларни синаб кўришга йўналтирилган. Бу метод жамоа тафаккури, муҳокама билан боғлиқ, аммо муҳокама ролли ўйин таҳлили асосида олиб борилади.

4. Фасилитация (инглизча facilitate - осонлаштириш) – гуруҳ ишини ташкил этиш, кўпинча аниқ, реал, амалий топшириқлар билан боғлиқ, аниққарор қабул қилиш бўйича муҳокама, фаолиятнинг реал режасини ишлаб чиқиш, реал, можароли манфаатларни мувофиқлаштириш[8. – Б. 92].

Қабул қилиш воситалари (каналлари) – қабул қилишнинг энг муҳим филтърларидан бири: кўриш, эшитиш, ҳис-туйғу.

Визуал - биз кўраётган нарса (образлар, расм, кино).

Аудиал - биз эшитаётган нарса (нутқ, шамолнинг хуштаги, томчилаётган сув, оҳанг, тембр, овоз баландлиги).

Кинестетик- (грекча «кинес» - «ҳаракат») - биз ҳис қилаётган нарса, ҳид ва таъм.

Қуйидаги расмларда гуруҳ бўлиб ишлашнинг ташкилий, услубий, тарбиявий ва амалий жиҳатлари ҳамда кейинги расмларда эса гуруҳларни ташкил этиш усуллари кўрсатилган:

Гуруҳ бўлиб ишлаш

Хулоса қилиб айтганда, интерфаол таълимнинг асосий мезонлари: норасмий баҳс-мунозаралар ўтказиш, ўқув материални эркин баён этиш ва ифодалаш имконияти, маърузалар сони камлиги, лекин семинарлар сони кўплиги, ўқувчилар ташаббус кўрсатишларига имкониятлар яратилиши, кичик гуруҳ, катта гуруҳ, синф жамоаси бўлиб ишлаш учун топшириқлар бериш, ёзма ишлар бажариш ва бошқа методлардан иборат бўлиб, улар таълим-тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишда ўзига хос аҳамиятга эга.

Гуруҳларни ташкил этиш усуллари

Интерфаол машғулотлар ўзига хос ташкилий тузилишга эга бўлиб, уни ташкил қилиш ва олиб бориш бўйича фаолият турлари алоҳида ажратилган ва ҳар бири бўйича алоҳида вазифалар белгиланган. Бунда бир машғулот жараёнида машғулотни олиб боровчи бир вақтда ушбу вазифаларни бажариши кўзда тутилади. Шу билан бирга бир машғулотни икки ёки уч педагог ёки ёрдамчилар биргаликда олиб бориши ҳам қўлланилади. Улар бажарадиган вазифаларига кўра қуйидагича номланадилар:

1. Модератор – таълим мазмунини яратувчи, модулларини ишлаб чикувчи.

2. Тренер—ўқувчиларнинг кўникмаларини ривожлантирувчи машқлар ўтказувчи махсус тайёргарликдан ўтган мутахассис.

3.Тютор—масофадан ўқитиш дастурларини яратувчиси ва бажарилишини таъминловчи.

4. Фасилитатор—дарсда кўмакчи, йўналтирувчи, жараёнга жавоб бермайди, хулоса чикармайди.

5. Ментор—устоз, ўргатувчи (якка ва гуруҳли тартибда).

6. Коуч—таълим олувчиларнинг тўлиқ ўзлаштиришлари учун ёрдам кўрсатувчи репетитор, инструктор, тренер. Амалиёт давомида амалий машғулоти олиб боради, иш жараёнини назорат қилувчи, кузатувчи. (Коучинг-имтиҳонларга ёки спорт бўйича тайёргарлик кўриш).

7. Консултант—маслаҳат берувчи, тушунтирувчи, қўшимча маълумот берувчи.

8.Лектор—назарий маълумотлар билан таништирувчи.

9. Эксперт — кузатиш, таҳлил, текшириш, хулоса, тавсия, таклиф, мулоҳаза билдириш.

10. Инноватор—янгиликларни таълим мазмуни ва машғулоти жараёнига жорий қилувчи.

11. Менежер—ташкилий—педагогик ва иқтисодий масалаларни ҳал этувчи.

12. Спектер—кузатиш, таҳлил қилиш ва хулосаларни баён қилиш.

13. Ассистент—машғулоти учун тайёрланган воситаларни амалда қўллашга тайёрлаш, машғулоти иштирокчиларига ёрдам кўрсатиб туриш.

14. Секретар—зарур маълумотларни ёзиб бориш, тегишли ҳужжатларни расмийлаштириш, ўрнатилган тартибда сақлаш.

15. Технолог—педагогик технология мутахассиси. Замонавий педагогик технологиялар асосидаги дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни таъминлаш билан боғлиқ масалаларни ҳал этиб боради.

16. Методист—таълим-тарбия методлари бўйича мутахассис. Дастурларни ишлаб чиқишда ва амалга ошириш жараёнида методик масалаларни ҳал этиб боради.

Харизматик ўқитувчи ҳақида яна бир фойдали фикр шундайки, у киришимли бўлади. Муносабатга киришимли ўқитувчи номаълим шахсиятга эмас, осон эътироф этилувчи, енгил тақлид қилинувчи мулоқот ва тақдимот кўникмаларига асосланади. Ўқитувчи нафақат синфдаги турли ўқувчиларни тушунтиришда етарлича жалб қила билади балки, синфдаги эҳтиёжлардан келиб чиқиб, дарсдан олдин ва кейин ҳам самарали мулоқот стратегияларида ишлайди, режалаштиради, муҳокамадаги мавзу юзасидан ўз фикрини ва шахсий қизиқишларини ҳам баён этишда етарлича ўз билимига ишончли бўлади. Яна, улар ишларининг бир қисми бўлган “ўзини тутиш” (self-present) га ҳам катта аҳамият беради:

- физик жиҳатдан уларнинг синфдаги ўрни;
- ўқувчилар олдида мавзунини тушунтириш жараёнида ўзини билимли намоён қилиш;
- қачон гапириш, қачон эшитиш ва қачон савол беришни билиш;
- ўқитувчилар амалиётда самарали мулоқот жараёнини кўрсатиш жараёнида ҳам ўқувчиларга хрезматик бўлиши керак;
- агар яхши мулоқот, тақдимот ва алоҳидалик харизматик кўринишдаги ўқитувчи тушунчасини мустаҳкамлайдиган ижобий тушунчалар ҳисобланса, бўлишсиз тушунчалар қуйидагиларни ўз ичига олади;
- қайсидир ўқитувчи ўқувчисининг жараён ва ривожланишидан кўра, бошқа ўқувчининг тақдмотидан юқори тушунча ҳосил қилиш;

– маънавий жамоада қандай қилиб ўзининг амалиётини оширишда амалий маслаҳат⁵⁰.

Гуруҳ бўлиб ишлаш модели куйидаги расмда ўз ифодасини топган:

Гуруҳ бўлиб ишлаш модели.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, интерфаол таълим бир вақтда бир нечта масалани ҳал этиш имкониятини беради. Булардан асосийси ўқувчиларнинг мулоқот олиб бориш бўйича кўникма ва малакаларини ривожлантиради, ўқувчилар орасида эмоционал алоқалар ўрнатилишига ёрдам беради, уларни жамоа таркибида ишлашга, ўз ўртоқларининг фикрини тинглашга ўргатиш орқали тарбиявий вазифаларнинг бажарилишини таъминлайди.

§3.Интерфаол методларнинг классификацияси

Ҳозирги вақтда таълим жараёнида ўқитишнинг замонавий методлари кенг қўлланилмоқда. Ўқитишнинг замонавий методларини қўллаш ўқитиш жараёнида юқори самарадорликка эришишга олиб келади. Таълим методларини танлашда ҳар бир дарснинг дидактик вазифасидан келиб чиқиб танлаш мақсадга мувофиқ саналади. Анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, унга турли-туман таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирадиган методлар билан бойитиш таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражасининг кўтарилишига олиб келади. Бунинг учун дарс жараёни оқилона ташкил қилиниши, таълим берувчи томонидан таълим олувчиларнинг қизиқишини орттириб, уларнинг таълим жараёнида фаоллиги муттасил рағбатлантирилиб турилиши, ўқув материални кичик-кичик бўлақларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, баҳс-мунозара, муаммоли вазият, йўналтирувчи матн, лойиҳа, ролли ўйинлар каби методларни қўллаш ва таълим олувчиларни амалий машқларни мустақил бажаришга ундаш талаб этилади. Бу методларни интерфаол ёки интерактив методлар деб ҳам аташади. **Интерфаол методлар** деганда-таълим олувчиларни фаоллаштирувчи ва мустақил фикрлашга ундовчи, таълим жараёнининг марказида таълим олувчи бўлган методлар тушунилади. Бу методлар қўлланилганда таълим берувчи таълим олувчини фаол иштирок этишга чорлайди. Таълим олувчи бутун жараён давомида

⁵⁰ Алекс Муур. Таълим бериш ва Таълим олиш: Педагогика, Таълим дастури ва тарбия. Боулинг Грин штати Университети кутубхоналари, 2012. – Б. 114.

иштирок этади. Таълим олувчи марказда бўлган ёндошувнинг фойдали жиҳатлари куйидагиларда намоён бўлади:

- таълим самараси юқорироқ бўлган ўқиш-ўрганиш;
- таълим олувчининг юқори даражада рағбатлантирилиши;
- илгари орттирилган билимнинг ҳам эътиборга олинishi;
- ўқиш шиддатини таълим олувчининг эҳтиёжига мувофиқлашти-рилиши;
- таълим олувчининг ташаббускорлиги ва масъулиятининг қўллаб- қувватланиши;
- амалда бажариш орқали ўрганилиши;
- икки тарафлама фикр-мулоҳазаларга шароит яратилиши

Бугунги кунда республика таълим муассасаларида интерфаол таълимни ташкил этишда куйида 2-жадвалдаги энг оммавий технологиялар қўлланилмоқда:

2-жадвал

Интерфаол таълимни ташкил этиш технологиялари

Интерфаол таълимни ташкил этиш технологиялари	Намуналар
Интерфаол методлар	“Блиц-сўров”, “Моделлаштириш”, “Ижодий иш”, “Муносабат”, “Режа”, “Сухбат” ва б.
Стратегиялар	“Ақлий хужум”, “Бумеранг”, “Галерея”, “Зиг- заг”, “Зинама-зина”, “Музёра”, “Ротация”, “Т-жадвал”, “Юмалоқланган қор” ва ҳ.к.
График органайзерлар	“Балиқ скелети”, “БББ”, “Концептуал жадвал”, “Венн диаграммаси”, “Инсерт”, “Кластер”, “Нима учун?”, “Қандай?” ва б.

Бугун жаҳон ғояларни излаш, ижодий тасаввур ва уни ривожлантиришнинг интеллектуал куроллари услубларидан фойдаланишнинг қўллаб-қувватланиши авж олмоқда. Ҳозирги кунда бундай услубларнинг кўплаб турлари мавжуд. Куйида 3-жадвалда жаҳонда энг таниқли ва ҳозирги кунда таълим ва тарбия тизимида кўп қўлланилаётган янги ғояларни излаш, ижодий тасаввур ва уни ривожлантиришнинг интеллектуал куроллари сафидан жой олган услубларнинг умумий характеристикасини келтирамиз⁵¹:

3-жадвал

Муаллифлик услублари

№	Услуб	Ихтиро қилинган		Муаллиф
		Давлат	Йил	
1.	Диаграмма Парето	Италия	1897	В.Парето
2.	Каталог	Олмония	1926	Ф.Кунце
3.	Морфологик таҳлил	АҚШ	1942	Ф.Цвикки
4.	Синектика	АҚШ	1944	В.Гордон
5.	Назорат саволлар	АҚШ	1945	Дж.Пойа
6.	Босқчма-босқич таҳлил қилиш	Россия	1950	Ю.Соболев
7.	Исикави услуви	Япония	1952	Каору Исикави
8.	Тушунчаларн ташкил этиш	ГДР	1953	Ф.Хазен
9.	Назорат саволлар	АҚШ	1954	Р.Кроуфорд
10.	Ихтиро матрицалар	АҚШ	1954	А.Моль
11.	Кашфиёт алгоритми	Россия	1956	Г.Альтшуллер
12.	Ақлий хужум	АҚШ	1957	А.Осборн
13.	Фокал объектлар	АҚШ	1958	Ч.Вайтинг

⁵¹ Абдукодиров А.А., Отабоева Ф.Т. Ижодий тасаввур ва уни ривожлантиришнинг интеллектуал куроллари. – Наманган, 2014. – 116 б. –Б. 13.

14.	Дельфи	АҚШ	1950-1960	Olaf Helmer, Norman Dalkey N.Rescher
15.	Ечимга йўналтирилган	Россия	1961	Н.Середа
16.	Муҳандислик-нархлик таҳлил	АҚШ	1961	Л.Майлз
17.	Назорат саволлар	АҚШ	1964	А.Осборн
18.	Етти карра излаш	АҚШ	1964	Г.Буш
19.	Рационал конструкция	АҚШ	1966	Р.Мак-Крори
20.	Функционал лойиҳалаш	Буюк Британия	1966	Е.Мэтчетт
21.	Дельфи	АҚШ	1966	О.Хелмер
22.	Муаммоларни мажмуавий ечиш	Чехисловакия	1967	С.Вит
23.	Психозвристик дастурлаш	Россия	1968	В.Чавчанидзе
24.	Назорат саволлар	Буюк Британия	1969	Т.Эйлоарт
25.	Ечимга зинама-зина ёндашиш	АҚШ	1969	А.Фрейзер
26.	Эвристик усуллар кутубхонасидан фойдаланиш	Россия	1969	А.Половинкин
27.	Функционал ихтиро	Буюк Британия	1970	Муаллифлар жамоаси
28.	Ғоялар анжуманлари	ГДР	1970	В.Гильде, К.Штарке
29.	Тизимли эвристика	ГДР	1970	М.Мюллер
30.	Кано модели	Япония	1970	Нориаки Кано
31.	Креатикан	Франция	1970	М.Димор, Х.Эберт
32.	Истеъмол нарх асосдаги сарфни таҳлил қилиш	Олмония	1971	К.Томас
33.	Излашни ўнли матрицалари	Россия	1972	Р.Повилейко
34.	Ихтиро масалаларини ечишга тизимли-мантикий ёндашув	Россия	1972	В.Шубин
35.	Тасодифлар ва ассоциациялар маржонлари услуги	Россия	1972	Г.Буш
36.	Интегрлланган “Метра”	Франция	1972	Н.Бувен
37.	Берк вазиятларни йўқ қилиш	Буюк Британия	1972	Дж.Джонс
38.	Тизимларни трансформация қилиш	Буюк Британия	1972	Дж.Джонс
39.	Бичмаркинг	АҚШ	1972	
40.	Тузилишли таҳлил	Россия	1973	Г.Альтшуллер
41.	“Кичик одамчалар билан” моделлаштириш	Россия	1974	Г.Альтшуллер
42.	Фикрлшнинг олти шляпаси	АҚШ	1974	Т.Голлвей

Юқорида баён этилган янги ғояларни излашнинг услубларини уч гуруҳга ажратилади:

1. Фикрлашни психологик фаоллаштириш услублари.
2. Тизимлаштирилган излаш услублари.
3. Йўналтирилган излаш услублари⁵².

⁵²Абдуқодиров А.А., Отабоева Ф.Т. Ижодий тасаввур ва уни ривожлантиришнинг интеллектуал куруллари. – Наманган, 2014. – 116 б. –Б. 18-19.

§4. Фикрлашни психологик фаоллаштириш услублари

Фикрлашни психологик фаоллаштириш услубларига ақлий хужум, тескари ақлий хужум, кўланкалик ақлий хужум, кемалик кенгаш, фокал объектлар услуги, синетика, аналогиялар усуллари, РВС операори, ғоялар анжумани, кичик одамчалар, ассоциациялар маржони ва метафоралр олтига шляпалар, коучинг вабошқа услубларни киритиш мумкин.

Тизимлаштирилган излаш услубларига назорат саволлар рўйхати, морфологик таҳлл, функционал таҳлил, Мэтчетт функционал лийҳалаш, фокал объектлар, ассоциациялар маржони ва метафоралар, кўп киррали кетма-кет синфлаштириш, оптимал шакллар синтези, тизимли иқтисодийтаҳлил ва элементли конструктив ечимларни илаш беш нима учун ва бошқа шу каби услубларни киритиш мумкин.

Йўналтирилган излаш услубларига Р.Келлер изланишли конструкциялашнинг функционал-физик услуги, жодий масалаларни ечиш назарияси (ТРИЗ-ИМЕН) каби услубларни киритиш.

Ғояларни излаш услубларини ичидан алоҳида бошқаришга оид услубларига олтига сигма, сифатли бошқаришнинг еттита қуроллари, АВС таҳлил, тежамкорликдаги ишлаб чиқариш, назорат варақаси, Дельфи, сочилган диаграмма, қариндошлик диаграммаси, алоқалар диаграммаси, Парето диаграммаси, Гистограммалар, Исиқави диаграммалари, назорат хариталари, устиворликлар матрицаси, Кано модели, аутсорсинг, параллел муҳандислик ишланма, сиёсатни ёйиш, хатоларни ҳимоялаш, кўринишлар ва рад этишлар оқибатининг таҳлили, АВС бенчмаркинг, Тагути, стрелкачилик диаграмма, стрелкачилик хариталар ва бошқа шу каби услубларни киритиш мумкин.

Блиц-сўров.Ушбу усул талаба (ўқувчи)ларни, ҳаракатлар кетма-кетлигини тўғри ташкил этишга, мантикий фикрлашга ўрганаётган предмет асосидан хилма-хил фикрлар маълумотлар ичидан кераклигини танлаб олишни, шу билан бир қаторда, ўзгалар фикрини ўтказа олиш ҳамда ўз фаолияти, кунини режалаштира олишни ўргатишга қаратилган.

Усулнинг мақсади:ушбу усул орқали талабаларга тарқатилган қоғозларда кўрсатилган ҳаракатлар кетма-кетлигини аввал якка тартибда мустаққил равишда белгилаш, кичик гуруҳларда ўз фикрини бошқаларга ўтказа олиш ёки фикридан қолиш, бошқалар билан ҳамфикр бўла олиш каби кўникмаларни шакллантириш.

Машғулотни ўтказиш тартиби. Ушбу усул бир неча босқичда ўтказилади:

- ўқитувчи талабаларга ушбу машғулот бир неча босқичда ўтказилиши ҳақида тушунча беради. Ҳар бир босқичга мўлжалланган вазифаларни бажаришга аниқ вақт берилиши, талабалар эса шу вақтдан унумли фойдаланишлари кераклиги ҳақида уларни огоҳлантиради;

- ўқитувчи ҳамма талабаларга алоҳида-алоҳида тарқатма материал беради ва улардан ушбу материални синчиклаб ўрганишларини сўрайди;

- ўқитувчи тарқатма материал мазмуни ва бажариладиган вазифа(тарқатма материалда берилган ҳаракатлар кетма-кетлигини тўғри белгилаш, белгини қоғозда алоҳида ажратилган бўлимга рақамлар билан қўйиш кераклиги)ни тушунтиради;

- тарқатма материалда берилган вазифа дастлаб якка тартибда бажарилишини таъкидлайди;

- ҳар бир талаба ўзининг шахсий фикри асосидаги тарқатма материалдаги **“якка баҳо”** бўлимига берилган ҳаракатларнинг мантикий кетма-кетлигини рақамлар билан белгилаб чиқади;

- талабаларнинг якка тартибдаги ишлари тугагач, ўқитувчи улардан 3 кишидан иборат кичик гуруҳлар ташкил этишларини сўрайди. Кичик гуруҳлар талабаларнинг хоҳишларига қараб ёки рақамлар бўйича ташкил этиши мумкин;

- кичик гуруҳлардаги талабаларнинг ҳар бири ўз қоғозидаги **“якка баҳо”** бўлимида белгиланган ҳаркатлар кетма-кетлиги билан бир-бирларини таништирадilar, кейин улар 3 кишида уч хил бўлган кетма-кетликни биргалашиб келишган ҳолда тарқатилган қоғоздаги **“гуруҳ баҳоси”** бўлимига муқобил рақамларни белгилаб чиқадилар;

- бача кчик груҳлар ўз ишларни тугатгач, ўқитувчи ҳаракалар кетма-кетлиги бўйича тўғри жавобни беради яъни талабалардан уларга тарқатилган қоғозлардаги **“тўғри жавоб”** бўлимига у томонидан айtilлган ҳаракатлар кетма-кетлиги рақамларини ёзишни сўрайди;
- ўқитувчи **“тўғри жавоб”** бўлимида берилган рақамлар билан **“якка хато”** ҳамда **“гуруҳ баҳоси”** бўлимидаги рақамларни солиштириш ва каттасидан-кичигини айириш, айирмаларни мос ҳолда **“якка хато”** ва **“гуруҳ хатоси”** бўлиmlарига ёзишларини сўрайди;
- ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларининг умумий сони бўйича тушунча беради ва уларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради;
- ўқитувчи машғулоти яқунлаб, баъзи гуруҳларнинг машғулоти мобайнидаги иш фаолиятларига ўз фикрини билдиради ва талабаларнинг билимини иловадаги мезонлар асосида баҳолайди ёки мос келган тўғри жавоблар сонига қараб ҳар бир талаба ўз баҳосини иловада кўрсатилгандек аниқлайди⁵³.

Блиц-сўров: Касбий таълим

Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси	Тўғри жавоб	Якка хато	Якка баҳо	Тушунчалар	Тушунчаларга изоҳ
		2			Касбий тарбия	муайян соҳага оид иш фаолиятини шакллантириш ва ривожлантиришга йўналтирилган таълим
		1			Касбий таълим	инсон касбий маданиятига оид стратегия, усул, малака, касбий-шахсий сифатларни шакллантириш жараёни
		3			Касбий маҳорат	таълим олувчиларнинг муайян иш ёки ишлар мажмуини бажариш учун зарур малакаларни жадал эгаллаш мақсадини назарда тутадиган педагогик жараён

7-8 та тўғри жавоб – “қониқарли”

9-10 та тўғри жавоб – “яхши”

11-12 та тўғри жавоб – “яъло”

Суҳбат методи – оғзаки баён қилиш методи бўлиб, ўқувчиларнинг билимларни аста-секин ўзлаштиришларига олиб келувчи пухта ўйланган саволлар системасидир.

Такрорлаш, мустаҳкамлаш ва янги билимларни баён қилишда қўлланилади.

1. Эвристик суҳбат (эвристика юнонча сўз – heurisko – излайман, топаман, кашф этаман)

Мақсад – ўқитувчининг моҳирлик билан қўйган саволлари ёрдамида ҳамда ўқувчиларнинг тиришқоқлиги ва мустақил фикрлашлари туфайли уларни янги билимларни жадал ўзлаштиришларига олиб келиш.

Бу суҳбатда ўқитувчининг битта саволига ўқувчиларнинг кўплаб жавобларини кутиш мумкин.

2. Катехизик суҳбат (катехизис юнонча сўз – katechesis – насиҳат, ўғит – бирон-бир таълимот асосларини савол-жавоб тарзидаги қисқача баёни).

Мақсад – ўқувчиларнинг билимларни тушунганлик ва ўзлаштирганликларини назорат қилиш. Бу метод биринчи ўринда хотира ва тафаккурни ривожланишига ёрдам беради.

⁵³Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 40-41.

Бу суҳбатда ўқитувчининг битта саволига ўқувчилар битта аниқ туғри жавоб беришлари керак.

3. Гермениевтик суҳбат – (юнонча сўз –hermeneutikos – тушунтирувчи, талқин қилувчи) – матнларни шархлаш санъати.

Мақсад - ўқиладиган, ўрганиладиган матнни, томоша қилинадиган расмни, эксперимент ва экскурсия натижаларининг асл маъноси, мазмунини ўқувчилар ҳамкорлигида тушунтириш ва изохлаш.

Бу суҳбатда ўрганиладиган материални туғри тушуниш ва баҳо бериш кўникмалари ҳосил бўлади.

4. Сократ суҳбати - Сократ методи ва маевтикага асосланган (маевтика – юнонча сўз - maieutike –повивал санъат, инсондаги яширинган билимларни ўйлаб кўришга ундайдиган, ёрдамчи саволлар ёрдамида юзага чиқариш).

Мақсад – диалектик фикрлашга, баҳс-мунозара санъатига ўргатиш, қатъиян ман қилинадиган фикрлардан қочиш.

Бу суҳбатда суҳбатдошни иккиланиш, ҳз фикрини баён этиш, позициясини аниқлашга қаратилган оғзаки диалогик метод ишлатилади⁵⁴

Дебат (баҳс)нинг моҳият жараёни. Охирги 100 йиллардаги марказий таълимий дебатларнинг кўпчилиги, амалиётчи ўқитувчилар ўзларининг назарий ва фалсафий қарашларининг алоқадорлиги сабаб намоён қилдилар. Маълумки, таълимнинг тез-тез такрорланиб турувчи мақсади ўртасидаги қарама-қаршилик учун улар жавобгардирлар, ҳали ҳам жамоавий текширув ўқув режалари ва миллий таълим дастурларининг кўплаб кўринишларига жойлаштирилган мактаб ўқувчилари учун муҳим бўлган нарса шундаки, маълум билимнинг жисми (жараён устидаги моҳият ва педагогика устидаги ўқув режасига урғу бериш)ни орттиришдир ва муқобил кўриниш, кўплаб ўқитувчилар томонидан жуда кучли ушлаб турилган таълим, нафақат “орттирилган таълим”, балки мустақил равишда уни сўроқ қилиш мумкин бўлган ўрганиш қобилиятларини ошириш учун таълим талабаларга ёрдам бериши керак, айтиш керакки, педагогика таълим дастурида энг муҳим ҳисобланган малакага асосланган усул ва жараёнда қандай қилиб болалар ўрганмоқдалар – улар нимани ўрганмоқдалар (қуйидаги Гонг Конг таълим режасига қаранг).

Лекин билим манбайининг қўлга киритган нарсаси педагогиканинг турли кўринишларини ёки бир кўринишини таклиф қилиши мумкин ўрганиш маҳоратларининг ривожланиши эса бошқасини, бунга сабаб кўрсатиш мумкин, масалан, узатиш услуги, иш қоғозлари ва китоблар орқали талабаларга оғзаки маълумотни ўтказиш учун ўқитувчи қидиради (изланади, бўйсунтиришнинг кучайтирилиши ва маълумотнинг хотирада сақланиши билан, айниқса, таълимий мақсад билан қулай равишда мос тушади, шу билан бир қаторда кўпроқ талаба марказда (илғор ёки ижодкор) йўл тутиш фикрининг руҳлантирувчи мустақиллиги, аниқланган доноликнинг даъвати ва сўроқ қилишига қаратилган таълимий мақсадга яхшироқ мос тушади.

Барнес бу масалага боғлиқ шундай сабаб кўрсатган:

Синфда мулоқот шакли ўзгарганидек, нимани ўрганишнинг мақсади ҳам ўзгаради.

Мулоқотнинг бир тури, тафсилотларнинг ёдда сақланишини қўллаб-қувватлайди, бошқаси далиллар ҳақидаги сабабга талабаларни руҳлантиради ва учинчиси ҳаёт тарзини ҳаёлий қайта қуришга қараб уларни бошқаради. Мулоқотдан улар ҳам ўқувчилардек, улардан нима кутилганини ўрганадилар. Улар билимнинг аниқ ифода қилинган режасини тайёрлашда иштирок этишга қанчалик умид қилганликларини аниқлайдилар, ёки улар ўзларини асосан қабул қилиб олувчилардек тутадилар (Барнес 1976, 19-бет; кўринг Фрейре 1972)⁵⁵.

⁵⁴Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 116-118.

⁵⁵ Алекс Муур. Таълим бериш ва Таълим олиш: Педагогика, Таълим дастури ва тарбия. Боулинг Грин штати Университети кутубхоналари, 2012. – Б.38.

ФСМУ стратегияси. Ушбу технология мунозарали масалаларни ҳал этишда, баҳс-мунозаралар ўтказишда ёки ўқув-семинари якунида (талаба, ўқувчи)ларнинг ўқув машғулоти хамда ўтилган мавзу ва бўлимлардаги баъзи мавзулар, муаммоларга нисбатан фикрларини билиш мақсадида ёки ўқув режаси асосида бирор-бир бўлим ўрганилгач қўлланилиши мумкин [8. – Б. 43].

Технологиянинг тавсифи. Ушбу технология мунозарали масалаларни ҳал этишда, баҳс-мунозаралар ўтказишда ёки ўқув-семинари якунида (талабаларнинг ўқув машғулоти хамда ўтилган мавзу ва бўлимлардаги баъзи мавзулар муаммоларга нисбатан фикрларини билиш мақсадида) ёки ўқув режаси асосида бирор-бир бўлим ўрганилгач қўлланилиши мумкин. Чунки бу технология талабаларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш ва ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очиқ ҳолда баҳслашишга, шу билан қаторда ўқувчи-талабалар томонидан ўқув жарёнида эгалланган билимларини таҳлил этишга ва эгалланганлик даражасини аниқлашга, баҳолашга хамда талабаларни баҳслашиш маданиятига ўргатади.

Технологиянинг мақсади: Ушбу технология талабаларни тарқатилган оддий қоғозга ўз фикрларини аниқ ва қисқа ҳолатда ифода этиб, тасдиқловчи далиллар ёки инкор этувчи фикрларни баён этишга ёрдам беради.

Машғулоти ўтказиш тартиби:

- ўқитувчи ҳар бир талабага ФСМУ технологиясининг тўрт босқичи ёзилган қоғоз варақаларини тарқатади ва яқка тартибда уларни тўлдиришни илтимос қилади. Бу ерда:

Ф-фикрингизни баён этинг;

С-фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг;

М- кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг;

У-фикрингизни умумлаштиринг.

- ўқитувчи талабалар билан баҳс мавзусини белгилаб олади;

- яқка тартибдаги иш тугагач, талабалар кичик гуруҳларга ажратилади ва ўқитувчи кичик гуруҳларга ФСМУ технологиясининг тўрт босқичи ёзилган катта форматдаги қоғозларни тарқатади;

- кичик гуруҳларга ҳар бирлари ёзган қоғозлардаги фикр ва далилларни катта форматда умумлаштирган ҳолда тўрт босқич бўйича ёзишларини таклиф этилади;

- ўқитувчи кичик гуруҳларнинг ёзган фикрларини жамоа ўртасида ҳимоя қилишларини сўрайди; машғулоти ўқитувчи томонидан муаммо бўйича билдирилган фикрларни умумлаштириш билан якунланади⁵⁶.

Намуна: “Оммавий маданиятнинг инсонларга таъсири” мавзуси бўйича қуйидаги фикрларингизни баён этинг:

Ф-фикрингизни баён этинг;

С-фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг;

М- кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг;

У-фикрингизни умумлаштиринг.

Кунгабоқар. Талабалар 4-5 кишидан иборат бўлган гуруҳларга бўлинади. Ўқитувчи ўқув предмети мавзусидан келиб чиқиб, ўртага 1та муаммо ёки асосий муаммодан келиб чиқиб ҳар бир гуруҳга биттадан муаммо ташлайди. Ҳар бир гуруҳ биттадан кунгабоқар ясаб, унинг марказига доира ёпиштириб, барглари ёпиштиради.

Мавзуга қараб, доирага ёки умумий битта муаммо ёки ҳар ббир гуруҳнинг муаммолари ёзилиб доскага ёпиштирилади (етарли миқдорда қоғоз бағлар олдида тайёлаб қўйилиши керак).

Ажратилган вақт ичида гуруҳлар биргаликда фикрлашиб, умумий ёки бир-бирларининг муаммолари бўйича фикр алмашмоқчи бўлсалар фикрларини баргга ёзиб,

⁵⁶Ишмухамедов Р., Абдуқодиоров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 43.

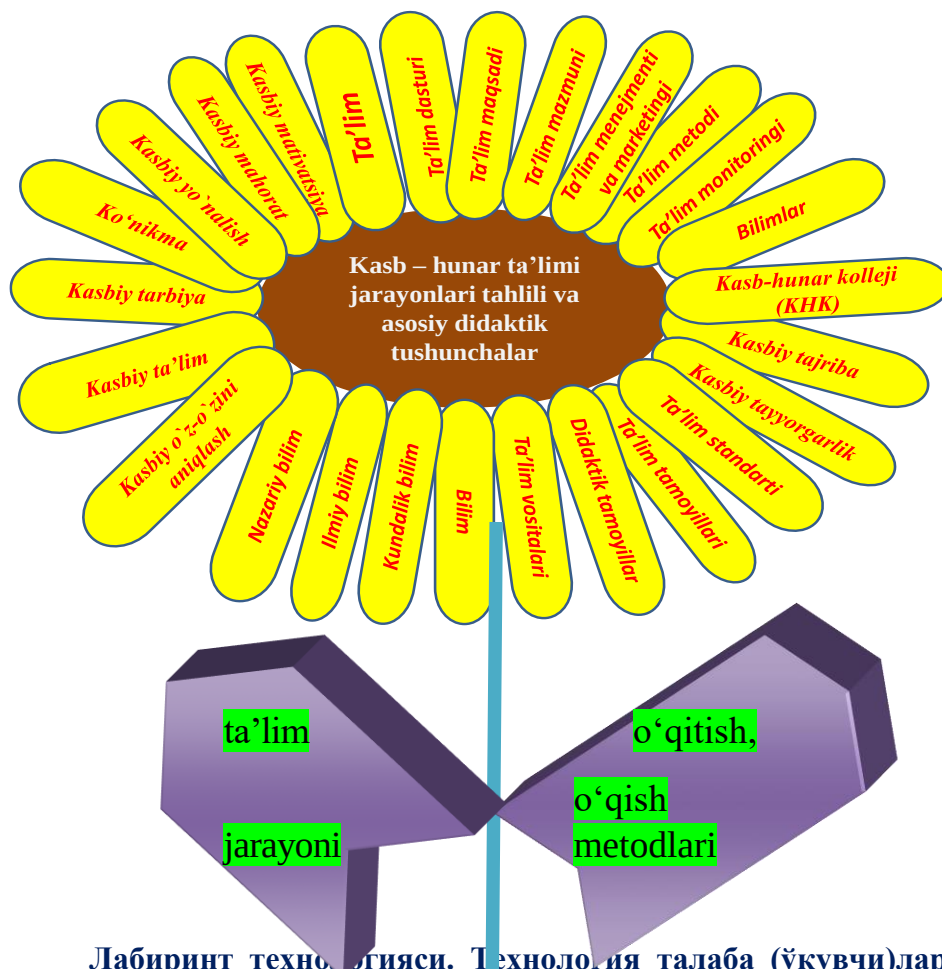
уни ўша гуруҳ муаммоси ёзилган гулга жойлаштириб қўядилар ва ҳар бир гуруҳнинг “муаммоли гули” вақт ўтиши билан ўсиб бораверади.

Ўқитувчи барча гуруҳлар қатнашчиларига муаммоннинг энг қулай ечиш йўллари топишга доим ёрдам бериб боради.

Бу услубдан ўтилган мавзунини тушунириш, уни мустаҳкамлаш ва такрорлаш ҳамда талабалар эгаллаган билимларни аниқлашда фойдаланиш мумкин. Услуб, талабаларга муаммоларни ечиш, умумлаштириш, мустақил фикрлаш ва фикрларини эркин баён қилишга ўргатади⁵⁷.

Намуна: Касб – ҳунар таълими жараёнлари таҳлили ва асосий дидактик тушунчаларнинг таълим жараёнидаги ўрни.

Гуруҳларга ажратилади. Ажратилган вақт (5-10минут). Биринчи гуруҳ иши куйидагича тақдимот қилиши мумкин:

Лабиринт технологияси. Технология талаба (ўқувчи)ларнинг ўқув ва ҳаётий фаолиятларида учрайдиган турли ҳолат ва вазиятлардан ўз обрўларини сақлаган ҳолда чиқиш, вазиятни тўғри баҳолаш ва тезлик билан керакли ечимини топиш кўникмаларини шакллантириш, шу борадаги малакаларини оширишга кўмаклашиш, уларнинг фикрлаш қobiliятини ва нурқий фаолиятини ўстириш ҳамда мулоқот қилиш маданиятини шакллантириш.

Ўқитувчи машғулот бошланиши олдида талабалар учун, стуллардан доира шаклидан жой тайёрлайди.

1. Муаммо берилади.
2. Муаммонинг 2 ечими ўқитувчи томонидан берилади.
3. Талаба 1 та вариантни танлайди.
4. Танланган вариантлар изоҳланади (нима учун танланганини).

⁵⁷Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 109.

5. 3 та кишидан иборат гуруҳларга бўлинади.
Энг қизиқарли муаммо ишлаб чиқилади.

Технологиянинг мақсади: талабаларнинг ўқув ва ҳаётий фаолиятларида учрайдиган турли ҳолат ва вазиятлардан ўз обрўларини сақлаган ҳолда чиқиш, вазиятни тўғри баҳолаш ва тезлик билан керакли ечимни топиш кўникмаларини шакллантириш, шу борадаги малакаларини оширишга кўмаклашиш, уларнинг фикрлаш қобилияти ва нутқий фаолиятини ўстириш ҳамда мулоқот қилиш маданиятини шакллантириш.

Машғулоти ўтказиш тартиби: ўқитувчи машғулоти бошланиши олдида талабалар учун стуллардан доира шаклида жой тайёрлайди (доира шаклидаги жойнинг ўртассига савватдаги гулдасани қўйиш мақсадга мувофиқ. Жойнинг бундай жиҳозланиши машғулоти қизиқарли ва жонли ўтишига ёрдам беради. Имкон бўлса. Бундай машғулоти очиқ ҳавода, табиат қўйнида ўтказилса, у ҳолда талабалар яшил мйсалар устида доира шаклида бемалол жойлашиб олсалар ҳам бўлади).

Ўқитувчи машғулоти бошланиши билан талабаларни шу даврдан жой эгаллашларини сўрайди.

Сўнгра талабаларнинг фаолияти ранг-баранг ва ҳамиша турли қизиқ воқеалар, ҳодисалар, вазиятларга бой эканлиги ҳақидаги қисқача суҳбат билан машғулоти бошлайди. Мисол тариқасида ўқитувчи, талабалар фаолиятида учраган ёки учрайдиган вазиятлардан бири тўғрисида гапириб беради ва шу вазиятдан чиқиш йўлини сўрайди ёки ўқитувчи вазиятни айтиб, унинг учта ечимини ҳам айтади ва талабалардан учта тўғри вариантдан биттасини танлашларини ва нима учун шу вариантни танлаганликларини тушинтириб беришларини сўрайди. Шундан сўнг ўқитувчи талабаларни хоҳишларига кўра, уч кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади ва уларга ҳар бир кичик гуруҳ аъзолари ўз иш тажрибалардан келиб чиққан ҳолда ўқув ва тарбиявий жараёнларда ўқитувчи ва талабалар фаолиятида учрайдиган ёки учраган бирон-бир муаммоларни вазиятларни эслашлари, улардан энг қизиқарли, энг муаммоларини танлаб, уларнинг ечимини (вазият муаммонинг ечимини уч вариантдан тест ёки аниқ бир жавобдан иборат бўлиши мумкин) ҳам топиб қўйиш топшириғини беради.

Ўқитувчи ёрдамида ҳар бир кичик гуруҳ навбати билан ўзлари тайёрлаган вазият ёки муаммоларни бошқаларга оғзаки баён этадилар. Кичик гуруҳлар томонидан айтилган вазият ёки муаммони ечимини топиш учун ўқитувчи уларга аниқ вақт белгилаб беради. Берилган вақт ичида кичик гуруҳ аъзолари вазият ёки муаммо ечимини топишга ҳаракат қиладилар, вақт тугагач, гуруҳларнинг жавоблари тингланади. Масалан, аввал бир кичик гуруҳ танлаган вазият ёки муаммо яна бир маротаба эсга туширилади ва қолган кичик гуруҳлар навбати билан ушбу вазият ва муаммога ўз ечимларини айтадилар. Барча кичик гуруҳлар ўзлари танлаган жавобларини айтиб бўлишгач, вазият ёки муаммони ўртага ташлаган кичик гуруҳнинг ўзи тўғри ечим ҳақида фикр билдиради. Ўқитувчи ҳам шу вазият ёки муаммога нисбатан ўз фикрини билдиради ва билдирилган барча кичик гуруҳ фикрларни умумлаштиради. Сўнгра иккинчи гуруҳ ўртага ташлаган вазият ёки муаммони муҳокамасига ўтилади, шу каби даврадаги гуруҳлар томонидан ўртага ташланган барча вазият ёки муаммолар муҳокамаси ўтказилади.

Машғулоти охирида ўқитувчи талабалар ва гуруҳлар ишига баҳо беради ва вазият ёки муаммоларни ечимини топишда нималарга кўпроқ эътибори қаратиш кераклиги тўғрисида тавсиялар беради, сўнгра машғулоти якунлайди⁵⁸.

⁵⁸Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 39-40.

“Ижодий иш” методи талабарни ижодий фаолликка ундаш орқали улард ўзлаштирилган назарий билимлар асосида мавзу моҳиятини ёритиш, янгича талқин этиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Методни қўллашда талабаларнинг эркинлиги таъминланади, мустақил фикрлашлари учун имконият ятилади. Талабалар мавжуд билимларига таянган ҳолда ўрганилаётган мавзу моҳиятини очиб беради. Талабаларнинг мантиқан тўғри фикрлай олишлари, шахсий мулоҳазаларни далиллар билан исбоблай билишлари ягона талаб сифатида олинади⁵⁹.

3x4 технологияси. Ушбу машғулот талаба (ўқувчи)ларни аниқ бир муаммони (ёки бирор мавзунинг) яқка ҳолда (ёки кичик жамоа бўлиб) фикрлаб ҳал этиш, ечимини топиш, кўп фикрлардан керагини танлаш, танлаб олинган фикрларни умумлаштириш ва улар асосида қўйилган муаммо (ёки мавзу) юзасидан бир тушунча ҳосил қилишга, шунингдек, ўз фикрларини маъқуллай олишга ўргатади. Бу технология талабалар билан аввал яқка ҳолда, сўнг уларни кичик гуруҳларга ажратилган ҳолда ёзма равишда ўтказилади.

Технологияни қўлланилиш тартиби:

1. Гуруҳларга ажратилади 4 та гуруҳга .
2. Гуруҳларга ёзувли варақлар тарқатилади.
3. Ўқитувчи кичик гуруҳ аъзоларини тарқатма материалга ёзилган асосий фикрни фақат 3 та фикр яний 3 та сўз ёки 3 сўз брикмаси ёки 3 та гап билан давом эттирилиши мумкин эканлиги ўқитирилади.
4. Гуруҳларда иш бажарилади.
5. Гуруҳ аъзолари ўринларидан туриб соат миля бўйича жойларни ўзгартиради.
6. Янги жойга келган гуруҳ аъзолари шу ерда қолдирилган тарқатма материаллардаги фикрлар билан танишиб яна 3 тадан ўз фикрларини ёзади. 3та гап ёки 3та сўз
7. Яна жойлар ўзгартирилади 1- гуруҳ ўз жойига келгунча жой алмашади.
8. Ўз жойларига қайтиб келган кичик гуруҳлар умумлаштирилади, таъриф ёки қоида ёзади
9. Тақдирот гуруҳлар ўз қоида ёки таърифларини ёзадилар.
10. Ўқитувчи баҳолайди.

Технологиянинг мақсади: талабаларни эркин мустақил ва мантиқий фикрлашга; жамоа бўлиб ишлашга, изланишга; фикрларни жамлаб, улардан назарий ва амалий тушунча ҳосил қилишга; жамоага ўз фикрини ўтказишга, уни маъқуллашга; қўйилган муаммони ечишда ва мавзуга умумий тушунча беришда ўтилган мавзулардан эгаллаган билимларини қўллай олишга ўргатиш.

Технологиянинг қўлланилиши: семинар, амалий ва лаборатория машғулотларида яқка тартибда (ёки кичик гуруҳларга ажратилган ҳолда) ўтказиш ҳамда гуруҳ аъзоларини бир неча маротаба жойларини ўзгартириб берилган вазифаларни бажаришга мўлжалланган

6x6x6 методишундай методдирки, у туфайли 36 та қатнашчи қисқа вақт мобайнида биронта масалани муҳокама қилиш ва гуруҳ аъзоларидан аксариятининг қарашларини билиб олиш имкониятига эга бўлади.

6 гуруҳ (ҳар бирида 6 кишидан) иштирокчилари ўқитувчи томонидан ўртага ташланган муаммони 6 минут мобайнида муҳокама қиладилар. Шундан кейин ўқитувчи 6

⁵⁹Ro'ziyeva D., Usmonboyeva M., Xoliqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013. -108 b. – B. 27-28.

та янги гуруҳни шундай тузадики, унда олдинги мунозара гуруҳида қатнашганлардан биронтаси албатта бўлади. Янги гуруҳ қатнашчилари ўз гуруҳларининг иш натижаларини муҳокама қиладилар.

6х6х6 гуруҳнинг барча аъзоларини фаоллаштирувчи методдир. Қатнашчилардан ҳар бири қисқа давр мобайнида ҳам мунозара қатнашчиси, ҳам сўзловчиси ролида бўлади. Гуруҳлар битта муаммони ёки бир муаммонинг турли жиҳатларини муҳокама қилишлари мумкин. 6х6х6 методи ўқитувчидан фаолликни ва гуруҳларни фаол иштирокини талаб қилади⁶⁰.

Аквариум. Синф хонасида стуллардан иборат икки доира ташкил этилиб, бирида стуллар ташқарига, иккинчисида ичкарасига қараб жойлаштирилади. Ўқувчи-талабалар тенг икки гуруҳга бўлинади: бири ички стуллар айланасига, бошқаси эса ташқи стуллар айланасига ўтирадилар. Бунда ҳар ким ўз шеригига қараб ўтиради. Ўқувчиларга муҳокама қилиш учун савол берилади.

Яхшилаб ўйлаб олганларидан сўнг ўқувчиларга шериклари билан саволни муҳокама қилиш учун бир ёки икки дақиқа вақт берилади.

Маълум сигналдан сўнг ташқи айланадагилар бир ўрин чапга сурилишади ва аynи саволни янги шериклари билан муҳокама қилишади. Ташқи айланадаги ўқувчилар ўзларининг энг биринчи шериклари сурилиб келгунга қадар ёки етарлича янги шериклари бўлгунгача фаолият давом эттирилади. Шу методни ташқи доирадагилар танқидчи сифатида ички доирадагилар химоячи сифатида «доиравий ролли ўйин» шаклидаги машғулотларга ҳам қўллаш мумкин⁶¹.

2. Стратегиялар: “Ақлий ҳужум”, “Бумеранг”, “Галерея”, “Зиг- заг”, “Зинама- зина”, “Музёраб”, “Ротация”, “Т-жадвал”, “Юмалоқланган қор” ва ҳ.к.

Ақлий ҳужум. Бевосита жамоа бўлиб «фикрлар ҳужуми» («мозговая атака») олиб бориш. бу методдан мақсад мумкин қадар катта миқдордаги ғояларни йиғиш, талабаларни аynи бир хил фикрлаш инерциясидан ҳоли қилиш, ижодий вазифаларни ечиш жараёнида дастлаб пайдо бўлган фикрларни йиғишдир.

«Ақлий ҳужум» методи– муайян мавзу юзасидан берилган муаммоларни ҳал этишда кенг қўлланиладиган метод⁶².

«Ақлий ҳужум» - бевосита жамоа бўлиб «фикрлар ҳужуми» («мозговая атака») олиб бориш. бу методдан мақсад мумкин қадар катта миқдордаги ғояларни йиғиш, талабаларни аynи бир хил фикрлаш инерциясидан ҳоли қилиш, ижодий вазифаларни ечиш жараёнида дастлаб пайдо бўлган фикрларни йиғишдир⁶³.

“Ақлий ҳужум” – ғояларни илгари суриш усули. Қатнашчилар бирлашган ҳолда қийин муаммони ечишга ҳаракат қиладилар, уни ечиш учун шахсий ғояларини илгари сурадилар⁶⁴.

“Ақлий ҳужум” технологиясининг таркиби қуйидагидан иборат:

1. Гуруҳларга ажратиш.
2. Гуруҳларга топшириқлар берилади.
3. Вақт белгиланади ва тақдиротга тайёргарлик.
4. Тақдирот (ҳар бир гуруҳнинг ғоялари).
5. Ғоялар ҳужуми (асосий ғоя).

⁶⁰Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б.– Б. 94.

⁶¹Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б.– Б. 94.

⁶²Педагогикадан атамалар луғати. – Тошкент: Фан, 2008. – 192 б. – Б. 15.

⁶³Ишмуҳамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б.– Б. 94.

⁶⁴Маҳкамова М. Педагогик технологиялар. – Тошкент Фан ва технологиялар, 2012. – 184 б. – Б. 114.

6. Хулоса (1та ғоя).

Брейнсторминг. Бу термин англизча сўз бўлиб, у икки тушунчадан иборат: brain-мия, storming-хужум, бўрон, қаттиқ хаяжон. Ушбу методни «мияни хаяжонга солиш» деб юритилиши, унинг асл моҳиятини очиб беради, лекин баъзида ушбу методни «жамоавий ижодий фикрлаш» деб ҳам тушунса бўлади. Рус тилидаги таржимада ушбу метод «Мозговая атака», ўзбек тилида эса «Ақлий хужум» ёки «Фикрлар хужуми» дейилиши унинг асл моҳиятини сақлашга ёрдам беради. Бу метод 15 кишидан ортиқ бўлмаган гуруҳларда ўтказилади.

Асосий принцип: эркин мулоқот-мунозара жараёнида берилган мавзу асосида янги новаторлик ғоя, фикрлар тўпланади. Айтилган ғоя, фикрларнинг сифатига эмас, уларни қанчалик кўп айтилганига эътибор қаратилади.

Айтилган ғоя, фикрлар муҳокама ҳам, танқид ҳам қилинмайди. Мунозара эркин ва ўзаро самимий муносабат ҳолатида ўтказилади. Тўпланган ғоя, фикрлар асосида мавзу бўйича умумий фикр шакллантирилади. Айтилган ғоя, фикрларнинг сифати ва улар асосида тузилган умумий ғоя, фикрларнинг қай даражада муҳимлиги шу муаммо ёки мавзу билан яхши таниш бўлган мутахассис-экспертлар томонидан баҳоланади.

Ушбу жараёнда ўқитувчининг асосий вазифаси – имкони борича ҳарбир айтилган ғоя, фикрни тўплаб боришдан иборат.

Ўқувчи-талабалар томонидан ёзилган фикрлар, ғояларнинг имло ва грамматик хатоларига эътибор қаратилмайди ҳамда ёзилган фикрлар ораларида кейинчалик ҳаёлга келган фикрларни ёзиш учун бўш жойлар ҳам қолдирилади.

Брейнрайтинг. Ушбу методни қўлланиши брейнсторминг методига ўхшаш бўлиб, фақат бу методда барча ғоя, фикрлар ёзма баён этилади. Бу эса ўз ғоя, фикрларини оғзаки баён этишга уяладиган ёки қийналадиган баъзи тингловчилар учун қулайлик яратади

Иштирокчилар ўз фикрларини эркин, танқид қилмасдан ифода этишга чақирилади. Ғоялар таҳлили кейинроқ ўтказилади. Бу усулдан фойдаланганда муаммони ечиш вариантлари максимал даражада ортади.

Юмалоқланган қор. Бу метод ҳар қандай тушунчага мумкин қадар аниқроқ таъриф топишга имкон беради, ўқувчиларга гуруҳларда ишлашни, бошқалар фикрига қулоқ солишни ва умумий нуктаи назарни ишлаб чиқишни ўргатади.

Бу метод босқичма-босқич ҳамда ҳар бир босқичга аниқ вақт белгиланиши билан ўтказилади.

1-босқич. Ҳар бир катнашчи 2 минут мустақил ишлайди

2-босқич. Жуфтларда ишлаш – учликларда ишлаш 5 минут.

3-босқич. Тўртликларда ишлаш - олтиликларда ишлаш 5 минут.

4-босқич. Саккизликларда ишлаш 5 минут.

5-босқич. 5 минут муҳокама.

Гуруҳлардаги иш тугашига кўра ҳар бир гуруҳ вакиллари навбати билан ўз плакатларини илиб қўядилар ва уни ўқийдилар. Агар саволлар бўлса, гуруҳ жавоб беради.

Ўқитувчи барча гуруҳлар иштирокидаги умумийликни топишга ёрдам беради.

1. “Т - жадвал” график органайзерининг таркиби қуйидагилардан иборат: “Т - жадавал” 1та концепция-нинг жихатини ўзаро солиштириш ёки (“ха/йўқ”, “ха/қарши”) танқидий мушоҳадани ривожланти-риш мақсадида ишлатилади. Жуфтликда ишланади.

2. Маълумот берилади.

3. Т чизилади. “Т”нинг чап томонига сабаб ёзилади. Ўнг томонига қарама-қарши ғоялар ёзилади.

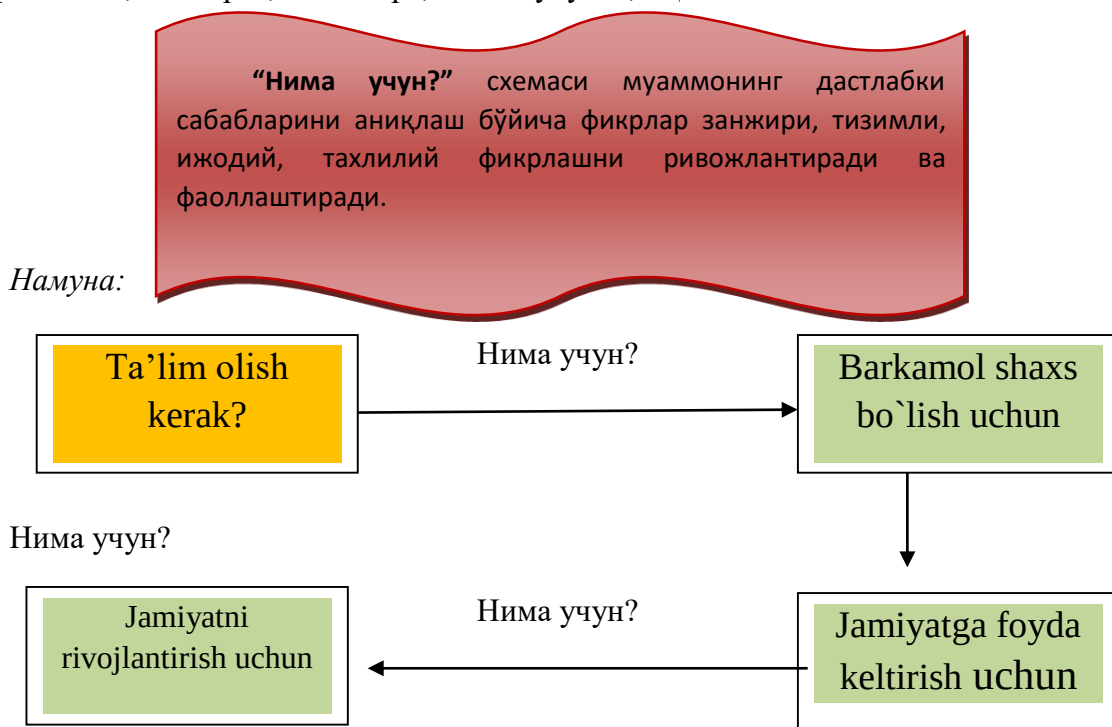
4. Жадваллар жуфтликда таққосланади.

5. Барча ўқув гуруҳи ягона “Т” тузади.

«Муз ёрар» ўйини («қиздирувчи машқ», «фаолиятга жалб қилувчи») - бу иштирокчиларнинг ўзаро танишиши ва ишчи муҳит яратиш мақсадида қўлланадиган машқ. Машқнинг вазифаси - кишиларни мулоқотга чорлаш («музни ёриш»). «Муз ёрар» аудиториядаги рухий тарангликни енгитиш, гуруҳнинг шаклланиш жараёнини тезлатиш, мулоқот, ахборот алмашинувини йўлга қўйиш; самимийлик ва ҳамкорлик муҳитини яратишга ёрдам беради. «Муз ёрар» барча иштирокчиларни жараёнга муваффақиятли жалб қилади ва тренингнинг умумий йўналишига ижобий таъсир кўрсатади⁶⁵.

Таълимнинг «Зигзаг усули» 1980-1990 йиллардан бошлаб пайдо бўлди. Бу усулнинг бошқа усуллардан фарқи шундаки, синф майда гуруҳларга ажратилади, ўқувчилар рақамланади, спикер-бошлиқ сайланади. Сўнгра бир хил рақамлар бир-бирини «топади». Топширик берилади. Топширик ўзлаштирилгач, тарқалишади. Ҳар бир аъзо ўзи ўзлаштирган масалани эски шерикларига айтиб беради. Савол-жавобда эса гуруҳ баҳоланади. Ҳар бир рақамланганлар янги ва ҳар хил топшириқлар олганини ҳисобга олсак, ҳар бир ўқувчи ўз гуруҳи манфаати учун ҳамбилиши керак ва билишга мажбур! Чунки ўз гуруҳига қайтганда у ўзи ўрганган мавзу бўйича савол-жавобда гуруҳи номидан қатнашиши керак. 4 та гуруҳ бўлса 1,2,3,4 бўлади, 3 та гуруҳ бўлса 1,2,3 ва хоказо⁶⁶.

3. График органайзерлар: “Балиқ скелети”, “БББ”, “Концептуал жадвал”, “Венн диаграммаси”, “Инсерт”, “Кластер”, “Нима учун?”, “Қандай?” ва б.

Инсерт жадвали. Ҳар бир талабага жадвал шаклидаги матн тавсия этилади. Талаба матнни ўқиш жараёнида жадвалнинг чап томонига махсус белгиларна қўйиб боради [13. – Б. 142].

Мустақил ўқиш вақтида олган билимларни, эшитган маълумотларни тизимлаштиришни таъминлайди. Олинган маълумотни тасдиқлаш, аниқлаш, кузатиш, аввал ўзлаштирган маълумотларни боғлаш қобилиятини шакллантиришга ёрдам беради.

⁶⁵Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 94.

⁶⁶Ишмухамедов Р., Абдукодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2008. – 180 б. – Б. 94.

Ўқиш жараёнида олинган маълумотларни алоҳида ўзлари тизимлаштирадилар, жадвал устунларига киритадилар.

“V” – мен билган маълумотларга мос.

“ – “ – мен билган маълумотларга зид.

“ + ” – мен учун янги маълумот.

“?” – мен учун тушунарсиз ёки маълумотни аниқлаш, тўлдириш талаб этилади.

Инсерт жадвали			
V	-	+	?

Тоифалаш жадвали. Тоифа – хусусият ва муносабатларнинг муҳимлигини намоён қилувчи аломат. Ажратилган аломатлар асосида олинган маълумотларни бирлаштиришни таъминлайди. Тизимли фикрлаш, маълумотларни тузилмага келтириш, тизимлаштириш кўникмаларини ривожлантиради. Тоифа шархлашни тузиш, олинган маълумот лавҳаларини бирлаштириш имконини берадиган тоифаларни излашдан иборат. Тоифаларни жадвал кўринишида расмийлаштирилади. Ҳождларни, маълумотларни тоифага мос равишда бўлади. Иш натижаларининг тақдироти.

Намуна: Шоира Зулфиянинг ҳаёти ва ижоди

Ҳаёти ва ижоди	Фаолияти	“Бегим” шеъри	“Сен қайдасан юрагим” шеъри
Шоира Тошкентда темирчи оиласида туғилган	Педагогика инсититутида ўқиган	“Бегим сизни табиат расо қилиб яратган...”	Ушбу шеърни ҳар бир ўқувчи ёд олиши керак
Ҳамид Олимжон билан 10 йил ҳаёт кечирган	Тахририятда ишлаган	Шеъри 1-мротаба “Тошкент оқшоми” газетасида чоп этилган	
Уни шеърлари Ҳамид Олимжонга аталган			

Биламан, билмайман, билишни ҳоҳлайман. Бу технологияда ҳар бир талаба ёки ўқувчининг янги фан юзасидан билимини билиш учун ва билишни ҳоҳлайдига ва билмайдиган маълумотларни жадвал асосида ифодалайди. Ўқитувчи эса шунга асосан дарсни олиб боради.

Намуна:

Биламан	Билмайман	Билишни ҳоҳлайман

Кластер. Фикрларнинг тармоқланиши – бу педагогик стратегия бўлиб, у ўқувчиларнинг бирон-бир мавзунини чуқур ўрганишларига ёрдам бериб, ўқувчиларни мавзуга тааллуқли тушунча ёки аниқ фикрни эркин ва очиқ ўзвий боғлаган ҳолда кетма-кетликда тармоқлашни ўргатади.

Фикрларни тармоқлаш қуйидагича ташкил этилади:

1. Хаёлга келган ҳар қандай фикр бир сўз билан ифода этиб кетма-кет ёзилади.

2. Фикрлар тугамагунча ёзишда давом этавериш керак, Мабодо фикрлар тугаб қолса, у ҳолда янги фикр келгунча бирон расм чизиб турунг.

3. Дарсда имкон борида фикрларнинг ва ўзаро боғлиқлик кетма-кетлигини кўпайтиришга ҳаракат қилиниши лозим.

ХVIII.БОБ. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎЙИН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ

§1.Ўйин технологиялари ва уларнинг ўзига хосликлари

Ўйинли технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларни фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолият ташкил этади.

Ўйин олимлар тадқиқотларига кўра меҳнат ва ўқиш билан биргаликда фаолиятнинг асосий турларидан бири ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, ўйинли фаолиятнинг психологик механизмлари шахснинг ўзини намоён қилиш, ҳаётда ўз ўрнини барқарор қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўз имкониятларини амалга оширишнинг фундаментал эҳтиёжларига таянади.

Ўйин ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва қайта яратишга йўналган вазиятларда фаолият тури сифатида белгиланади ва унда шахснинг ўз хулқини бошқариши шаклланади ва такомиллашади.

Л.С.Вигодский ўйинни боланинг ички ижтимоий дунёси, ижтимоий буюртмаларни ўзлаштириш воситаси сифатида таърифлайди.

А.Н.Леонтев ўйинга шахснинг хаёлотдаги амалга ошириб бўлмайдиган қизиқишлари (манфаатлар)ни хаёлан амалга оширишдаги эркинлиги сифатида қарайди.

Психологлар таъкидлайдиларки, ўйинга киришиб кетиш қобилияти киши ёшига боғлиқ эмас, лекин ҳар бир ёшдаги шахс учун ўйин ўзига хос бўлади.

Ўйинларнинг муҳим қирралари С.А.Шмаков томонидан ёритилган. У эркин ривожланувчи фаолиятни фарқлайди. Бундай фаолият фақат натижа (тадбирни) туфайли баҳра олиш учун эмас, балки хоҳишларига кўра, фаолият жараёнининг ўзидан баҳра олиш учун қўлланади.

Ўйин ижодийлиги билан ажралиб туради. У мумкин қадар бадихага бой, фаол характерга – «ижод майдони»га эга бўлади.

Ўйин учун ҳиссий кўтаринкилик хосдир. У ўзаро кураш, мусобақалаш, рақобат шаклида намоён бўлади.

Ўйиннинг ўйин мазмунини акс эттирувчи, уни ривожлантиришнинг мантиқий ва вақтинча изчиллигини кўзда тутган бевосита тегишли ва унга нисбий алоқадор қоидалари бўлишини кўрсатадилар.

Тадқиқотчилар назарий аспектда ўйинга фаолият, жараён ва ўқитиш методи сифатида қарайдилар.

Ўйин фаолият сифатида мақсадни белгилаб олиш, режалаштириш ва амалга ошириш, натижаларни таҳлил қилишни қамраб олади ва бунда шахс субъект сифатида ўз имкониятларини тўла амалга оширади.

Ўйинли фаолиятни мотиватсиялаш ўйин характерининг мусобақалаш шартлари, шахснинг ўзини намоён қила олиши, ўз имкониятларини амалга ошириш эҳтиёжларини қондиришдан келиб чиқади.

Жараён сифатида ўйин тузилмаси (Г.К. Селевко таъбирича) қуйидагиларни қамраб олади:

- *ўйнаш учун олинган роллар;*
- *бу ролларнинг жроэтииш воситаси бўлган ўйин ҳаракатлари;*
- *предметларни, яъни ҳақиқий нарсаларни шартли, ўйин нарсалари ўрнида қўллаш;*
- *ўйинда иштирок этувчиларнинг реал ўзаро муносабатлари;*
- *ўйинда шартли равишда яратилган сюжет (мазмун) – ижро соҳаси.*

Ўйиндан тушунчалар, мавзу ва ҳатто ўқув предмети бўлимини ўзлаштиришда ўқитиш методи ва мустақил технология сифатида фойдаланилади.

(Энциклопедия образовательных технологий, Том 2, Селевко Г.К., 2006 г).

Ўйин билиш ва унинг бир қисми (кириш, мустаҳкамлаш, машқ, назорат) тарзида ташкил этилади.

Ўйинлар турли мақсадларга йўналтирилган бўлади. Улар дидактик, тарбиявий, фаолиятни ривожлантирувчи ва ижтимоийлашув мақсадларда қўлланади.

Ўйиннинг дидактик мақсади билимлар доираси, билиш фаолияти, амалий фаолиятида билим, малака ва кўникмаларни қўллаш, умумтаълим малака ва кўникмаларни ривожлантириш, меҳнат кўникмаларини ривожлантиришни кенгайтиришга қаратилган бўлади.

Ўйиннинг тарбиявий мақсади мустақиллик, иродани тарбиялаш, муайян ёндашувлар, нуқтаи назарлар, маънавий, эстетик ва дунёқарашни шакллантиришдаги ҳамкорликни, коллективизмни, жамоага киришиб кета олишни, коммуникативликни тарбиялашга қаратилган бўлади.

Фаолиятни ривожлантирувчи ўйинлар диққат, хотира, нутқ, тафаккур, қиёслаш малакаси, чоғиштириш, ўхшашини топиш, фараз, хаёл, ижодий қобилият, эмпатия, рефлексия, оптимал ечимни топа олиш, ўқув фаолиятини мотиватсиялашни ривожлантиришга қаратилган.

Ижтимоийлашув ўйинлари жамиятнинг меёрлари ва қадриятларига жалб қилиниш, муҳит шароитларига кўникиш, эҳтиросларни назорат қилиш, ўз-ўзини бошқариш, мулоқотга ўргатиш, психотерапияни назарда тутати.

Педагогикага оид адабиётларда педагогик ўйин деган тушунча мавжуд.

Педагогик жараёни ташкил этишнинг бир қатор методлари ва усуллари ҳамда турли шаклдаги педагогик ўйинлар «ўйинли педагогик технологиялар»ни ташкил этади.

Педагогик ўйинда таълимнинг педагогик мақсадлари аниқ қилиб қўйилади.

Педагогик ўйинлар асосида талабаларни ўқув фаолиятига йўлловчи ўйинли усуллар ва вазиятларни вужудга келтириш ётади.

Г.К.Селевко томонидан педагогик ўйинлар таснифи ва уни амалга оширишнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган.

Педагогик ўйинлар қуйидаги асосий йўналишларда бўлади:

- *дидактик мақсад ўйинли вазифа шаклида қўйилади;*
- *ўқув фаолияти ўйин қоидаларига бўйсунди;*
- *ўқув материалдан ўйин воситаси сифатида фойдаланилади;*
- *ўқув жараёнига дидактик вазифа ўйинга айлантирилган тарзда мусобақалашуви унсурлари киритилади;*
- *дидактик вазифанинг муваффақиятли бажарилиши ўйин натижалари билан боғланади.*

Педагогик ўйинлар фаолият турлари, педагогик жараён характери, ўйин методикаси, соҳа хусусияти, ўйин муҳити бўйича тасниф қилинган.

Олий мактаб амалиётида тадбиркорлик ўйинларига алоҳида аҳамият берилади.

Тадбиркорлик ўйинлари назарияси умуман бошқа ўйин фаолияти назарияси билан бевосита боғланган.

Тадбиркорлик ўйинларини машҳур психологлар Л.С. Вигодский, А.Н. Леонтев, П.Й. Галперин ва бошқаларнинг ишларида назарий асосланган.

Тадбиркорлик ўйинлари ўз характерига кўра инсоннинг шахсий хислатларини шакллантиришнинг амалдаги воситаси ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари билиш ва ўқитишнинг воситаси сифатида XX асрнинг 20-йилларида гуркираб ривожланди. Тадбиркорлик ўйинларига тақлидий (имитатсион) ўйинлар билишнинг воситаси сифатида асос бўлди. Тақлидий ўйинларга ўз навбатида ҳарбий ва ҳарбий-сиёсий ўйинлар асос бўлган.

А.А.Вербитский тадбиркорлик ўйинларига ўқитишнинг ишоравий-контекст шакллари сифатида қарайди. Унинг фикрича, тадбиркорлик ўйинларида машқ қилиш фаолияти ва бўлажак касбий фаолият модел ёки унинг прототиби, қайсидир сунъий ва табиий тизим сифатида ўзаро нисбатланади. Шу туфайли тадбиркорлик ўйинлари касбий фаолиятнинг ишоравий моделлари сифатида белгиланади, унинг контексти (мазмун) ишора воситалари, яъни табиий тилни ҳам ҳисобга олган моделлаштириш, тақлид (имитатсия) ва алоқа ёрдамида берилади.

А.А. Вербитский олий ўқув юртининг вазифасини бундай ўқитишда, яъни талабани бир етакчи фаолият типи (ўқув)дан бошқа (касбий) типга фаолиятнинг предмети, мотиви, мақсади, воситаси, усул ва натижаларини мақсадга мувофиқ йўналтирилган (ўзлаштирилган) ҳолда ўтказишни таъминлаш деб билади.

Тадбиркорлик ўйини янги технология сифатида моҳиятан қуйидагиларни билдиради:

- *ишлаб чиқариш имитатсион модели сифатида тақдим этилган ўқув материали мазмунининг изчиллиги;*
- *ўйинли ўқув моделида келгусидаги касбий фаолияти таркибий қисмларини яратиш;*
- *ўқув жараёни тарзини билимларга эҳтиёжларни тугдириш ва уларни амалда қўллашнинг реал шароитларига яқинлаштириш;*
- *ўйиннинг таълимий ва тарбиявий самарадорлиги йи гиндиси;*

- *ўйинни олиб боровчи ўқитувчининг талабалар фаолиятини ташиқил этиши ва бошқаришидан талабаларнинг ўз хатти- ҳаракатларини ташиқил этиши ва бошқаришига ўтишини таъминлаши.*

А.С. ва Г.Ф.Арбеновлар тадқиқотларида тадбиркорлик ўйини мутахассиснинг эвристик тафаккурини ривожлантиришнинг самарали методларидан бири сифатида баҳоланади.

А.Тюков фикрича, ҳар қандай ўйин қай тарзда лойиҳалаштирилишидан қатъи назар уларнинг ҳар бири қуйидаги талабларни бажариши лозим:

- *касбий доира имитатсияси яхлитлиги. Ўйин имитатсиясига тааллуқли бўлган тузилма ва жараёнлар асосий воқеликни акс эттирувчи умумий сюжет ёки асосий мавзуга эга бўлиши лозим;*

- *мустақил ташиқил этишига йўналганлиги;*
- *ўқитишнинг муаммолилиги;*
- *методологик, психологик ва техник жиҳатдан таъминланганлиги.*

Ташкилий ўйин аслида тобора такомиллашиб боровчи ўқитишни таъминлаши керак. Шу мақсадда унда фаолият ривожланишининг тўлиқ даврийлиги имитатсияси амалга оширилади, яъни қандайдир вазият ечимига бўлган ёндашувдан топилган ечимнинг умумлаштирилган баҳоси ўтилади.

А.А.Тюков ўйин даврийлигининг қуйидаги босқичларни қайд қилади:

- *вазиятни ва муаммолаштиришни таҳлил қилиш асносида ўйиннинг асосий сюжет мавзуси бўйича ўйин иштирокчисининг сермахсул мустақил ижодий иши.*
- *амалий гуруҳларнинг иш натижаларини умумий танқидий муҳокама қилиш;*
- *ўйин жараёни ва иштирокчилар хатти-ҳаракатларини рефлексив таҳлил қилиш;*
- *ечимни ташиқил этиш босқичи.*

Й.С.Гинзбург ва Н.М.Коряк ўйиннинг қуйидаги сотсиал-психологик хусусиятларини фарқлайди:

- *гуруҳ характери;*
- *яратувчилик, шартлилик;*
- *рамзийлик, утилитар бўлмаслик характери;*
- *белгисизлик (мавҳумлик), тарқалувчанлик хусусияти*

Тадбиркорлик ўйинини тайёрлашнинг сотсиал-психологик муаммоларига қуйидагилар киради:

- *иштирокчиларни танлаш;*
- *роллари тақсимлаш;*
- *ўйин раҳбарини ижтимоий-психологик жиҳатдан тайёрлаш;*
- *ижтимоий психология бўйича умумназарий билимларни эгаллаш;*
- *назарий билимларини амалда қўллай олиш;*
- *шахсий тайёргарлик.*

И.Оллоёров тадбиркорлик ўйинларига ўқув ишларини ташкил этишнинг бир шакли сифатида қарайди. У ўйинлар ўқув жараёнида ўз ўрнига эга ва ўқув жараёнининг асосий вазифалари, моҳияти ва тузилмаси ҳамда ўрганилаётган фаннинг дидактик табиатига боғлиқ бўлган, аниқ белгиланган дидактик функцияларни бажаришини таъкидлайди.

Тадбиркорлик ўйинларининг дидактик функцияларига қуйидагилар киради:

- *талабаларда ақлий фаолият усуллариинг шаклланиши;*
- *билимларни мустаҳкамлаш ва қўллаш;*
- *ўқув жараёнида бўлғуси мутахассиснинг фаолияти фақат ўрганиш эмас, балки уни бажаришига қаратилган дидактик қондалар ишлаб чиқишдан иборат бўлиши;*

- талабалар ўқув-билиш фаолиятининг бўлғуси касбий фаолияти, характери ва тузилмасига максимал даражада яқинлашиб бериши.

Тадбиркорлик ўйини ижтимоий-педагогик тизим сифатида қуйидаги тайёргарлик босқичларига эга:

§2.Ўйинли фаолият. Ўйин тузилмаси.

Ўқув-билиш вазифаларини муаммоли вазият топшириғи шаклида қўйиш:

- 1.бўлғуси тадбиркорлик ўйинининг мақсадини аниқлаб олиш;
- муаммоли вазиятни англаб етиш;
- талабаларга навбатдаги тадбиркорлик ўйини ҳақида дастлабки маълумотлар бериш;

2. Навбатдаги вазифани бажариш учун зарур бўлган аввал эгалланган билимлардан фойдаланиш:

- талабаларнинг ўқитувчидан ёки адабиётларни таҳлил қилиш орқали янги билимларни қабул қилиб олиши;

- бажарилиши лозим бўлган иш тўғрисида талабаларга йўл-йўриқларни кўрсатиш;
- олинган билим, ўзлаштирилган илмий тушунчалар ва ишлаш методларини умумлаштириш;

- ўз-ўзини назорат қилиш;

3. Тадбиркорлик ўйинларининг шартларини тушунтириш ва вазифани бажариш учун зарур бўлган янги амалий билимларнинг ахборотини бериш.

4. Навбатдаги ишни режалаштириш:

- уларга аввал маълум бўлганлар асосида унинг айрим босқичларини бажариш усулларини танлаш;

- аввал эгалланган билимлар асосида тушунтириш ишини олиб бориш ва ўз ижоди учун зарур бўлган янги методларни қидириш;

- режалаштиришни мустақил назорат қилиш.

5. Вазифа шартлари, уларнинг бажарилишини тушунтирувчи қоидалар (материаллар)ни ўрганиш ва таҳлил қилиш бўйича мустақил ишлар ва тадбиркорлик ўйинларидаги ўз мавқеини аниқлаш.

6. Ўзларидаги бор билим, малака ва кўникмалар асосида режа бўйича ишларни бажариш:

- янги билим ва малакаларни ҳосил қилиш;
- ўз хатти-ҳаракатлари ва уларнинг натижаларини мунтазам назорат қилиш.
- қайд қилинган камчиликлар ва уларнинг сабабларини бартараф қилиш;
- белгиланган режаларни (режа олди ишлари ва режадан ташқари) такомиллаштириш;
- якуний натижаларни текшириб кўриш ва таҳлил қилиш.

7. Талабалар фаолиятини, уларнинг билими, малакаси, кўникмаларини назорат қилиш ва жорий йўл-йўриқлар бериш.

8. Талабаларнинг тадбиркорлик ўйинларига тайёрлигини аниқлаш мақсадида уларнинг мустақил ишлари натижаларини текшириб кўриш.

9. Талабаларга тадбиркорлик ўйинларини ўтказиш ва унда қатнашиш бўйича йўл-йўриқлар бериш, уларни рол ўйнаш бўйича тақсим қилиш, зарурат туғилганда ҳар бирига қўшимча йўл-йўриқлар бериш.

10. Олдиндан ишлаб чиқилган сценарий бўйича талабаларнинг тадбиркорлик ўйинлари.

11. Ўйин иштирокчиларига жорий йўл-йўриқлар бериш.

12. Ўйин иштирокчиларининг ўйин давомида ўзи ўйнаган ролларига баҳо бериши, ўз-ўзини назорат қилиши.

13. Тадбиркорлик ўйини натижаларини муҳокама қилиш ва талабанинг ўқув-ўйин фаолиятига баҳо бериш.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ўйинлари материалларни янги билимларни эгаллаш, ўтилганларни мустаҳкамлаш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, умумий малакани шакллантириш каби бир қатор вазифаларни ечишда фойдаланилади.

Тадбиркорлик ўйинларининг бир неча модификациялари мавжуд:

Имитацион ўйинлар.

Бундай ўйинлардан мақсад қайсидир ташкилот, муассаса ва унинг қисмлари фаолияти андоза қилинади. Воқеалар, кишиларнинг бирор фаолияти (иш битириш мажлислари, режани муҳокама қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва б.), фаолият ҳолати ва шартлари андоза қилиб олиниши мумкин.

Сценарийда бундай ўйнаш тўла тузилмаси ёзиб чиқилган ва имитация қилинадиган объектлар ва жараёнлар белгиланади.

Операцион (воқеий) ўйинлар. Бундай ўйинларда аниқ ўзига хос воқеа-ҳодисанинг бажарилиши машқ қилинади. Операцион ўйинлар иш жараёнига хос моделлаштирилади.

Рол ижро этиш ўйинлари. Унда конкрет шахснинг хулқи, хатти-ҳаракати, ўз вазифалари ва мажбуриятларини бажарилиш тактикаси машқ қилинади.

Тадбиркорлик театри. Бунда қандайдир вазият ва ундаги кишининг хулқи ўйналади. Бу ўйиннинг асосий вазифаси турли ҳолатларда мўлжални тўғри баҳолай олишни ўргатиш, ўзининг хулқига тўғри баҳо бериш, бошқа кишиларнинг имкониятларини баҳолай олиш, улар билан мулоқот ўрната олишга ўргатишдир.

Психодрама ва сотсидрама. Бу ҳам ўзига хос «театр», лекин ижтимоий психологик мақсадни кўзлайди: Унинг асосий мақсади жамоада вазиятни ҳис қила олиш, бошқа кишининг ҳолатини ўзгартириш ва унга баҳо бериш, у билан самарали мулоқотга кириша олишни шакллантириш ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари технологияси (Г.К.Селевко варианты). Бу технология тайёргарлик даврини ҳам ўз ичига олади. У сценарийни ёзиб чиқиш, вазият ва объектларни шартли белгилар асосида тасвирлашдан бошланади. Сценарий машғулотнинг ўқув мақсади, ўрганилаётган муамманинг тавсифи, қўйилган вазифани асослаш, ўйиннинг режаси, вазиятнинг мазмуни ва қатнашувчи шахсларнинг тавсифини ўз ичига олади.

Ўйинга киришиш. Бу босқичда иш режими аниқланади, машғулотнинг бош мақсади шакллантирилади, муаммони қўйиш ва вазиятни танлаш асосланади.

Ўтказиш босқичи. У ўйин жараёнидир. Ўйин бошлангач, ҳеч ким унга аралашмайди ва унинг боришини ўзгартира олмайди. Ўйинни фақат уни бошқарувчи тузатиб бориши мумкин.

Таҳлил босқичи. Ўйин натижалари муҳокама қилинади ва баҳоланади. Бу босқичда экспертларнинг фикрлари эшитилади, ўзаро фикр алмашинади, талабалар ўз хатти-ҳаракатлари ва хулосаларини ҳимоя қиладилар.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар бўлгуси мутахассиснинг илмий-ижодий тажрибаларини ривожлантириш учун катта имкониятлар яратади.

Олий мактаб муаммоларининг тадқиқотчилари қуйидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйин турларини фарқлайдилар:

1. Мутахассислар орасида ўз вазифаларини, дастурлар ва ролларини тақсим қилиш асосидаги тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар. Бундай мутахассислар сирасига қуйидагилар киради:

- *келгусида ишлаш кутилаётган муассасада фаол ижодий ишловчиларни ва уларни ишлаб чиқишда, аниқлаш билан банд бўлган «вазифа тадқиқотчилари»;*

- *ижодий гуруҳдаги барча иштирокчиларнинг фаоллиги сатҳида шу гуруҳнинг ўзига хос катализаторлик вазифасини бажарувчи «фаоллаштирувчилар»;*
- *илмий муаммонинг ечимига ёрдам берадиган йўллар ва бетақрор фикрлар таклиф қилувчи «ғоялар ишлаб чиқувчи» талабалар;*
- *ғояларнинг туғилишига ва уларнинг бошқа ижодий гуруҳ аъзолари томонидан идрок қилинишига ёрдам берадиган «резонатор» (тарқатувчи) талабалар;*
- *муаммони ечилишнинг энг мақбул (оптимал) вариантини қайта ишлаб чиқиш ва топши билан банд бўлган «назоратчи» талабалар.*

§3.Тадбиркорлик ўйинларининг технологик схемаси

Тайёргарлик босқичи	Ўйинни ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> • сценарий яратиш • тадбиркорлик ўйини режаси • ўйиннинг умумий тавсифи • йўл-йўриқлар мазмуни • моддий таъминот тайёргарлиги
	Ўйинга киришиш	<ul style="list-style-type: none"> • муаммо, мақсадни аниқлаб олиш • шартлари, йўл-йўриқлар бериш • регламент, қоидалар • ролларга тақсим қилиш • гуруҳни шакллантириш • маслаҳат (консультатсия).
Ўтказиш босқичи	Вазифани гуруҳ бўлиб ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> • манбалар бўйича ишлаш • тренинг • «фикрлаш ҳужуми» • ўйин техникаси устида ишлаш
	Гуруҳлараро мунозара	<ul style="list-style-type: none"> • гуруҳларнинг чиқишлари (фикрлари) • натижани ҳимоя қилиш • мунозара қоидаси • экспертлар иши
Таҳлил ва умумлаштириш босқичи		<ul style="list-style-type: none"> • ўйинни тўхтатиш • таҳлил, рефлексия • ўйинни баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолаш • хулосалар ва умумлаштиришлар • тавсиялар

Бундай ўйинларни муайян объектда ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Раҳбарлар ва ўқитувчилар олдиндан ролларни белгилаб қўядилар. Масалан, агар ўйин конструкторлик бюросининг тузилмасини ўзлаштиришга қаратилган бўлса, қуйидагилар белгиланади:

- «КБ бошлиғи»;
- «Бош конструктор»;
- «Ихтирочи»;
- «Оппонент»;
- «чизмакаш»;
- «текишувчи»;
- «маслаҳатчи»;
- «назоратчи» ва б.

Шундан сўнг қуйидагилар тузиб чиқилади:

- ҳар бирининг эгаллайдиган вазифалари ва хатти-ҳаракатлари баҳоси бўйича *йўриқнома*;

- *ўйин жараёнининг асосий даврийлиги бўйича дастур ишлаб чиқилади.*

Ўйин жараёнида тортишиш, мусобақалаш (баҳс-мунозара юритиш), руҳиятининг бўлишини таъминлаш зарур.

Ўйин ўтказиш чоғида «буюртмачи» ролини бажарувчи раҳбар у ёки бу тадбирларнинг бажарилиш сифатига ва бу тадбирларда рол ижро этган (қатнашган, иштирок этган) талабаларга баҳо беради. Шу баҳолар асосида бутун гуруҳнинг ҳамда алоҳида талабаларнинг рол ижро этиши баҳоси чиқарилади.

Бундай ўйинларни ташкил этиш бўлғуси мутахассис қобилиятини диагностика қилишни тақозо қилади. Шу мақсадда талабаларни рол ижро этишларини алмаштириб туриш ҳам тавсия этилади, чунки ҳар бир талаба у ёки бу ролда ўз имкониятларини синаб кўра олсин, яъни «оддий»дан «КБ бошлиғи» даражасидаги ролларни ижро этишга имконият берилсин.

2. Ижодий фаолиятнинг бирор босқичида муайян стратегия, тактика ва методларни қўллаш малакасини шакллантиришга қаратилган тадбиркорлик ва рол ўйинлари.

Масалан, «Илмий-тадқиқот ишларида маъруза, мунозара» тарзидаги ўйин.

Бу ўйиндаги асосий роллар қуйидагича бўлиши мумкин:

«Бошловчилар» - ўқитувчи, ишлаб чиқариш мутахассиси;

«Пешқадамлар» - муҳокама қилинадиган муаммонинг муайян масаласи бўйича вазиятни тасаввур қила оладиган маърузачилар;

«Безакчилар» - пешқадамларнинг маърузалари ва чиқишларини кўргазмали тасаввур этишлари ва тушунтиришларини таъминловчи ўйин иштирокчилари.

«Ассистентлар» пешқадамлар ёрдамчилари бўлиб, улар пешқадамларга ва оппонентларга кўргазмали чиқишларига ёрдам берувчи ўйин иштирокчилари.

«Расмий оппонентлар» - пешқадамларнинг маърузаси ва бошқа материаллар бўйича расмий танқидий руҳда чиқиш қилувчилар;

«Норасмий оппонентлар» - муаммо бўйича гуруҳ бўлиб ёки мустақил илмий-тадқиқот олиб боровчи барча бошқа талабалар – ўйин иштирокчилари;

«Чалғитувчилар» - корхона ёки илмий муассасада қўшимча салбий ҳодиса, фактларни баён қилиш асосида ўйин иштирокчиларининг фаоллигига сабаб бўладиган саволлар қўйиши лозим бўлган ўйин иштирокчилари. Корхона ёки илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари, илмий ходимлари, аспирант, талабалари бу «вазифа»ни бажаришлари мумкин.

«Регистраторлар» - мунозараларни ёзиб олувчи ўйин иштирокчилари;

«Экспертлар» - маъруза муҳокамасидаги чиқишлар ва ечимнинг гуруҳ бўлиб қабул қилиниши бўйича обектив баҳо берувчи ўйин иштирокчилари. Бу вазифада корхона ва илмий муассаса мутахассислари, олий ўқув юрти ўқитувчилари ва илмий ходимлари, аспирант ва талабалар қатнашишлари мумкин.

Бундай ўйинларда қуйидаги асосий вазифалар ҳал қилинади:

- *бўлғуси мутахассисни ахборотлар алмашишга ўргатиш;*

- *уларда ўз нуқтаи назарларини асослаш ва ҳимоя қилиш, бошқа кишиларнинг зояларига кириб бора олиш, гуруҳ бўлиб ечим қабул қила олиш малакасини шакллантириш.*

Ўйин-мунозаралар бўлғуси мутахассисда илмий-ишлаб чиқариш муаммосини қўя билиш ва ечишга, мустақил фикрлашга, обективликка нисбатан қизиқишни шакллантиради, муаммоларни қўйиш, уни муҳокама қилиш, уларни ечишда ўзини тута билиш кўникмаларини ҳосил қилади.

Ўйин- мунозаралар муайян муаммо бўйича баҳсларни ташкил этилишини кўзда тутади.

Баҳс муаммони муҳокама қилиш жараёнидир. Унинг усули эса гуруҳ бўлиб тадқиқ қилишдир. Унда ҳар бир иштирокчи ҳамсухбати (рақиб)нинг фикрини асослаш, уни инкор этиш орқали ҳақиқатни тиклашда ўз монополиясини ўрнатади.

Баҳс мунозара боришининг турли вариантлари мавжуд:

Евристик ёндашувда томонлардан бири муаммонинг ечими бўйича ўзининг ёндашувини қабул қилишга уринмасдан ишонтириш методи, ички туйғу, соғлом ақлдан фойдаланган ҳолда баҳс иштирокчиларини ўзининг нуқтаи назарига оғдириб олади.

Мантикий ёндашувдаги баҳсга ўта мустаҳкам мантикий таҳлил ва далил-исботлар характерли бўлиб, унинг воситасида иштирокчилар якуний ҳулосаларга келадилар.

Сўфиёна ёндашув. Унда томонлардан бири ўз рақибини донолик қилиб мағлуб қилиши ҳам мумкин.

Авторитар ёндашув. Унда томонлардан бири ўзининг обрўсидан фойдаланиб, ўз нуқтаи назарини ўтказиши мумкин. Танқидий ёндашув. Баҳс иштирокчиларидан баъзилари ўз рақибининг фақат камчилиги, кучсиз ўрни ва мавқеига диққатни жалб қилади ва, аксинча, рақибининг фикридаги ижобий унсурларни кўришга интилмайди ва муаммонинг ечими бўйича ўз таклифларини ҳам бера олмайди.

Догматик ёндашув. Унда томонлардан бири баҳсни ҳақиқатни ўз манфаати учун ўзининг шахсий мақсадларига мувофиқ келадиган томонга бошлаб кетади.

Прагматик ёндашув. Иштирок этувчилардан бири ва ҳар бир томон фақатгина ҳақиқатни ўрнатиш учунгина баҳс юритмайди, балки ундан ўзларининг яширин ва баҳс иштирокчиларига маълум бўлмаган амалий манфаатларига буриш учун фойдаланади.

Баҳсни ўтказишда қуйидаги қоидаларга аҳамият бериш лозим:

- *оппонентининг ўз фикрини асословчи сўзини тинглаб, кузатиб бориши;*
- *оппонентини сўзлашдан тўхтатиб қўйишга шошилмаслиги;*
- *майда-чуйда деталларга эътибор қаратмаслиги, энг муҳимини кўришга, тушунишга ҳаракат қилиши;*
- *кучсиз ўринлар, далил-исботлар, мисолларни топиш ва таҳлил қилиш;*
- *оппонентини ўзидан кучли деб ҳисобламаслик;*
- *ўзига ҳаддан ташқари бино қўйиш ва ишонилишга ружу бермаслик;*
- *қўрқиб рақиб олдида мағлубият эканлигини эсда туттиш.*

Педагогик ўйинлар фаолият турлари, педагогик жараён характери, ўйин методикаси, соҳа хусусияти, ўйин муҳити бўйича тасниф қилинган.

Олий мактаб амалиётида тадбиркорлик ўйинларига алоҳида аҳамият берилади.

Тадбиркорлик ўйинлари назарияси умуман бошқа ўйин фаолияти назарияси билан бевосита боғланган.

Тадбиркорлик ўйинларини машҳур психологлар Л.С.Вигодский, А.Н.Леонтев, П.Й.Галперин ва бошқаларнинг ишларида назарий асосланган.

Тадбиркорлик ўйинлари ўз характериға кўра инсоннинг шахсий хислатларини шакллантиришнинг амалдаги воситаси ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйини янги технология сифатида моҳиятан қуйидагиларни билдиради:

- *ишлаб чиқариш имитацион модели сифатида тақдим этилган ўқув материали мазмунининг изчиллиги;*
- *ўйинли ўқув моделида келгусидаги касбий фаолияти таркибий қисмларини яратиш;*
- *ўқув жараёни тарзини билимларга эҳтиёжларни тугдириш ва уларни амалда қўллашнинг реал шароитларига яқинлаштириш;*
- *ўйиннинг таълимий ва тарбиявий самарадорлиги йи гиндиси;*
- *ўйинни олиб боровчи ўқитувчининг талабалар фаолиятини ташкил этиш ва бошқаришидан талабаларнинг ўз хатти- ҳаракатларини ташкил этиш ва бошқаришга ўтишини таъминлаш.*

Тадбиркорлик ўйинларининг бир неча модификациялари мавжуд:

1. Имитацион ўйинлар.
2. Операцион ўйинлар.
3. Рол ижро этиш ўйинлари.
4. Тадбиркорлик театри.
5. Психодрама ва социодрама.

ХИХ. БОБ. ТАЪЛИМДА КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСИ ЎҚУВ -ЛОЙИХАВИЙ ТАЪЛИМНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

§1. “Кейс-стади” технологияси

“Инсон жамоада ёки вазиятларда узоқ йиллар давомида ўрганилиши” мавзусидаги илмий тадқиқотлар нашр этила бошланган эди. Агар иш жамоага йўналтирилган бўлса, жамоанинг хулқини ҳар томонлама ўрганади, жамоадаги ҳар бир инсоннинг хулқини эмас ⁶⁷. Сўнгги вақтларда “Кейс-стади” методи хорижий мамлакатлар таълими амалиётида муваффақиятли қўлланиб келинмоқда ва бугунги кунда республика таълимида ҳам тобора оммалашиб бормоқда. Шу сабабли айтиш ўринда ушбу метод (технология) моҳияти ҳақида сўз юритилади. Дарҳақиқат, кейс-стади талабаларни ҳар қандай мазмунга эга вазиятни ўрганиш ва таҳлил қилишга ўргатади. Унинг негизида муайян муаммоли вазиятни ҳал қилиш жараёнининг умумий моҳиятини акс эттирувчи элементлар ётади.

“Кейс-стади” технологияси дастлаб 1870 йилда АҚШнинг Гарвард университетининг ҳуқуқ мактабида таълим жараёнида қўлланилган. Ушбу технология Гарвард университетининг бизнес мактабида 1920 йилда қўлланила бошланган. Кейсларнинг илк тўплами 1925 йилда бизнес ҳақидаги Гарвард университети ҳисоботлари асосида чоп этилган. Ҳозирда технология хорижий мамлакатларда иқтисодиёт, бизнес соҳаларида ҳам кенг қўлланилмоқда. Ўзбекистонда мазкур технологияни таълим жараёнига татбиқ этиш йўлидаги ҳаракатлар мустақиллик йилларида фаоллашди.

Таълимда қўлланиладиган “Кейс-стади”нинг тайёр вариантлари ҳам мавжуд бўлиб, уларни сотиб олиш мумкин. Бироқ, энг самарали йўл ҳар бир фан бўйича кейсларнинг мустақил яратилишига эришишдир. Биргина Гарвард университетиде йилига 700 та кейс ишлаб чиқилади. Уларнинг нархи 10 \$. Аммо баъзи кейсларнинг нархи 500 та 1000 \$ гача. Лондон бизнес мактаби ва бошқа бизнес мактаблар ўзларида 340 нафарга яқин иштирокчиларни бирлаштирган ҳолда кейсларни яратиш билан шуғулланади. Технология талабаларда предметни ўзлаштиришга бўлган қизиқишни, амалий кўникмаларни, вазиятни таҳлил қилиш ва тўғри қарор қабул қилишга нисбатан ижодий ёндашиш малакаларини ривожлантиради, турли муаммоли вазиятлар ва уларни ҳал қилиш асосида улар томонидан билимларнинг фаол ўзлаштирилиши учун имконият яратади.

“Кейс-стади” технологияси (ингл. “case” – чемадан, метод, “study” – муаммоли вазият; вазиятли таҳлил ёки муаммоли вазиятларни таҳлил қилиш) – 1) талабаларда аниқ, реал муаммоли вазиятни таҳлил қилиш орқали энг мақбул вариантларини топиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қиладиган технология; 2) реал вазиятларни баён этишда қўлланиладиган ўқитиш техникаси

Кейс – технологиясини лойиҳалаштириш. Ўқитувчи ҳаракатларининг изчиллиги:

– ишчи дастури асосида ўқув машғулоти шакли, тури ва вақтини белгилайди (амалий машғулоти/мустақил иш/ ўқув амалиёти);

– ўқув машғулоти мақсадини ойдинлаштиради, ўқув машғулотида кутиладиган натижалар ва педагогик вазифаларни белгилайди;

– таълимнинг оптимал моделини (белгиланган вақтда ва қарор топган шароитларда қўйилган мақсаднинг амалга оширилишини ва прогноз қилинадиган ўқув натижаларига

⁶⁷https://en.wikipedia.org/wiki/Case_study

эришишни кафолатлайдиган оптимал таълим методлари, шакл ва воситалари мажмуи)ни танлайди.

Технологиянинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат⁶⁸:

1. Таҳлил кўникмалари ва танқидий тафаккурни ривожлантириш.
2. Назария ва амалиёт бирлигини таъминлаш.
3. Муаммо юзасидан турли қарашлар ва ёндашувларни намойиш қилиш.
4. Қарорлар қабул қилиш ва унинг оқибатларига доир мулоҳазаларни тақдим этиш.
5. Ноаниқликлар мавжуд бўлган шароитда муқобил вариантларни баҳолаш кўникмаларини шакллантириш

Кейснинг текширилиши ва баҳоланиши. Яратилган кейс эксперт текширувидан ва баҳосидан ўтиши керак. Қуйидагилар текшириш усуллари бўлиши мумкин:

1. Кейс лойиҳасининг корхона ходими томонидан кўриб чиқиши ва унда баён қилинган ахборотнинг реал вазиятга мувофиқ келиши, шунингдек келтирилган фактлар талқини ва шу кабиларнинг текширилиши.

2. Экспертлик баҳоси ва ҳамкасблар фикрлари, ўқитувчи-кейсологнинг кейснинг таълимдаги қиммати хусусидаги фикри, уни текширишнинг иккинчи усулидир.

Кейснинг педагогик паспорти:

- Педагогик аннотация;
- Кейс;
- Таълим олувчига услубий кўрсатмалар;
- Ўқитувчи-кейсологнинг кейс ечими бўйича варианты;
- Ўқитишнинг кейс технологияси

Кейс технологиясини амалга оширишда ўқитувчи фаолиятининг босқичлари:

тайёргарлик босқичи;

асосий босқич: кейс технологиясини амалга ошириш

таҳлилий, баҳоловчи босқич

§2. “Кейс-стади” ёрдамида талабалар эгаллайдиган билим, кўникма, малакалар ҳақида

“Кейс-стади” ёрдамида талабалар қуйидаги кўникма, малакаларга эга бўлади⁶⁹:

1. **Таҳлилий кўникмалар** (маълумотларни ахборотлардан ажрата олиш, уларни туркумлаштириш, маълумотларни зарур ва нозарурга ажратиш, таҳлил қилиш, тақдим этиш; бунинг учун шахс аниқ, мантикий фикрлай олиши керак).

2. **Амалий кўникмалар** (муаммонинг мураккаблигидан келиб чиқиб, реал вазиятни таҳлил қила олиш, энг муҳим назария, метод ва тамойилларни қўллаш билиш).

3. **Ижодий кўникмалар** (бунда мантикийлик асосида вазият (муаммо)ни ечиш муҳим эмас, балки ижодий ёндашув асосида муаммонинг бир неча ечимларини топиш ва уларни таҳлил қилиш талаб этилади).

4. **Мулоқот кўникмалари** (унга кўра талаба баҳс-мунозара олиб бориш, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш, қарорига бошқаларни ишонтириш, жуда қисқа ва ишонарли ҳисоботни тайёрлаш кўникмаларини ўзлаштира билиши зарур).

5. **Ижтимоий кўникмалар** (қарорни муҳокама қилиш жараёнида талабалар бошқаларнинг хатти-ҳаракатини таҳлил қилиш, бошқаларни тинглай билиш, баҳсда ўзгаларнинг фикрларини қўллаб-қувватлаш, илгари сурилган фикрга қарама-қарши фикрни билдира олиш ва ўзини бошқара олиши лозим).

⁶⁸Савельева М.Г. Педагогические кейсы: конструирование и использование в процессе обучения и оценки компетенций студентов / Учеб.-мет.пособие. – Ижевск: ФГБОУВПО “Удмуртский университет”, 2013. – С. 9.

⁶⁹Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 97.

6. **Ўз-ўзини таҳлил** (баҳс-мунозара жараёнида ўзини тута билиши, бошқаларга намуна бўлиши муҳим)

Ҳар ўқитувчи кейс-стадига асосланган ўқув топшириқларининг пухта асосланишига эриша олиши лозим. Кейс топшириқларининг амалий- дидактик характерга эга бўлиши учун уларни ишлаб чиқишда қуйидагиларга эътиборни қаратиш талаб этилади:

- мақсад аниқ ифода этиш (мақсад икки хил (ёки ундан ортиқ) тушунилмаслиги;
- савол ёки топшириқлар маълум даражада мураккаб бўлиши;
- ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётнинг бир неча жиҳатини ёрита олиши;
- тезда ўзининг амалий аҳамиятини йўқотмаслиги;
- миллий хусусиятларни ўзида намоён эта олиши;
- таълимнинг барча йўналиш ёки соҳаларига оид типик вазиятларни ифодалаши;
- долзарб аҳамиятга эга бўлиши;
- талабаларда таҳлилий тафаккурни ривожлантириши;
- баҳс-мунозарани ташкил этиш имкониятини яратиши;
- бир неча ечим (қарор)ни илгари суриш имкониятини таъминлай олиши

Талабалар томонидан кейсни ечиш босқичлари. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, агар талабаларнинг кейсни ҳал этиш технологияси икки босқичдан иборат бўлса, таълимий мақсадларга эришишда янада кўпроқ самарага эришиш мумкин:

Биринчи босқич –кейсни ҳал этиш бўйича индивидуал (аудиториядан ташқари) иш.

Иккинчи босқич – кейс билан биргаликда жамоа бўлиб (аудиторияда) ишлаш.

1-жадвал

Талабалар томонидан кейсни ечиш босқичлари

Биринчи босқич – кейсни ҳал этиш бўйича индивидуал иш	Иккинчи босқич – кейс бўйича жамоа бўлиб ишлаш
Талаба мустақил равишда	Талабалар кичик гуруҳларга бўлиниб, биргаликда кейс устида ишлашади
1) кейс материаллари билан танишади	1) гуруҳ аъзоларининг вазият, асосий муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари ҳақидаги турли тасаввурларини мувофиқлаштиришади; энг мақбул вариантни танлашади;
2) тақдим этилган вазиятни ўрганади, изоҳлайди ва асослайди;	2) ечимнинг таклиф этилган вариантларини муҳокама қиладилар ва баҳолайдилар, қўйилган муаммо нуқтаи назаридан ушбу вазият учун
3) муаммо ва муаммо ости муаммоларни ажратади, вазиятни тадқиқ ва таҳлил қилиш усулларини танлайди;	3) муаммоли вазият ечимига олиб келадиган танланган ҳаракатлар йўлини амалга оширишнинг аниқ қадамба-қадам дастурини батафсил ишлаб чиқади;
4) берилган амалий вазиятни таҳлил қилади; ажратилган муаммони ҳал этиш усуллари ва воситаларини белгилайди ва асослайди;	4) тақдимотга тайёрланадилар ва намойиш этиладиган материални расмийлаштиришади.
5) таклиф этиладиган қарорни амалга ошириш бўйича тадбирларни ишлаб чиқади.	

Кейсни ечиш натижаларини кичик гуруҳлар томонидан тақдимотини ўтказиш:

- 1) реал вазият ечимига доир ўз вариантларини тақдим этадилар;
- 2) танланган ҳаракатлар йўлини изоҳлайдилар ва ечимнинг тўғрилигини асослайдилар;

3) бошқа гуруҳ аъзоларининг саволларига жавоб берадилар ва ўз таклифларини асослайдилар.

Жамоа бўлиб кейс устидан ишлаш:

- гуруҳлар таклиф этган ечимлар вариантларининг муҳокамаси;
- таклиф этган ечимларнинг ўзаро баҳоланиши;
- таклиф этилган ечимларнинг ҳаётийлиги ва амалга оширилиши мумкинлигига биргаликда (талабалар ва ўқитувчи) баҳо берилиши ҳам мумкин.

§3. Кейсларнинг синфлари турлари, жанрлари ва тақдим этиш усуллари

Кейсларни синфларга ажратиш турли усулларда бўлиши мумкин. Жумладан, кейслар мақсад ва ўқитиш жарёнининг вазифалари, тузилиши, ифодалаш шакли, ўлчами, мураккаблик даражаси, фанлар, компания турлари, ҳудудлар ва бошқа томонлари бўйича синфларга ажратилади⁷⁰.

Мақсад ва ўқитиш жарёнининг вазифалари бўйича: намунали ва намунали бўлмаган муаммоларни ечишга ҳамда қарор қабул қилишга ўргатиш; вазият тамойиллари таҳлили ва баҳолашга ўргатиш, аниқ услубиётни, ёндашувни аниқ мисолда қўллашни, ечимни ёки умуман концепцияни намоиш қиладиган турларга ажратиш мумкин.

Кейс синфлари шартли равишда икки: “далали” ва “ўриндикли” туларга ажратилади. Уларнинг биринчиси ҳақиқий омилли материалларга асослаган ҳолда, иккинчиси эса ҳаёлий яратилган бўлиши мумкин.

Тузилиши бўйича: тузилмали кейслар – аниқ рақам ва маълумотли вазиятни қисқа ва аниқ баён қилиш. Бундай турдаги кейсларга аниқ сондаги аниқ жавоблар мавжуд. Улар аниқ билимлар соҳасидаги битта формула, кўникма, услубни, билим ёки кўникмани баҳолаш учун фойдаланишга мўлжалланган.

Катта тузилмага эга бўлмаган кейслар. Улар катта миқдордаги маълумотлага эга бўлган материалларни ифодалайдилар, фикрлаш услуби ва тезлиги, асосийни иккинчи даражаликдан ажратиш кўникмаси ва аниқ иш соҳасидаги малакаларни баҳолаш учун мўлжалланган. Улар учун бир неча тўғри жавоб вариантлари мавжуд.

Дастлабки очилган кейслар жуда қисқа шунингдек, жуда узун ҳам бўлиши мумкин. Бундай кейслар ўқувчи ностандарт фикрлаши, ажратилган вақтда қанча креатив ғоялар бериши мумкинлигини кўриш имкониятини беради. Агар гуруҳий ечим бўлаётган бўлса, у ҳолда у “бегона фикрни илғай оладими, уни ривожлантира ва амалиётда фойдалана оладими” деган саволга жавоб беради.

Кичик хонаки ёзувлар – асосий тушунчалар билан таништирадир, билимлари тор соҳада (ўрганилаётган фаннинг бўлимида) қўллашни талаб этади.

Ифодалаш шакли бўйича: қоғоз кейслар, видеокейслар, мультимедиа кейслар.

Ўлчами бўйича: тўла кейслар (ўртача 20-25 бет) бир неча кун мобайнида жамоа бўлиб ишлашга мўлжалланган ва, одатда, ўз ечимининг тақдимотини жамоавий ишлаб чиқишга қаратади; қисқа кейслар (3-5 бет) бевосита дарсда ишлашга мўлжалланган ва умумий мунозара, деб қаралади. Мини кейслар (1-2 бет) қисқа кейслар каби аудиторияда муҳокама этишга мўлжалланган ва қисман дарсда бериладиган назарияга кўргазма сифатида қўлланилади.

Мураккаблик даражаси бўйича: мактабгача тарбия муассасалари тарбияланувчилари учун, бошланғич синф ўқувчилари учун, умумий ўрта таълим мактаб ўқувчилари учун кейс, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари ўқувчилари учун кейс, бакалаврлар учун кейс, магистрлар учун кейс, МВА дастури учун кейс, илмий тадқиқотчилар учун кейс бўлиши мумкин.

⁷⁰ Абдуқодиров А.А., Астанова Ф.А., Абдуқодирова Ф.А. “Case-study” услуби: назария, амалиёт ва тажриба. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2012. – 134 б. – Б. 15-17.

Фанлар бўйича: бухгалтерия ҳисоби ва назорат; тижорат ва давлатлараро муносабатлар; рақобатли стратегиялар; тадбиркорлик; молия; менежмент; бошқарув; ташкилий хулқ ва сардорлик; кичик ва ўрта бизнес, хизматларни бошқариш; тижорат, педагогика ва бошқалар.

Тармоқ бўйича: ТНК (трансмиллий корхона) кейслари, ҳудудий катта тижорат ҳақидаги кейслар; кичик ва ўрта бизнес ҳақидаги кейслар.

Ҳудудлар бўйича: Шимолӣ-Америка кейслари, Европа кейслари, ривожланаётган давлатлар ҳақидаги кейслар ва иқтисодиётни ўтиш давридаги давлатлар ҳақидаги кейслар.

Кейсларни синфларга ажратишда кенг фодаланилаётган ёндашувлардан бири уларнинг мураккаблиги бўйичадир. Ана шундай томонлари бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин⁷¹ (1-жадвал)

1-жадвал

Кейсларнинг синфлари

Ўқув вазиятлари-кейслар	Мақсади
Иллюстратив	Аниқ бир амалий мисолда талабалар аниқ бир вазиятда тўғри қарор қабул қилиш алгоритмига ўргатилади
Муаммо ифодаланган	Аниқ вақт мобайнидаги вазият тавсифланади, муаммо аниқланади ва аниқ ифодаланади
Муаммо ифодаланмаган	Олдинги вариантдагига қараганда, мураккаброқ вазият тавсифланади, унда муаммо аниқланмаган бўлиб, статистик маълумотларда, жамоат фикри, ҳокимият органлари ва бошқаларнинг баҳоси орқали тақдим этилади
Амалий машқлар	Аниқ пайдо бўлган вазият тавсифланади, ундан чиқиш йўлларини топиш тавсия этилади. Бундай кейсларнинг мақсади – муаммони ечиш йўлини излашдан иборат

Ўқув материалининг характеридан келиб чиққан ҳолда оддий, мураккаб таркибий тузилишга эга бўлмаган, яъни мини тестлардан ҳам фойдаланиш амалий қийматга эгаллиги таълим амалиётида ўз тасдиғини топган. Айтиб ўтилганидек, хорижий мамлакатлар катта ҳажмли, мураккаб илмий-тадқиқот характерига эга кейслар кўп қўлланилади ва уларни ҳал этиш бутун бир семестр, ҳатто ўқув йили давомида амалга оширилади. Ўзбекистон шароитида ҳам ушбу кейсларан самарали фойдаланиш мумкин. Шу билан бирга ўрганилган мавзун мустаҳкамлаш мақсадида кичик ҳажмли, содда – мини кейслардан ҳам фойдаланиш фойдадан ҳоли эмас. Мураккаб ва оддий мини кейслар ўртасидаги энг муҳим фарқлар – уларнинг ҳажми, мураккаблик даражаси ва таркибий тузилмасида акс этади.

Мураккаб кейс (муаммоли вазият)лар қуйидаги таркибий тузилмага эга бўлади⁷²:

1. Педагогик аннотация.
2. Кириш.
3. Кейс (муаммо)нинг баёни.
4. Кейс (муаммо)ни ечиш юзасидан топшириқ (ёки савол)лар.
5. Фойдаланиш учун адабиётлар рўйхати.
6. Методик кўрсатмалар.
7. Кейсни ечиш жараёни (таҳлил ва ечим вариантларини илгари суриш, вариантлар мақбуллигини текшириш).
8. Кейс ечими бўйича тақдиротни ташкил этиш.

⁷¹Абдукодиров А.А., Астанова Ф.А., Абдукодирова Ф.А. “Case-study” услуги: назария, амалиёт ва тажриба. – Тошкент: Тафаккур каноти, 2012. – 134 б. – Б. 17-18.

⁷²Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 99.

9. Кейс ечимини таҳлил қилиш.**10. Ўқитувчи (кейсолог)нинг ечими.**

Мини кейслар учун қуйидаги таркибий тузилмага эгалик характерлидир:

1. Кейс (муаммо)нинг баёни.
2. Кейс (муаммо)ни ечиш юзасидан топшириқ (ёки савол)лар.
3. Фойдаланиш учун адабиётлар рўйхати.
4. Методик кўрсатмалар.
5. Кейсни ечиш жараёни (таҳлил ва ечим вариантларини илгари суриш, вариантлар мақбуллигини текшириш).
6. Кейс ечими бўйича тақдимотни ташкил этиш.
7. Кейс ечимини таҳлил қилиш.
8. Ўқитувчи (кейсолог)нинг ечими

Кейс методини амалга ошириш босқичлари:

- билан танишув;
- асосий муаммони ажратиб олиш;
- ғоялар кейс йиғиш ва излаш;
- кейс ечимини тавсия қилган ғояларни таҳлил қилиш;
- кейс ечими ва тавсиялар.

1-жадвал

Кейслар типологияси

Типологик белгилари	Кейс тури
Асосий манбалари бўйича	Бевосита объектда
	Таълим жараёнида
	Илмий-тадқиқотчилик фаолиятида
Сюжет мавжудлиги	Сюжетли
	Сюжетсиз
Вазият баёнининг вақтдаги изчиллиги	Ўтмиш ва бугун
	Аввал бўлиб ўтган воқеа
	Истиқболга йўналтирилган
Кейс объекти	Алоҳида объектга
	Ташкилий
	Кўп объектли
Материални тақдим этиш усули	Ҳикоя
	Эссе
	Таҳлили маълумот
	Журналистик
	Ҳисобот
	Очерк
	Фактлар мажмуи
	Статистик материаллар
	Ҳужжатлар
Ўқув топшириғини тақдим этиш усули	Саволли
	Топшириқ тарзида
Дидактик мақсадлари	Муаммо, ечим, концепция
	Бирор мавзуга бағишланган тренинг
	Таҳлил ва баҳолов
	Муаммони ажратиш, ечиш, бошқарувга доир қарорлар қабул қилиш
Тақдим этиш усулига кўра	Босма
	Электрон

§4. Ўқув кейсларининг муҳим характерли жиҳатлари ва замонавий ўқитиш амалиётида ўқув кейсларининг турлари

Ўқув кейсларининг муҳим характерли жиҳатлари талабаларга муаммоли вазиятни ҳал этиш юзасидан талабалар эътиборига адабиётлар рўйхатининг тақдим этилиши, уларга методик кўрсатма, йўриқномаларнинг берилиши ва албатта, ўқитувчи томонидан муаммонинг ечими бўйича ўз вариантнинг тақдим этилиши саналади. Адабиётлар рўйхати ўрганилаётган муаммога бевосита тааллуқли бўлиши зарур. Кейсларни ечишга доир методик кўрсатма, йўриқномалар тахминан шундай бўлиши мумкин:

1. **Кейс (муаммо) билан танишинг.**
2. **Муаммонинг долзарблигини баҳоланг.**
3. **Муаммонинг долзарблигини далиллар ёрдамида изоҳланг.**
4. **Кейс (муаммо)нисамарали ечиш йўллари аниқланг.**

Хорижий мамлакатлар таълими амалиётида кейслар амалий ва илмий тадқиқотларини ташкил этиш мақсадида қўлланилиши сабабли улар одатда мураккаб таркибий тузилма ҳамда ўртача (Европа), катта (АҚШ) ҳажмга эга бўлади. Кўп ҳолатларда кейслар биргина машғулот жараёнида ҳал қилинмай, балки бутун бир семестр, ҳатто ўқув йили давомида ечилади. Уларнинг бу борадаги тажрибаларидан битирув малакавий ишлари (бакалаврият), магистрлик диссертациялари (магис-тратура), битирув лойиҳа ишлари (малака ошириш курслари)да фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

5. **Кейс (муаммо)нинг самарали ечимини белгиловчи метод ва технологияларни танланг.**
6. **Кейс (муаммо)нинг самарали ечимини қафолатловчи фараз (илмийфараз)ларни шакллантиринг**

Таълим жараёнида ўқув кейсларини қўллашда жараён (машғулот) якунида албатта ўқитувчи (кейолог)нинг ечими тақдим этилиши зарур. Бунинг дидактик аҳамияти бу ечим асосида талабаларнинг ўз ўқув-билиш ҳаракатларининг қанчалик тўғри, самарали, мақсадга мувофиқ амалга ошира олганликларини таҳлил қилиш, солиштириш, йўл қўйган ҳатоларини аниқлаш имкониятини яратиши билан белгиланади. Кейслар типологиясида ўқув топшириғини тақдим этиш усули саволли ҳамда топшириқли бўлиши кўрсатилган. Шунга кўра талабаларнинг эътиборларига ҳавола этиладиган кейслар ёки саволли, ёки топшириқли бўлиши мумкин⁷³.

Агар кейс саволли-кейс бўлса, у ҳолда муаммо ёки муаммоли вазиятни таҳлил қилиш ва ечишга оид бир неча саволлар келтирилади. М: 1. Ёшларнинг “оммавий маданият” таъсирига берилишининг асосий омиллари нималардан иборат?

Ёшларнинг “оммавий маданият” таъсирига берилишларида ОАВнинг ўрни ва ролини қандай аниқ далиллар асосида баҳолай оласиз?

Агар кейс топшириқли-кейс бўлса, у ҳолда кейсни ечиш жараёнида бажарилиши зарур бўлган топшириқлар берилади. М:

1. Ёшларни “оммавий маданият”нинг салбий таъсиридан ҳимоялаш омилларини аниқланг.

2. Ёшларда “оммавий маданият”га қарши иммунитетни самарали шакллантириш йўллари аниқланг.

Одатда кейсларни тайёрлашда дарслик ва ўқув қўлланмалардан, балки оммавий ахборот воситалари, жумладан, Интернет материалларидан ҳам мақсадли фойдаланиш

⁷³ Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 99.

мумкин. Педагогик туркум фанларни ўқитишда қўлланиладиган кейсларни уларнинг характериға кўра Б.Блум таксономияси (билиш-тушуниш-англаш-таҳлил-синтез-қўллаш тизими)ға мувофиқ бир неча гуруҳға ажратиш мумкин (1-расм)⁷⁴:

1-расм. Ўқув кейсларининг асосий гуруҳлари.

Замонавий ўқитиш амалиётида ўқув кейсларининг қуйидаги турлари қўлланилмоқда (2-расм)⁷⁵:

2-расм. Ўқув кейсларининг асосий турлари.

Педагогик туркум фанларни ўқитишда ушбу кейслардан самарали, мақсадли ва ўринли фойдаланиш учун зарур шароитлар мавжудлиги аниқланди. Қуйидаги мисоллар ушбу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайди.

⁷⁴Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 100.

⁷⁵Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 100.

1. Педагогик билимлардан хабардорликни аниқлашга ёрдам берадиган кейс.

Кейс баёни. Собир ўрта мактабнинг 9-синфини тамомлади. Шаҳодатномасида “уч” баҳолар кўп бўлганлиги, салбий хулққа эгалиги сабабли, Собир ҳеч бир касб-хунар коллежига қабул қилинмади. Ҳар бир коллежнинг раҳбари Собирни бошқа академик лицей ва касб-хунар коллежига киришини тавсия этди. Бироқ, Собирнинг ота-онаси ҳар гал ўғилларини ўзлари яшайдиган тумандаги касб-хунар коллежиди таълимолишини, шундагина уни назорат қилиб туришлари мумкинлиги айтишарди.

Кейс саволлари:

1. Айтинг-чи, касб-хунар коллежларининг раҳбарлари Собирни ўқишга қабул қилмасликка ҳақлимилар?

2. Аини вазиятда Собирнинг қандай ҳуқуқлари бузиляпти?

Ўқитувчининг ечими. Касб-хунар коллежи раҳбарлари ижтимоий хавф бўлмаган ҳолда “уч” баҳога ўқиганлиги ва хулқида салбий ҳолатлар кўзга ташланиши учунгина Собирни ўқитишга қабул қилмасликка ҳақли эмаслар. Улар шахснинг билим олишга бўлган ҳуқуқини поймол етишган. Қолаверса, касб-хунар коллежларида таълим олиш мажбурий-ихтиёрий характерга эга. Шу сабабли Собир ва унинг ота-онаси касб-хунар коллежини ўзлари танлай олади. Борди-ю, коллежга қабул қилиш синов, имтиҳонлар асосида олиб борилса ва Собирнинг ўзи уларга пухта тайёрланмаганлиги сабабли синовдан ўта олмаса, у ҳолда ана шу касб-хунар коллежига қабул қилинмайди. Бу вазиятда Собирнинг билим олиш ҳуқуқи (Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги Қонунининг 4-моддаси) поймол этганликлари сабабли касб-хунар коллежларининг раҳбарлари маъмурий жавобгарликка тортилади.

2. Педагогик фаолият, ҳодиса ёки жараён моҳиятини тушуниш ҳолатини белгилашга хизмат қиладиган кейс.

Кейс баёни. Узоқ йиллик иш тажрибасига ҳамда талабалар ўртасида алоҳида ҳурматга эга тарих фани ўқитувчи аудиторияга кириб, доскада ўзининг карикатура жанрида ишланган расмини кўради. Карикатура ёрқин ишланган, ҳар бир штрих аниқ ишланган, қолаверса, расм жуда кулгили чиққан. Бутун гуруҳ ўқитувчининг карикатурага, унинг ижодкорига нисбатан муносабатини кутяпти. Бироқ, ўқитувчи шошилмасдан, катта қизиқиш билан карикатурани томоша қилади ва шундай деди: “Карикатура шунчалик яхши чиқибдики, уни ҳатто ўчиргим келмаяпти. Расм ижодкори – ёш расм устида уни қоғозга кўчириб олиши керак. Мен карикатурист (расм)ни муносиб баҳолайман!”.

Кейс саволлари:

1. Ўқитувчининг мавжуд вазиятдаги ҳолатини шахсан Сиз қандай баҳолайсиз?

2. Бу вазиятда ўқитувчи қандай тарбия методини қўллади?

Ўқитувчининг ечими. Бу вазиятда ўқитувчи ўзининг таржибали ва педагогик назокатга эгалигини намоеън эта олди. У карикатурани ўзининг устидан кулиш воситаси деб эмас, аксинча, санъат асари сифатида қабул қилди. Натижада ўқитувчи айбдор талабани қидириб, унга танбеҳ беришни истамади. Бунинг ўрнига ўзининг санъатга бўлган муҳаббатини кўрсатди. Бундай ёндашув талабаларга ўқитувчининг иродали, ўзига ҳурмат билан муносабатда бўлиши, ҳиссиётларини жиловлай олиш, ўз-ўзини бошқара билиш қобилиятига эгалигини кўрсатди. Оқибатда талабалар ўқитувчининг руҳан барқарор эканликларини англади. Шу сабабли кейинги сафар улар ўқитувчини камситиш ёки устидан кулишни исташмайди. Баён этилган вазиятда ўқитувчи: 1) изоҳлаш (ўзида муайян гуруҳ ёки алоҳида шахсга йўналтирилганликни ифодаловчи ҳиссий-оғзаки таъсир этиш усули); 2) хулқ ва фаолиятни рағбатлантириш методларидан бири бўлган – қўллаб-қувватлаш методидан фойдаланди.

3. Таълим-тарбия жараёнлари, педагогик фаолият ҳамда ҳодисаларнинг таркибий элементлари ўртасидаги ўзаро бирлик ва алоқадорликни англаш ҳамда таҳлил қилишга йўналтирилган кейс⁷⁶.

Кейс баёни. Тарих фани ўқитувчиси бир соатлик дарсида қуйидаги хатти-ҳаракатларни амалга оширди:

- 1) маълумотларни изчил баён қилди;
- 2) зарур ўринларда таянч тушунчаларга алоҳида урғу берди;
- 3) харитадан тарихий воқеалар содир бўлган жойларни кўрсатди;
- 4) вақти-вақти билан талабаларга саволлар бериб, улардан жавоблар олди;
- 5) ўқув фильми орқали тарихий воқеликка оид далилларни намойиш этди.

Кейс топшириғи. Ўқитувчининг хатти-ҳаракатлари қандай методлар ёрдамида амалга оширилганлигини аниқланг.

Ўқитувчининг ечими. Тарих фани ўқитувчиси қўллаган методлар:

- 1) ҳикоя;
- 2) тушунтириш;
- 3) тасвирлаш;
- 4) суҳбат;
- 5) намойиш.

4. Таълим-тарбия жараёнлари, педагогик фаолият ҳамда ҳодисанинг таркибий элементларини тизимлаштириш, синтезлаш, босқичларни изчил ифодалашни тақозо этадиган кейс⁷⁷.

Кейс баёни. Машқ бажаришни ташкил этиш босқичлари:

- 1) ўқитувчи назорати остида талабалар томонидан ўқув ҳаракатининг;
- 2) зарур кўникма ва малакалар шакллангунича ўқув ҳаракатларнинг кўп бора такрорланиши;
- 3) дастлабки бажарилиши ўқитувчининг фаолият мақсади ва мазмунини тушунтириши;
- 4) топшириқни бажариш кетма-кетлигини кўрсатиши. Ушбу ҳолатда машқ бажаришни ташкил этиш босқичлари нотўғри кўрсатилган. Кейс топшириғи. Машқ бажаришни ташкил этиш босқичларини зарур изчилликда ифодаланг.

Ўқитувчининг ечими. Машқ бажаришни ташкил этиш босқичлари:

- 1) ўқитувчининг фаолият мақсади ва мазмунини тушунтириши;
- 2) топшириқни бажариш кетма-кетлигини кўрсатиши;
- 3) ўқитувчи назорати остида талабалар томонидан ўқув ҳаракатининг дастлабки бажарилиши;
- 4) зарур кўникма ва малакалар шакллангунича ўқув ҳаракатларнинг кўп бора такрорланиши.

5. Педагогик билимларни амалда қўлаш, мавжуд кўникма ва малакаларни тўлақонли намоён этишга доир кейс.

Кейс баёни. Оғзаки баён қилиш методлари талабаларнинг умумий маданияти, мантикий фикрлаш ва билиш қобилиятини ривожлантиришга хизмат қилади.

Кейс топшириғи. Оғзаки баён қилиш методи турларини “Балиқ скелети” график организаторида ифодаланг.

Ўқитувчининг ечими:

XX.БОБ. ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАРБИЯ ЖАРАЁНИГА ТЕХНОЛОГИК ЁНДАШУВ ВА УНИ ЛОЙИХАЛАШ

⁷⁶Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 101.

⁷⁷Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 103.

§1.Таълим-тарбия жараёнида тарбиявий ишлар технологияси (Тарбиявий ишлар ва уларни ташкил этиш ҳамда бошқаришнинг назарий аспекти)

Миллий мафкура вазифалари махсус ташкил этилган маънавий-маърифий ишлар, шунингдек, таълим-тарбия жараёнида ва дарсдан ташқари машғулотларда амалга оширилади.

А. Ўқувчилар фаолиятининг дарсдан ташқари тизимини лойиҳалаш.

Дарсдан ташқари фаолият тизими ўқитишнинг назарий ва амалий тизимини тўлдиради. Унинг асосий вазифаси ўқувчиларнинг ўқишдан ташқари вақти мобайнида ўзини-ўзи тарбиялаш ва ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш учун оқилона тақсимлашга ёрдам беришдир.

Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари фаолиятини лойиҳалаш вазифаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ижтимоий мослашув доирасини ташкил этиш ва ўқувчиларнинг ижтимоий ҳаракатчанлигини кўрсатиш;
- бўлажак мутахассисларнинг касбий мослашуви учун зарурий шарт-шароитлар яратиш;
- ўқувчиларни мустақил равишда таълимни давом эттиришга йўналтириш;
- ҳар бир ўқувчининг қобилияти, қизиқиш ва иштиёқларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш;
- ўқувчиларга бўш вақтларидан унумли фойдаланишни ва дам олишни ўргатиш.

Дарсдан ташқари фаолият тизими кўп компонентли бўлиб, ўқувчиларнинг бўш вақтларини қуйидаги таркибда, тартибда, шаклда ва жойларда амалга оширилиши мумкин:

- ўқув гуруҳи таркибида;
- ўқув юрти жамоаси таркибида;
- индивидуал (яккама-якка) тартибда;
- ижтимоий бирлашмаларда ва ташкилотларда;
- клубларда, тўғаракларда, музейларда;
- меҳнат жамоаларида;
- алоҳида фанларни чуқур мустақил ўрганиш чоғида;
- таълим муассасасидан ташқаридаги маданий дам олишнинг турли шаклларида.

Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари фаолият тизимининг ўзига хослиги шундаки, унинг ҳар бир компоненти алоҳида лойиҳалаштирилади ва ҳар доим ҳам педагогик таъсир доираси билан қамраб олинмайди.

Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари фаолият тизимини режалаштириш шакллари:

- ўқув юртининг иш режаси;
- ўқув юртининг ўқувчилар билан олиб борадиган маънавий-маърифий ишлари режаси;
- ўқув гуруҳлари ўқувчилари билан олиб бориладиган маънавий-маърифий ишлар режаси ва бошқалар.

Ўқувчилар билан олиб бориладиган тарбиявий ишлар режасини тузишнинг асосий тартиблари ва қоидалари:

- диагностик асос яратиш;
- ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини, жамоанинг маҳорат даражаси ва шаклланганлигини ҳисобга олиш;
- тарбиявий жараёнда асосий мазмуний компонентларга мувофиқ фаолият аниқ йўналишларни белгилаш;

- тадбирларни ўтказиш муддатларини, шаклларини, иштирокчиларини аниқ белгилаш;
- тарбиявий ишлар режасининг қулайлиги, ҳаётийлиги ва аниқлиги;
- тарбиявий ишларни режалаштиришда ўқувчиларнинг шахсан иштироки.

Дарсдан ташқари фаолиятни замонавий ташкил этиш ижодий жараён бўлиб тарбиячидан чуқур билим, малака ва ҳошиш талаб қилгани каби ўқувчилардан ҳам уларнинг итилишлари ва эҳтиёжларини талаб этади. Ўқувчилар ва тарбиячи қизиқишларини бирлаштириш тарбияда муаллифлик тизимини шакллантиришнинг ягона йўлидир. Бу ҳолда, тарбия шахс камолотини бошқариш жараёни, унинг ижтимоийлашуви ва ривожини учун шароит ва имкониятлар яратиш мезони сифатида қаралади. Дарсдан ташқари фаолият (дам олишни ташкил этиш) эса, шахснинг ижодий имкониятларини юқорига кўтариш (биринчи навбатда, тарбиячининг), унинг ижтимоий фаоллигини амалга ошириш майдони сифатида тушунилиши мумкин.

Тарбия жараёни – шахсни шакллантиришга мақсадли йўналтирилган, тарбияловчи ва тарбияланувчилар ҳамкорлиги учун махсус ташкил этилган, бошқариладиган ва назорат қилинадиган, ўзининг пировард мақсади сифатида шахсни шакллантирадиган жараёндир. Тарбия жараёнининг энг асосий **натижаси** – ҳар томонлама ва уйғун камол топган юксак маънавиятли шахсни шакллантиришдир.

Тарбия жараёнига технологик ёндашув:

Тарбия – ҳар бир инсоннинг яшаш жараёнида орттирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларининг ижобий кўникмасини ўзгаларга бериш жараёни.

Хордик – инсоннинг янгилашиш, тикланиш, унинг жисмоний ва маънавий кучини кўпайтириш, дунёқарабини бойитиш, ижодий фаоллигини оширишни амалга оширишга мўлжалланган ва шу асосда режалаштирилган шахсий вақтнинг бир қисмидир. Таълим муассасаларида тарбиявий жараёни ташкил қилиш асосига илғор миллий, маънавий – ахлоқий қадриятлар ва мезонлар, халқ педагогикаси, маросимлар, байрамлар, ўйинлар ва бошқалар қўйилиши керак. Уларни ташкил этишда ва ўтказишда тарбия **технологияларидан** ёки **интерфаол** услублардан фойдаланиш ўқувчида ўз юртига меҳр – муҳаббат, оилапарварлик, касбий фидойиликни шакллантиришга ёрдам беради. Тарбиявий жараён умумий ўрта, ўрта-махсус ва касб-хунар, олий таълим муассасаларида ўзига хос аҳамият касб этади. Педагог ходимлар, тарбиячилар ва гуруҳ раҳбарлари миллий ғоя билан ҳам қуролланган бўлиб, уни ҳар бир фуқаро онгига етказиш малакаларига эга бўлишлари уларнинг тарбия жараёни, тарбиявий ишлар ва уларнинг услубиёти ҳақидаги билим, кўникма ва малакаларига, педагогик маҳоратларига кўп жиҳатдан боғлиқдир. *Тарбия жараёни* – тарбиявий ишлар, тадбирларнинг доимий ҳаракатдаги занжиридан иборат. *Тарбиявий тадбирлар* – турли хил моддий ва маънавий эҳтиёжларга жавоб берувчи, тарбиявий мақсадларнинг ягона мажмуасига бўйсиндирилган, бир-бири билан ўзаро ҳамкорлик қилувчи, ўзида бир бутун таълимни кўзда тутган тарбиявий таъсир мажмуидир. Таълим жараёни алоҳида дарслардан ташкил топган каби тарбиявий тадбирлардан тарбия жараёни вужудга келади. Тадбирлар, тарбиявий ишлар – тарбия жараёнининг бир бўлагидир.

Тарбиявий иш (ТИ) – бу тарбиянинг тизимлилиги, тўлаллиги, узвийлиги ва узлуксизлигидир. Тарбиявий иш – тарбияланувчиларнинг муайян фаолиятини ташкил этувчи ва амалга оширувчи шаклдир. ТИнинг асосий хусусияти – зарурийлик, фойдалилик ва татбиқ этиш имкониятидан иборат.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да ёзилишича, “Халқнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизимини шакллантириш Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартидир”.

Тарбиявий иш (ТИ) – бу тарбиянинг тизимлилиги, тўлаллиги, узвийлиги ва узлуксизлигидир. Тарбиявий иш – тарбияланувчининг муайян фаолиятини ташкил этувчи

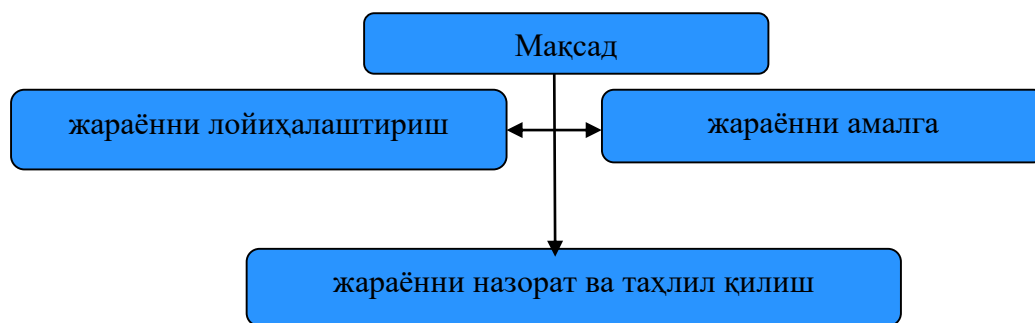
ва амалга оширувчи шаклидир. ТИнинг асосий хусусияти – зарурийлик, фойдалилик ва татбиқ этиш имкониятидан иборат.

Шу сабабли таълим муассасаларида тарбиявий жараёни ташкил қилиш ва муваффақиятли давом эттириш учун зарур бўлган тарбиявий ишлар услублари, билимлар, малака ва маҳоратлар тизими, замонавий педагогик технологиялар ва уларни тарбиявий ишлар амалиётида қўллаш масалалари педагогик жамоаларнинг энг муҳим муаммоси бўлиб қолмоқда.

Таълим муассасаларида ўқувчилар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг самарадорлигини ошириш тарбиявий ишлар технологиясини тўғри ташкил қилиш ва қўллашга боғлиқ. Бу эса, ўз навбатида таълим муассасалари учун тарбиявий ишларни амалга ошириш услубиёти замонавий педагогик технологиялар ишланмалари асосида яратишни талаб этади.

Фикримизча, таълим муассасаларининг тарбиявий ишлар технологияси ижодий фаоллик, мустиқ фикрлаш ва моҳирона ҳаракатларга йўналтирилган бўлиши ва тарбиячи ҳамда ўқувчилар томонидан минимал куч сарфлаган ҳолда тарбиявий ишлар бўйича қўйилган мақсадларни эгаллашда энг фаол шакл, усул ва услублардан фойдаланиш тарбиявий жараёни муваффақиятли ташкил этувчиларнинг доимий ва мажмуавий фаолиятининг асосий қисмидан иборат бўлиши керак.

Таълим муассасаларида тарбиявий ишлар услубиётини амалга оширишнинг педагогик технологияси: лойиҳалаштириш, амалга ошириш, назорат ва таҳлил қилиш каби иш ҳаракатлари кетма-кетлигидан иборат. (чизмага қаранг).

Иш ҳаракатлари кетма-кетлиги

Чизмада кўрсатилганидек, барча йўналишдаги тарбиявий ишларнинг технологияси ва ҳар бир аниқ ишларни ўтказиш, ташкил қилиш услубиёти педагогик мақсад тушунчасидан бошланади, яъни педагогик мақсадга мувофиқлик (ушбу иш нима учун ташкил қилинган ва ўтказилмоқда, шунингдек, тарбиячи ва ўқувчи нимага эришиши

керак?) ва **педагогик маҳорат** (аниқ ишларни ўтказиш, тарбиявий жараёни ташкил қилиш, ўқувчиларни қизиқтириш, жараёнда мустақил қатнашиш ва ижодий ишлашга истак уйғотиш учун турли усул ва услублардан фойдаланиш) ва уларнинг **натижаларини назорат ва таҳлил қилиш, умумлаштириш** (ўқувчилар нималарга ўргандилар?).

Тарбия жараёнини лойиҳалаштириш даврида тарбиячи ўқувчилар билан ўтказилиши лозим бўлган тарбиявий ишларни амалга ошириш чоғида қўлланиладиган услуб, шакл ва усулларни танлайди. Сўнгра, аниқ тарбиявий ишларга қўйилган мақсадларни амалга оширадilar. Кейинчалик, улар ишни назорат қилиш механизмини аниқлайдилар (Нима маъқул келди? Нима маъқул келмади? Нега? Нима яхши эди-ю, нимадан воз кечиш керак? Ким ажралиб турди?) ва ҳоказо.

Бу ишларнинг ҳамасини умумлаштириб таълим муассасаларининг тарбиявий ишлар технологияси – таълим муассасаси шароитида қўйилган мақсадларни амалга оширишда ҳар бир аниқ тарбиявий ишни ўтказиш ва таҳлил қилиш учун қўлланиладиган услуб ва шакллар йиғиндисидан иборат эканлигини аниқладик. Масалан, таълим муассасасида ўқувчиларнинг ўқиши ва тарбияси даврида гуруҳларда, факультетларда, университетларда, институтларда турли хил қизиқарли тадбирлар, байрамлар, танловлар, шунингдек, спортга, меҳнатга, ижодий ишга, бадий мавзуга бағишланган тадбирлар, машғулотлар, ўйинлар, сайллар, линейкалар, ва бошқа тадбирлар ўтказилади. Ҳар бир тарбиявий иш ва тадбирга мос уни тайёрлаш ва ўтказиш услуби мавжуд. Лекин, мазмунсиз услубиёт ҳам ўз-ўзидан мавжуд бўлмайди, чунки тарбия жараёнини, энг аввало, тарбиявий ишнинг аниқ мазмуни ва шакли орқали амалга ошириш мўлжалланади. Шундай экан, аниқ тарбиявий ишнинг таъсирчанлиги ва самарадорлиги - уларни тайёрлаш ва ўтказиш, тарбиячиларнинг ўқувчилар билан жамоавий фаолиятини ташкил қилиши тарбиявий ишлар технологияси тизимида боғлиқ.

Одатда тарбиявий ишлар жамоавий ва ижодий табиатига эга бўлади ва мос равишда жамоавий тарбиявий ишлар (ЖТИ) ёки жамоавий ижодий ишлар (ЖИИ) деб номланади. ЖИИ – иш ва ўйин, ижод ва ўртоқлик, ҳаётий умид ва хурсандлик билан тўлдирилган ва айти пайтда, асосий тарбиявий восита бўлган жараёни ташкил этиш усулидир. Тарбиявий ишларда тарбиячилар ва ўқувчилар ўзаро ҳамкорлигининг шакллари, воситалари ва усуллари уйғунлашиб кетади.

Тарбиявий ишлар асосида иккита: фаол ва мажмуавий ёндашувлар ётади. Ёндашувларнинг *биринчиси*, фаолиятнинг билиш, меҳнат, ижтимоий, бадий, спорт ва эркин мулоқот каби турли кўринишларни ташкил этишни талаб этади. *Иккинчи* мажмуавий ёндашув эса, фаолиятнинг барча кўринишларининг ягона жараёнга таъсири билан табиий “қўшилиб” кетишида намоён бўлади. Тарбиявий ишлар, айти пайтда, ўзига ахлоқий, эстетик, сиёсий ва ақлий (интеллектуал) таъсирларни қамраб олади. Фаолиятга оид ёндашув тарбия йўналишига ишора қилса, мажмуавий ёндашув - унинг мазмун табиатини (педагогик мақсад (вазият, тарбиявий мақсаднинг асосий ва боғлиқ томонларини шакллантириш) ни; режалаштириш; ташкил этиш ва тайёрлашни; ишни бевосита амалга оширишни; эришилган натижалар таҳлилини) белгилайди.

Б. Тарбиявий ишларнинг манбалари. Тарбиявий ишлар амалга ошириладиган даврнинг ижтимоий вазияти - тарбиявий ишларни мақсадли қўзлашнинг ва лойиҳалашнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Бу вазият мамлакат ва дунёдаги ижтимоий ҳодисалар, давлат байрамлари, юбилей саналари, ҳукумат қарорлари, жамият аҳамиятига эга бўлган ғоялар ҳамда маҳаллий ҳаётга доир ҳодисалар сабабли юзага келади. Тарбиявий ишларни ташкил этишнинг ва ўтказишнинг иккинчи манбаи бўлиб, тур сифатида шаклланаётган шахснинг зарурий фазилатларини ва хислатларини шакллантиришнинг педагогик ташхиси сифатида хизмат қилади. Яна бир манба - ўқув-тарбиявий муассаса маълум муддатга белгилаган ишларининг умумий йўналишидир. Мазкур манбаларнинг муштарак ҳолати тарбиявий ишларни ҳаётбахш куч билан тўлдиради, уларнинг долзарб эканлигини ва муайян мақсадга йўналтирилганлигини аниқ белгилаб беради.

Асосий тарбиявий мақсад (кўпинча, ахлоқий тарбия мақсади) аниқ ишларга оид вазифаларни белгилаб беради. Ҳар бир ишда асосий ғоя ажралиб туради ва у тарбия умумий йўналишининг (ақлий, жисмоний, меҳнат тарбияси ва б.) бири билан мос келади.

Мақсадни кўзлаш босқичида тарбиячининг вазифаси - ижтимоий вазиятни баҳолаш, ўзининг тарбиявий фаолиятини асосий мақсадга бўйсундириш, тарбияланувчиларнинг келажакда муайян тарбиявий таъсирларни қабул қилишга тайёрлик даражасига ташхис қўйишдан иборатдир.

В. Тарбиявий ишларни ташкил этиш бўйича услубий тавсиялар:

1. Тарбиявий ишларнинг аниқ вазифаларини чуқур англаш, унинг самарадорлигини оширишнинг зарур шартидир. Мазкур вазифалар маҳорат билан талқин этилган ва тарбияланувчиларга етказилган бўлиши керак. Тарбиявий иш ташкилотчилари ўқувчиларга ўз нуқтаи назарларини мажбуран ўтказмасликлари керак: тарбияланувчиларни зарур қарорларни қабул қилишга (гўё ўз қарорлари сифатида қабул қилинадигандек) ишонтириш зарур.

2. Ҳар қандай тарбиявий иш ишчан ва мажмуавий йўналиш асосида лойиҳалаштирилади. *Биринчи* йўналиш, юқорида таъкидланганидек, тарбияланувчиларнинг жонли, ижодий, қизиқувчан фаолиятини талаб этади ва, зарурат туғилганда, тиришқокликни, ҳаракатчан ишларни танлашга йўналтиради. *Иккинчиси* эса, тарбиячига бир вазифадан ҳар томонлама самара олишга имкон беради.

3. Тарбиявий ишлар жараёнида ҳал қилиниши лозим бўлган барча вазифалар турли аҳамиятга эга бўлишига интилиш шарт эмас, чунки тарбия тизимини бирданига бир неча мезонлар орқали оптималлаштириб (муқобиллаштириб) бўлмайди. Тарбиявий ишда, ҳар қандай ишдаги каби бош вазифа ажратиб олинади ва шу орқали қолган вазифалар ҳал этилади.

4. Тарбиявий ишлар мазмунини унинг вазифалари ва амалга ошириш шароитлари билан боғлиқ ҳолда белгилаб олиш ниҳоятда муҳимдир. Материал танланаётганда, у ўқувчиларнинг тарбиясига ижобий таъсир этиш томонларига эътиборни қаратиш лозим. Тарбиявий ишларда турли хатоларга йўл қўймаслик учун тарбиячи ўқувчиларнинг қарашларини ва қизиқишларини инобатга олган ҳолда уларни ривожлантириши, шунингдек, уларга таяниб иш олиб бориши керак.

5. Мақсадга мувофиқ услублар, усуллар ва воситалар тарбиявий ишларнинг ҳар бир босқичи учун алоҳида лойиҳаланади. Бунда услубларнинг имкон қадар фаоллик, ташаббускорлик, мустақиллик тамойилларини таъминланиши назарда тутилиши лозим. Суствлик - тарбиявий ишларнинг асосий душманидир. Шу боис, тарбияланувчиларнинг ҳуқуқи кузатилса, нимани ўзгартириш зарурлигини уларнинг ўзлари айтадилар.

6. Тарбиявий ишларни тайёрлашда ташкиллаштиришнинг юқори даражадаги аниқлигига эришишга ҳаракат қилиш лозим. Ҳар қандай тарбиявий иш тарбияланувчилар учун «ташкilotчилик мактаби» га айланиши керак. Тайёргарлик ташаббускорлик, талабчанлик, киришимлилик, мажбуриятларни тақсимлаш маҳорати, вазиятларни тезда баҳолаш каби фазилатларни тарбиялайди. Ишни тайёрлаш ва ўтказиш жамоани жипслаштиришнинг тўғри йўлидир!

7. Тарбиявий ишлар нухса кўчиришни ёқтирмайди. Ўзгарувчанлик ва ҳаракат доирасининг кенглиги тарбиявий ишларнинг фарқловчи белгиларидир. Синфларнинг, айрим ўқувчиларнинг бир - бирига ўхшамаслигидан кенг фойдаланишга интилиш яхши натижа беради. Тарбиявий ишларни лойиҳалаш чоғида. Бир синфда муваффақият келтирган тажриба иккинчисида айнан шундай натижани бермаслиги мумкинлигини эсда тутиш керак.

8. Тарбиявий ишлар турли - туман бўлиши керак. Тарбияланувчилар ёрқин ишларни узоқ эслаб юрадилар, шу боис бундай ишларни такрорлаш мақсадга мувофиқ эмас, чунки у аҳамиятини йўқотиши мумкин. Тарбиявий ишларни ҳар доим янгисини топиш қийин, аммо уларни топишга ҳаракат қилиш зарур. Тарбиявий ишлар захирасида кўплаб қизиқарли тадқиқотлар мавжуд ва бу такрорламасликни, аксинча, аниқ шароитлар билан

мувофиқлаштирган ҳолда ўқувчини ривожлантиришни кафолатлайди.

9. Тарбиявий ишлар ҳис - туйғуларнинг қудратли катализатори каби лойиҳалаштирилади. Маълумки, ҳаяжонга тушган киши ниҳоятда таъсирчан бўлади. Ҳар бир тарбиявий ишда тарбияланувчига яқин, ҳамоҳанг бўлган жиҳатларни топиш ва унда ижобий ҳислатларни ривожлантириш, мустақкам ҳаёт тарзини шакллантириш, тарбиявий ишлар маданиятини оширишнинг муҳим йўлларида бири бўлган ўраб турган дунё ҳақиқатини тўғри тушинишга ёрдам берадиган қилиб етказиш керак.

Г. Тарбиявий ишларни режалаштириш босқичи. Тарбиявий ишларни режалаштириш босқичи мақсадни кўзлаш босқичидан кейин бошланади ва ундан фақат назарий жиҳатдан фарқланади, аммо амалий жиҳатдан бу ажралмас жараёндир. Бу босқичда тарбиячилар олдида : тарбияланувчилар билан бирга фаолият йўналишининг барча қисмларини аниқлаш, иштирокчилар орасида мажбуриятларни тақсимлаш, уларни қандай қилиб бажариш лозимлигини кўрсатиш каби муҳим вазифалар ҳам туради.

Тарбиявий ишларни режалаштириш бўйича тавсиялар:

1. Тарбиявий ишларни ташкил қилишда тарбияланувчиларнинг тайёргарлик даражасига таяниш, уларнинг ёш ва шахсий хусусиятларини имкон даражасида кенгрок қамраш лозим. Чунки, ишнинг фавқулодда мураккаблиги тарбиячи ниятининг ўқувчилар томонидан англаб етолмаслигига, ишнинг нега ва нима учун бажарилиши ҳақидаги ноаниқ тасаввур эса, тарбиявий ишни қуруқ расмийликка айлантиради. Кейинги ишга қизиқтириш енгил кечмайди.

2. Тарбиявий иш - жамоатчилик иши. Тарбияланувчиларга режа тузишнинг ниҳоятда масъулиятли машғулоти эканлигини, тарбияланувчи ишлаётган ҳар бир бўлимнинг бошқа бўлимлар билан албатта боғлиқлигини ва бир - бирини тақозо этишини ҳис қилишига имконият беринг. Режалаштириш, албатта, жамоавий характер касб этиши зарур.

3. Режалаштиришнинг тармоқли услубиёти, кўргазмали, осон ўқиладиган ва тушунарли чизма режалар тузиш услубиётлари билан танишинг. Тарбияланувчилар билан уларни ўрганинг, уларни меҳнатнинг бошқа турларини режалаштиришда тармоқли чизмани қўллашга ўргатинг.

Ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил этишнинг умумий назарияси технология таянадиган олти тақдир қоида ва улар тарбиявий ишларни ташкил этишда тарбиячи томонидан албатта ҳисобга олиниши зарур.

Д. Тарбиявий ишларни ташкил этишнинг асосий қоидалари:

- бажарилиши лозим бўлган ишларнинг мақсадини аниқ белгилаш, ҳаракатни бошидан охиригача яхлит тасаввур қилиш (нимага эришиш керак?);

- қўл остидаги ҳар бир киши учун аниқ вазифаларни белгилаш (қандай ҳаракатлар воситасида эришиш мумкин?);

- кутилаётган иш учун барча зарурий нарсаларни тайёрлаш (нималар ёрдамида эришиш мумкин?);

- натижаларни аниқлаш учун муайян мезонларни белгилаш (эришилган миқдор қанча?);

- жавобгарлик, унинг эгаси ва ҳисобот вақтини тақсимлаш (мақсадга эришилганликни нима билан рағбатлантириш мумкин?);

- ташкилий тизимни уюштириш воситаси сифатида ижрочиларга йўл-йўриқ кўрсатиш (қандай қилиб эришиш мумкин?).

Тарбиявий ишларни уюштиришда иштирок этиш **шахснинг муҳим ҳислатларини** тарбиялайди.

Мазкур босқичдаги тавсиялар қуйидагича:

-тарбиявий ишларни ташкил этишда иштирок этаётган ҳар бир кишининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқ белгилаб беринг. “Ҳокимлик чизиғи”ни белгилаб олиш ниҳоятда муҳим: ҳар бир ижрочи белгиланган шахсга ўз ишларининг натижаси бўйича жавоб беради. Ҳокимлик бир раҳбарнинг қўлида жамланган бўлади,

“Кўшхокимиятчилик”ка йўл қўйилмайди;

- ҳар бир иштирокчига унинг имкониятларига ва хоҳишига мос келувчи битта вазифа ажратинг. Топшириқларни мажбурламанг. Тарбиявий ишда иштирок этишнинг ихтиёрий эканлигини таъкидланг;

-тарбияланувчиларнинг ташкилотчилик қобилиятига эга эмаслигини ҳисобга олинг. Тарбиячига тушунарли ва енгил бўлган иш тарбияланувчи учун ҳам ҳар доим шунчаки бўлмаслиги мумкин. “Енгилдан-мураккабга” қоидасига амал қилинг. Тарбияланувчиларни муваффақият қозонишига ишончини қўллаб-қувватланг, яхши натижа билан тугашига ишонч уйғотинг.

Ташкилотчилик тарбияланувчиларнинг кучини бир неча бор ошириш имкониятига эга эканлиги ҳақидаги фикрга ўргатинг. Яккама-якка ҳаракатларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган “ташкилотчилик самараси”ни мисоллар билан кўрсатинг.

Е. Тарбиявий ишларни ташкил этишни бошқариш. Тарбиявий ишларни амалга ошириш босқичида тарбиячининг масъулияти муҳимдир. *Биринчидан*, дастурда кўзда тутилган ишларни тайёрланган сценарий асосида боришига эришади, унга тузатишлар киритади, диспетчерлик вазифасини амалга оширади ва жараёни кузатиб боради. *Иккинчидан*, тарбиячи бутун жамоа ва айрим тарбияланувчиларни кузатиб борган ҳолда, уларда муайян фазилатларни ривожлантиради, бу фазилатларнинг шаклланганлик даражасини аниқлашга имкон беради ва тарбия соҳасида қилинадиган ишларнинг стратегиясини белгилайди. *Учинчидан*, тарбиячи ташкилий масалаларнинг аниқ ҳал этилишини кузатиб боради.

Умуман, тарбиянинг бу босқичдаги бошқарув фаолияти оддий дарс мобайнидаги айти шундай фаолиятдан мураккаброклиги билан фарқ қилади. Бу мураккаблик тарбиявий ишни бошқаришда ҳисобга олиш, назорат қилиш ва кўплаб омилларга тузатишлар киритиш лозимлигида намоён бўлади. Бу борада мураббийнинг тарбиячи ва ташкилотчи сифатидаги ўрни:

- тарбияланувчиларни ўзини иштироки билан бўғиб қўймаслик;
- тарбияланувчиларга ўз фикрларини ва ҳиссиётларини эркин ифодалашлари учун ҳалақит бермаслик;
- ҳодисаларнинг ривожини диққат билан кузатиш ва унинг номақбул йўналиш олиши ҳамда назоратдан чиқишига йўл қўймаслик;
- номақбул ҳаракатларни оқилона ва ўз вақтида тузатиш;
- ўтаётган жараёни сездирмасдан қайд этиб бориш;
- педагогик назорат билан натижаларни эълон қилиш, жамоавий муҳокама ёки яккама-якка педагогик таҳлил қилиш, ютуқ ва камчиликларнинг сабабларини очишларда белгиланади.

Тарбиявий ишларни таҳлил қилиш мобайнида бир-бири билан мазмунан боғлиқ бўлган қўйидаги саволлардан фойдаланиш мумкин:

- 1) Тарбиявий ишларни тайёрлашнинг ва ўтказишнинг барча ҳолатлари режада ўз аксини топганми?
- 2) Дастур мазмуни кўзланган мақсадга жавоб берадими?
- 3) Тарбиявий ишларни ташкил этиш даражаси кўзланган мақсад, вазифа ва талабларга жавоб берадими?
- 4) Режалаштирилган барча меъёрлар етарли даражада манбалар билан мустаҳкамланадими?
- 5) Тарбиявий ишнинг қайси қисми яхшироқ амалга ошди, нима учун?
- 6) Тарбиявий иш давомийлиги вақт нуқтаи назаридан ўзгарадими?
- 7) Ким ва нима учун муддат ўзгарди?
- 8) Тарбиявий ишлар бир тизимни ифода этдими ёки қисмлари номигагина боғланган тўпладан иборат бўлдими?
- 9) Янгилик самараси сезилдими?
- 10) Тарбиявий ишнинг ҳис-туйғулик “бўёғи” унинг ғоясига жавоб берадими?

11) Ишнинг сифати, ўқувчиларнинг унга муносабати қониқарлими, қайси саволлар уларни ўйлашга мажбур этди?

12) Тарбиявий ишда иштирок этган жамоанинг ҳар қайси аъзоси қандай баҳога лойик?

13) Ўқувчиларнинг ҳулқи қандай эди?

14) Нима учун ўқувчиларнинг айримларида у ёки бу педагогик ҳаракатга нисбатан қаршилиқ кўрсатиш аломатлари пайдо бўлди?

15) Нимадан воз кечиш керак?

16) Кейинги тарбиявий ишларга қандай яангиликлар қўшиш мумкин?

Юқоридаги фикрларга тарбиявий технология йўналиши сифатида қараладиган бўлса, у қуйидаги умумий белгиларни аниқлаб беради:

- тарбиявий таъсир тарбиявий ишларнинг мажмуаси сифатида ўзида ўйинлар, тарбиявий суҳбатлар ва яккама-якка маслаҳатларнинг унсурларини қамраб олади;

- ҳар бир иш ҳар бир тарбияланувчининг ахлоқий, ижтимоий ва бошқа фазилатларининг шаклланганлик даражасини компьютер орқали ташхис этиш билан бошланади;

- тарбиявий таъсир ташхис этиш натижаларининг фаол таҳлили ва идеал шахс билан қиёслаганда муайян фазилатларнинг шаклланганлик даражасига етганлигини англаш билан юзага келган “жамоавий қайғуриш” самараси билан кучайтирилади;

- тарбияланувчилар кишилар орасида ҳаёт учун зарур бўлган фазилатларни ўзлаштирадалар, ўзларини англашга ўрганадилар, ўз-ўзларини камолга етказиш йўлларини тасаввур қиладилар;

- шахсий камолотга етиш дастури (ташхис этиш натижаларидан қатъий назар) яккама-якка маслаҳатлар, тарбиявий ишларни ташкил этиш натижасида мустаҳкамланади.

§2.Тарбиявий ишлар жараёнида қўлланиладиган педагогик таъсир этиш усуллари

Тарбиячилар ўз иш фаолиятлари давомида асосий эътиборни доимий равишда ўқувчилар тарбияси, ҳулқ-атвори, тартиб-интизомига тузатишлар киритишлари, улардаги керакли шахсий хислатлар ва табиатларидаги қирраларни ривожлантиришлари, мавжуд камчиликларни бартараф қилишга қаратишлари лозим. Бундай жараёни ташкил этишда тарбиячилар педагогик таъсирнинг турли усулларида фойдаланишлари мумкин.

Педагогик таъсир усули – бу аниқ педагогик ҳолатларни ташкил қилиш усулидан иборат бўлиб, унда маълум қонуниятлар асосида ўқувчиларнинг ижобий ишларида ўз камчиликларини йўқотишга ундовчи янги фикрлар ва ҳиссиётлар уйғонади.

Тарбия жараёнида зарур педагогик таъсир усулни танлаш учун ўқувчининг ҳиссий ҳолати, ҳаракатнинг табиати ва сабаби олдиндан аниқланиши лозим. Бу, ўз навбатида, ушбу ҳаракатнинг психологик таҳлили, унинг ўқувчи шахсияти билан яқин алоқасини кўриб чиқишни талаб қилади.

Педагогик ҳолат тарбиячининг ижодий фикрларига биноан яратилади. *Биринчидан*, тарбиячи фойдаланишни мўлжаллаган таъсир усулини амалга ошириш учун мос шароитларни ҳаёлан танлаши керак. *Иккинчидан*, тарбиячи ўз мўлжаллаган иши ва ҳулқини ўқувчининг ҳаракатига бўлган муносабатига биноан мос равишда ўйлаб чиқиши лозим.

Педагогик таъсирининг ҳар бир усули ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар иккита унсурнинг ўзига хос бирлигидан вужудга келади: а) яратилаётган педагогик ҳолатлар хусусиятлари; б) янги педагогик ҳолатга ўқувчиларда туғиладиган янги фикрлар, тарбиянинг янги сабаблари ва шахсий камчиликларини енгиб ўтишга асос бўладиган ҳиссиётлар мазмуни.

Педагогик таъсир усуллари иккита гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ усуллари ўқувчини илҳомлантирувчи ижобий ҳиссиётлар асосида унинг ахлоқ-одоби, тарбияси, тартибига ўзгаришлар киритади, булар хурсандчилик,

миннатдорлик, тарбиячига ҳурмат, ўз кучига ишончдан иборат.

Иккинчиси- уятчанлик, эпсизлик, ҳафсаласизлик, ўкинч, хафагарчилик, ачиниш каби салбий хислатларни йўқотишга ёрдам берадиган усуллардир.

Ижодий фаолиятда нафақат ўқувчилар тарбиявий ишларининг яхши натижаларига эришилади, балки тарбиячиларни ўзларининг шахсий ҳиссиётлари ҳам ривожланади. Педагогик таъсир кўрсатиш усуллари қўллаш жараёнида тарбиячининг ғоявийлиги, табиатидаги инсонпарварлик, меҳрибонлик, сезгирлик каби, табиатнинг чидамлилиги, ўз-ўзини бошқара олиш, мақсадга интилувчанлик, тезкорлик, ташаббускорлик каби ҳиссий қирралари ҳамда табиатнинг топқирлик, зийраклик, ақлий баркамоллик, кузатувчанлик каби ирода қирралари кўзга ташланади.

Тарбиявий усулларни эгаллаш ва уларни иш жараёнида тадбиқ этиш тарбиячининг тарбия мақсадларини янада мақсадли ва қулай бўлишига ёрдам беради.

Педагогик таъсир усулларида фойдаланиш аниқ тамойилларга риоя қилишга асоаланган. Бу тамойиллар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- педагогик оптимизм;
- ўқувчиларга ҳурмат;
- ўқувчининг руҳий ҳолатини тушуниш;
- ўқувчи табиатининг ташқи хусусиятлари ва сабабларини очиш;
- ўқувчининг тақдири билан қизиқиш.

Педагогик оптимизм. Тарбиячилар юқори оптимизм, яъни келажакка катта ишонч билан мустақил Ўзбекистон Республикасининг янги қонунларини ҳаётга татбиқ қилмоқдалар. Ўқувчилар шахсиятининг чексиз имкониятларига ишонган тарбиячиларнинг педагогик оптимизми, айниқса, турли ёшдаги турли ақлий даражадаги ўқувчиларга нисбатан, уларнинг дам олиш ва ўқиш қоидаларини, шартларини ташкиллаштиришда яққол кўринади.

Ўқувчиларга ҳурмат. Инсонга ҳурмат – инсонлараро муносабатларнинг асосий талабидир. Тарбиячининг фаолиятида ўқувчиларга ҳурмат алоҳида ўрин тутаети, уларда ишонч, самимийлик, катталарнинг маслаҳатларига ва таклифларига мойиллик уйғотаети. Қўполлик, ўқувчилар шахсиятига ҳурматсизлик, ўқувчиларда уларга жавобан хафагарчилик, ғазаб, ҳаттоки, баъзи нирсаларни айтайлаб тескарисини қилишга интилишни туғдиради. Бундай пайтларда ўқувчилар ҳатто адолатли талабларни бажаришдан ҳам бош тортадилар. Тарбиячига бўлган бундай муносабат баъзан улар олиб бораётган фанга, ишга, машғулотга, ҳатто ўзи таҳсил олаётган таълим муассасасига, ўқув хонасига бўлган муносабатга кўчади.

Ўқувчининг руҳий ҳолатини тушуниш. Ўқувчилар хулқининг бузулишини, тарбиясидаги салбий ўзгаришларни сезиш қийин жараён эмас. Тарбия жараёнига педагогик таъсир усулини тўғри танлаш учун ўқувчиларнинг тартиббузарлик сабабларини ўрганиш керак, чунки шахснинг турли психологик ҳолатларининг ташқи кўриниши бир хил бўлади. Масалан, ўқувчининг гуруҳдаги фаоллигининг сусайишининг асосий сабаблари, унинг инжиқлиги, кўз ёшлари, уйдан чиқиб, узоқроққа кетиши ва ота-онасидан узоқда (баъзи ўқувчиларнинг турар жойларда) истиқомат қилишидан иборат бўлиши мумкин.

Ўқувчининг руҳий ҳолатини тушуниш учун тарбиячилар ўқувчилар шахснинг фазилатларини, хусусиятларини, уларнинг яшаш шароитларини билишлари ва чуқур таҳлил қилишлари керак. Тарбиячининг кузатувчанлиги ва сезгирлиги ўқувчининг хулқида намоён бўлаётган руҳий ҳолатини тушунишга ёрдам беради.

Ўқувчи ҳаракатларининг сабаблари ва ташқи хусусиятларининг очилиши. Ўқувчиларнинг ҳаракатлари етакчи, тарбиячи, жамоа, атрофдаги инсонлар томонидан яхши, олийжаноб ёки ёмон деб баҳоланади. Тарбиячининг ўқувчига бўладиган муносабат (ёндашув)лари, уларнинг ҳаракатлари табиатига боғлиқ. Ўқувчи ҳаракатларини тўғри баҳолаш учун, ҳаракат моҳиятини, яъни ички сабабларини очиш лозим. Кўпинча ўқувчилар ҳаракатининг ички сабаблари ташқи кўздан яширинган бўлади, яъни ташқи

томондан дарров кўринмайди. Уларни тарбиячи томонидан тушунишга, баъзан ўқувчининг ўзи катта ёрдам бериши, яъни бўлган воқеа ҳақида ўзи ҳурмат қиладиган тарбиячисига очик гапириб бериши мумкин. Тарбиячи бундай ёмон ҳолатни келтириб чиқарувчи ташқи ҳолатлардан хулқ сабабларини ажрата олиши лозим.

Ўқувчининг тақдирига қизиқиш. Таълим муассасаларида олиб бориладиган тарбия мобайнида ўқувчиларнинг тақдирига қизиқиш тарбиячиларда ўқувчиларга муҳаббат ва уларнинг тақдирига жавобгарлик ҳисси туфайли ривожланади. Тарбиячилар ҳар бир ўқувчининг тақдири, айниқса, гуруҳ ҳаётидан қониқиш ҳосил қилмайдиган, гуруҳдошларидан ётсирайдиган ва гуруҳ ишларидан ўзини олиб қочадиган ўқувчилар тақдири билан қизиқишлари лозим. Лекин ўқувчининг тақдири билан астойдил ташвишланган ва унга ёрдам беришни хоҳлаган тарбиячилар ўқувчиларга меҳрибонлик, уларга эътибор ва ғамхўрликларини кўрсатишлари учун дастлабки омадсизликдан чўчимасликлари, турли янги усулларни излашлари лозим. Тарбиячиларнинг кундалик фаолиятларидаги ўқувчига ғамхўрликлари, хайрихоҳлик муносабатлари ва педагогик таъсирнинг усулларини тўғри танлашлари ўқувчиларда ўз тарбиячисига муҳаббат, садоқат, уларда хурсандчилик хоҳишини уйғотади, шунингдек, янги ижобий хислатларни ривожлантиришга ва салбий хислатларни йўқотишга ёрдам беради.

Энди тарбиячиларнинг ўқувчиларни тарбиялаш жараёнида фойдаланишлари мумкин бўлган педагогик таъсир усулларида баъзилари билан таништирамиз:

Ишонтириш – бу аниқ хулқ-атвор ёки қайсидир ишни мумкин эмаслигини, тўғрилигини ва зарурлигини исботлаш ва тушунтиришдир.

Ишонтириш жараёнида ўқувчиларда ён-атрофидаги инсонларни ҳатти-ҳаракатларини ва ўз хулқларини баҳолаш мезонларига мос бўладиган ахлоқий қарашлар шаклланади.

Ўқувчини иш билан ҳам, сўз билан ҳам ишонтириш мумкин. Ўқувчини ишлатиш орқали ишонтириш жараёнида тарбиячи исботланаётган ҳолат, вазият ва муаммоларни, ҳаётий тажриба шароитларидан келиб чиққан ҳолда, яратади. Ишонтириш таъсир усули ўқувчи хулқини тузатувчи усул бўлиб хизмат қилиши мумкин. Сўз билан ишонтириш жараёнида, ўқувчиларга йўл қўйилган хатолар табиати ахлоқий меъёр нуктаи назаридан тушунтирилади. Ишонтириш усули самимийликни ва жўшқинликни талаб қиладир. Бу жараёнда тарбиячиларнинг кечинмалари ўқувчиларга ўтади. Ишонтириш билан ихлос туғдириш усуллари жуда ўхшаш. Бу усулларнинг ўхшашлиги ишонтириш ҳам, ихлос туғдириш ҳам суҳбат орқали амалга оширилишидан иборатлигидандир, лекин ихлос туғдиришда тарбиячилар ўқувчи қилаётган ҳатти-ҳаракатларнинг тўғри ёки ҳатолигини исботламайдилар. Бу жараёнда улар тарбияланувчига ўз фикрларини секин ва оқисталик билан айтадилар. Ўқувчи тарбиячининг сўзларни тинглаб туриб, ўз ҳатти-ҳаракатини танқидий баҳолай бошлайди ва ўз хулқини тўғирлашга ҳаракат қиладир.

§3. Тарбиявий тадбирларни технологиялаштириш

Таълим муассасаларининг тарбиячилари одатда ўқувчилар билан ўтказиладиган тарбиявий соат, ахборот соатлари, синфдан ташқари тарбиявий ишлар, ота-оналар йиғилишларини ташкил этиш ва ўтказишда анча қийинчиликларга дуч келадилар, бунинг сабаблари хилма-хилдир; юқорида санаб ўтилган ишларни ҳамма вақт бир хил тартибда, бир хил кўринишда бўлиши ёки ранг-барангликни бўлмаслиги, уларда ижодийликнинг пастлиги ёки ўзларида зарур ташкилотчилик қобилиятларнинг етишмаслиги, иш услубиётидан етарлича хабардор эмасликларидан далолат бериши мумкин. Ҳар бир тарбиявий ишнинг мақсади кутилидиган натижани бериши тарбиячилардан жуда катта педагогик ва актёрлик маҳоратини, тарбиявий ишлар услубиётини чуқур билишларини, ўз устларида тинмай меҳнат қилишлари ва бой тажрибага эга бўлишларини талаб этади.

Таълим муассасаларига ўтказиладиган тадбирларга қўйиладиган ўзига хос талаблар мавжуд.

Тарбиячилар томонидан ўқувчиларнинг дарсдан бўш вақтларини фойдали,

қизиқарли ташкил этишлари бўйича фаолиятларини кузата туриб улар ўтказаетган тарбиявий ишлар, тадбирлар, дискотека, рақс кечалари, оммавий рақслар, ўйинлар имкони ва унинг хилма-хиллиги чегараланганлигини кўриш мумкин. Бундай тадбирларни ташкил этиш ва ўтказиш вақтида баъзи ўқувчилар кўпинча зерикиб қоладилар ва, шу сабабли, бекорчи бўлиб қолиб, тадбирлар давомида ўзлари хоҳлаганларича юрадилар. Бундай ҳолатга тарбиячиларнинг эскирган тадбирлар, ўйинлар ва рақслардан фойдаланишлари, уларнинг бажаришга қўйилган талаб ва усулларни билмасликлари, ўз устларида доимий равишда ишламаганликлари, ўзларининг шу соҳадаги билим ва малакалари етарли эмаслиги, шу муносабат билан улар томонидан янги қизиқарли, қувноқ ўйинларни, ижодий ҳаракатларни изламасликлари ҳамда ўқувчиларнинг қизиқишларини ҳисобга олмасликлари сабаб бўлиши мумкин.

Ўқувчиларни дарсдан бўш вақтларини ташкил этишга йўналтирилган тадбирларни тайёрлаш ва ўтказишга қўйиладиган ўзига яраша умумий талаблар мавжуд.

Ҳар қандай тарбиявий тадбир ташкил қилишнинг асосий тамойилларидан бири - катталарнинг раҳбарлиги ва ўқувчиларнинг ижодкорлик, хаваскорликнинг бирлигидир. Тарбиячи ва ташкилотчиларнинг тадбирида иштироки турлича бўлиши мумкин. Жумладан, катталар тадбирида катталар шахсан иштирок этмайдилар, ўзлари ҳеч қандай рол ижро этмасаларда, тадбирни ташкил этишади ва раҳбарлик қиладилар; тадбирда қатнашмасаларда, ташаббус гуруҳи ва ташкилотчилар орқали раҳбарлик қиладилар ёки ҳайъат аъзоси сифатида иштирок этадилар.

Ҳар қандай тарбиявий тадбир бошланишидан олдин, унинг мақсадини, мазмунини аниқлаб олиш зарур ва машғулот мақсадини барча ўқувчилар билиши мақсадга мувофиқ. Ташкилотчи – раҳбарнинг вазифаси - вазифаларни, ролларни тўғри тақсимлаши ва унинг алмашинувини кузатишдир. Вазифа ва ролларни тақсимлашда ўқувчиларнинг хусусиятини ҳисобга олиш лозим. Қайсидир ўқувчига берилган вазифа ёки рол ўз обрўсини мустаҳкамлашга, ўзини кўрсатишига ёрдам берса, бошқасига тенгдошлари билан яқинлашишига, дўстлашишига ёрдам беради, яна бошқа ўқувчиларни эса, уюшқоқ бўлишга ўргатади. Тадбир ўқувчилардан аниқ кучва ғайрат талаб қиладди. Агар тадбирнинг боришига, унинг натижасига ўқувчилар осонгина эришсалар, тадбирга қизиқиш йўқолади ва ўқувчилар бундай тадбирларга иштирок этмай қўядилар. Тадбирларни тез-тез алмаштириш, хилма –хиллаштириб туриш керак ва уларнинг натижаларини ўқувчилар билан муҳокама қилиш лозим. Бунда ўқувчиларнинг ўзаро муносабатига алоҳида эътибор берилиши мақсадга мувофиқ.

Қўлланмада таълим муассасаларида тарбиячилар учун ташкил этиш ва ўтказиш мумкин бўлган ўзбек миллий рақсларининг яратилиши ва жозибаси ҳақидаги “ Рақслар базми”, ўзбек ва жаҳон халқлари эртаклари асосида тузилган “ Сусамбил мамлакати”, кузги тенг кунлик “ Меҳржон” байрамлари ҳамда ёшларнинг оммавий рақслар, дискотека кечалари сценарийларининг ёзма баёни келтирилади.

XXI. БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ТАЪЛИМ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА ИЛГОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР

§1.Модулли-кредит тизими

Бугунги кунда тараққийпарвар инсоният давлатлар ўртасида ижтимоий, иқтисодий, ҳарбий ва маданий соҳаларда ўзаро келишувга эришиш, ҳамкорликни йўлга қўйишнинг янгидан янги йўллари излашда давом этмоқда. Модулли-кредит тизими замонавий таълимнинг энг такомиллашган шакли саналади.

Модуль -мазмуний ва мантиқий якунга эга бўлган, дидактик жиҳатдан ишлаб чиқилган, натижага қаратилган, кириш ва чиқиш назоратларидан иборат бўлган бирликдир

Бинобарин, юқорида айтиб ўтилганидек, инсониятнинг омон қолиши ва ривожланишда давом этишининг ягона чораси ирқий, этник, диний зиддиятларга барҳам

бериш ва ўзаро бирлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатликка эришишдир. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб барча соҳаларда бўлгани каби олий таълим тизимида ҳам халқаро ҳамкорликка эришиш, олий маълумотли, малакали кадрларни тайёрлашга ягона ёндашувни қарор топтириш йўлида амалий ҳаракатлар олиб борилмоқда. 1954 йилнинг 19 декабрида қабул қилинган Европа кенгашининг Европа маданияти конвенцияси ҳам дастлаб мазкур минтақа давлатлари микёсида олий маълумотли, малакали кадрларни тайёрлашга нисбатан ягона ёндашувнинг қарор топиши учун замин тайёрлаган эди. Ҳозирда эса у жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари университет (институт, академия)лари фаолиятининг ўқитиш тизимида ягона малакавий талаблар асосида ташкил этилишида муҳим ҳужжат бўлиб хизмат қилмоқда⁷⁸. Мазкур Конвенция ғоялари Европа ҳудудида шахс тафаккурини шакллантиришда кўп тилликка асосланиш учун зарур шарт-шароитларни ҳосил қилишдан иборат эди. Конвенцияни имзоловчи томонлар ўз ҳудудларида фуқаролар томонидан Европа ҳудудида мавжуд бўлган тиллар, турли миллатларнинг тарихи ва ривожланиш тараққиётини ўрганиш ҳамда ўз ҳудудида бошқаларга ўз тили ёки бошқа тилларни ўргатиш имкониятини яратиб бериш⁷⁹лари зарур эди. Замонавий Европада ягона касбий таълим маконини яратилиши учун илк қадамлар 1949 йилда қўйилди. Худди шу йили асосий мақсади Европада ижтимоий, иқтисодий жараёнлар кечиши ва бирлигини таъминлашдан иборат бўлган биринчи халқаро ташкилот – Европа Кенгаши ташкил этилди.

Модуль дастур - бир фан доирасидаги модуль блокларининг йиғиндисидир бўлиб, эришиш лозим бўлган дидактик мақсад, қўлланиладиган усуллар ва воситалар йиғиндисидир

Болонья жараёни ягона Европа олий таълими маконини яратиш мақсадида Европа мамлакатлари олий таълим тизимининг бир-бирига яқинлашиши ва ўзаро уйғунлашуви жараёнидир. Ушбу жараённинг расман бошланиш муддати 1999 йилнинг 19 июнь деб эътироф этилган. Бинобарин, худди мана шу санада 29 мамлакат вакил-лари иштирокида Болонья декларацияси имзоланган эди. Айни вақтда мазкур тизим ўзига 1954 йилда Европа Кенгаши томонидан қабул қилинган Европа маданияти Конвенциясини ратификация қилган (олий давлат ҳокимияти органи тасдиқлаган) 49 мамлакатдан 47 иштирокчи мамлакатларни қамраб олган.

Болоньянинг мақсади ижтимоий суб-ъектлар томонидан олий маълумот олиш имконини кенгайтириш, Европа олий таълимининг сифати ва самарадорлигини истиқболли ошириш, талабалар ҳамда ўқитувчиларнинг ҳара-катчанлиги, фаоллигини ривожлан-тириш, шунингдек, академик даража ва бошқа касбий малакаларнинг меҳнат бозорига йўналтирган ҳолда битирувчиларни иш билан таъминлаш.

Ўқув модули– нисбатан мустақил, мантиқий якунга эга бўлган ўқув курсининг бўлагидир. У ўқув методик таъминотдан назарий ва амалий қисмлардан, топшириқ ва жорий ҳамда якуний назорат каби қисмлардан иборат

Мазкур тизимни қабул қилган мамлакатлар олий касбий таълимни замонавийлаштириш, олий ўқув юртларининг Европа комиссияси томонидан молиялаштириладиган турли лойиҳаларда тенг ҳуқуқлилиқ, ҳамкорлик асосида қатнашиш, талабалар ва ўқитувчиларни ўзаро академик алмаштириш учун янги имкониятларга эга бўлмоқдалар.

Модулли ўқитиш – ўқув жараёнини ўқув ахборотларини модул шаклида тақдим этилиши асосида ташкил этилиш йўли. Модулли ўқитиш мазмуни дидактик мақсадда, касбий ва таълим олувчиларнинг даражасига мўлжалланган автоном ташкилий-методик модуллар мазмуни ва ҳажми асосида ишлаб чиқилади. Модуллар конкрет ўқув материални ўрганишга (ёки мустақил ўрганиш) йўналтирилган бўлиши лозим.

⁷⁸Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 75.

⁷⁹ // <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/340/image/340-081.pdf>.

. Модулли технологиялар - энг замонавий технология бўлиб, модуль блокларидан ташкил топган ахборотни тизимли равишда қайта ишлаш ва таҳлил қилишга, талабанинг мустақил фаолиятига асосланган, билим, кўникма ва малакалар диагностикасида турли шаклларида фойдаланган ҳолда ташкил этилувчи яхлит жараён.

Тизимнинг умумий асослари Болонья шахрида имзоланган декларацияда ўз ифодасини топган. Улар қуйидагилардан иборатдир:

1. Диплом иловасига кўра фуқароларни ишга самарали жойлаштириш, Европа олий таълим тизимининг халқаро рақобатга бардошлилигини ошириш имкониятини яратадиган ўзаро мувофиқ келувчи академик даражалар тизимни қабул қилиш.

2. Икки цикли: тайёргарлик ва битирув таълимига ўтиш. Таълимнинг биринчи цикли уч йил давом этади. Иккинчи цикл эса магистрлик ва докторлик даражаларини олиш учун йўналтирилади.

3. Кенг кўламда талабалар алмашинувини қўллаб-қувватлаш учун машаққатли синов бирликларини қайта топширишнинг Европа тизимига ўтиш. Мазкур тизим талабаларнинг ўрганиладиган фанларни танлаш ҳуқуқига эга бўлишлари учун имконият яратади. Бунинг учун асос сифатида “Умр бўйи таълим олиш” концепцияси доирасида қўллаш имконини берадиган тизим - ЕСБТ (Европа синов бирликлари тизими)ни қабул қилиш таклиф этилади⁸⁰.

4. Ўқитувчилар алмашинувини ривожлантириш. Европа ҳудудида ишга сарфланадиган вақт даврини инобатга олган ҳолда ўқитувчилар ва б. ходимлар алмашувини кенгаштириш. Трансмилий таълим стандартларини ўрнатиш.

5. Ўзаро мос мезон ва методологияларни ишлаб чиқиш ҳамда сифатини таъминлашда Европа ҳамкорлигини қарор топширишга кўмаклашиш.

6. Олий таълим муассасасининг таълим сифатини назорат қилиш тизимини ишлаб чиқиш ва олий ўқув юртлари талабалари ва ходимлари фаолиятини ташқи баҳолашга тортиш.

7. Олий таълимда, айниқса, ўқув режаларини такомиллаштириш, олий таълим муассасалариаро ҳамкорлик, талаба ва ўқитувчилар алмашинуви ва биргаликдаги таълим дастурлари, илмий тадқиқотларни ўтказишга оид амалий тайёргарлик ва уларни олиб бориш борасида зарур европача нуқтаи назарларнинг шаклланишига кўмаклашиш.

Декларацияга аъзо бўлиш учун қуйидаги дастлабки талаблар қўйилади:

- олий ўқув юртигача 12 йиллик таълим;

- икки босқичли олий таълим-бакалаврият ва магистратура;

- ўқув жараёни ва ўқитиш натижаларини баҳолаш ECTS кредит технологияси асосида ташкил этилиши

Болонья декларациясига аъзо давлатларда таълим модул-кредит тизимига асосланади.

1989 йилда Европада Европахамжамиятининг ERASMUS (European Community Action Scheme for mobility of University students) ва TEMPUS каби дастурлар жорий этилди. 2001 йилда 29 та Европа давлатлари таълим вазирлари томонидан Болонья декларацияси имзоланди. Бугунги кунда ERASMUS дастури бўйича Европа ҳамжамияти университетлари ўртасидаги талабалар алмашинуви 145 та олий ўқув юртларини қамраб олган. Улар ўртасида Европа университетлари таълими натижаларини ўзаро тан олиш тизими – ECTS (European Credit Transfer System) шакллантирилган.

Кредит бирликларининг сони талабалар томонидан сарфланадиган меҳнат сарфига мос ҳолда белгиланади. Талабанинг меҳнат сарфи – аудитория машғулотлари, мустақил ишлар ва ўқув режасида кўзда тутилган бошқа фаолиятларини ўз ичига олади.

⁸⁰Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 76.

Кредит” атамаси (ECTS-credit) – “синовдан ўтди” маъносини англатиб, талабанинг ўқув юртида маълум бир курс (модул)ни муваффақиятли якунлаганлиги тўғрисида маълумот беради

Ўқув фани (модули)ни ўрганиш учун талаба томонидан сарфланган умумий меҳнат сарфи миқдори (аудитория ва мустақил иш соатлари) бир ўқув йилида 750-800 соатни ташкил этиши лозим. Айни ўринда айтиб ўтиш зарурки, кредитлар аудитория соатлари билан чегараланиб қолмай, балки талабанинг аудиториядан ташқари шароитда ҳам ўқув фани (модули)ни ўзлаштириш учун сарфлайдиган юкламани ҳам инобатга олган ҳолда белгиланади. Одатда ўқув режасига киритилган фанлар бўйича ажратиладиган кредитлар сони 3 га тенг. Баъзан ўқув фани учун ажратилган кредит сони 3 тадан кўп ёки кам бўлиши мумкин. Кредитлар барча (мажбурий ва ихтиёрий) танланган ўқув фанлари бўйича тақсимланади.

Кредитларнинг тақсимланишида фан бўйича курс лойиҳалари ва амалий ишларининг мавжудлиги иноатга олинади. Ўқув фани учун ажратиладиган кредитлар миқдори фаннинг мураккаблиги ҳамда талабалар томонидан унинг ўзлаштирилишига боғлиқ бўлади. ECTSда кредитлар йиғиндиси семестрда – 30 тани, ўқув йили давомида – 60 тани, бакалавриат даврида эса – 240 ни ташкил этади.

“Модул-кредит тизими – ҳар бир ўқув фани (модули)нинг талабалар томонидан маълум миқдордаги кредит бирликлари асосида ўзлаштирилишини таъминловчи тизим

ECTS кредит технологиясига ўтишдан кўзланган мақсад талабаларга хорижда ўқишни давом эттириш учун олий юртини танлашда шарт-шароит яратиш; муайян давлатдаги мавжуд таълим олиш муддатининг хорижий давлатларда тан олиншини таъминлаш; Европа олий ўқув юртлари ўқув режаларини ўрганиш ва шу асосида ўқув жараёнини такомиллаштириш; талабалар қобилиятини тўла ривожлантириш ва ўқитишнинг юқори натижаларига эришиш.

Модул-кредит тизими ҳам муайян тамойилларга таянади.

Улар: Ахборот тарғиботи қуйидагиларни ўз ичига олади:

1) алмашиш схемасига киритилган талабаларнинг ўқиш натижалари ҳақида бир-бирига ўз вақтида ахборот етказиб туриш;

1. Transferancy – ECTS тизимига хоҳлаган шахс ёки ташкилотнинг тўсиқсиз киришига шарт-шароит яратиш. Ушбу шарт-шароит кучли ахборот тарғиботи воситасида яратилади, унинг натижасида умумий янгилик, аниқлик ва очиқлик муҳити шакллантирилади.

2) олий ўқув юртларининг ўз ахборот пакетлари билан мунтазам алмашиб туришлари, таълим хизматлари доирасида бир-бирини имкониятларини ўрганиш;

2. Agreement – талаба билан иккала олий таълим муассасасининг ECTS координаторлари орасида тайёрлаш мазмуни, ўқув тартиби ва муддатлари, аттестация тадбирлари, ўқув режаларидаги фарқни бартараф этиш тартиблари ҳақида ўзаро келишувларини англатади.

3) олий ўқув юртларида, ECTS ҳақида тўла маълумотларнинг мавжудлиги.

3. Credits – Host (талаба қабул қиладиган) университетида муваффақиятли ўтилган барча фанлар Post (талабани бошқа ОТМга юборган) университетда ҳисобга олинishi зарур.

4. Таълимнинг инсонпарварлашуви – шахснинг турли таълим хизматларига бўлган эҳтиёжини қондириши ва таълим жараёнида инсон қобиятининг очилишини англатади. ECTS таълимни давом эттириш учун олий таълим муассасасини, ўқув фанларини ва ўқитувчиларни танлиш имкониятини беради.

5. Таълимнинг индивидуаллаштируви ҳар бир талабанинг индивидуал режа ва таълим дастурларига эга эканлигини ифода этади. Талаба танлови асосидаги фанлар 70 % ни, мажбурий фанлар эса 30 % дан ошмайди. Талабанинг мустақил иш ҳажми 70 % ни,

аудиториядаги иши эса 30 % ни ташкил этади. Ушбу кўрсаткичлар индивидуал таълимни ташкил қилишга асос бўлиб хизмат қилади.

6. Таълимнинг самарадорлиги гуруҳда индивидуал ўқитишли аудитория машғулоти ва талабанинг мустақил ишларини уйғунлаштириш орқали таъминланади. Аудитория ўқув вақтининг 70% гача қисмини индивидуал ўқитишга, шунингдек умумий ўқув вақтининг 70%гача қисмини мустақил ишга ажратилиши ўқув фанларининг талабалар томонидан ўз қобилиятлари даражасида ўзлаштиришга имкон яратади. Бу асосида таълимнинг самарадорлиги таъминланади

Замонавий ўқитиш технологияси, ОТМнинг жиҳозланганлиги, профессор-ўқитувчилар таркиби фақат даражали, юқори малакали кадрлардан иборат бўлиши, ўқитишнинг юқори сифатлари – ECTS учун дастлабки зарурий талаблар ҳисобланади. Ўқув жараёнини ташкил этишнинг ушбу тизими, қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга. Ўқув режаси бўйича барча ўқув фанлари икки гуруҳга бўлинади:

- 1) мажбурий фанлар;
- 2) талаба томонидан ихтиёрий танланадиган фанлар.

Улар тахминан 1:2 нисбатда бўлади. Ҳар бир талаба шахсий ўқув режасига эга бўлиши зарур. Қолаверса, талаба ҳар бир ўқув фани бўйича ўқитувчини танлаш ҳуқуқига эга. Модул-кредит тизими учун ҳар бир семестрда ўрганиладиган фанларнинг сони камида 3 та, кўпи билан 7 та бўлиши, мустақил ишга ажратилган соатларнинг аудитория соатларидан кўплиги ўзига хос жиҳатлар саналади.

Асосий ҳужжат транскрипт (transcript of records) – унификациялашган ҳужжат бўлиб, ягона шаклга эга

Транскрипт таълим натижаларининг тан олинishi учун мажбурий ҳужжат саналади. Унда талаба ўқиётган давлатда қабул қилинган баҳолаш тизими ҳамда ўз мамлакатида олган баҳолари тўғрисидаги маълумот берилади. Ўқув фанлари бўйича дастурлар “силлабус” деб номланиб, улар қуйидаги таркибий тузилмага эга бўлади:

- ўқув фанининг тўлиқ номи ва унинг ўқув режасидаги тартиб рақами;
- ўқув фанини ўрганишдан кўзланган мақсад;
- ўқув фанининг қисқача мазмуни; - машғулоти жадвалиловасига асосланган тақвимий режа;
- ўқитиш технологияси;
- талабанинг масъулияти ва унга қўйилган талаблар;
- талабалар билимини баҳолаш тартиби ва мезонлари; - асосий ва қўшимча адабиётлар рўйхати

Модул-кредит тизимига кўра ўқув машғулоти шахсга йўналтирилган ўқитиш технологиялари ва талабанинг мустақил ўқиб-ўрганишига асосланади. Таълимнинг биринчи босқичида ҳар бир талабага ахборот пакети берилади. Унда маълумотлар мавжуд бўлиб, улар талабаларга модул- кредит тизими бўйича муваффақиятли таълим олиш шартларидан хабардор бўлиш имкониятини яратади:

- олий таълим муассасаси ҳақида маълумот;
- ўқув режаси;
- ўқув жараёнининг графиги;
- ўқув фанларининг мазмуни;
- ОТМда мавжуд бўлган ўқитиш тизимининг - методик хусусиятлари ҳақида маълумотлар;
- талабалар билимини баҳолаш тизими ва баҳолаш шкаласи ҳақида маълумотлар;
- ижтимоий-маиший шарт-шароитларга оид маълумотлар;
- ОТМ фаолиятининг тарихий тараққиёти ва унинг замонавий ривожига оид маълумотлар;
- қўшимча таълим хизматлари тўғрисида маълумотлар.

Ўқув кредитларини ҳисоблашда ҳафталик аудитория ўқув юкламаси 36, талабаларнинг ҳафталик меҳнат сарфи ўртача 54 соат миқдорида қабул қилинган. Модул-

кредит тизими бўйича ташкил этиладиган таълим учун ҳам таълим стандартларига мувофиқ ишлаб чиқилган ўқув режаси таълим жараёни учун асоси бўлиб хизмат қилади. Айнан ўқув режасига мувофиқ ўқув фаолиятининг турлари бўйича талабалар томониан сарфланадиган меҳнат сарфлари аниқланади. Ўқув фаолияти турлари бўйича меҳнат сарфларини ҳисоблаш тахминан шундай кечади (4-жадвал):

4-жадвал

Ўқув фаолияти турлари бўйича кредитлар тақсимои (намуна)

№	ДТС асосида ўқув фаолиятининг номи	Ҳафталар сони	Аудитория соатлари	Умумий ўқув юкламаси	Кредит
1.	Назарий ва амалий таълим	136	[136·36]	136·54=7344	7344·0,029=213
2.	Педагогик амалиёт	8	288	432	13
3.	Битирув иши	5	5·36=180	5·54=270	8
4.	Аттестация	19	-		6
5.	Таътил	32	-		
Жами		204	5508	8262	240

Кредитларни ҳисоблаш ва уларни ўқув фаолиятлари турлари, блоклар - алоҳида фанлар бўйича тақсимлашда ўтиш коэффиценти (Кўт)ни аниқлаш талаб этилади:

$$Кўт = 240 : 8262 = 0,029$$

Бу ерда: 240 – бакалавриятнинг ECTS бўйича умумий меҳнат сарфлари йиғиндиси, соат. Жами кредитлар сони талабаларнинг меҳнат сарфига кўра ўтиш коэффиценти (0,029)га кўпайтирилади. Ўқув фаолиятининг турлари, блоклар ва алоҳида ўқув бўйича кредитларни ҳисоблаш қуйидаги намуна бўйича амалга оширилади (5- жадвал)⁸¹:

5-жадвал

Фанлар блоклари бўйича кредитлар тақсимои

№	Фанлар блокларининг номланиши	Аудитория соатлари	Умумий ўқув юкламаси	Кредит
1.	Умумгуманитар ва ижтимоий фанлар	1214 (≈25 %)	1726	50
2.	Математик ва табиий-илмий фанлар	846 (25 %)	1292	37
3.	Умумқасб фанлари	2034(50 %)	3682	89
4.	Ихтисослик фанлар	468 (≈10 %)	794	23
5.	Қўшимча фанлар	334 (≈5 %)	450	14
6.	Малакавий амалиёт	432 6	648 9	19
7.	Битирув иши	180	270	8
Жами		5508	8262	240

Ўқув жараёни модул-кредит тизими асосида ташкил этилганида, одатда 4 балли ёки 100 фоизли баҳо шкаласи қўлланилади (6-жадвал).

6-жадвал

Модул-кредит тизими асосида баҳолаш шкаласи

4 балли баҳо шкаласи	100 фоизли баҳо шкаласи
A-4 б	машғулотларда қатнашиши – 5%
B-3,5 б	жорий назорат (тест) – 30 % (одатда 10 % дан 3 марта)

⁸¹Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 81.

C-3 б	мустақил таълим – 15 % (ўртача 5 % дан 3 марта)
D -2,5	лаборатория иши – 10 %
E-2 б	курс лойиҳаси (иши) – 10 %
F- 1,5 б	якуний имтиҳон – 30 %
F-1 б	

Европа мамлакатларида модул-кредит тизими бўйича фаолият юритаётган университетларда баҳолаш мезонлари ва даражалари қуйидагича (7-жадвал):

7-жадвал

Баҳолаш мезонлари ва даражалари

Баҳолаш таърифи	Шартли белгиси	Ўзлаштириш %	Баҳолаш мезони		Тайёргарлик даражаси
Аъло	A	90-100 (баҳолаш)	Билимларни олади, баҳолайди, тушунади, билади	умумлаштира маълумотларни таҳлил қилади,	4-даража (ижодий даража)
Жуда яхши	B	80-90 (синтез ва таҳлил)	Билимларни таҳлил қилади, тушунади, билади	синтезлайди, қўллайди,	3-даража (қўникма ва малакаларга эгалликни тўла намойиш этиш даражаси)
Яхши	C	70-80 қўллаш	Билимларни тушунади, билади	қўллайди,	3-даража (қўникма ва малакаларга эгаллик даражаси)
Қониқарли	D	тушуниш	Билимларни билади	тушунади,	2-даража (билимларни қайта тиклаш даражаси)
Етарли	E	50-60 билиш	Билимлардан хабардор		1-даража (тасаввур этиш даражаси)
Етарли эмас, қўшимча яна ишлаш талаб қилинади	FY	40-50	Билимлардан ёмон хабардор		0-даража (ёмон тасаввур этиш даражаси)
Етарли эмас, қўшимча яна жуда ҳам қўп ишлаш талаб қилинади	F	40 кам	Билимлардан хабардор эмас	мутлақо	0-даража (мутлақо тасаввур эта олмаслик даражаси)

Ўқув фани (модули) материалининг 90-100 % ўзлаштирилиши учун “аъло” баҳо қўйилади. Бу касбий тайёргарликни 4-даражасига тенг бўлиб, “ижод даражаси” деб

белгиланади. Агарда ўқув фани (модули) дастури бўйича материаллар камида 50 % ўзлаштирилса, у ҳолда “етарли” баҳоси қўйилади ва у ўзлаштиришнинг “тасаввур этиш даражаси” деб белгиланади. Ўқув фани материалларининг 40 % дан кам ўзлаштириши, тайёргарликнинг 0-даражаси (“мутлақо тасаввур эта олмаслик даражаси”)га тенг ҳисобланади. Ҳар бир курс якунлангандан сўнг талаба кредитни якунлаганлиги тўғрисидаги гувоҳномага эга бўлади.

§2.Масофавий таълим

Масофали ўқитиш замонавий таълимнинг энг муҳим ва тобора оммавийлашиб бораётган шакли саналади. Замонавий шароитда ахборот- коммуникацион технологияларнинг тезкор ривожланиши таълим жараёнида уларнинг имкониятларидан фойдаланиш учун қулай шароитни вужудга келтирди. Айни вақтда етакчи хорижий мамлакатлар масофадан ўқитиш борасида бой тажриба тўпланган⁸².

Интернет тармоғини кенг тарқалишига олиб келди, бунини эса биз Лондон Иқтисодиёт Мактабини текшириш натижасида шунга амин бўлдик, ёшларнинг 74% 9 ёшдан 19 ёшгача бўлган ёшлар орасида интернет тармоғидан ҳаттоки уйда фойдаланишган, 98% ёшлар ҳар жойларда интернет тармоғидан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатади, 24% ёшлар эса доимий ҳар куни мактабда интернет тармоғидан фойдаланишган. 40 % ёшлар эса доимий ҳар куни интернет тармоғидан фойдаланишган. Бу эса бизга ҳақиқатдан ҳам технологиярдан фойдаланиш мактабларда ва дарсдан ташқарида бўлган педагогик амалиётлардан фойдаланишда муҳим сифат бўлиб хизмат қилишини кўрсатади. Шунга қарамай ёшлар технологиялардан дарсдан ташқарида бўлган пайтларида фақат мактаб машғулотларининг эмас балки бошқа нарсаларда фойдаланишларини кўрсатиб берди, ва шу борада турли тадқиқотлар ва ўқитувчиларнинг фикрларини кўрадиган бўлсак улар ИСТ дастурини дарсдан ва синфдан ташқарида бўлган машғулотларни қисқартириш ва синфдан ташқари пайтларида интернет тармоғини қисқартириш кераклигини малаҳат беришни ва шунини инобатга олиш кераклиги такидлашишди.

Шу борада яна бир педагог Бридгет Сомекх ҳам уз этирозини билдирди:Агар биз ИСТ дастурини 21 аср бошида қўлласак, дарс жараёнидаги ва дарсдан ташқарида бўлган машғулотларни ўргатириш лозим Кўп ёшлар интернет тармоғидан бемалол фойдалана олишади ўзларининг компютери орқали, уяли телефонлари орқали, бунда эса ИСТ тармоғини озгина чеклаштириш лозим (Сомекх 2006, п.121).

Педагог Сомекх яна шунини такидлайдики анъанавий китобларда ёзилган ва курсатилган нарсаларни интернет турли усуллар билан кўрсатиб беради. Китоблар эса бир узунликка бўлиши лозим эканлигини билдиради. Яна шу нарсани этиборга олиш керакки китобларни ўқиш ва ўрганиш маълум бир муддатни ўз ичига олади, интернетда эса аксинча озгина вақт давомида ўқиб ўрганиш муҳимлигини кўрсатиб ўтилади. Яна шунини этиборга олиш керакки интернет тармоғидан фойдаланиш жудаа тез, қулай, ўргатириш мумкинлиги ҳам ижобий фикрни билдиради. Ҳозирги кунда дунёнинг барча ва турли мактабларида машғулотларнинг хилма хиллиги, тури кўплигини инобатга оладиган бўлсак, дарс жараёнида ҳамда дарсдан ташқарида, уйда бериладиган машғулотлар ёшларни ишланишини таъминлайди. Педагог Сомекхнинг такидлашича шунга ўхшаш машғулотларни бажаришда ёшларнинг технологиялардан фойдаланиб ишлаши ҳақиқатдан ҳам ўз мевасини беради деб такидлайди ва ҳаттоки бу ёшлар орасида интизомни яхшилади дийди. Сомекхнинг айтишича анъанавий билиб олиш дастури ҳозирги ёшларга мос эмас, уларнинг хоҳиш истакаларини тадбиқ қилишда технологияларнинг ўрни ҳақиқатдан ҳам юқори эканлиги билдиради⁸³.

⁸²Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 83.

⁸³154-155.

Масофавий таълим – муайян нуктадан ахборот-коммуникация воситалари (видео, аудио, компьютер, мультимедиа, радио, телевидение ва б.) ёрдамида таълим хизматларини кўрсатиш, таълимий маҳсулотларни тарқатиш ва етказиб беришдаи анъанавий ҳамда инновацион шакл, метод, воситаларга асосланган ҳолда таълим ресурсларидан фойдаланишга йўналтирилган таълим

Масофавий таълим технологияси 1969 йилда Англия премьер-министри Г.Вильсон ташаббусига кўра шакллантирилган деб ҳисобланади. Аммо масофадан ўқитиш анча олдинроқ, яъни, биринчи барқарор, мунтазам почта алоқасининг шаклланиш даврида юзага келган. 1858 йилдан бошлаб Лондон университетида барча хоҳловчиларга уларнинг мустақил билим олишлари, барча ихтисосликлар ва барча соҳалардаги академик даража учун имтиҳон топширишларига рухсат этилган. 1938 йилдан буён Сиртқи таълим бўйича Халқаро кенгаш, 1982 йилдан бошлаб, Масофавий таълим бўйича Халқаро Кенгаш номи билан машҳур халқаро таълим ташкилотлари сифатида фаолият кўрсатмоқда. Очик университетлардаги ўқиш харажатлари анъанавий институтларда ўқитишга қараганда 8-10 марта арзон. М: Англияда турғун ўқишга 3000, масофавий ўқитиш орқали билим олишга эса атига 300 фунт стерлинг тўланади. Биноларга хизмат кўрсатиш, жиҳозлар ва лаборатория учун харажатлар, ўқитувчи, маъмуриятлар ва хизмат кўрсатувчи ходимлар штати қисқаради. Таълим олувчиларга филиаллар тармоғи, телестудия ва компьютер тармоғи орқали маслаҳатлар берилади. Англияда ўқувчиларни тайёрлаш дастури 130 та курсни ўз ичига қамраб олади, уларнинг кўплари фанлараро боғланиш хусусиятига эга. Масофавий таълим АҚШда ўтган асрнинг 60-йилларнинг ўрталаридан, Европада эса 70-йилларнинг бошларида жадал ривожлана бошланди.

Ўқитишнинг бу шакли таълим олувчилар ва ўқитувчиларнинг бир-бирлари ҳамда ўқитиш воситалари билан ўзаро таъсирининг мақсадга йўналтирилган интерфаол жараёнидан иборат бўлиб, бунда таълим жараёни уларнинг географик фазовий жойлашишига боғлиқ бўлмайди. Таълим жараёни кичик тизимлардан иборат, яъни ўқитиш мақсади, мазмуни, методлари, воситалари, ташкилий шакллари, назорат, ўқув-моддий, молиявий-иқтисодий, меъёрий-ҳуқуқий ва маркетинг каби элементларни қамраб олган ўзига хос педагогик тизимда кечади. Ахборот-таълим муҳити маълумотларни узатиш воситалари, ахборот ресурслари, ўзаро мулоқот баёнлари, фойдаланувчиларнинг таълим олишга бўлган эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган аппарат- дастурий, ташкилий-услубий таъминот ва бошқалар масофадан таълимнинг тизимий-ташкилий мажмуи саналади. Масофавий таълим ўқитишнинг анъанавий усулларида фойдаланиш, турғун шароитда ўқиш имкониятига эга бўлмаган, имкониятлари тиббий шарт-шароитлар туфайли чегараланган шахслар, шунингдек, кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курсларининг тингловчилари, хорижий мамлакатларнинг таълим муассасаларида ўқитиш истагида бўлган абитуриентлар, иккинчи мутахассисликни эгаллашни хоҳловчи кадрларга жуда қулай шароитни яратиб беради. Мазкур таълимни ташкил этишда ўқитувчиларнинг фаолияти фақат ўқув ахборотларини узатиш билан чекланмайди. Шу сабабли бу турдаги таълимни ташкил этишга бир неча мутахассис жалб қилинади. Улар ўз вазифаларига кўра турлича номланади. Хусусан⁸⁴:

1. Ўқитувчи – масофавий таълимни ташкил этишда фойдаланиладиган ўқув-методик қўлланмаларнинг муаллифи.

2. Модератор – масофавий таълим негизида ташкил этилаётган семинар, тренинг, давра суҳбати ва форумларга бошчилик қилувчи (бошқарувчи) педагог (мулоқот жараёнининг тўғри ташкил этилишини таъминлайди, билдирилайдиган фикрларни умумлаштиради, зарур бўлганда уларни тўғрилайди, таълим олувчиларнинг мустақил фикрлаш ва ишлаш қобилиятларини ривожлантиради, билиш фаолиятларини фаоллаштиради).

⁸⁴Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 84.

3. Тьютор (лот. “tutorem”) – ўқув курслари учун интерфаол методларни танловчи, маъруза ўқитувчиси билан талаба ўртасида таълимий алоқани ўрнатувчи педагог (устоз, мураббий).

4. Эдвайзер (фр. “avisen” – “ўйламоқ”, “advisor” – “ўйловчи”) битирув малакавий иши, курс лойиҳаларининг таълим олувчилар томонидан индивидуал, мустақил бажарилиши вақтида методик ёрдам берадиган маслаҳатчи.

5. Фасилитатор (лот. “facilis”, ингл. “facilitator” – енгил, қулай) – масофавий таълим хизматидан фойдаланаётган гуруҳларнинг фаолиятини муаммонинг ечимини топишга йўналтирувчи, гуруҳларда юзага келадиган мулоқотни ривожлантирувчи, шунингдек, гуруҳлар фаолиятини холис, самарали баҳоловчи педагог.

6. Инвигилатор – масофавий таълим асосида ташкил этиладиган ўқитиш натижаларини назорат қилувчи мутахассис-педагог.

Масофавий таълим тизимида продуктив, репродуктив, муаммоли баён, эвристик ва илмий изланиш (тадқиқот) методлари қўлланилади. Мазкур тизимда ўқитиш воситалари сифатида қуйидагилардан фойдаланилади:

- китоблар (босма ва электрон шаклда);
- дидактик материаллар;
- компьютер ўқув тизимлари (оддий ва мультимедиа шаклида);
- аудио ўқув ахборотлари;
- видео ўқув ахборотлари;
- виртуал стендлар;
- тренажёрлар;
- маълумотлар базаси;
- техник воситалар – радио, телевидение, магнитофон, видеоманитофон, кинопроектор, диапроектор, видеопроектор, кодоскоп, компьютер, Интернет тармоғи ва б.

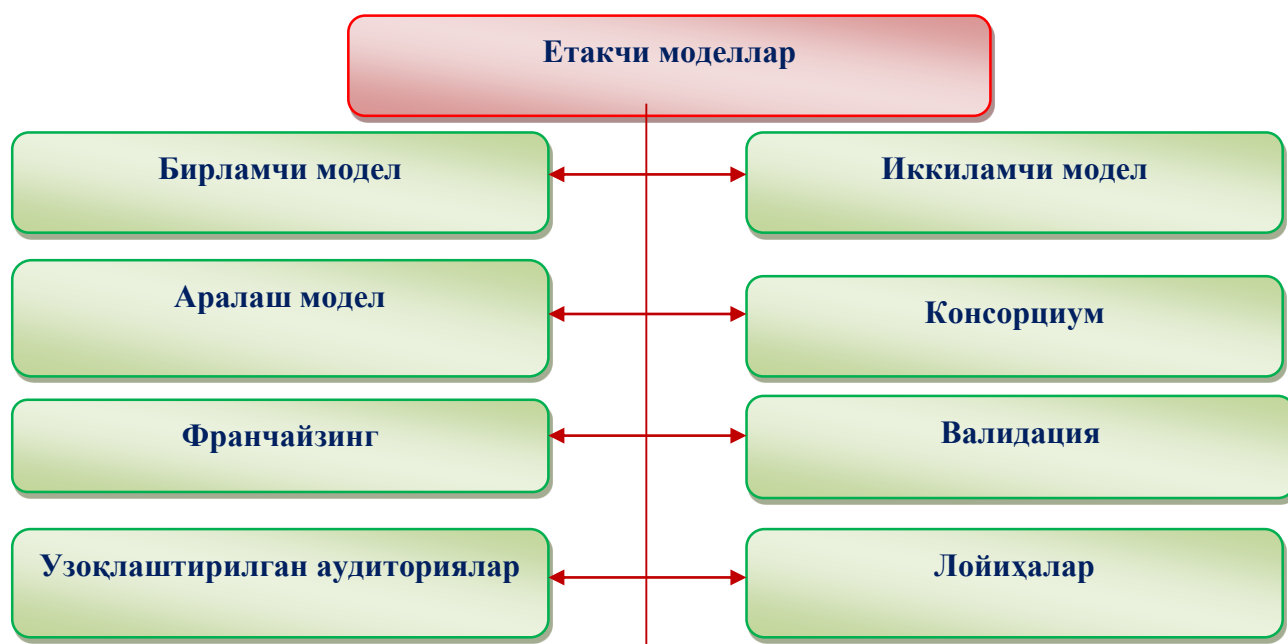
Ўқув курсларида бир тингловчининг ўрнига бошқа тингловчи қатнашиши, унинг ўрнига синов топшириқларини топширишнинг олинган олиш мақсадида масофавий таълим тизимида назорат видеоконференцияларни ташкил этилишига асосланади. Масофавий таълим тизимига кўра машғулотлар маъруза, семинар, лаборатория машғулотлари, курс иши, синов, имтиҳон, маслаҳат, мустақил иш каби шаклларда йўлга қўйилади. Аввалдан ёзиб олинган видеомашғулолар таълим олувчиларга маърузаларни тинглаш ва кўриш учун шароит яратса, факсимал алоқа, хабар, топшириқларни тармоқ орқали тезкор алмашиши талабаларга ўзаро тескари алоқа орқали ўқитиш имконини беради. Замонавий шароитда телекоммуникация воситалари – босма матнлар, аудио ва видеоёзувлар ўрни электрон ўқув-ахборот ресурслари, дастурлари билан тўлдирилмоқда.

Масофадан ўқитишнинг ташкилий-методик модели сифатида қуйидагилар тавсифланади:

- экстернат асосида ўқитиш;
- бир университет негизида ўқитиш;
- бир неча ўқув юртининг ҳамкорлиги;
- махсус масофавий ўқитиш мақсадида ташкил этилган автоном таълим муассасалари;
- автоном ўқитиш тизимлари;
- мультимедиа дастури асосида норасмий интеграллашган масофаи ўқитиш;
- ягоналик модели ва б⁸⁵.

⁸⁵Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 85.

Ҳозирда ривожланган хорижий мамлакатларда масофавий таълимнинг қуйидаги моделлари (ЮНЕСКО, 2000 йил) амал қилмоқда (1-расм):

3-расм. Масофавий таълимнинг етакчи моделлари.

Қуйидаги ушбу моделларнинг моҳияти очиб берилади.

1.Бирламчи модел (у фақат масофавий таълимни ташкил этишга хизмат қилади; унга кўра таълимнинг кундузги шакли зарур бўлмайди; таълим барча ҳолатларда масофадан ташкил этилади; ўқитувчи ва таълим олувчилар ўқув фаолиятининг шакл, метод ва воситаларини эркинлик танлаш ҳуқуқига эга; вақт ва ўқув жадвалларига қатъий чегаралар қўйилмайди; ҳудудий марказлар ташкил этилган бўлиб, уларда таълим олувчилар ўқитувчилардан маслаҳат олиш, якуний имтиҳонларни топшириш имкониятига эга бўлади; Буюк Британиянинг Очиқ университети (United Kingdom Open University) ана шу модел асосида фаолият кўрсатади).

2. Иккиламчи модел (унга кўра таълим қисман ОТМда, қисман масофали дастур асосида ташкил этилади; ҳар икки ҳолатда ҳам дарс жадваллари, ўқитиш дастурлари, имтиҳонлар ва баҳолаш мезонлари бир хил бўлиб, эътибор амалий тажрибага, педагогика инновацияларни тадқиқ этишга қаратилади; Австралиядаги Янги Англия университети (University of New England) шу модел асосида ишлайди).

3. Аралаш модел (масофавий таълимнинг турли шакллари, бир неча шаклларнинг интеграциясига асосланган модел; таълим олувчилар масофавий таълим курслари ва университет дастурларини ўзаро параллел равишда ўзлаштиради; анъанавий курслар доирасида виртуал семинар, тақдирот ва видео-маърузага асосланган машғулотлар ташкил этилади; бу каби интеграллашган курслар Янги Зеландиянинг Массей университети (Massey University, New Zealand)да ташкил этилади).

4. Консорциум (лот. “consortium” – “шериклик”, “биргаликда иштирок этиш”; масофавий таълимни ташкил этувчи икки университетдан иборат бирлашма; университетлар ўқув материалларини ўзаро алмаштиради ёки муайян вазифаларни ўзаро бўлишиб олган ҳолда бажаради; м: бир университет масофавий таълим учун ўқув материалларини тайёрласа, иккинчиси виртуал ўқув гуруҳларини ўқитувчилар билан таъминлайди ёки масофавий таълим дастурларининг аккредитациясини таъминлайди; бундай ҳолатда университет, унинг марказлари, факультетлари, нодавлат ташкилотлари,

давлат муассасалари университетлар билан ҳамкорликка эришишлари мумкин; Канададаги Етакчи моделлар

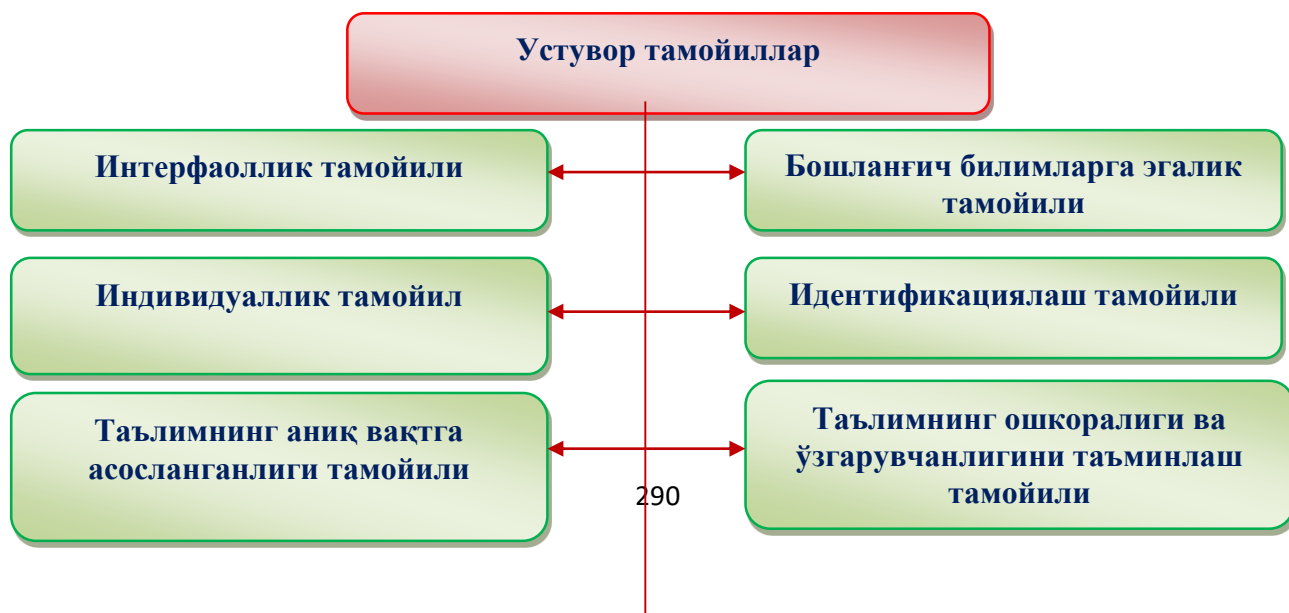
5. Франчайзинг (ингл. “franchise” – “лицензия”, “хукук”; ўзаро ҳамкор университетларнинг бир-бирларига ўзлари томонидан ташкил этиладиган масофавий таълим курсларини ташкил этиш ҳукуқининг бериши; ушбу модел асосида таълим олувчилар гарчи муайян университетда таҳсил олсалар-да, консорциумга аъзо етакчи олий таълим муассасасининг талабаси оладиган ҳажмда сифатли таълим хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқига, қолаверса, улар каби дипломга эга бўлади; Буюк Британиянинг Очик университети қошидаги Бизнес Мактаби (Open University Business School, Great Britain) билан ўзаро ҳамкорликка эришган Шарқий Европадаги қатор университетлар ана шу моделга асосланиб фаолиятни ташкил этади).

6. Валидация (ингл. “validation” – “қондириш”; таълим маҳсулоти, таълим хизматлари ёки таълим тизими истеъмолчилари эҳтиёжларининг қондирилиши; масофали таълимнинг кенг тарқалган бу моделига кўра ўзаро ҳамкор таълим муассасалари тенглик тамойилига мувофиқ масофавий таълимни барча даражада биргаликда ташкил этиш хусусида келишиб олади; уларнинг бири диплом валидацияси, иккинчиси ўқув курслари, дастурларини акредитация қилади, учинчиси намунадаги диплом ҳамда сертификатларни бериш учун масъул бўлади, илмий даражалар беради ва ҳ.к.).

7. Узоқлаштирилган аудиториялар (унга кўра замонавий ахборот технологиялари ва инновацион характердаги таълим воситалари кенг қўлланилади; бир олий ўқув юртида ташкил этилаётган ўқув курслари, маъруза ва семинарлар ундан узоқ масофада жойлашган таълим муассасаларининг ўқув аудиторияларга телекоммуникация воситалари орқали синхрон телекўрсатув, видеоанжуман ва радиоэшиттириш кўринишида узатилади; ўқитувчи бир вақтнинг ўзида талабаларнинг катта аудиторияси билан ишлайди; АҚШнинг Висконсия университети (Wisconsin University, USA), Хитойнинг марказий радио ва телевидение университети (China Central Radio and TV University)да масофавий таълимнинг ушбу моделидан фойдаланилади.

8. Лойиҳалар (у давлат таълим ёки илмий-тадқиқот дастурлари доирасида кенг қамровлик лойиҳани амалга ошириш учун мўлжалланади; асосий эътибор ўқув материалларини тайёрловчи етакчи мутахассислар, ходимлар, масофавий таълим курсларини ташкил этадиган ўқитувчи ва олимлардан иборат илмий-методик марказни шакллантиришга қаратилади; марказ томонидан тайёрланган масофавий таълим курслари муайян давлат ҳудудида катта аудиторияга узатилади; лойиҳа доирасида режалаштирилган ишлар бажарилгач (туғатилгач) якунланади; Африка ва Лотин Америкасининг ривожланаётган давлатларида турли халқаро ташкилотлар томонидан қишлоқ хўжалиги, агротехника, экология бўйича ташкил этиладиган ана шу моделга мисол бўла олади).

Масофавий таълим ҳам барча таълим турлари касби муайян тамойиллар асосида ташкил этилади. Улар (2-расм):

**Замонавий ахборот технологияларини қўллашнинг педагогик
мақсадга эгаллиги тамойили**

2-расм. Масофавий таълимнинг устувор тамойиллари.

Қуйида ушбу тамойилларнинг моҳияти очиқ берилади.

1. Интерфаоллик тамойили (у талаба ва ўқитувчи ўртасидаги алоқани таъминлаб қолмай, балки талабалар ўртасида ўзаро алоқани юзага келтиради).

2. Бошланғич билимларга эгаллик тамойили (масофавий ўқитиш тизимида тингловчиларнинг олдиндан тайёргарлик кўришлари, техник воситалари – компьютер, модел, электрон доска ва б. билан таъминланиши, Интернет алоқа тизимида уланиши, тизимда самарали ишлаш олиш малакаларига эга бўлишлар муҳим).

3. Индивидуаллик тамойили (бу тамойил реал ўқув жараёнида кириш ва оралик назоратлари ўтказилишини, уларнинг натижаларини таҳлили асосида индивидуал ўқув режалари тузилишини ифодалайди).

4. Идентификациялаш тамойил (у масофавий ўқитиш тизимида мустақил таълим натижаларини назорат қилиш шакли бўлиб, талабаларнинг БКМ даражасини ўрганишда бевосита мулоқот видеоконференцияларидан фойдаланиш, шу мақсадда самарали техник воситаларни қўллашни назарда тутади).

5. Таълимнинг аниқ вақтга асосланиши тамойили (унга кўра ўқув жадвали қатъий режалаштирилади ва режалаштирилган жадвалга қатъий риоя қилиниши назоратга олинади).

6. Таълимнинг ошкоралиги ва ўзгарувчанлигини таъминлаш тамойили (масофавий таълимнинг ёш, маълумоти жиҳатидан турлича бўлган талабалар учун қулайлигини, ўқитишнинг очиқ режалаштирилишини; таълим вақти, суръати ва жойини эркин танлаш имконияти мавжудлигини; ўқув машғулотларида ихтиёрий қатнаша олишини, изчиллик, тизимлилик, узвийлик нуқтаи назаридан ўқув материалларининг мунтазам ўзгариб боришини таъминлаш имкониятига эгаллиги тавсифлайди).

7. Замонавий ахборот технологияларини қўллашнинг педагогик мақсадга эгаллиги тамойили (унга кўра масофавий таълим тизимини лойиҳалаштириш, яратиш ва ташкил этишда мавжуд техник воситаларини мақсадга мувофиқ қўлланилиши таҳлил қилиб борилиши ҳамда уларни қўллашда йўл қўйилиши эҳтимоли бўлган хатоларнинг олди олинлиши лозим).

Ўқув юртларида масофавий таълимнинг ташкил этилиши муайян жараён сифатида кечади. Табиийки, ҳар бир жараён маълум босқичларда амалга оширилади. Масофавий таълимни ташкил этиш босқичлар қуйидагилардир: Ўқув муассасасларида масофавий таълимни амалга ошириш қуйидаги босқичларда амалга оширилади (3-расм):

3-расм. Масофавий таълимни амалга ошириш босқичлари.

Айни ўринда масофавий таълимни амалга ошириш босқичларининг моҳияти хусусида сўз юритилади.

1. Таҳлил босқичи (унда ўқув муассасининг масофавий таълимни ташкил этишга бўлган эҳтиёжи, таълим олувчиларнинг сони, таълим шакли, метод ва воситалари, лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўлган техник, дастурий ва инсон ресурслари, лойиҳани иқтисодий асослари таҳлил қилинади).

2. Лойиҳалаштириш босқичи (унда таҳлиллар натижасида амалга ошириладиган ишлар кўлами ва техник топшириқлар лойиҳалаштирилади).

3. Жорий қилиш босқичи (ушбу босқичда масофавий таълим жараёнини бошқарувчи дастурий мажмуа тегишли серверда ўрнатилади, тизимга мувофиқ домен танланади; масофавий таълим жараёнини бошқарувчи дастурий мажмуадан фойдаланиш ва унга техник хизмат кўрсатишни таъминловчи ходимларга иш ўргатиш бўйича ўқув машғулоти ташкил этилади).

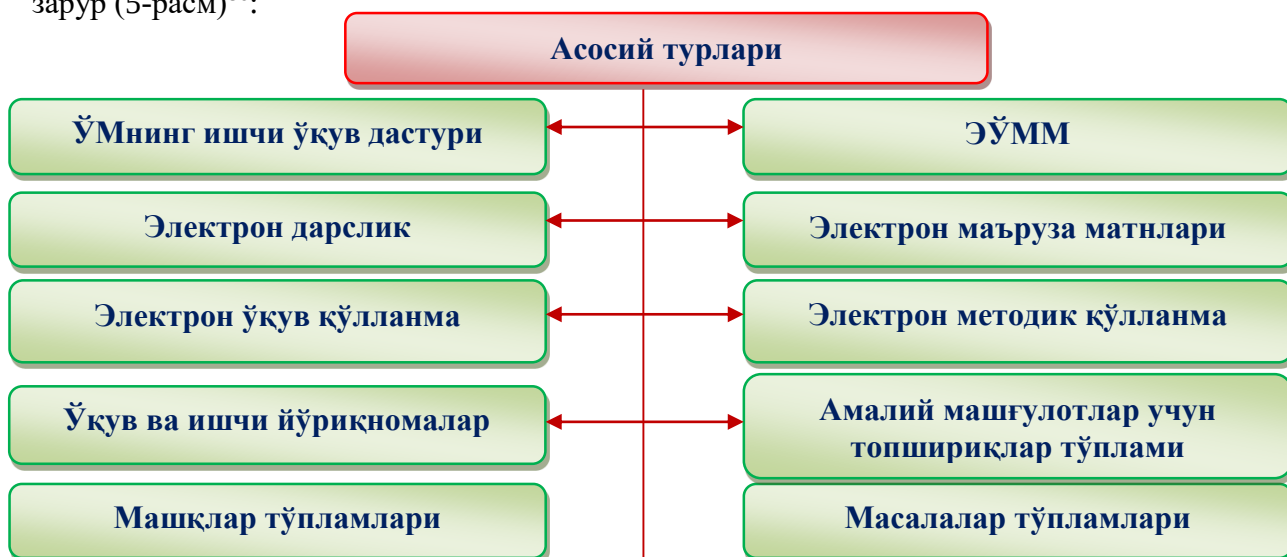
4. Ўқув контентларини яратиш босқичи (унда соҳа мутахассислари билан ҳамкорликда масофавий таълимнинг асосий элементларидан бири – ўқув контентлари яратилиб, улар экспертлар томонидан экспертизадан ўтказилади).

5. Ишга тушириш босқичи (унда масофавий таълим жараёни ишга туширилади; ўқув жараёни доимий назоратга олинади; тизим хавфсизлиги мониторинг қилиб борилади).

6. Ривожлантириш босқичи (унда юқорида келтирилган босқичларда мавжуд бўлган камчиликлар тўғриланади, янги ўқув курслар яратилади, техник имкониятлар кенгайтирилади, тизимнинг ривожланишига тегишли бўлган ишлар кўлами бажарилади).

Масофавий таълим технологиялари таълимнинг белгиланган мазмун асосида амалга оширилишини таъминлашга йўналтирилган шакл, метод ва воситалар мажмуасидир

Ушбу технологиялар таълим ахборотларини тақдим этиш, таълим ахборотларини узатиш ҳамда таълим ахборотларини сақлаш ва қайта ишлаш технологияларини ўз ичига олади. Масофавий таълим технологиялари орасида электрон ахборот-таълим ресурслари (ЭАТР) муҳим ўрин тутди (5-расм). Масофавий таълим тизимида ЭАТР электрон ахборот ташувчи воситалар – дискета, CD-ROM, DVD кабиларда ўқув ахборотини ташиш ёки Интернет тармоғи орқали электрон почта орқали юбориш имкониятини таъминлайди. Масофавий таълим технологиялари қуйидагича асосий талабларга жавоб бера олиши зарур (5-расм)⁸⁶:

⁸⁶Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 91.

5-расм. ЭАТРнинг асосий турлари.

Шу билан бирга масофавий таълим технологиялари қуйидаги қўшимча талабларга жавоб бера олиши зарур:

1. Адаптация (таълим олувчининг ўз шахси, турар-жой шароити, молиявий аҳволи, психологик ва физиологик хусусиятлари кўра таълим жараёнига мослаша олиши зарурлигини ифодалайди).

2. Иқтисодий мувофиқлик (бу талаб таълим тизимини молиялаштиришда маблағлар миқдорининг чекланганлигини билдиради).

3. Ўзгарувчанлик (у таълим сифати ва мазмунини тезкор, изчил, узлуксиз янгилан бориш, ўқув манбалари ва материалларини модернизациялаш зарурлигини англатади).

4. Назорат (ўқитишнинг барча босқичларида таълим натижаларини сифатли назорат қилиш, тингловчи шахсини аниқлаш муҳимлигини ифодалайди)

Ахборот технологияларини таълим жараёнига татбиқ этишда бу тизимда фаолият олиб боровчи ўқитувчилар малакасини оширишга юқори талаблар қўйилади. Ўқитувчи малака ошириш тизимига келишлари билан таълим бериш субъектидан таълим олиш объектига айланади ва ўқув жараёнидаги ўзаро муносабатлар характери ўзгаради.

Blended learning. Blended learning (аралаш ўқитиш) замонавий таълимнинг нисбатан янги, бироқ, тобора оммалашиб бораётган шакли саналади.

Ушбу шаклдаги ўқитиш жараёнида талаба мустақил таълим олади, аммо аynи вақтда унга гуруҳ ва ўқитувчи томонидан ёрдам кўрсатилади.

Blended learning (аралаш ўқитиш) – онлайн ўқув материаллари ҳамда ўқитувчи раҳбарлигида гуруҳда таълим олишга асосланган ўқитиш шакли

Гуруҳли машғулотлар давомида “blended learning” (аралаш ўқитиш)нинг қўлланилиши туфайли ҳар бир талаба ўқув материалларини ўзлаштириш борасида ўзида рўй бераётган ижобий ўзгаришларни намоён этган ҳолда мулоқот кўникмаларини ўзлаштириб боради, ўтилган материалларни такрорлайди ва янги мавзунини ўрганишга тайёрланади. Blended learning (аралаш ўқитиш) кўп ҳолатларда топшириқларга таянади ва асосий, муҳим маълумотлар негизида ташкил этилади, қўшимча материаллар эса талабага онлайн платформа орқали узатиб берилади⁸⁷.

Blended learning (аралаш ўқитиш) – онлайн ўқув материаллари ҳамда ўқитувчи раҳбарлигида гуруҳда таълим олишга асосланган ўқитиш шакли⁹³ Талаба мустақил таълим олар экан, гуруҳнинг бошқа аъзолари билан онлайн режимда ташкил этилаётган муҳокамада иштирок этиш орқали ҳамкорлик қилади. Аудиторияда ва онлайн режимда ташкил этилаётган машғулотлар вақт миқдори бўйича ўзаро мос келиши турлича ўзгариб туриши мумкин. Таълимнинг турли босқичларида масофавий ва мустақил таълим самарали равишда қориштириб юборилади. Аралаш таълими ўқитувчи раҳбарлигида ташкил этиладиган машғулотлар учун соатлар ҳажми камайтиради деган фараз нотўғридир. Blended learning (аралаш ўқитиш)нинг муваффақияти таълим воситаларининг тўғри танланиши билан белгиланади. Бу таълим шаклининг афзаллиги шундаки, талабанинг ўзи ўқув материалларини ўзлаштириш тезлиги ва таълим жараёнининг интенсивлигини ўзи белгилайди. Аралаш ўқитиш ўзида қуйидаги Европа таълими моделларини жамлайди:

1. Масофавий таълим (distance learning).
2. Аудиториятаълими (face-to face learning).
3. Интернеттаълими (online learning).
4. Узлуксизтаълим (lifelong learning)

Бу шаклдаги таълим қуйидаги шахслар учун ниҳоятда аҳамиятлидир: иш вақти қатъий тартибга солинмаган соҳаларнинг ходимлари; ишлаб чиқариш ажралмаган ҳолда таълим олишлари лозим бўлган корхона, ташкилот ва фирмаларнинг ходимлари; “жонли мулоқотга асосланган таълим” муҳитида ўқишни хоҳловчи шахслар учун. Аралаш таълимнинг таркибий тузилмаси ҳам ўзгарувчан ҳисобланади. Айни вақтда хорижий мамлакатларда аралаш таълимнинг ўндан ортиқ шакллари мавжуд. Ўқитиш амалиётида аралаш таълим ўз “ўлчам” (кўрсаткич)ларига эга. Улар қуйидагилардир:

- малакали кадрлар гуруҳининг шакллантирилганлиги;
- маҳорат дарсларига асосланган таълим;
- юқори даражадаги ютуқлари кафолатловчи муҳит;
- талабаларнинг ўз шахсий таълимий ютуқлари учун жавобгарлиги⁸⁸.

ОТМда blended learning (аралаш ўқитиш) қуйидагиларга асосланади:

1. Онлайн маъруза машғулотлари.
2. Онлан амалий машғулотлар.
3. Интернет тармоғида муҳокама қилинадиган лойиҳа ва гуруҳ ишлари.
4. Онлайн режимда ташкил этиладиган лаборатория машғулотлари.
5. Онлайн режимда мустақил топшириладиган тест.
6. Онлайн режимда ташкил этиладиган маслаҳат.

Blended learning – аралаш ўқитиш тизими бўлиб, таълимий концепция ҳисобланади, қайсики мустақил равишда билимларни онлайн орқали ва кундузги ҳолатда ўқитувчи иштирокида ўрганилади. Яъни “шу ерда ва ҳозир” деган маъноларни тушунилади. Brick and Mortar (кирпич и раствор) инглиз тили идиомаси бўлиб, анъанавий маънони англатади. Демак, Brick and Mortar Education кундузги ўқитишнинг анъанавий шаклидир.

⁸⁷Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 92.

⁸⁸Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 93.

Бу ҳолатда компьютер таълимда медиатор бўлиб хизмат қилади. Аралаш ўқитиш шакллари:

- Blended learning;
- Hybrid learning;
- Technology-Mediated Instruction;
- Web-Enhanced Instruction;
- Mixed-Model Instruction.

XX асрнинг 60 йилларида мавжуд бўлиб, тушунчаси 1999 йилда америка прессаси Interactive learning Center маркази EPIC Learning деб ўзгартирди. Уларнинг маърузасида интернет орқали ўқитишни тавсия қилинган. Blended learning методологиясидан фойдаланиши эътиборга олинган. 2006 йилда Бонк ва Грэм китобларида “юзма-юз” ва компьютер орқали ўқитиш эканлиги эътиборга олинган. 1998 йилда Александр Мак Кензи тадқиқотида компьютер ёрдамида БКМларини ўзлаштиришини оsonлиги қайд этилган. Blended learning уч қисмдан иборат:

- Масофали ўқитиш (Distance learning);
- Синфда ўқитиш (Face – To – Face learning);
- Интернет орқали ўқитиш (Online learning)

Фойдали жиҳатлари: билимлар тўплами ва баҳолаш имконияти ҳамда ўқитувчига кўп одамларни ўқитиш имконига эга.

Камчиликлари: Акт бўйича

Blended learning моделлари:

- Face – To – FaceDriver (Драйвер кундузгии таълим)
- Rotation Model (Ротация модели)
- Flex Model (Мослашувчан модел)
- Online lab (Онлайн лаборатория)
- Self-Blend Model (Ўзинг аралаштир)
- Online Driver Model (Драйвер онлайн таълим)⁸⁹
- **Маҳорат дарслари.** Маҳорат дарслари замонавий таълимнинг яна бир тобора оммалашаётган шакли саналади. Бу шаклдаги ўқитиш бир марталик саналади.
- **Маҳорат дарслари – очик ташкил этилиб, илғор педагогик тажрибаларни тарғиб этишга йўналтирилган самарали ўқитиш шакли**

Маҳорат дарсларини ташкил этишда кўп йиллик иш тажрибасига эга, шунингдек, самарали методика ёки технологияга эга инноватор педагогларнинг касбий малакалари очик тарзда, интерфаол мулоқот асосида ҳамкасб педагоглар ҳамда талабаларга намойиш этилади. Малакали педагоглар томонидан маҳорат дарсларини ташкил этишда қуйидаги вазифалар бажарилади:

- муайян муаммо бўйича тажрибали, маҳоратли педагогнинг иш тажрибасининг оммалаштирилиши;
- тажрибали, маҳоратли педагог томонидан изчил ҳаракатларнинг тўғридан тўғри ва изоҳли намойиш этиш орқали педагогик фаолиятда самарали шакл, метод ва воситалардан фойдаланиш тартибининг кўрсатилиши;
- малакали, маҳорали педагогнинг методик ёндашувларини белгиланган муаммони ҳал этиш усуллари билан ўзаро мувофиқлаштириш;
- маҳоратли педагог томонидан ўзининг касбий малакаларининг шогирд (талаба)ларга ўргатилиши;
- талабаларнинг касбий такомиллашувлари учун маҳорали педагог томонидан ёрам кўрсатилиши;
- педагог ходимлар ўртасида инновацион ғоя, технологияларни оммалаштириш;

⁸⁹https://en.wikipedia.org/wiki/Blended_learning

- маҳорат дарслари иштирокчилари (талабалар)нинг касбий компетентликларини ошириш;

- маҳорат дарсларнинг ҳар бир иштирокчисиди индивидуал ижодий педагогик фаолият услубини шакллантириш.

Маҳорат дарсларини ташкил этиш натижаси сифатида қуйидаги маҳсулотлар яратилиши мумкин:

- педагогларнинг ижодий ишлари маҳсули (дастур, методик қўлланма); - машғулотлар учун тарқатма материаллар;
- педагогик адабиёт ва манбалар картотекаси;
- таълим ва тарбиянинг янги шакллари методик жиҳатдан асослаш;
- янги педагогик технологияларни шакллантириш;
- малака ошириш курслари, семинарлар, практикумларнинг дастурлари;
- ижодий ва оммавий характердаги тадбирлар Низоми ва б⁹⁰.

Мастер-класс (МК) —ўқитувчи томонидан касбий тажрибасини ҳаракатлар кетма-кетлиги ҳамда натижаси маҳорат билан кўрсатиб бериш

Маҳоратли дарслар (Мастер-класс таълим тизимида қуйидаги имкониятлар асосида тизимлаштирилади.

1. Иштироки асосида:

- масофали тарзда
- педагогнинг шахсий иштироки.

2. Аудитория бўйича:

- ўқитувчилар учун;
- таълим олувчилар учун;
- аралаш гуруҳ.

3. Ўтказиш жойи бўйича:

- аудитория (синф);
- устахоналарда;
- пленерда.

4. Аудиторияни тақсимлаш бўйича:

- индивидуал;
- гуруҳли

Шунингдек:

1. Маҳорат дарсларини ташкил этишнинг анъанавий шакли:

- Назарий қисми
- Амалий қисми
- Рефлексия (амалий фаолият бўйича тавсиялар, савол-жавоблар).

2. Маҳорат дарслари (Мастер-класс)да материалани таништиришнинг янги техникаси ва усуллари:

- мавзу, мақсади ва вазифалари эълони;
- ўтказиш жойи;
- Топшириқни бажариш техникаси ва материалари;
- Илгари бажарилган ишлардан намуналар;
- Мавзу доирасида топшириқларни бажариш босқичлари;
- Якуний босқич

3. Маҳорат дарслари (Мастер класс) фан бўйича ўқитиш методикаси ёки янги дастурлар билан танишни хоҳловчи ўқитувчилар учун:

- мавзу, мақсади ва вазифалари эълони;
- ўтказиш жойи;
- ўқитиш методикаси ва дастури билан таништириш;

⁹⁰Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 94.

- янги дастур ва ўқитиш методкаси асосида бажарилган ишлардан намуналар;
- тингловчилар саволларига жавоб бериш.

§3.Замонавий таълимда тьютор, супервизорлик ва модераторлик фаолияти

Замонавий педагог - таълим олувчининг қандай ўқиётганлиги ва ривожланаётганлигини тўлиқ тушуниб, ҳис қила оладиган, яъни унинг ҳаётини ўз шахсий ҳаёти сингари ҳис қилиб, ўқувчининг ички, ахлоқий-маънавий, умуммаданий ўсиб ривожланишига, болалар ҳамда катталар ҳамжамиятининг мустақамланишига кўмаклаша оладиган ўқитувчи.

Тьютор – бу ўқитувчи. Муҳим ўқитувчи, унинг асосий мақсади фақат билим бериш эмас, боланинг мақсадга эришиши учун мустақил равишда ҳаракат қилишга ўргатиш. Тьютор – педагог таълим олувчиларнинг мустақил равишда мақсадини белгилашига, ўз камчиликларини тушунишга, аждодлар тажрибасини амалда қўллашга ўргатади.

6-расм. Тьютор

Супервайзер (инглиз “supervise” – кузатиш маъноларини билдиради) – кузатувчи. У таълим жараёнидаги камчилик ва ютуқларини кузатади. Шунингдек, администратор саволларини ечишга ҳаракат қилади у креатив, амбициоз, кузатувчи, коммуникативлик, аналитик, ижрочи, масъулиятли, стратегик фикрловчи хусусиятларига эга шахс. Унинг вазифалари:

- шахсни танлаш ва ўқитиш;
- таълим олувчилар ўртасида топшириқларни бўлиб бериш;
- таълим олувчилар билан ўзаро муносабатга кириша олиш;
- таълим сифатини назорат қилиш;
- таълим олувчилар фаолиятдан хабардор бўлиш.

Модератор – ахборотларни текширади, ўрнатилган тартибда таҳрир қилади ёки ўчириб ташлайди.

§4.Ассесмент технологияси

Бугунги кунда республика таълим муассасаларида таълим олувчилар фаолиятини назорат қилишда “ассесмент” синови кенг қўлланилмоқда. Мазкур технология шахснинг касбий тайёргарлиги, мутахассис сифатида шаклланганлик даражаси ҳамда касбий компетентлик сифатларига эгаллигини аниқлаш, баҳолашга хизмат қилади. Бозор муносабатлари шароитида меҳнат бозорида устувор ўрин эгаллаган кучли рақобатга бардошли бўлиш ҳар бир мутахассисдан касбий компетентликка эга бўлиш, уни изчил равишда ошириб боришни тақозо этмоқда. “Ассесмент” технологиянинг яратилиш тарихи ўтган асрнинг 30-40- йилларига бориб тақалади. Дастлаб технология мавжуд ҳарбий вазиятларни тўғри баҳолай оладиган, ҳарбий ҳаракатлар жараёнини самарали

бошқарадиган, зарур ўринларда оқилона ҳаракатни ташкил эта оладиган инглиз ҳамда немис ҳарбийлари орасидан билимдон, тадбиркор, маҳоратли ҳарбийлар, шунингдек, офицерларни танлаш мақсадида қўлланилган. Кейинчалик ушбу технология тадбиркорлик соҳасига ҳам самарали татбиқ этилди⁹¹.

“Ассесмент” технологияси (ингл. “essesment” – “баҳо”, “баҳолаш”) – талабаларнинг билим, кўникма ва малакалари даражасини ҳар томонлама, ҳолис баҳолаш имкониятини таъминловчи топшириқлар тўплами

Технология биринчи марта 1954-йилда “АТ&Т” компанияси томонидан тадқиқот дастурларини амалга ошириш доирасида қўлланилган Тўрт йилдан сўнг малакали менежерларни танлаш мақсадида қўлланила бошланган технология негизида тадбиркорлар психологлар билан ҳамкорликда мазкур технология ёрдамида ишлаб чиқариш, савдо, маиший хизмат кўрсатиш корхона ҳамда ташкилотлари учун малакали мутахассисларни танлаш хизмати – “Ассесмент-марказ” (“The Assessment Centre”)ни йўлга қўйилди. 1960 йилда “IBM”, “Стандарт ойл оф Огайо”, “Сирс Робакс” каби йирик америка компаниялари ўз фаолиятларига технологияни самарали татбиқ этдилар. Агарда 1980 йилда 2000 та фирма “Ассесмент-марказ” асосида малакали мутахассисларни танлашни маъқул кўрган бўлса, айти вақтда бу технология ўн минглаб корхона, ташкилот, фирма ва компанияларда самарали қўлланилмоқда. Айти вақтда ишлаб чиқарувчи ва савдо компаниялар малакали менежерларни танлаш мақсадида мазкур технологиядан муваффақиятли фойдаланмоқда. Сўнгги йилларда мазкур технология таълим тизимида ҳам самарали жорий этилди. Унинг ёрдамида талабаларнинг билим, кўникма ва малакалари даражаси ҳар томонлама, ҳолис баҳоланмоқда.

Айти вақтда республика таълим муассасаларида талабаларнинг билим, кўникма ва малакалари камида тўртта топшириқ бўйича баҳоланмоқда. М:

Изоҳли луғат	Муаммоли вазият
Ижодий иш	Тест

Ушбу методдан дарснинг кириш, асосий ёки якуний қисмида яъни уйга вазифа бериш жараёнида қўллаш мумкин. Дарснинг кириш қисмида талабаларнинг уйга вазифаларини қай даражада бажарганликларини аниқлашда ёки мавзуни умумлаштириш жараёнида эгалланган билим, кўникмаларни аниқлашда фойдаланиш мумкин. “Ассесмент” методини дарс жараёнига татбиқ этиш муайян технологияга асосланади. Ўқитувчи томонидан талабаларга жадвал кўринишдаги вазифаларни қисқа вақт ичида бажаришларни топшириқ сифатида берилади. Топшириқ бажарилганидан сўнг, жавоблар ўқитувчи томонидан эълон қилинади талабалар эса айнан жавоб кўра ўз-ўзини текширишни амалга оширади ҳамда олдиндан эълон қилинган мезонлар асосида баҳолайди. Бунда талабалар мавзу мазмунини қай даражада ўзлаштирганлиги бўйича ўз-ўзини текшириш ва баҳолаш орқали ҳулоса чиқаради. Ассесмент технологиясини қўллаш куйидаги тамойилларга асосланади:

1. Яхлитлик (талабалар турли машқ ва тестлар ёрдамида синовлардан ўтади).
2. Реаллик (талабаларнинг кузатиб борилаётган хатти- ҳаракати баҳоланади).
3. Мустақиллик (ҳар бир талаба бир неча мутахассислар томонидан баҳоланади).
4. Объективлик (ҳулосалар стандартлаштирилган баҳоларга асосланади).
5. Ишончлилиқ (ҳулосалар талабалар томонидан мустақил бажарилган вазифаларнинг натижаларига асосланади).

Талабаларнинг умумий-маданий компетентлигини баҳолашда ассесмент баҳолаш куйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

⁹¹Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 103.

- 1) талабалардаги баҳоланиши лозим бўлган касбий компетентлик сифатлари рўйхатини тузиш;
- 2) касбий компетентлик сифатлари намоён бўладиган фаолият турларини моделлаштиришга имкон берувчи, муаммоли вазият вазифасини ишлаб чиқиш;
- 3) маълум бир компетенцияларнинг шаклланганлик даражасини белгилар берувчи мезонларни ишлаб чиқиш; экспертлар учун баҳолаш варақаларини тайёрлаш;
- 4) сўров анкеталарини ишлаб чиқиш; ассессментдан имтиҳон шакли сифатида фойдаланиш;
- 5) савол-жавоб анкетасини тузиш;
- 6) хулоса чиқариш.

§5. Вебинар технологиялар

Вебинар технологиялар ва уларни таълим жараёнида қўллаш. Замонавий шароитда таълим тизимида вебинар технологиялар тобора кенг қўлланилмоқда.

Вебинар технологиялар (ингл. “webinar” – web-based seminar) – 1) web-технологиялари ва анъанавий таълимнинг ўзаро бирлиги асосида ташкил этиладиган семинар; 2) Интернет технологиялари ва махсус дастурлар қўлланилган ҳолда талаба (тингловчи)лар билан интерфаолўкув машғулотларини ташкил этиш шакли

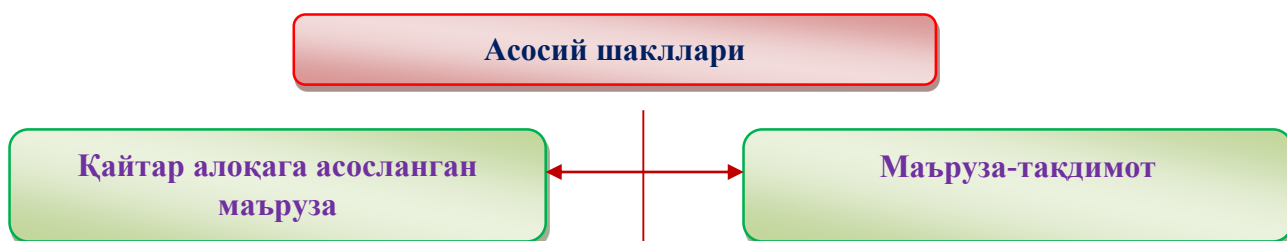
Гарчи “вебинар” тушунчаси шу маънони англатса-да, бироқ, таълим амалиётида кенг маънода қўлланилиб, турли онлайн тадбирлар (семинар, конференция, баҳс-мунозара, учрашув, тақдимот, айрим ҳолатларда тренинг, турли ҳодисалар бўйича тармок трансляциялари (компьютер ёки Интернет тармоғида намоёниш этиладиган лавҳалар) ва таълим воситаларини аниқлашга хизмат қилади. Ушбу технологияларни ўзлаштириш орқали педагоглар интерфаол ўкув машғулотларини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Талабалар учун эса бу технологиялар вақтни ва бошқа ресурсларни тежаш имкониятини яратди. Чунки ушбу интерфаол таълим жараёни билан қулай вақт ва қулай жойда танишиш имконияти мавжуд. Бу эса педагоглардан вебинар технологиялар асосидаги машғулотларни самарали ташкил этиш учун муайян кўникмаларга эга бўлиш, бир қатор шарт ва қоидаларга риоя этиш талаб қилинади. Бу турдаги технологияларнинг яратилиш тарихи 1980-йиллардан – биринчи марта матнли хабарларни алмашиш тизими яратилган вақтдан бошланган. Ўтган асрнинг 90-йилларида янада такомиллашган мулоқот тизими веб-чат ҳамда жуда қисқа вақтда хабарларни алмашиш тизимлари пайо бўлди. 90-йилларнинг охирига келиб, биринчи конференц-алоқаларни ташкил этиш тизими ишлаб чиқилди⁹².

Шундан сўнг қўплаб бошқа мулоқот тизимлари, жумладан, Интернет тармоғидаги конференция алоқаларни амалга ошириш имконияти юзага келди.

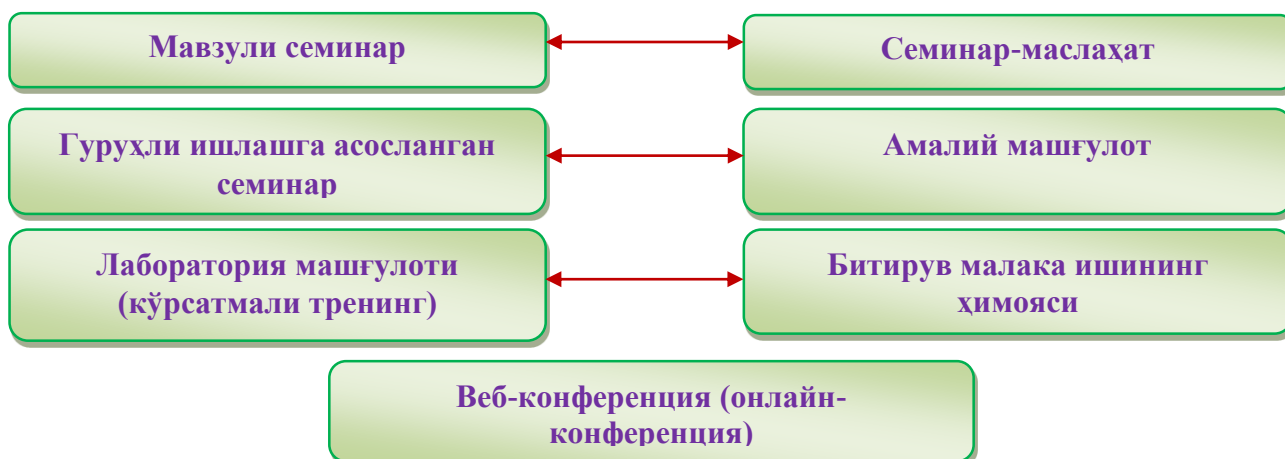
Тушунча сифатида “вебинар” 1998 йилда Эрик Р. Корб томонидан қўлланилган ва бугунги кунда “InterCall” компаниясининг савдо белгиси сифатида эътироф этилади

Вебинар машғулотларни олиб бориш учун педагогларнинг олдида веб-камера ўрнатилиб, у томонидан ташкил этилган машғулот тармоқ орқали намоёниш этилади. Бу машғулотни Ер шарининг исталган нуқтасида кўриш, Интернет тармоғига уланган компьютер воситасида талабалар ва педагог ўртасида мулоқотни ташкил этиш мумкин.

Одатда вебинар машғулотлар турли шаклларда ташкил этилади. Жумладан (7-расм):

⁹²Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 108.

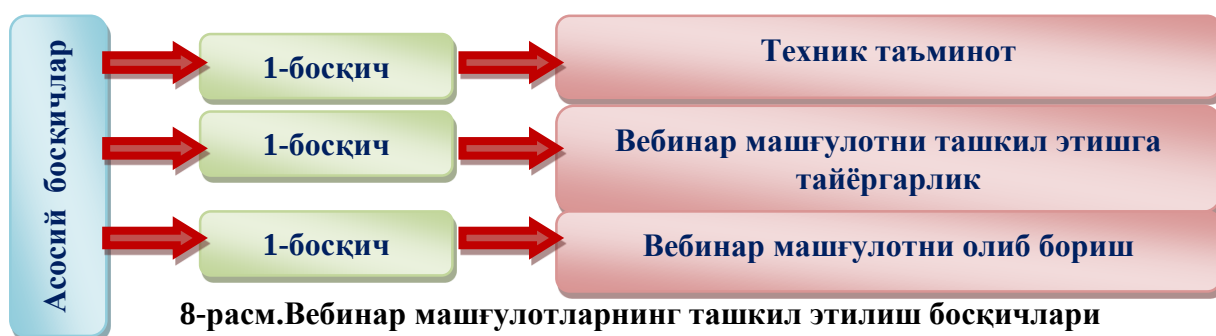
7-расм. Вебинар машғулотларнинг асосий шакллари.

Машғулот иштирокчилари ўртасидаги алоқа Веб-илова хизмати орқали таъминланади. Вебинарга уланиши учун иштирокчи (талаба, тингловчи) ўз манзилини сайт манзилидаги браузер қаторига киритиши зарур. Талабалар педагогни тинглаган ҳолда унга саволларни оғзаки ҳамда ёзма тарзида беришлари мумкин. Педагог ўз компютерида ўқув доскага ёзиш, чизиш имкониятига эга. У иштирокчиларнинг барчасини кўриб туради ва исталган талаба, тингловчига ёки уларнинг барчасига бир вақтнинг ўзида эътиборни қарата олади. Бошқача айтганда машғулот ўтаётган виртуал аудитория тўла равишда педагогга кўриниб туради.

Таълим шаклининг танланиши педагог томонидан қўйилган мақсадан келиб чиқиб белгиланади. Вебинар машғулотларни ўтказиш мақсадлари қуйидагича бўлиши мумкин:

- талабалар томонидан ўқув материалнинг пухта ўзлаштирилишини таъминлаш;
- талабаларнинг мавжуд билимларини мустаҳкамлаш;
- жамоада ишлаш методларини ўзлаштириш;
- ўзаро тажриба алмашиш;
- касбий фаолият кўникма ва малакаларини ўзлаштириш;
- билиш фаолияти мустақил ташкил этишда йўл қўйилган камчиликларини тўғрилаш

Одатда вебинар машғулотлар талабалар томони ўқув модули, унинг муайян бўлими, мавзулари мустақил ўрганилгандан кейин ташкил этилади. Бу машғулотларнинг анъанавий дарслардан фарқи – уларда ҳар бир талаба, тингловчи ўқув материални муҳокама қилиш ва муайян кўникма, малакаларни ўзлаштириш масалаларини муҳокама этиш фаол иштирок этиши мумкин. Машғулотнинг муваффақияти педагогнинг маҳоратига, мулоқот жараёнининг тўғри ташкиллаштиришига, аудиториянинг фаоллигига ва машғулот шаклининг мақсали танланганлигига боғлиқ. Вебинар машғулотлар уч босқичда ташкил этилади. Яъни (8-расм):

8-расм. Вебинар машғулотларнинг ташкил этилиш босқичлари

Машғулотларни ташкил этишда қуйидаги техник восита (қурилма)лар керак бўлади:

1. Шахсий компьютер (у Интернетга уланган бўлиши лозим).
2. Веб-камера (компьютерга уланган ёки автоном).
3. Гарнитура (микрофон ёки овозни қабул қилувчи мослама – кулқочин, овозли кранай (колонка)).
4. Эхони бартараф этадиган мослама (иштирокчилардан кимнидир компютеридаги карнай микрофон олдида бўлиб қолса, у ҳолда бошқаларнинг овози микрофонга “тушиб қолади” ва бу эхо ҳосил қилади).
5. Дастурий таъминот (шахсий компьютерларда Adobe Flash Player плагинининг сўнгги модели, шунингдек, веб-браузер (Mozilla Firefox, Google Chrome) ўрнатилиши зарур)

Бинар – таълим олувчиларнинг билимдонлигини таркиб топтириш имконини берадиган мужассам дарс

Вебинар машғулотлардан олдин талабалар бу ҳақида хабардор қилинади. Шу мақсадда уларга хабарнома юборилади. Унда қуйидагилар кўрсатилиши шарт:

машғулотнинг номи;

- вебинар машғулотни олиб боровчи ҳақида маълумот;

- машғулот санаси, бошланиш вақти ва давомийлиги;

- машғулот мақсади ва вазифалари;

- вебинарнинг таркибий тузилмаси ва мазмуни (бўлимлар бўйича) ҳақида қисқача маълумот;

- кутилаётган натижалар

Вебинар турлари:

– Виртуал лаборатория иши ва амалиёти

– Лекция

– Семинар

– Конференция

– Брейн ринг

– Гуруҳли интервью

– Думалоқ стол

– Ақлий ҳужум

– Жамоавий ечим

– Гуруҳли баҳс

– Диспут

– Дастурий маҳсулотлардан фойдаланишга ўргатиш.

Қўшимча равишда иштирокчиларга “Вебинарда қандай иштирок этиш мумкин?” номли қисқача йўриқномани юбориш мақсадга мувофиқдир. Вебинар машғулоти ҳақидаги хабар масофавий ўқув курсининг “Янгиликлар форуми”да тарқатилиши ва тавқимда қайд этилиши керак.

Агарда вебинар мустақил ташкил этилаётган бўлса, у ҳолда иштирокчилар машғулоти ҳақида бир ҳафта олдин хабардор қилиниши, шунингдек, машғулоти ҳақида яна бир бор бир кун ва бир соат аввал хабар юборилиши мақсадга мувофиқдир. Бу турдаги машғулотнинг дастурий таъминоти мутахассислар томонидан таъминланади. Айни вақтда вебинар машғулотлар турли тижорат (Webinar.ru, Comdi, Mirapolis Virtual Room ва б.) ҳама эркин тарқатувчи (OpenMeetings, OnWebinar ва ҳ.к.) серверлар ёрдамида ташкил этилади.

Фойдаланган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Тошкент, Ўзбекистон, 1992.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1997.
4. Каримов И.А. «Баркамол авлод йили» Давлат дастури. –Т.: Ўзбекистон, 2010. 5-7-бет.
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи // Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик –ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси 2017 йил 16 январь, №11
7. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь- Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 48-б.
8. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган.-Тошкент, Ўзбекистон, 2017. 488-б.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни /Баркамол авлод -
10. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги қонуни / Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1998.
11. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно ориентированного образования. – Ростов-на-Дону: РГПУ, 2000.
12. Очилов М., Очилова Н. Ўқитувчи одоби. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
13. Подласый И. П. Педагогика. – М.: ВЛАДОС, 2010.
14. Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 103.
15. Ишмухамедов Р.Ж. Инновацион технологиялар ёрдамида таълим самарадорлигини ошириш йўллари. – Т.: ТДПУ, 2005.
16. Ўзбек педагогикаси антологияси. 1 жилд // Тузувчи-муаллифлар: К.Ҳошимов, С.Очил - Т.: «Ўқитувчи», 1995.; 2 жилд // Тузувчи-муаллифлар: С.Очил, К.Ҳошимов. – Т.: «Ўқитувчи», 1999.
17. Алекс Муур.Таълим бериш ва таълим олиш:педагогика,таълим дастури ва тарбия.- Рутледж.Иккинчи нашр.2012.202-бет.
18. Мавлонова Р.ва бошқалар.Педагогика назарияси ва тарихи.-Т:2010 й. “Фан ва технологиялар”нашриёти.461-бет.
19. Ҳасанбоев Ж. Ва бошқалар.Педагогика назарияси ва тарихи.-Т:2011 .”Ношир”нвшриёти.
20. Педагогика. Мунавваров А.Қ.нинг умумий таҳрири остида. - Тошкент, Ўқитувчи, 1993.
21. Зиёмухаммедов Б. Маърифат асослари. – Тошкент, Чинор ЕНК, 1998.
22. Подласый И.П. Педагогика. В 2 кн. Кн. 2. – Москва, Владос, 1999.
23. Иванов И.П. Воспитатель коллективистов. – Москва, Педагогика, 1992.

24. Педагогика. Мунавваров А.Қ.нинг умумий таҳрири остида. – Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
25. Педагогика.М.Тохтажоджаева умумий тарири остида.-Т:Ўзбекистон Файласуфлар миддий жамияти ,2010й..
26. Общая педагогика. Под ред. В.А.Сластенина. В 2 ч. – Москва, «Владос», 2003.
27. Дьяченко В.Д. Организационная структура учебного процесса и его развитие. – Москва, Педагогика, 1984. – с. 44-45
28. Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик. УМК. – Тошкент, 2016. – Б. 108.

Интернет сайтлари

- 1.www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали.
 - 2.www.lex.uz - Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
 3. [www. zionet.uz](http://www.ziyounet.uz)
 4. www.tdpu.uz
 5. www.pedagog.uz
 6. [www. istedod.uz](http://www.istedod.uz)
-

МУНДАРИЖА

I. БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ.....5

§1. Умумий педагогика - таълим-тарбия назарияси
Умумий педагогиканинг илмий тадқиқот методлари.....5

II. БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ “ЎЗБЕК МОДЕЛИ” ВА УНИНГ ХУҚУҚИЙ МЕЪЁРИЙ АСОСЛАРИ.....9

§1 Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги давлат сиёсати.....9
§2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни
Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.....10
§3. Ўзбекистон Республикасида узлуксиз таълим тизими
Таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принциплари.....12
§4. Ўқитувчининг педагогик жараёндаги ўрни.....16

III. БОБ. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИГА ҚЎЙИЛАДИГАН АСОСИЙ ТАЛАБЛАР ВА ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ МЕНЕЖМЕНТИ.....19

§1. Мактаб – педагогик тизим ва бошқаришнинг объекти сифатида Мактабни бошқариш принциплари.....19
§2. Таълим муассасасини бошқаришнинг тамойиллари ва вазифалар.....20
§3. Педагогик жамоанинг ўзига хослиги.....26

IV. БОБ. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРБИЯ ТУРЛАРИ **ТАРБИЯ ЖАРАЁНИ МОҲИЯТИ ВА ТАРБИЯ ПРИНЦИПЛАРИ.....28**

§1.Тарбия назариясининг моҳияти.....28
§2. Ижтимоий тарбиянинг асосий вазифалари.....31
§3.Тарбия тамойиллари....32
§4. Мустақил фикрловчи эркин шахсни шакллантириш таълим ва кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий мақсади.....35

V. БОБ. ОИЛА ПЕДАГОГИКАСИ ВА УНИНГ МИЛЛИЙ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ.....36

§1.Шахс тарбияси ва ижтимоийлашувида оиланинг ўрни
Шарқ мутафаккирлари оила тарбияси ҳақида.....36
§2.Оилада ўқувчилар ҳаётини ташкил этиш.....38
Ота-онанинг фарзанд олдидаги ва фарзанднинг ота-она олдидаги бурчлари
§3. Оила, мактаб ва жамоатчилик ҳамкорлиги.....40

VI. БОБ. ДИДАКТИКА-ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ **ПЕДАГОГИК ЖАРАЁН** **ТАЪЛИМ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ҚОЙДАЛАРИ.....40**

§1.Дидактика ҳақида тушунча. Дидактиканинг предмети ва вазифалари
Дидактиканинг ташкил топиши ва ривожланиши....40
§2.Дидактик назария (концепция)лар ва уларнинг фалсафий асослари....42
§3. Замонавий педагогикада таълим парадигма (модели)лари....43
§4.Билимларни ўзлаштириш жараёнининг тузилиши.....48

VII. БОБ. ТАЪЛИМ ШАКЛЛАРИ, МЕТОДЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ ТАСНИФИ ТАЪЛИМ СИФАТИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ ВА УНИНГ ТУРЛАРИ....51

- §1. Таълим турлари ва шакллари ҳамда уларнинг тавсифи.....51**
- §2.Ўқитиш методлари ва воситалари.....58**
- §3. Ўқув фаолиятини бошқариш методлари
Ўқитиш методларини танлашга қўйиладиган талаблар....66**
- §4. Ўқувчилар билимини ташхис этишнинг моҳияти.....72**
- §5. Таълим жараёнида назорат ва ҳисобга олишнинг вазифалари.....74**
- §6. Ўқувчиларнинг билим, қўникма ва малакаларини баҳолаш мезонлари.....77**

VIII.БОБ ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ ВА УНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ.....78

- §1. Педагогик маҳорат нима ва унинг моҳияти.....78**
- §2.Ўқитувчи педагогик маҳоратининг вазифалари ва асосий таркибий
қисмлари....79**
- §3. Педагогик маҳоратни эгаллаш воситалари....84**
- §4. Ўқитувчи касбининг тарихий тараққиёти ва унинг жамиятда тутган ўрни.....86**

IX. БОБ. ПЕДАГОГИК КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИК ВА КРЕАТИВЛИК.....92

- §1. Компетентлик тушунчаси ва унинг мазмун-моҳияти....92**
- §2.Педагог касбий компетентлигининг тузилиши ва мазмуни.....93**
- §3. Педагог касбий компетентлиги йўналишлари.....94**
- §4.Таълим сифатини ўзгартиришда ўқитувчи компетентлигининг роли.....100**

X. БОБ. ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ЖАРАЁНИДА ИЛМИЙ ВА УМУММАДАНИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ....101

- §1.Билим- илмий дунёқарашнинг асоси.....101**
- §2.Дунёқарашнинг тарихий турлари (мифологик, диний, фалсафий).....102**
- §3.Дунёқарашнинг таркибий тузилмаси.....109**
- §3.Талабалар умуммаданий дунёқарашини шакллантириш модели...109**

XI.БОБ. ПЕДАГОГИК ДИАГНОСТИКА ВА ПЕДАГОГИК КОРРЕКЦИЯ. КОРРЕКЦИОН ПЕДАГОГИКА.....118

- §1. Педагогик диагностика ва педагогик коррекция таълимнинг ажралмас қисми
сифатида....118**
- §2.Коррекцион педагогиканинг назарий асослари...120**
- §3.Ақлий ва сенсор ривожланишида нуқсонлари бўлган ўқувчиларни
Коррекцион ўқитиш.....124**
- §4. Ривожланишида нуқсони бўлган болалар билан ишлашнинг.....132
Глен Доман, Валдорф ва Монтессори усуллари**

XII.БОБ. ИЛҒОР ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА УЛАРНИ ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ҚўЛЛАШ АМАЛИТИЁТИ....136

-
- §1.Таълимда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш. Педагогик дастурий воситалар.....136
- §2.Педагогик фаолиятда амалий ва педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш...139
- §3. Интернет технологиялари. Интернет хизматлари билан ишлаш....143
- §4.Педагогнинг электрон портфолиосини шакллантириш....148

ХIII.БОБ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ....151

- §1.Педагогик технология тушунчаси ва унинг моҳияти.....151
- §2. Педагогик технологиянинг қонуниятлари, тамойиллари ва турлари....1557
- §3. Ўқув мақсадларини технологик лойиҳалаш....162
- §4.Ўқув мақсадларини топшириқларга айлантириш.....164
- § 5. Технологик харита.....167

XIV. БОБ. ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИКА. ТАЪЛИМ ИННОВАЦИЯЛАРИНИНГ МОҲИЯТИ, НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ТУРЛАРИ.....170

- §1.Инновацион педагогика ва таълим инновациялари
Таълим инновацияларининг турлари.....170
- §2. Новация (янгилаш). Новация ва инновациянинг фарқли жиҳатлари.....171
- §3. Инновацион фаолият мазмуни. Педагогнинг инновацион фаолияти.....176
- §4. Таълим инновацияларини педагогик жараёнга татбиқ этиш босқичлари.....180

XV. БОБ. ШАХСГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ. РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ВА ТАНҚИДИЙ ФИКРЛАШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ....183

- §1.Шахсга йўналтирилган таълим технологияларининг мазмун-моҳияти....183
- §2.Шарқ ва ғарб педагог-олимларининг шахсга йўналтирилган таълим ҳақидаги фикрлари....188
- §3.Танқидий фикрлашни ривожлантиришга таъсир этувчи ақлий фаолият кўникмалари....204

XVI.БОБ. МУАММОЛИ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ.....207

- §1. Муаммоли таълим ва унинг ўзига хосликлари: муаммоли вазиятларни яратиш, фаол билиш фаолияти, мураккаб масалаларин мустақил излаш ва ҳал этиш.....207
- §2.Муаммоли ўқитишнинг моҳияти....210
- §3.Муаммоли вазият белгилари ва ўқув муаммоси....212
- §4.Муаммоли семинарлар. Муаммоли амалий машғулотлар.....216

XVII.БОБ. ТАЪЛИМНИНГ ИНТЕРФАОЛ СТРАТЕГИЯЛАРИ ВА МЕТОДЛАРИ.....224

-
- §1.Интерфаол таълим самарадорлигини таъминловчи асосий омиллар.....224
§2.Интерфаол таълим устувор тамойиллари ва имкониятлари...232
§3.Интерфаол методларнинг классификацияси....236
§4. Фикрлашни психологик фаоллаштириш услублари.....239

XVIII.БОБ. ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА ЎЙИН ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИ ҚЎЛЛАШ.....250

- §1.Ўйин технологиялари ва уларнинг ўзига хосликлари.....250
§2.Ўйинли фаолият. Ўйин тузилмаси....254
§3.Тадбиркорлик ўйинларининг технологик схемаси.....256

XIX.БОБ. ТАЪЛИМДА КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСИ. ЎҚУВ - ЛОЙИХАВИЙ ТАЪЛИМНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ.....259

- §1. “Кейс-стади” технологияси.....259
§2.“Кейс-стади” ёрдамида талабалар эгаллайдиган билим, кўникма, малакалар ҳақида.....260
§3.Кейсларнинг синфлари турлари, жанрлари ва тақдим этиш усуллари....262
§4.Ўқув кейсларининг муҳим характерли жиҳатлари ва замонавий ўқитиш амалиётида ўқув кейсларининг турлари.....265

XX.БОБ. ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАРБИЯ ЖАРАЁНИГА ТЕХНОЛОГИК ЁНДАШУВ ВА УНИ ЛОЙИХАЛАШ.....268

- §1.Таълим-тарбия жараёнида тарбиявий ишлар технологияси (Тарбиявий ишлар ва уларни ташкил этиш ҳамда бошқаришнинг назарий аспектлари)....269
§2.Тарбиявий ишлар жараёнида қўлланиладиган педагогик таъсир этиш усуллари...276
§3. Тарбиявий тадбирларни технологиялаштириш.....278

XXI. БОБ. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ТАЪЛИМ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ АСОСИЙ Йўналишлари ва илғор хорижий тажрибалар.....279

- §1.Модулли-кредит тизими.....279
§2.Масофавий таълим....286
§3.Замонавий таълимда тьютор, супервизорлик ва модераторлик фаолияти.....297
§4.Ассесмент технологияси.....297
§5.Вебинар технологиялар.....299